

Ա
ԿՆԱՐԿՆԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՀԱՅՈՑ ԼԵՉԿԻ
ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

ОЧЕРКИ ПО ЛЕКСИКОЛОГИИ
ТЕРМИНОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

40
Уб-39

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Հ ԱՄՍՈՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ
ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

1644

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Տպագրվում է 2002 ՔԱ Հ. Անտոյանի տված լեզվի ինստիտուտի
գիտական խոսքերի առումով

Պատասխանատու խմբագիր՝ րանտոյանց գիտ. քնննաժողով
Հ. Գ. ԱՍԿՈՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են ներկայանում գրախոսներ՝ րանտոյանց
գիտական գիտ. քնննաժողովի Թ. Մ. ՔՈՆՏՈՒՆՅԱՆԸ և Ա. Ն. ԱՍԿՈՅԱՆԸ

Հ. Ա. ԱՍԿՈՅԱՆ

ՓՈՒՍԱՌՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք

Լեզուների բառային կազմի հարստացման գործում որոշակի դեր են խաղում նաև փոխառությունները¹: Դրանք բառապաշարի համալրման կարևոր միջոցներից են: Աշխարհի բոլոր լեզուներն էլ այս կամ այն չափով բառեր են վերցնում հարևան ու հեռավոր ժողովուրդների լեզուներից: Եվ դա ինքնբերական հասկանալի է: Չէ՞ որ ժողովուրդները գտնվում են զանազան կապերի ու փոխհարաբերությունների մեջ, որոնց շնորհիվ էլ տարրեր բնագավառներում որևէ ժողովրդի նվաճումները անմիջաբար կամ միջնորդավորված անցնում են մյուս ժողովուրդներին, որոնք նոր հասկացությունների ու երևույթների հետ հաճախ ընդունում են նաև դրանց անվանումները: Լեզուների բառային կազմի մեջ, այսպիսով, առաջ են գալիս փոխառյալ բառեր:

Կան լեզուներ, որոնց բառապաշարի մի զգալի մասը փոխառություն է, իսկ որոշ լեզուների մեջ փոխառյալ բառերը համեմատաբար քիչ են: Այսպեսզի դեր են խաղում մի շարք գործոններ. ա՛վալ լեզվի զարգացման աստիճանը, բառակազմական ավանդություններն ու ներառվորությունները, լեզուն կրող ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական դիրքը և վիճակը, ներքին նաև միջազգային կյանքում խաղացած դերը և այլն: Մարտը լեզուներ չկան և չեն կարող լինել: Այդպիսին է նաև հայոց լեզուն, որի բառապաշարի մեջ բավական շատ են օտար բառերը, որոնց ընդունումն ու գործածությունը հատուկ է եղել հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններին: Փոխառություններն ավելի կախվածում են արդի փուլում, մի րան, որ պայմանավորված է դիտությունն ու տեխնիկայի, մշակույթի և

¹ Այսուհի հիմնականում ուսումնասիրվում են արևելահայ իրականության մեջ առաջադրված անտոյանցներն ու անասկանները:

Ա. 391 Ակնարկներ ժամանակակից հայոց լեզվի բառագիտության և տերմինաբանության: (Ժողովածու) 2002 ՔԱ, Հ. Անտոյանի անվ. լեզվի ին-տ: Պատ. խմբ.՝ Հ. Գ. Հակոբյան.— Եր., 2002 ՔԱ հրատ., 1982. 316 էջ.

Ժողովածու ամփոփում է ժամանակակից հայոց լեզվի բառաբանության և տերմինաբանության առանձին հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններ: Հանգամանորեն շնչվում են փոխառության վերաբերյալ հայ իրականության մեջ առաջ քաշված տեսակետները, խոսքի մասերի բառարարչման կաղապարներն իրենց կառուցվածային-իմաստային առանձնահատկություններով, հայերենի տերմինաբանության մասին ու աղբյուրները, սպառնական տերմինաբանության կառուցվածքային վերլուծությունը և նրա պատմական գործադրումը:

Հուշագրվում է հայոց լեզվի հարցերով հետաքրքրվող բնիկ-քոչվերի լայն շրջաններին

4602010000
50—82
703 (2)—82

ԳՊՆ 81. 2. 2
4 Ap

արվեստի, արտագրություն և հասարակական կյանքի այլ ընդգամու-
ներում անընդհատ տեղի ունեցող փոփոխություններով ու տեղաշարժե-
րով, այլև գրանց զարգացմամբ ու վերելքով:

Փոխառությունը սոսկ բառապաշարային երևույթ չէ և չի սահմանա-
փակվում միայն բառային կազմով: Այն ընդգրկում է ավելի լայն շրջա-
նակներ՝ ուղղախոսություն, ուղղագրություն, շեշտադրություն, մասամբ
նաև բերականական կառուցվածք: Ահա թե ինչու տվյալ հարցը հետա-
քերպրում է ոչ միայն լեզվաբաններին, այլև մտավորականությունը տար-
բեր հերկայացուցիչների, հատկապես՝ գրողներ, գրականագետների,
մամուլի աշխատողների, թարգմանիչների, բուսաբանագիտիկների և այլն:

Նկատենք, սակայն, որ այդ խնդիրը տակավին իր վերջական լու-
ծումը չի ստացել: Այն եղել է և մնում է ուշագրություն կենտրոնում՝ հը-
րեկ չարքնելով իր արդիականությունը: Դա ընակն է, քանի որ գրչի
մեկ նախնի մասին հարցումը չէ որոշել մեր վերաբերմունքը հօգուտ կամ ի
վնաս փոխառության: Ամեն դեպքում պետք է կոնկրետ մոտեցում ցու-
ցաբերել, կշռադատել բազմազան հանգամանքներ, նոր միայն որոշել
փոխառյալ կամ ազգային մեկ թուղարացիության իրավունքը: Իրական-
ում հենց այդպես էլ կատարվել է: Տարբեր ժամանակներում տարբեր
մոտեցումներ են եղել, որոնք կամ մերժվել են, կամ՝ ընդունվել, կամ՝ էլ
սասիճանաբար ճշգրտվել: Փոխառությունները չեն սահմանափակվում
մեկ կամ մի քանի տասնամյակով, այլ ուղեկցում են լեզվի զարգաց-
ման ողջ ընթացքին, ուստի գրանց ընդունման սկզբունքները անընդհատ
ճշգրտման, լրացման ու պարզաբանման կարիք են զգում:

Մեր շատ մտավորականներ իրավացիորեն գտնում էին, որ հայերե-
նը պետք է սիմի փոխառություններ, նեխ գրա անհրաժեշտությունը
զգացվում է, նեխ դա այլևայլ կալմաներով հիմնավորված է և նպաստում
է բառապաշարի հարստացմանն ու զարգացմանը: Այս առողջ տեսակե-
տը որոշ հեղինակներ հասնալ աղավաղում է սխալ էջի մեկնաբանում,
որոնք թեև արտաբուստ կողմ էին, սակայն իրականում զեմ էին օտար
բառերը հայերեն համարժեքներով փոխարինելու միտումին: Նրանց բե-
րում փաստարկներն, իհարկե, անհիմն էին:

Փոխառությունների նկատմամբ ոչ միանմական մոտեցման փա-
տերի հանդիպում ենք նաև այսօր: Դեռևս լիան դրանց ընդունման վերը-
նականապես կայունացած սկզբունքներն ու գնահատման շափառելչներ:
Փոխառության վերաբերյալ դիտական ու գրական մամուլի էջերում բաց-
ված քանակները, ինչպես նաև ոչ բանավիճային հոդվածներն ու այլ
կարգի հրատարակումները առայժմ չեն հանգեցրել միասնական սկզբ-

ունքների հաստատման: Չնայած դրան, առաջադրված ու դիտականո-
րեն հիմնավորված մի շարք հարցադրումներ, բացատրություններ ու
նկատառումներ, այնուամենայնիվ, զգալի չափով նպաստեցին հարցի
նկատմամբ հիմնականում ընդունելի կողմնորոշմանը և փոխառությու-
նների հետ անընդող բազմաթիվ մանրամասների ձշգրիտ մշակմանը:

ԱՅ Հ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԻ ՔՆՈՒԹՅՈՒՆ

Փոխառության հարցը գտնվել է մեր գրողներից շատերի ուշագրու-
թյան կենտրոնում: Մի շարք գրողներ այս կամ այն առիթով, իսկ եր-
բեմն էլ հատուկ նպատակադրմամբ անգրագարձել են փոխառության
խնդիրն և արտահայտել իրենց տեսակետները: Փոխառությանը անգրա-
գարձել են Բաֆֆին, Ղ. Արևյանը, Է. Թումանյանը, Վ. Տերյանը, Ե. Զա-
րինցը, Գ. Իսմիրճյանը, Պ. Սևակը, և որիչներ²:

Ղ. Արևյանը դեմ էր Կ' ժայռահեղ մարտահերթությանը, և՛ ժայռահեղ
ստաբուսությունները: Նրա կարծիքով փոխառյալ բոլոր բառերից հու-
մարձիլու դեպքում մեր լեզուն շափառանք կարգատանտար և հնարավոր
չէր լինի հրատարակել ռեկզա՝ անգիտք³:

Վ. Տերյանը գտնում էր, որ պետք չէ թարգմանել օտար մի շարք
բառեր, օրինակ՝ պեկ, պալառ, պալո, և այլն: Նրա կարծիքով, որոշ օտար
բառերի թարգմանությամբ ստեղծվում են աննկեղան, շիճուռ և անհաս-
կանայի բառեր ու դարձվածքներ, որոնք լեզուն դարձնում են զժվարա-
մատչելի⁴: Տերյանը կարծում էր, թե հայերեն բառերը ազնվատուն են փո-
խառվածքների իմաստները, թե իբր գրանք անհասկանալի են ժողովրդա-
կան լայն խավերին: Մինչդեռ այսօր մենք անաստես ենք նշված բա-
ռերի հայերեն թարգմանությունների լայն տարածմանն ու կիրառությա-
նը, իսկ դա նշանակում է, որ գրանք շիճուռ և անհասկանալի չէին: Ի
նպաստ Տերյանի նշենք, որ նրա տեսական սկզբունքները իրենց մարմ-
նավորումը չդասես նրա ստեղծագործությունների լեզվի մեջ: Տերյանի

² Մեր կարտակից գրառ է բոլոր հեղինակների տեսակետների ընծայումը: Առում-
նափոխությունը սկսվում է 1960-ական թվականներից և ավարտվում մեր օրերով՝ ընդգրկե-
լով շուրջ 80 տարի, ընդ որում, անցյալի ոչ բոլոր հեղինակների կարծիքներն են ընտա-
թյան անվամբ: Առանձնահատուկ ուշագրություն է բերվում հավասարապես սովետական
քրդերի հեղինակների վրա, որոնք արժեքավոր մտքեր են արտահայտել բնավող խնդրի
կապակցությամբ:

³ Ղ. Արևյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1963, էջ 300:

⁴ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1925, էջ 165:

երկերում՝ շահագանջ քել, ավելի ճիշտ՝ գրեթե բացակայում են անհարկի փոխառությունները (նրա երկերում օտար բառերի բանակը մի բանի տանակից չի անցնում)։ Լեզուն իր զարգացման ընթացքում դուրս մղեց այն օտար բառերը, որոնց հայերեն համարժեքները առավելություն հանդես րեղծելի առաջինների նկատմամբ։

Զափազանց ուշագրավ է Հ. Քումանյանի ըմբռնումը բննարկվող հարցի վերաբերյալ։ Նա փոխառության խնդրին անզրադարձել է տարբեր առիթներով և հիմնականում պաշտպանել ճիշտ տեսակետ։ Նա իրավացիորեն դեմ է արտահայտվել թե՛ ծայրահեղ մաքրադրույթյանը և թե՛ օտարաբանությանը։ Փոխառության վերաբերյալ Քումանյանի մտքերը մեծ մասամբ բանավիճակին բնույթ են կրել։ Դրանք հիմնականում շարադրվել են տարբեր հեղինակների տեսակետերը հերքելու (կամ էջըզգրտելու), դրանց հետ արհամիջելու առիթով։ Այդպիսի առիթ էին հանդեսացել Մ. Մատենճյանի, Ա. Մեղրյանի և այլոց հոդվածները, որոնց կարծիքների դեմ էլ Հենց հանդես եկավ Քումանյանը՝ գրելով մի բանի ուշագրավ հոդվածները։ Հ. Քումանյանը ավելի խոր ու հանդամանայից է քննության առել փոխառության հարցը։ Ուշագրավ է Հ. Քումանյանի բանավեճը Մ. Մատենճյանի դեմ։ Վերջինս նշում է, թե Քումանյանը սխալվում է, գրելով, որ Հ. Արովյանը կողմնակից էր օտար բառերի գործածությանը։ Քումանյանը գտնում է, որ իր և Արովյանի վեճը երբեք էլ այս կամ այն օտար բառի գործածության մասին չէ, որ խնդիր սկզբունքային է, մի բան, որ չի հասկացել Մ. Մատենճյանը (վերջինս բերում է Արովյանի այն նախադասությունները, որոնք մեծոք են օտար բառերի գործածությանը)։ Իսկ դա նշանակում է, որ Քումանյանի նման մեծությունը երբեք այս կամ այն օտար բառի կիրառության հարցը առաջ չէր բաշխել։ Ենչևիցև սկզբունքային դիրքերից՝ նա ավելի խորն է քննում այդ խնդիրը. փոխառությունը դիտում է որպես լեզվի բառային կազմի հարստացման միջոց։ Նա իրավացիորեն նկատում է, որ կան օտար բառեր, որոնք անկախ նրանից գործածվում են թե ոչ, մտնում են լեզվի բառապաշարի մեջ. «Օտար բառեր կան, որ գործ են ածում ժողովուրդները, օտար բառեր կան, որ լեզուն արդեն որդեգրել է՝ գործ ածեք թե չէ, օտար բառեր կան, որ մտնում են օտար գաղափարների հետ, գործ ածեր թե չէ»⁶։

Քումանյանը մեղադրում է Մ. Մատենճյանին, որը չհասկանալով Արովյանի ասածի էությունը, հայտարարում է, թե Արովյանը հակառակ

է օտար, միջազգային բառերի գործածությանը։ «Մե՛ք են Արովյանը—Հ. Օ.» հակառակ է լեզվի արդեն որդեգրած օտար բառերի գործածությանը, մե՛քն դեմ է նե նոր օտար բառերին, որ մտնում են զաղափարների ու գիտությունների հետ»⁷։

«Լեզվական փոխառությունների մասին» հոդվածում Քումանյանը գրում է. «Եվ ի՛հարկե, ինչպես շատ ուրիշ ազդեցություններից չի ազատվելու, էնպես էլ լեզվի խնդրում, նա ոչ կարող է և ոչ էլ պետք է իրենից թողնի ժամանակի ընթացքում եղած գտնադան ազդեցությունները, որոնցից շատան արդեն հարազատացել են, որդեգրված են միանգամ մեկըմբիջում»։ Նույն հոդվածում Քումանյանը ընդգծում է, որ փոխառությունները հարեան ժողովուրդներից ամեն մի լեզվի համար սովորական երևույթ են։ Նա միմյանց հետ շփոզ ժողովուրդների լեզվական փոխառությունները համարում է կանոնավոր ու կամավոր, որին նույնպիսի անհոգեցությունը, երբ մի ժողովուրդ բնութագրում տիրում է մի այլ ժողովրդի, որի նեանանքով նվաճված ժողովրդի լեզուն, ենթարկվելով իշխող ժողովրդի լեզվին, նրանից վերցնում է բազմաթիվ անհարկի բառեր։ Սա ոչ թե փոխառություն է սովորական իմաստով, այլ հեղձում օտար բառերով։ Քումանյանը նկատում է, որ փոխառություն միջոցով հայոց լեզուն յուրացրել ու մաքրել է շատ բան, որոնք, մերկվելով մեր լեզվի մեջ, դարձել են միս ու արյուն»։ «Հայ գրական լեզվի հարցի շուրջը» հոդվածում Քումանյանը մեր գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման միջոցներից մեկը համարում է փոխառությունը, որը բարբառային և դրաբարբայն բառերի հետ պետք է ճոխացնի գրական հայերենը։ «Թերեւ այն ժամանակ էլ գոյություն ունեւր հայ ժողովրդական լեզուն իր առանձնահատուկ շարդատությունով։ Բայց թեկուզ եղած էլ չիիւրի, այսօր կա և կարիք լիա փոխելու, այլ նրա վրա պետք է հիմնել մեր գրական լեզուն և ճոխացնել թե՛ բոլոր բարբառներով, թե՛ գրարարով և թե՛ օտար փոխառություններով»⁸։

Հ. Քումանյանը «Լեզվական փոխառությունները» հոդվածում ասարկելով նոր նախիջևանի «Լույս» շաբաթաթերթի 10-րդ համարում տպագրված Ա. Մեղրյանի «Մեր մանկական գրականությունը և հայոց լեզուն» հոդվածի մեջ առաջ բաշած տեսակետին՝ նորից էլ անզրադանում օտար բառերի գործածությանը։ Այստեղ ավելի որոշակիորեն են դրսևորվում

⁶ Նույն տեղում, էջ 139։

⁷ Նույն տեղում, էջ 160։

⁸ Նույն տեղում, էջ 161։

⁹ Նույն տեղում, էջ 396։

Քումանյանի սկզբունքները փոխառության հարցում: Ա. Մեղրյանը մեծ հարգում է որոշ գրողների (այդ թվում նաև Հ. Քումանյանին), որոնք գործածում են շան, շիջյաւ, յաւ, յաւար, դարիւր, նախնի և նման օտարմտաբարձու նա դատապարտում է օտար, մինչև անգամ բարբառային բարձուր: Նա դատապարտում է մարդու հայերեն լեզվի պահանջ է դնում:

Քումանյանը բնիկով տարբեր լեզուներից տարբեր շրջաններում փոխառված աանջակ բառեր (վարդ, նվագ, նվաստ, նուսուֆար, նախնի, նշան, նարդիզ, նավ, նուտ, նազուկ, նահապետ, մոմ, գրավ, կաշու, կարայ, գավազան, գայակ, շոքը, շվաք, գունար, աշակերտ, սուր, շուշան, սպիտակ, սեր և այլն), նշում է, որ այս բառերը դեմովում են իբրև մարդու հայերեն կամ էլ արգեն հայացած բառեր, և այդ պրոցեսը շարունակվելու է այսուհետև ևս, այն չի բնդնատվելու, որովհետև ավյալ մուզվորի կենցաղի մեջ նորանոր հասկացություններ ու ներույթներ են մտնում, որոնք իրենց հետ բերում են նոր բառեր ու արտահայտություններ:

«Դրանք եթե մեր լեզվի մեջ են մտել ու հայացել, արդյոք դրանից հետո կա՞նց է առել էլ պրոցեսը և էլ նոր բառեր չե՞ն մտնում ու հայանում թե մեր ժողովրդական լեզվի մեջ, թե գրական, ուրիշ խոշորով՝ էլ չեն կատարվում ժողովրդական ու գրական լեզվի փոխառություններ: Իհարկե, այս պատասխան էլ գրական է լինելու: Փանի որ մի ժողովուրդը հարուստ ու մի ձևերով հարաբերություն ունի ուրիշ ժողովուրդների հետ, հարուստ ու մի ձևերով հարաբերություն ունի ուրիշ ժողովուրդների հետ: Երանի որ մենանում է, էնքան էլ աղքեցություններ է կրում և նրա տակ, քանի որ մենանում է, էնքան էլ աղքեցություններ է կրում և նրա լեզուն, հարստանում, ճոխանում ու զարդանում: Նորանոր գաղափարները հետ նորանոր ոճեր ու բառեր է բերում, և մինչդեռ դոք բողոքում եք, թե չի կարելի հայերեն լեզվի մեջ գրած ածել դարը, քան: Երբի և նման բառեր, մյուս կողմից ներս են հոսում ինտելիգենտ, կուլտուրայի, լեզուն, սոսնա, պոեմ, պոեզիա, օպերա, զիզազ, պրոպագանդա, լեզուն, սոսնա, պոեմ, պոեզիա, օպերա, զիզազ, պրոպագանդա և այլն»¹⁰, Քումանյանը նշում է, որ փոխառությունները բնորոշ են գրական գրականությունները, իբր դրանք օտար բառեր չեն բնորոշում րոպական գրականությունները, իբր դրանք օտար բառեր չեն բնորոշում իրենց լեզվի մեջ և մարդու լեզվով են գրում իրենց մասնակներ համարում:

«Էս արդեն էնքան է սխալ, որ ես հերքելն ավելորդ էլ համարում: Գրեթե ամեն մի նոր եկրոպական բառ, ինչ որ հայերը չինում են կամ թարգմանում, օտաները նույնություններ են ու տալիս իրենց երև-

յաններին: Ոչ. թե՛ ժողովրդական, թե՛ գրական լեզվի մեջ լեզվական փոխառությունները եղել են միշտ, կլինեն միշտ, և շատ է դեղեցիկ, որ էդպես է, միայն պետք է իմանալ շնորհիվ, խնայցի առնել ու տեղը գործածել, ա՜նա խնդիրը»¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Քումանյանը կողմնակից է անհրաժեշտության թելադրանքով կամ մղումով կատարված փոխառություններին: Նա որոշակիորեն դանազանում է լեզվի մեջ անհրաժեշտորեն մտած օտար բառերը անհարկի փոխառություններից: Եվ դա, իհարկե, ճիշտ է: Նշված հոգովածում Քումանյանը ընդգծում է այն մտողը, որ շարունակ է բավարարվենք միայն սեփական լեզվի միջոցով ստեղծված բառերով, միայն մայրենի լեզվի բառապաշարով, այլ պետք է հարստացնենք մեր լեզուն նաև փոխառյալ բառերով: «Եվ ինչու՞ պիտի վշտանաք ու կովեք, ի սեր աստծո: Ի՞նչ կարծում եք միայն նրանով պիտի ճոխանաք ու բավակահանաք, ինչ որ հայի միտքն ու հանձարն է տալիս...»¹²:

Քումանյանը դեմ արտահայտվելով մեր լեզվի մեջ եղած բոլոր օտար բառերը հայերեն համարժեքներով փոխարինելու կարծիքին և գտնելով, որ լեզվական փոխառությունները միշտ եղել են և կլինեն, գրում է. «Ենդդեմ ասեք. եթե մեր լեզվից հանք ձեր հայտած աշան»-ը, որ չի նախան է թե մտողական-թատրական, ինչու՞ կփոխարինենք: մի բիշ մտածեցեք. կտանենք մի բառ եք վտարում, որի տեղը համարող ու համարողն է մի այլ բառ դնել լեք կարող: Դրա նման և շատ ուրիշ բառեր, որ մարդու հայերեն չեն, ինչ էլ օտարաժատ բառերի փոխարենը դոք ունենք-ինչ խոսք: Եթե ձեր լեզուն բնորոշակ է հարապատ թարգմանելու կամ հարմար բառեր չինելու, տեղեֆոնին հետախոս ասացեք, տեղեֆոնաֆին հետադիր կամ վերխապեղին հեծանիվ, բայց ոչ չի կարելի ամեն բան թարգմանել կամ չինել, էրսպրոպիտորը նախադիտա, ինչպես արել են մեր պոետահայերը, տրամվայը բարձակ անվանել, հանք, Գամառ Քաթիկայի նման՝ խավիարը ձկնկիթ կամ Ֆրակը՝ պուպակա»¹³:

«Թեև մեր լեզուն,— գրում է Քումանյանը,— դեռ կազմակերպվելու շրջանի մեջ է և ամեն մի գրող բնորոշ է իրեն համար մի ճանապարհ: Երանց առջ են և՛ եղած գրական լեզուն, դրաբարը, և՛ բարբառները, և՛ օտար լեզուները: Ես էն կարծիքին եմ, էդպես էլ գրել եմ իմ հոդվածում...»

11 Նույն տեղում, էջ 152:

12 Նույն տեղում, էջ 151:

13 Նույն տեղում:

որ դրողը իր լեզուն հարստացնելու, կազմելու համար ազատ է օգտվելու էզ բոլոր ազգություններից»¹⁴:

«Հայոց գրական լեզվի խնդիրը» թեմայով զեկուցման մեջ՝ կարգացած 1916 թ. նոյեմբերի 5-ին հայ գրողների ընկերության երեկույթին, Քումանյանը նորից է անդրադարձնում փոխառության հարցին, նկատելով, որ ոչ մի լեզու չի կարող զերծ մնալ փոխառությունից, կզգի՞նալ և բավարարվել սեփական բառապաշարով: Դնայով փոխառությունները ասելի մեծ մեծ են դրամելու լեզուների բառային կազմում. և շահեք է խոստափել դրանից և ճգնել անպատճառ թարգմանել կամ ստեղծել յոթ բառ: Քումանյանը զգուշացնում է, որ անշնորհ թարգմանություններն ավելի մեծ վնաս են պատճառում լեզվին, քան փոխառությունները¹⁵: Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ հաջող փոխառությունն ու ճիշտ թարգմանությունը մեծ չափով շնորհի ու տաղանդի գործ են դասնում, ցավով նշելով, որ անճաշակ, անշնորհ մարդիկ լեզվի վրա շատ են ազդում. ասում պահանջում է փոխառության կամ թարգմանության ժամանակ խիստ զգույշ լինել, գտնելով, որ ամեն մի բառ, ձև կամ ոճ մի ստեղծագործություն է՝ մի ամբողջ աշխարհ¹⁶:

Նշելով բառական ու ոճական փոխառությունների մեծ չափերը մեր լեզվում, Քումանյանը միաժամանակ ցույց է տալիս այն սխալ արտահայտություններն ու ոճերը, որ մտար են դործել հատկապես ասուերն համապատասխան արտահայտությունների ոչ ճիշտ, բառացի թարգմանությունների հետևանքով (իրա մտ ձայն շկա, հրացանից արձակեցին, երևակայեցք ձեզ, գետի նստում և այլն)¹⁷: Քումանյանը իրավացիորեն դժգոհում է, որ ասուերենի просвещение, цивилизация, культура բառերը երբեմն թարգմանվում են միևնույն բառով՝ լուսավորություն, որը, ի հարկին, թյուրիմացությունների տեղիք կարող է տալ:

1910 թվականին գրած «Վուսգ պատասխան Ա. Մեղրյանին» հոգվածում ասուերենով Մեղրյանին, որ պահանջում էր հայոց լեզվից դուրս մղել թուրքերեն, թափարերեն և այլ օտար բառերը (գարիք, դարդ, մաբալ, մուշարրի, յար, մուրազ, նազր, ջան, ջնչրան և այլն), Քումանյանը նշում է, որ հայերենում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք փոխ են առնված եվրոպական լեզուներից ինչպես վարվել դրանց հետ: Արդյոք դրանք նույնպես դուրս նետել հայոց լեզվից, թե պահել: Մեղրյանի կար-

ծիրով, դրանք պետք է թողնել երկու պատճառով՝ ա) որ դրանք միջազգային են, գործ են անվում և ուրիշ շատ լեզուներում, բ) դրանք շունեն հայերեն համարժեքներ: Քումանյանը նշում է, որ Մեղրյանի պնդումները հիմնավոր չեն, քանի որ ինտելիգենտ, կուլտուրա, լեզուն, պոեմ, սանետ և այլ բառեր նույնպես չունեն իրենց հայերեն համարժեքները, ինչպես նրա բերած մյուս բառերը, բացի դրանից, եթե եվրոպական ազգերը կարող են փոխառություններ կատարել, ապա ինչու հայերենը չի կարող:

Քումանյանը դատապարտում է Մեղրյանին ջանք-հոգյակով փոխարինում համար: Ըստ Քումանյանի հոգյակը չի կարող փոխարինել ջան բառին: Այստեղ, սքամտորեն կհասում է Քումանյանը, հոնք շինելու փոխարեն աչքն էլ հանվում է: Գիմելով Մեղրյանին՝ Քումանյանը գրում է. «Մեզ համոզելու համար Ձեր առաջ բերած օտար բառերի տեղ դնում ենք մարդու հայերենը. օրինակ, առաջարկում եք «ջան»-ի տեղ գործ ասել հոգյակ: Եվ ա՛հ քանը դրսովքց. այսուհետև փոխանակ յապիւր ջան կամ Գրիգոր ջան ասելու, մարդու հայերենով կասեք հոգյակ կղրար, կամ հոգյակ Գրիգոր, կամ թե թե՛ անելու, ներողություն, մաքուր հայերենով ասենք, խրախճան անելու կամ սո՛հասարակ ուրախանալու փոխանակ «ջան» քացականելու, կկանչենք «հոգյակ»: Եվ միթե որք շք տեսնում ու շք դրում, թե ինչքան է սա անմխ ու անճաշակի միթե շք տեսնում. որ հոնքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանում եք¹⁸: Այսպիսով, Քումանյանը կանգնած էր ճիշտ անասական վրա, և նրա առաջ քաշած սկզբունքները հիմնականում արդիական են:

Ե. Չարենցը փոխառության հարցին անդրադարձել է Գ. Աբովի «Երանկը բլին» բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին գրած դրամատիկան մեջ: Մեծ բանաստեղծը սկզբունքորեն դեմ էր անտեղի ու անհարկ օտարալեզվյան բառերի զորածությունը՝ գտնելով, որ փոխառյալ բառերին անհրժեշտ է դիմել այն դեպքում, երբ մայրենի լեզվում անլպտիք չկան:

«Փողոցը, խաչոր քաղաքի փողոցը.— դրում է նա,— զարծել է... քջուշատ Այսինքն՝ պրոֆինցիալ քաղաքի քոտա փողոցը, ուր այնքան հասկանալի է երեխաների այն հոգեբանությունը, որ եթե պարզապես ասեն հրապարակին-քոտա մելլզանը կղանա խաչոր քաղաքի հոտն հրապարակ, կամ եթե դուլլին սվեդորո» ասեն՝ կստացվի խաչոր քաղաքի «թոսակցություն»: Ինչու՞՞ վնչոր ու ոչ դուլլ: Երբ այդ դուլլը կա՞ Հասկա-

14 նույն տեղում, էջ 163:

15 նույն տեղում, էջ 339:

16 նույն տեղում, էջ 389—390:

17 նույն տեղում, էջ 336:

18 նույն տեղում, էջ 165:

նում ենք՝ «արտայնիք» — հայերենում «արտայնիք» չկա: Ոչ միայն բառը, այլ էինք են չկա¹⁹:

Չարենցը ճշտորեն նկատում է, որ պլուշազ, վեղրո և այլ օտար բառերի գործածությունը ոչնչով չի նպաստում լեզվի հարստացմանը, քեզհակասակը իջնցնում է լեզվի մակարակը:

Թեև Չարենցը հիմնականում ճիշտ էր կողմնորոշվում քննարկվող հարցում, սակայն իր ստեղծագործությունների մեջ որոշ շափով աուբբ էր տալիս դրանք: Օտարաբեղվյալ անհարկի բառերի գործածությունների հանդիպում ենք հատկապես նրա 20-ական թվականների ստեղծագործություններում: Այդպիսիք են՝ բռչկա, կանալ, պլառո, պլանեա, լատժ, մաշինա և այլն: Սա ոչ այնքան հեղինակի լեզվական ճաշակի, որքան ժամանակաշրջանի արդյունք էր: Շատ հեղինակներ, հրաժարվելով մայրենի լեզվի բառերի ու ռեթիկ գործածություններից, թխում էին նորանոր բառեր կամ էլ կատարում փոխառություններ: Մեր կյանքի մեջ առաջ եկած նոր երևույթները արտահայտելու համար շատ զրդղեք դիմում էին արված ու շատաչ առաջացնող բառերի ու անհարկի փոխառությունների: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ զենալ պարզ ու հստակ պատկերացում չկար փոխառություններ կատարելու հարցում:

Փոխառության հարցը շրջափել է նաև Գ. Դեմիրճյանի օժամանակակից հայ դրական լեզվի զարգացման տեղեկեցնելը²⁰ ուշադրով հորդվածում նա դրական հայերենի զարգացման միտումների քննարկման կապակցությունում՝ անդրադառնում է նաև փոխառության խնդրին և հիմնականում պատասխանում քնորակի տեսակետ: Դեմիրճյանը գտնում է, որ փոխառությունները անհրաժեշտ են լեզվակների, այդ թվում և հայերենի համար: Նրա կարծիքով կարելու է միայն տվյալ լեզվում համապատասխան բառ ունենալը չէ և ոչ միշտ է, որ սեփական բառը ծառայում է իր նպատակին: Դեմիրճյանը բերում է իտալիցենա-մտավորական և իտալիցենոստիկ-մտավորական ձևերը, որոնք խառն են: Այդպես են նաև անասունա-մարդակալություն և կենդանիների մարդակալություն, սուրբերկույց-Սոբախո և սուկորների թոթախո և այլն ձևերը²¹: Սրա պատճառը նա համարում է օտար բառերի նկատմամբ ցուցաբերված բառավախությունը: Առարկելով Վ. Տերյանին, նշում է, որ վերջինս մոռա-

նում է լեզվի հիմնական որենքներից մեկը՝ պայմանականությունը: Գեմիրճյանը գտնում է, որ վերարկուն պալտոն չէ, կրկնակորչիլը՝ գալոշ, վատարանը՝ պել: Սակայն մարդիկ պայմանավորվել են այդպես ասել և այդպես հասկանալ: Ուստի սխալ է համարում Վ. Տերյանի մտեցումը վերը նշված օտար բառերի հայերեն թարգմանությունների վերաբերյալ:

Դեմիրճյանը գտնում է, որ փոխառությունները անհրաժեշտ են, սակայն շափազանց վախը ու խելագախությունը ազելորդ են: «Վախը նրակից է» — գրում է Դեմիրճյանը: — որ շատերը կարծում են, թե լեզուն իրցնում է իր օժարությունը: Մենք տեսանք, որ չի կորցնում: Չափազանց խիզախներն էլ զրկում են լեզուն իր ինքնությունը արտահայտական միջոցներից, դարձնում են ժողովրդի համար իրօք որ մի անհասկանալի լեզու²²: Ըստ Դեմիրճյանի՝ լեզվի մեջ ոչ մի բառ միանգամից թաղաթափական իրավունք չի ստանում: Մրցույթյան մեջ են մտնում փոխառյալ բառը հայերեն համարժեքի հետ, նորարանությունը՝ օտար բառի հետ: Նրա կարծիքով, պատգամավոր տեղի տվեց ղելզատին, իսկ կեղիմ-վարի, սրոկ-ժամկեն, քաղար-չուկա բառերը հաստատվելու վրա են նկատներ, որ երկու դիտողություններից էլ հնացած են և լեզվակապի փաստերով չեն հավաստվում: Նախ՝ պատգամավորը բոլորովին էլ իր տեղը չի դիջել ղելզատին, իսկ փոխառյալ մյուս բառերի հայերեն համարժեքները վաղուց հաստատվել են և դուրս մղել օտար բառերին: Վերջիններս հանդիպում են միայն խոսակցական լեզվում, այն էլ ոչ հաճախ: Գրական լեզվի զբաղմոր աարքերակում քացարձակապես կիրառվում են հայերեն բառերը, իսկ բանվածք տարբերակում նրբամի գործածվում են նաև այդ փոխառությունները, իհարկե, հայերեն համարժեքների հետ զուգահեռ:

Դեմիրճյանի հոդվածը վերջանում է մի ճիշտ դիտողությամբ՝ դա այն է, որ հայերենը սերում է իր լեզվով արտահայտելու շատ նոր հասկախություններ, որ նրա զբաղմոր, հին, փորձված լեզվի իրավունքն է, որ պետք է հարգել, երբեմն հասկանալ և հաշվի առնել: Եվ ի՞նչ ուսանեներ օտար լեզուներից կատարված փոխառությունների առատությունից կարելի է լսանդարվել, շեղակահ հնչել, ապա նույնը չի կարելի հայերենի համար ասել²³: Այս ամենից հետևում է, որ Դեմիրճյանը հիմնականում ճիշտ էր կողմնորոշվում փոխառության հարցում:

Պ. Սևակը 1962 թ. մարտի 25-ին «Երական թերթում» հանդես եկավ

¹⁹ Ետերք, 1928, Մ 2, էջ 240:

²⁰ ՏԿՊ, «Սովետական դրականություն և արվեստ», 1951, Մ 9, էջ 103—143:

²¹ Նկատենք, որ այժմ արված է անստույգ բառի ճիշտ թարգմանությունը՝ կազմախառնություն, իսկ սուկորների բախախ, որ սխալ թարգմանության հետևանք էր, փոխարկվել է սուխախ բառով:

²² Գ. Դեմիրճյան, նշվ. հոդվածը, էջ 136: (Սովետական դրականություն և արվեստ, 1951, № 9):

²³ Գ. Դեմիրճյան, նշված հոդվածը, էջ 141:

«Պատկանները և հարստացները մայրենին» խորագիրը կրող հոգվածով: Հոգվածը թեև ուղղված էր տերմինաբանական կոմիտեի 1940 թվականին կայացրած այն որոշման դեմ, որով բաղաբաղական իրավունք արվեց սեպտուրիկա, պատիա, կոնսոլտացիա, դեկլատ, սովետ, սեսիա, դեպուտատ բառերին, որոնց համարժեքները վարդոց գործածվում էին հայերենում, սակայն բոտ էությունը լրջորեն շոշափում էր փոխառության հարցը: Պ. Սևակը դեմ չէր փոխառություններին ընդհանրապես, նա պահանջում էր վերջինից այն բառերը, որոնք պահպանում են հայերենում, որոնք կարելի էր գրագրվում է: Հոգվածագիրը մանրամասնորեն քննության է առնում հիշյալ հայերեն բառերի իմաստային ու բառակազմական առավելությունները օտար բառերի նկատմամբ և գիտականորեն հիմնավորում նրանց գործածությունը հայերենում: Վերապահություն է արվում միայն սովետ բառի նկատմամբ, որը իբրև կոտաբանության նոր տիպի, պետական նոր կարգի ու վարչակարգի անվանում լիովին արդարացնում է իր գործածությունը: Համեմատության անցկացնելով ռևոլյուցիա և հեղափոխություն բառերի միջև, հեղինակը նշտորեն նկատում է, որ սասշինը երկրորդին դիշում է իր ստուգաբանությամբ, հասկանալիությամբ և բառակազմական նկունությամբ, որ հեղափոխություն բառի բաղադրիչներով և համապատասխան անասններով կազմված բազմաթիվ բառեր հնարավոր չէ արտահայտել ռևոլյուցիա բառով:

«Այսպիսի արդյունք կատարվի, գրում է Պ. Սևակը.— եթե մենք շարունակենք մեր քննի բառերի համեմատությունները նվորպական եզրատիպա, «սեպտուրիկա», «կոնսոլտացիա», «դեկլատ», «դեպուտատ» և մյուս բառերի հետ»²⁴:

Պ. Սևակը դեմ է արտահայտվում ոչ միայն հրամանադրված այդ բառերի գործածությանը, այլև աշխարհի բառերի, որոնց հայերեն թարգմանությունները բավական հաջող են ու հասկանալի Օրինակ՝ Լոբեմիա (գեկափոխություն), լիբիկա (հեաերգություն), պրոգա (արձակ), պրոգաիկ (արձակագիր), դրամատուրգիա (բառերագրություն), դրամատուրգ (բառերագիր), մոնոլոգ (մենխոսություն), դիալոգ (երկխոսություն), պրինցիպ (սկզբունք), պրոգրեսիվ (առաջընթացական), աստիա (երգրածակ) և՛ այլն, և՛ այլն: Նա իրավաբաններին դժգոհում է, որ մենք չենք օգտվում մեր լեզվի բառակազմական առավելությունից: Հայերենի բառակազմության հնչույթային ու շահավետությունը աշխարհի բիլ լեզուներ ունեն, ուստի եթե որևէ լեզու, նույնիսկ հայերենից ավելի հա-

րուստ ու նկուն, ստիպված է օտար բառը ընդունել, որովհետև բառակազմության իր հնարավորությունները սուղ են, ապա հայերենը պարտավոր է հայացնել այդ բառը: Այնուհետև նշում է, որ եթե մենք նախընտրենք այնպես վարվել, ինչպես այժմ մենք ենք անում, ապա հայերենում չպիտի գործածվեն թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկբուշավություն, հասակունաշարություն, աշխարհագրություն, բուսաբանություն և նման շատ ու շատ բառեր, որոնք, իբրև գիտության նոր մշտղորի անվանումներ, ժամանակին նույնպես նորություններ էին, ինչպիսիք են հիմա միջուկային տեսությունը կամ կիրոնոսերիկան: Միայն է համարում նաև արամաբանությունը լեզվիկայով, երկարաբանությունը՝ գեոլոգիայով, բուսաբանությունը՝ բուսանիկայով, կենդանաբանությունը՝ գոլոգիայով փոխարինելը:

Օտար բառերի կիրառման ինչդրում, բոտ Պ. Սևակի, ամենից առաջ պիտի գործի կշտագատության և ոչ թե թույլ զիմադրության կամ ինքնահոտի ներքը: Եթե գործեր կշտագատության նվազողուն պահանջը, ապա մենք տեղ չէինք տա պարկ, ցելս և նման տիպի բառերին: Պ. Սևակը փոխառության հարցում պաշտպանում է միանգամայն ճիշտ տեսակետ: Այսօր մենք ականատես ենք, թե ինչպես նրա բերած օտար բառերի ճիշտը մեծամասնությունը փոխարինվել է հայերեն համարժեքներով: Բայց դրանից, Պ. Սևակի այս հոգվածը նշտը դիբրորուում ավելց հրատարակություններին, մամուլի աշխատողներին, թարգմանիչներին, որոնց աստիճանաբար գործածության մեջ դրեցին հայերեն պարզ ու հասկանալի բառերը այլ լեզուներից արհեստականորեն մտցված բառերի փոխարեն: Ճիշտ է, դրանից հետո վիճարանությունները չավարտվեցին, կբերը շնչվածացան, և հարցը վերջնական լուծում չտացավ: սակայն դա դրական դեր խաղաց հայերենի բառային կազմը անհարկի փոխառություններից բռնաթափելու և մայրենի լեզվի բառակազմական միջոցներով նոր բառերի կերտման գործում:

Վաղարշակ Նորենցը և Սողոմոն Տարոնցի իրենց «Բաց նամակ ԼՍՄԷ Միջինասիայի խորհրդի նախնիքն առնելով» հոդվածում կոմիտեին և Երևանի բաղաբաղային սովետի գործադիր կոմիտեին»²⁵ նամակ-հոգվածում հարց են բարձրացնում հետևյալ ցուցանակների լեզվի մաքրությանը: Այդ կապակցությամբ միանգամայն իրավաբաններն ասարկում են օտար՝ ցելս, սելմազ, կաթի և այլ բառերի դեմ, պահանջելով գործածության մեջ զննել դրանց հայերեն համարժեքները՝ արտադրամաս-ը, գյուղ-

1044

2 Պ. Սևակ, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 148—149:

25 Երկրական թերթ, 3. 9. 1965:

խանութիւնը և սեւաբազարը: Երանք զիմ են արտահայտուած նաև «Առեղ-
լիս-Ինտընտի», գանձելով, որ դա ավելի լավ չէ, քան «Նորաստեղծութեան» տաղա-
վարը կամ «Տարազներէ արեւմտանողը»: Նույնք վերաբերում է փո-
խառնայ «Սալոն» բառին, որը, բնու նրանք, որքէ ստազնելաթիւն շուքի
Տայերին սրան, դանկին և որանք Տամանիչ այլ բառերի նկատմամբ: Նա-
մակ-Հոգիվածի: Հեղինակները պահանջում են Հիմնարկներէ օտար ան-
վանումները փոխարինել ազգայնով [«Տրուտ»-«Աշխատանք», «Մերնել-
լիզ»-«Գաճառայրագործ» և այլն]: Ինչպէս տեսնում ենք, Վ. Նորենքը և
Ս. Տարտեցին կանչեած են լիզվի մաքրութեան պաշտպանութեան դիր-
բերում:

Փոխառութեան և լիզվի մաքրութեան հարցին անդրադարձել է նաև
Ք. Հովսեփյանը «Գարոցը և դասագրքը»²⁶ ուշադրով Հոգիվածում:
Ք. Հովսեփյանը գտնում է, որ դասագրքերի լիզուն պետք է օրինակելի
լինի, գրված գրական մաքուր հայերենով, քանի որ այն դրական լիզվիին
տիրապետելու լավագոյն միջոցներէ մեկն է և ուղեկցում է մաքրուն
նրա ուսումնասութեան (և ոչ միայն ուսումնասութեան) ամբողջ ընթաց-
քում: Հեղինակը հիշյալ Հոգիվածում քննութեան է առնում հատկապէս
«Մարդու անաստմիտ և ֆիզիոլոգիա դասագրքի լիզուն (Թարգմանի):
Ս. Մ. Միխիթ-Ատականյան, Խմբագրի Ի. Գ. Հարութիւնյան», վեր հա-
նելով դասագրքի մեջ եղած լիզվական տխուրներն ու անճշտութունները:
Գասագրքի հիմնական թերութիւնը, բնու նրա, բաների սխալ Թարգմա-
նութիւններն ու ոչ ճիշտ կիրառութիւններն մեջ է Այսպէս՝ դասագրք-
ում աջյան կարմիր զնդիկներէ և մարչմ սպիտակ զնդիկներէ փոխարին
գործ են ածուում աջյան կարմիր աւուսնիկներ և աջյան սպիտակ մարմ-
նիկներ, որոնք ճիշտ չեն և իրավացիորեն մերժուում են Ք. Հովսեփյանի
կողմէն: Թացի դրանից, դասագրքի Թարգմանիչը զգտագործում է սքաի
աչ փոռոճ, սքաի ձախ փոռոճ տեղիները աչ սքախաւը, ձախ սքախ-
խալը տեղիներէ փոխարին: Գեո ավելին, առսերկէն «правое пред-
сертвие» Թարգմանվել է «աչ նախափրու» սքաի աչ նախախորը տեղ-
մինի փոխարին: Հայերենում, իրավացիորեն նկատում է Հովսեփյանը,
աչ է ձախ նախաքտեր չկան: Կա միայն սքաի, որն ունի աչ նախախորը
և ձախ նախախորը: Ուստի դասագրքում միանգամայն սխալ է կատար-
ված վերոհիշյալ տեղիներէ Թարգմանութիւնը: Ելնելով մայրենի լիզվի
մաքրութեան և տեղիներէ հաստատանութեան շահերից՝ Ք. Հովսեփյա-
նը մեղադրում է դասագրքի Թարգմանչին հայերեն մի շարք տեղիներէ

²⁶ «Գառլակ թերթ», 18. 7. 1965.

դասագրքից վտարելու և դրանց փոխարին օտար տեղիներէ գործածելու
մեջ: Այսպէս՝ «նշարդային համակարգութիւնը» Թարգմանվել է «նեթ-
վային սխտեմ», իսկ մատուկը, ընդունելի, վեճեաշեռային, ձայրամա,
դեր, ճյաղը, ճյաղաբիչ, շրջապատում, սրտադրում, օգափոխում և այլն
հայերեն տեղիներէ փախել, ոեցեպտը, էպիթետային, պերիֆերա
(նաև պերիֆերիկ), ֆունկցիոն, ենթ, ներառ, բլոկադա, սեկրեցիա, վե-
նիտիկներն և այլն: Երբեմն Թարգմանիչը օտար տեղիներից հետո փակ-
ղծում զնում է հայերեն տեղիներ կամ նրա բացատրութիւնը (Քաղա-
քիտներ-լափող բջիչներ, ինֆեկցիոն-վարակիչ, ստերիլ-վարակաղիծ-
ված, փոխանակ վարակաղիծ), բայց դա դործին բիչ է օգնում: Այս
ամենից հետևում է, որ Հոգիվածագործը կանչեած է մայրենի լիզվի մաք-
րութիւնն ու անագարտութիւնը պահպանելու ընդունելի տեսակետի վրա:

ԱՅ ԼԵՃՎԱՐԱՆՆԵՐԻ ՍՈՋՐՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԸՄԲՈՒՌՄԵՆԵՐԸ

Փոխառութեան հարցը հուշել է հայ լիզվարաններից շատերին: Մաս-
նաշիտութեան բերումով նրանք թերեւ ավելի շատ են դպացի այդ խնդր-
լածումն անհրաժեշտութիւնը և ավելի մեծ նշանք են գործադրել այն
կոնքանակետին հասցնելու համար: Առանձնապէս մեծ է Մ. Արեղյանի,
Հր. Աճառյանի, Գ. Սեակի, Ս. Արքայանի, Ռ. Էշիանյանի և այլոց
դերը այդ ընդգալատում:

Փոխառութեան վերաբերյալ նորը դիտողութիւններն են հանդի-
պում Մ. Արեղյանի աշխատութիւններում, ուր մեր լիզվի բառակազմու-
թեան կազակցութեամբ ընզգծվում է, որ հայերենը իր ներքին միջոցնե-
րով նոր բառերի կազմութիւնը զերազատում է համապատասխան փո-
խառութիւնից: Շատ զեպներում, իչում է Արեղյանը, հայոց լիզուն վեց-
նում է միայն օտար բառի նշանակութիւնը և իր սեփական հնարավորու-
թիւններով նոր բառեր ստեղծում՝ խոստանելով փոխառութիւնից: Հա-
լերնէր այդ հատկութիւնը, որը, բնու Արեղյանի, դախ է լիզվի զար-
գացման նախորդ շրջաններից, գործում է նաև այժմ և նպատակ է մեր
լիզվի բառային կազմի հարստացմանը: «Հայերենը շատ մեծ չափերով
բնորոնակ է բազադրութեան: Հին լիզվից ունենք բազմաթիվ բազադը-
րված բառեր, որոնց անալոգիալով այժմ էլ կազմում ենք նոր բառեր:
Այս հատկութիւնը նպատակ է մեր լիզվի բառամթերը հարստացնե-
լու և օտար, մանավանդ գիտական ու տեխնիկական բառերի փոխանակ-
լու և օտար, մանավանդ գիտական ու տեխնիկական բառերի փոխանակ-
լու և օտար, մանավանդ գիտական ու տեխնիկական բառերի փոխանակ-
լու և օտար, մանավանդ գիտական ու տեխնիկական բառերի փոխանակ-
լու էլ շատ մեր լիզուն օտար գիտական բառերի նշանակութիւնն է միայն առ-

նում և իր սեփական բառերով գրանց համապատասխան բաղադրություններ է կազմում»²⁷:

Արեղյանը պահանջում է կազմել այնպիսի բառեր, որոնք համապատասխանեն հայերենի բառակազմության օրենքներին, ճիշտ արտահայտեն օժիվայ հասկացության էությունը և լինեն կարճ ու ներդաշնակ, որպեսզի ճշտությամբ տարածվեն ու ընդհանրանան: «Այսպիսի նոր բառերը հնչողությամբ գործածվում և ընդհանրանում են. բավական է միայն, որ օտար բառի համապատասխան նոր բառը ճշտությամբ արտահայտի այլազգի բառի նշանակությունը, կազմված լինի հայերենի բառակազմության օրենքներով և, որքան կարելի է, կարճ ու ներդաշնակ»²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Արեղյանը զերպատությունը տալիս է մայրենի լեզվի բառերին՝ պահանջելով ճիշտ թարգմանել օտար բառի նշանակությունը:

Լեզվական փոխազգեցությունը քննելիս նա դատապարտում է այն երևույթը, երբ խոսողը բարձր գնահատելով օտար լեզուն կամ կիրթ լինելու հատկանիշը համարելով ուրիշ լեզվով խոսելը, պարծանք է կարծում իր մայրենի լեզվի մեջ օտարալեզվյան բառեր, դարձվածքներ ու առացվածքներ՝ գործածելը: Արեղյանը նկատում է, որ հաճախ փոխառության են դիմում, լիմանալով կամ շտանելով մայրենի լեզվում համապատասխան բառեր կամ էլ կարծելով, թե հայերեն բառը չի արտահայտում օտար բառի իմաստը և ոչ թե անհրաժեշտությունից զրոյված: Օտար բառերի դիմաց, բայց Արեղյանի, հայերենը երբեմն իր բնիկ բառերը գործածում է նոր նշանակությանը կամ էլ ստեղծում նորակազմություններ, որոնք սկզբում խորթ են լիզվում, բայց հետագայում դառնում են սովորական ու տարածվում, ինչպես՝ արամազորթություն, ասրերկրել, արաստակել, արտադրել, առգանկել, տրամարանություն և այլն: Այնուհետև Արեղյանը նշում է, որ վերջին տարիներս ոչ միայն ավելի մեծ թվով օտար բառեր են մտնում մեր լեզվի մեջ, այլև ավելի շատ նոր բառեր են կազմվում: Այստեղից հետևում է, որ Արեղյանը մի կողմից խրախուսում է նորակազմությունները, մյուս կողմից չի մխտում փոխառությունները: Նա կողմնակից է անհրաժեշտորեն կատարված փոխառյալ բառերի գործածությանը՝ գտնելով, որ հայերենը հին և նոր ժամանակներում մեծ ազդեցություն է կրել ուրիշ լեզուներից, և դա նպաստել է մեր լեզվի բառապաշարի նարստացմանը: Իբրև փոխատու լեզուներ,

նշվում են պարսկերենը, ասորերենը, հունարենը, արաբերենը, իսկ նոր շրջանում՝ ռուսերենը²⁹:

Զր. Անառյանը ավելի մեծ ուշադրություն է դարձրել և ավելի բազմակողմանորեն քննել փոխառության հետ առնչվող շատ հարցեր: Նա սկզբունքորեն կողմնակից է օտար բառերը հայերեն համարժեքներով փոխարինելուն, նրա «Հայոց լեզվի պատմություն» II հատորի մեջ բերվում են բազմաթիվ հաջող օրինակներ, միայն ստանձին ղեկավարում է նա առաջնությունը ավելի փոխառյալ բառերին՝ անհրաժեշտ շամարելով դրանց թարգմանությունները: «Լեզուհարսպետ մեզ մտո բացասական կարծիք է տիրում նորակերտ բառերի հանդեպ, որոնք անարդարակն ձևով կազմում ենք «թխած բառ»: Այս բանը ճիշտ է կայանակցելի կամ նման բառերի համար, բայց սխալ է ընդհանրապես նորակերտ բառերի մեծ մասի համար: Մեր գրողները բազմաթիվ քնտիր բառեր կազմեցին դիտության բուրդ ճյուղերի համար՝ ճիշտ ու ճիշտ թարգմանելով եվրոպական բառերը»³⁰: Դրանք են՝

երկայնադի — chemin de for
ծանրաչափ — barometre
ջերմաչափ — thermomeire
նոժուղափ — dynamometre
հնէաբանություն — paleontologie
մենապատմություն — monographie
հեռագիր — telegraphe
չյուղամարանություն — histologie

լուսատպություն — phototypie
սոպորություն — stenographie
կենդանաբանություն — zoologie
հարթաչափություն — planimetrie
հանրաբանություն — mineralogie
կռակյունաչափություն — trigonometrie
ձևաբանություն — morphologie
մանրէ — microbe և այլն:

Անառյանը նշված եվրոպական բառերի ճիշտ թարգմանությունները համարելով հայերեն համարժեքները, առաջնությունը տալիս է վերջիններին: Դեռ ավելին, նա նկատում է, որ հայերենը բառը երբեմն մի քիչ շեղվելով բնատրոյից՝ ավելի հաջող է ներկայացնում օժիվայ առարկայի պատկերը, այսինքն՝ այդ երևույթի կամ հասկացության էությունը: Անառյանը, համեմատելով եվրոպական և հայերեն որոշ բառերի կազմությունը, նկատում է, որ հայերեն նաչարան, համազգեստ, համեղ և այլ բառեր ոչ միայն իրենց կազմությանը, այլև իմաստը հատակու-

27 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 167:

28 Նույն տեղում:

29 Նույն տեղում, էջ 51:

30 Զ. Անառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951, էջ 484:

Քյամբ ու հասկանալիութեամբ առաջելութիւն ունեն համապատասխան փոխառչայ բառերի նկատմամբ, այսպէս՝ ֆրանսերէն restaurant բառը, ըստ Անտոյանի՝ կազմութեամբ դերբայ կամ անսական է և նշանակում է «կազդորդը»։ քայն է restaurer «կազդորդել, վերականգնել»։ Դառնալով դոյական՝ ստացել է հաշարան իմաստը, որը բազմական հետո է կազդորդել նշանակութիւններից։ Չափազանց լավ է հայերէն հաշարան բառը։ Քննելով մյուս երկու բառերը, Անտոյանը նշում է դրանց առաջելութիւնները թէ՛ կազմութեան և թէ՛ իմաստաբան տեսակետից։ Ֆրանսերէն uniforme անական է և նշանակում է «միասնական, միատեսակ, միաձայն»։ Իրեն դոյական նշանակում է որոշ խմբի մարդկանց զգեստը, որ ուսուցիչներն՝ ավելի կարճ ձևով ասում է Փորմա (նշանակում է պարզապէս «ձև»)։ Անտոյանը նշում է, որ սրահայի է հայերէն բառը՝ համազգեստ, որը տեղիք չի տալիս ոչ մի թյուրիմացութեան։ Նույն կարծիքն է արտահայտում ֆրանս. concert բառի հայերէն թարգմանութեան մասին։ Փոխառչայ concert բառը Անտոյանի այնպիսի նշանակում է «Տեսնելով համակամ, համախորհուրդ լինել իրար հետ»։ Միևնույն ժամանակ նրա ժառանգան կոնցերտն է, որ սերպ կամ նվագը նշանակող ոչինչ չկա։ Հիանալի է հայերէն համերգը, որ կա թէ ընդհանուր համաձայնութիւն, խումբ, թէ երգ (կամ նվագ) իմաստը³¹։ Առաջելութիւնն է վերագրում նաև ֆրանսերէն Journal և wélocipede բառերի հայերէն համարձեցներին։

Այս ամենից հետևում է, որ Անտոյանը ամենից առաջ հաշի է առնում մեր լեզվի մաքրութեան, նրա զարգացման ու հարստացման շահերը։

Նշվեց, որ նա առանձին դեպքերում նպատակահարմար չի գտնում որոշ օտար բառերի հայերէնով փոխարինումը «Ինչ միտք ունի. — գրում է Անտոյանը. — թարգմանել կամ աշխատել թարգմանել շոգիտաբ, վանիլը, վիտամինը, կակաոն, խոլը, ատամնաբույժի էքսկավատորը, շպանիլը, շոտֆելը, արկուզարդի պողպատ, պոմադան, կրեմը, լակը, դերմակի մանեքներ և այլն և այլն»³²։ Անտոյանը պատճառում է թրագմանն այն բառերը, որոնք մուտք են գործել մեր լեզվի մեջ նրանց միջոցով արտահայտվող առարկաների հետ միասին և մերովելով մեր լեզվին՝ դարձնել են նրա հարստացումը։ Իրեն այդպիսիք դիտում են նաև կնիքի, ցիլինդրի, բերետկա, ֆուրգոն, կաշտակա, կոտլետ, առքիվ-

նոյ, սուպ, բորշ, բուլիի, տորթ, պեննելի, գալետ, պիրոգ, պոնչիկ, բինչիկ, բյայ, սատին, կապերկոտ, քաշիտա, ինրիկո, մարկիդետ, սապոգ, բասմալուկի, տոֆիի, սիգա, վորյա, աստրինա, սազան, սելյուդկա, կեֆայ, սերբուզա և այլ բառեր³³։ Նկատենք, որ դրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնց փոխարինելու են դալիս հայերէն համարձեցները (պոմադա-շրթներ, սուպ-սպոտ, բյայ-քաթան, սապոգ-կրկարածիտ կոշիկ և այլն)։ Սա նշանակում է, որ հնարավոր է լեզվի մեջ վաղուց արմատավորված փոխառչայ բառերի՝ հայերէն համարձեցներով փոխարինում։

Ճիշտ է նկատում Անտոյանը, որ փոխառութիւնները վերջ նշվածով չեն սահմանափակվում։ Դրանց թիվը անվերջ է և այդպիսին կլինի, քանի փոխի կյանքը և ստեղծվեն նորանոր առարկաներ ու երևույթներ։

Անտոյանը նշում է նաև, որ փոխառութիւններից շատ հետաքրքրական են այն բառերը, որոնք հայերը թարգմանել կամ թարգմանում են ուսուցիչներից (կրթիմն անփոփոխ, երբեմն էլ բարեխափելով ու զեղծկացնելով)։ Իրեն այդպիսիք բերվում են՝

поэзд — դնացք	номер — համար, թիվ, չյութանոցի սենյակ
пулемет — գնդացիք	пересмотреть — վերանայել
паровоз — շոգի քարշ	совпадать — համընկնել
теплоход — շերմանավ	поле зрения — տեսազառ
гостиница — չյութանոց	законмерность — օրինաչափութիւն
ледное поле	— սառցազառ
законмерный	— օրինաչափ
опытное поле	— փորձադաշտ
использовать	— օգտագործել
целесообразный	— նպատակահարմար
	подиольный — ընդհատակաշ

Այդպիսի բառերի թիվը օրեցօր պնտ է ավելանա, ճշտորեն նկատում է Անտոյանը։ Նա ընթերցողների ուշադրութեանը հրաշխարում է մի բանի բառերի իմաստների վրա, որոնք, պատճառով իրենց նշանակութեանը, ուսուցիչների նմանակութեամբ ձեռք են բերել նաև նոր իմաստներ։ Այդպիսիք են՝ անգլալման, հայալման, կարնել և այլն։ «Անպայման (безусловно) հայերէն բառը նշանակում էր «ստանց պայմանի»։ Հայերէնը ուսուցիչների հետևողութեամբ այժմ նշանակում է «անշուշտ, անպատճառ»։ Այս նոր իմաստը ճիշտ չէ, քայն այնքան հին է և այնքան է տարածված,

³¹ Նույն տեղում, էջ 486—487;
³² Նույն տեղում, էջ 585։

³³ Նույն տեղում, էջ 588—589;
³⁴ Նույն տեղում, էջ 589։

որ մինչև անգամ մտել է արևմտահայ դրականության մեջ: Հայտնի (известный) սովորական իմաստով նշանակում է «ծանոթ»․ որ, այդ բանը ինձ հայտնի է: Այդպես նաև ասուներնը Քայց ասուներնը ունի նաև «նշանավոր, երևելի, ակնանավոր» իմաստը, որ մտել է նաև հայերենի մեջ: Չկա արևմտյանի մեջ... կարենի (СОКРАТИТЬ), զբաղաբուն էլ կա այս բուրդը և նշանակում է «կարճացնել»․ բայց արդի հայերենում, ասուներնի «նկատությունը ստացել է նոր, իրավաբանական իմաստ. կարենի գործը, այն է՝ դատական հետապնդումից զուրս հանել, վերջ տալ գործին»³⁵:

Փոխառության հարցը եղել է նաև Գ. Սևակի ուշադրության կենտրոնում: Քննարկվող խնդրի վերաբերյալ նրա տեսակետները հիմնականում շարադրված են «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» (Երևան, 1948) աշխատության մեջ և տարբեր ժամանակներում հրատարակված հոդվածներում: Գ. Սևակը գտնում է, որ փոխառությունները, անհրաժեշտություն չլինելով բոլոր լեզուների (այդ թվում և հայերենի) համար, միաժամանակ բարձր կուլտուրայի հասնելու և ճշգրիտ տեղեկանքներով տնկելու կարևոր գործոններ են: Սխալ համարելով արևմտահայերենի՝ ամեն անակի փոխառությունների մերժման և զրանց Քարգմանությունը խրախուսելու քաղաքականությունը՝ Գ. Սևակը բազմաթիվ օրինակներով ցույց է տալիս արևմտահայ գրական լեզվի բառապաշարի հարստացումը փոխառյալ բառերով: Այսպես՝ մի կողմից անհուն ու սխալ են համարվում բիսիտ, ռադիո, սինեմա, ասենն³⁶ և նման բառերի փարգմանությունները՝ արևմտահայերենում (տարբարանություն, ձայնափուր, նախարար, հրատալ), մյուս կողմից՝ խրախուսվում արևալուր, կամբայն, բրիգադ, ղեկավար, սովետ, լեյնենգա, մայլո, պատմամ, էվակուացիա և այլ օտար բառերի մուտքն ու գործածությունը մեր լեզվի մեջ³⁷: Նշվում է նաև, որ ոչ միայն օտար բառերը կարող են հետազոտում փոխարինվել ազգային համարժեքներով, այլև ընդհանրական՝ մայրենի լեզվի որոշ բառեր կարող են զուրս մղվել փոխառյալ բառերի կողմից (սյուրպապաշտ, իրապաշտ, մեծամասնական, կաճառական, համայնախարական, ուսուցչական և այլն)³⁸:

Գ. Սևակը գատապարտում է ինչպես անհարկի, ոչ անհրաժեշտությամբ

կատարված փոխառությունները (մուգել, տեյնֆոն, կոնցերտ, սոսոս, ստրիպեզիա, կաֆեդրա, խորնիկա և այլն)³⁹, այնպես էլ անհարող թարգմանություններն ու բառակազմությունները (պրոլետար-ընչազորի, մասերիսխտա-նյութապաշտ, աֆայտ-մայթալուր, կոմիսար-գործավար, կուլակ-ունեղ, յոդ-մանիշ, բենզին-կնզրին և այլն), միաժամանակ խրախուսում անհրաժեշտ փոխառություններն ու հայերեն ճիշտ բառերի ստեղծումը: Այսպես՝ միանգամայն հարող բառակերտումներ են ընտրվում համալսարան, անհրաժեշտ, երկաշարիչ, երկաշարիչություն, գրադարան, հեռախոս, հեռագիր և այլ բառեր⁴⁰, որոնց օտար համարժեքները առանց թարգմանության են գործածվում շատ լեզուներում: Իսկ ռադիո, սոցիալիզմ, կոմունիզմ, սովետ, բոլշևիկ, ավիացիա և այլ օտար բառերի մուտքը հայերենի մեջ համարվում է միանգամայն օրինալագի ու անհրաժեշտ: Հարկ է նշել, որ Սևակը անհրաժեշտությամբ կատարված փոխառությունների շարքն է դասում նաև սեսիա, ռեսպուբլիկա, ռեյույցիա, կեստի-տուցիա, պարոլիա և այլ բառեր⁴¹, որոնց հետագայում փոխարինվեցին ազգային համարժեքներով: Բացի այդ, հայերեն մի շարք տեղեկանքների ազգահնա ստեղծելն կիրառվել նաև միջազգային բառեր (կենսաբանություն-բիոլոգիա, երկաթաբանություն-գեոլոգիա, դյուրառատես-ագրոնոմ, զաղափարախոսություն-դեոլոգիա, տեսություն-թեորիա), և Գ. Սևակի կարծիքով գեղ չի կարելի պնդել, թե նրանցից որն է զերակշռում ու հազիանակում⁴²: Այժմ հաստատապես կարելի է պնդել, որ նշված օտար տեղեկանքները զուրս են մղվում մայրենի լեզվի բառերի կողմից:

«Սովետական Հայաստան» թերթի լեզվի քննության կապակցությամբ նշելով լրագրի կատարած դրական դերը հայերենի մաքրության, նոր տեղեկանքների կերտման ու մասսայականացման գործում՝ Գ. Սևակը մեկ անգամ էս ընդգծում է անհարկի փոխառությունները հայերենով փոխարինելու անհրաժեշտությունը, պահանջելով դրանք կատարել շարժառիչ ու պատճառարանված: Այսպես՝ միանգամայն ավելորդ է համարում չինովիկ, ալմիսալ, լուսարև, ղեզբեուր, օտարի, ղեզբատ և այլ օտար բառերի կիրառությունները և պահանջում է զրանք փոխարինել հայերեն համարժեքներով (աստիճանավոր, ծովալալ, վիճակախաղ, դասուլի, կայուն, պատվիրակ)⁴³:

35 Նույն տեղում, էջ 162:

40 Նույն տեղում, էջ 216:

41 Նույն տեղում, էջ 239:

42 Նույն տեղում, էջ 161:

43 Նույն տեղում, էջ 189:

35 Նույն տեղում, էջ 291:

36 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 219:

37 Նույն տեղում, էջ 160:

38 Նույն տեղում, էջ 161:

Գ. Սեակեր ակդրուերորեն ճիշտ է ընդունելի տեսակէն է պաշտպանում՝ կողմնակից լինելով անհրաժեշտարար կատարված փոխառութիւններին, գտապատում է և՛ անհաշդ քարգմանութիւնները, և՛ անտեղի փոխառութիւնները: Սակայն նշենք, որ նա երբեմն տալանութիւնը տալիս է այնպիսի օտար բաների, որոնց հայերն համարժեքները անհնայտորեն առակցութիւն ունեն դրանց նկատմամբ:

Լեզվի մաքրութեան և հայերենի լեզվաշինարարութեան հարցերին էր նվիրված 2002 ՔԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստը, որը կայացավ 1951 թ. մայիսի 23—25-ը: Զնկուցումով հանդես եկավ ինստիտուտի գիտկատար Քր. Ափսեանցյանը: Մտքերի փոխանակութեան կարգով բանավեճին մասնակցեցին 22 հոգի՝ լեզվաբաններ, գրողներ, գրականագետներ, թարգմանիչներ և այլն:

Քր. Ափսեանցյանը կանգ առավ նաև փոխառութեան վրա, նշելով, որ պետք է շափառակց գոյուշ լինել, շշտակել և շնկնել ծայրահեղութեան մեջ: Զնկուցումը ուներ կողմնորոշող տեսական նշանակություն, պահանջում էր պարսկերենից կատարված որոշ փոխառութիւններ թարգմանել հայերեն, պահպանելով այն բաները, որոնց համարժեքները չկան հայերենում (յար, ջան, սիսի, Քր՛ան, յուչ պրև, քյալլաշող)⁴⁴: Քր. Ափսեանցյանը նշում էր, որ երբեմն ոչ ճիշտ կամ անհաշդ կաղնված բաներ կրկար գործածվելու շնորհիվ կարող են մտնել կենցաղի մեջ (կանգստ-ОСТАНОВКА, շարանակ-КАБИТЭ), որոնցից այժմ չենք կարող հրաժարվել և դրանք փոխարեն մտցնել ուրիշը: Ետապէլը այս հարցում հասնա չի արդարացում: Փոխառյալ բաների հետ կապված նա պահանջում էր պահպանել փոխառու լեզվի բաների արտասանութեանը, ինչպէս ռուսերենում է: Հասնա, նշված է դեկուզման մեջ, զբովւմ է կոմիտե, սյուժե, պորտրե, ինչպիսի Ֆրանսերենում է, փոխանակ կոմիտե, սյուժե, պորտրե ևների, որպիսին կա ռուսերենում: Տ-ի գրութիւնը հարմար է բառակազմական տեսակետից, քանի որ պորտրե, սյուժե ևներից հարմար չէ կողմնել բաղադրյալ ձևեր (պորտրետային, սյուժետային)⁴⁵:

⁴⁴ Նեակերը, որ սիսի, Քրան և էլյալլաշող բաներից սիսիք ունի հայերեն համարմերը, իսկ մյուսները ընտրու չեն գտնվում լեզվին: Գրանք բարբառներին և խոսակցական լեզվին հաստիկ միավորներ են, ուստի շարժում է հավասարեցման յար, ջան և այլ բաների հետ:

⁴⁵ Գրական հայերենում նշված բաները կայունացել են առանց տ-ի կոմիտե, պարտե, սյուժե և դրանից չի առանջ մեր լեզուն: Պարտայի չէ որոշ զեպրում պահպանել փոխառու լեզվի բաների գրութիւնն ու արտասանութիւնը:

Քրանավեճի մասնակիցներին շատերն անդրադարձան լեզվական փոխառութիւններին և արտահայտեցին իրենց տեսակետներն ու ըմբռնումները:

Այս բանավեճի մասնակ ևս զրոկորվեցին ծայրահեղ տեսակետներ: Ս. Ազգարյանը մեղադրում էր արևմտահայ գրականութիւն այն ներդասցուցիչներին, որոնք վարում էին ամեն բան հայացնելու բաղադրակետութիւն: Այդ պատճառով էլ, նշում էր հեղինակը, միջազգային շատ անովիներն ու բուռեր ստանում են «հայաշունչ» կերպարներ (կինոն գտնում է շարժանկար, ռադիոն՝ ձայնագիտութիւն, էլվուցիոն՝ բարեբարութիւն, դիկտորը՝ խոսակ, յողը՝ մանրէ, փոփորը՝ լուսածին, բալիսերը՝ արևակ, պարտը՝ անցաթուս, մտանորդիքը և այլն): Նկատենք, որ մեղադրանքը հիմնականում տեղին էր, թեև բերված բաների մեջ կան և հաշդ կաղնութիւններ, որոնք զերադասելի են փոխառյալ ձևերից (անցաթուս, բարեբարութիւն):

Ս. Ազգարյանի տեսակետը որոշակի է: Գիմել փոխառութիւններին, եթե հարկ կա: Առանձին դեպքերում նա զերադատում է փոխառյալ ձևերը:

Բանավեճի որոշ մասնակիցներ շնշում էին լեզվի մաքրութեան անհրաժեշտութիւնը, գտնելով, որ լեզուն պետք է հարստանա սեփական հենքի վրա, միաժամանակ կատարելով անհրաժեշտ փոխառութիւններ այլ լեզուներին:

Սեանքի փոփոխութիւն լինենք ՔԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի լեզվի մաքրութեան և լեզվաշինարարութեան հարցերին նվիրված նիստի արդյունքները, ազա կարելի է նշել, որ դրանք այնքան էլ գոհացուցիչ չէին: Առաջ քաշվեց նրկու հիմնական տեսակետ:

1. Օտար բաները փոխարինել հայերեն համարժեքներով, եթե դրանք ճիշտ են արտահայտում սովյալ հասկացութեան էությունը:
2. Գործածութեան մեջ թողնել օտար բաղնամիջվ բաներ, որոնք արդեն լայն տարածում են ստացել մեր լեզվի մեջ: (պարտիս, կոնստիտուցիս, սեւիս, ռեպուրիկս, սովիս և այլն):

Փոխառութեանը տարբեր առիթներով անդրադարձել է է. Ազգարյանը և հիմնականում ճիշտ և ընդունելի տեսակետ պաշտպանել: Ըստ նրա, փոխառութիւնը բառապաշարի հարստացման միջոցներից մեկն է (արտարին միջոցը), որը տեղի է ունենում տեխնիկայի, գիտութեան, կուլտուրայի նորութիւններին, նոր մեքենաների ու գործիքների յուրացման ընթացքում՝ նրանց անվանումները սովյալ լեզվի մեջ թափանցելու միջոցով: Այդպիսի փոխառութիւններ են սովետ, բուլշեիկ, պարտիս,

արակատոր, կոմբայն, կինո⁴⁶, նա իրավաբանական քննադատում է արեմտա-հայերի մաքրասիրական միտումները, որոնք անխտիր թարգմանում են օտար բառերը⁴⁷:

Է. Աղայանը ընդգծում է, որ լեզուների բառալին կազմի հարստացման գործում ներքին և արտաքին միջոցները միշտ միևնույն զեղը չեն կատարում: Երբեմն զերիշխող է գտնում փոխառությունը, երբեմն լեզվի ներքին միջոցը:

Է. Աղայանի տեսակետը ավելի որոշակիորեն արտահայտված է «Տերմինաբանություն» մի քանի խելիքների մասին⁴⁸ հոդվածում, որ համազանգուրեն կանգ առնելով տերմինների փոխարինման վրա՝ ճիշտ գիտադրություններ է անում քննարկվող հարցի վերաբերյալ: Նա իրավա-ցիտորեն նշում է, որ տերմինաբանական կամիտի որոշումները միայն տեսական ուղեցույց են, կարևորը մշակած սպորտիստների գործնական կիրառումն է, հարցի կոնկրետ լուծումը: Այստեղ է, որ առաջ են գալիս զգվարություններ, քանի որ սամանված օրենքները երկու հնարավորու-թյունն էլ ապիս են՝ օտար տերմինը դործածել նույնությունում և թարգ-մանաբար: Այդ է պատճառը, որ շատ զիպերում տերմինների ստեղծումը բնթացել է առանձին անհատների ճաշակին ու գիտելիքներին համապա-տասխան է: Աղայանը դատապարտում է թե՛ օտար տերմինը անպայ-ման հայացնելու և թե՛ լեզվի զեղերը փոխառությունների առաջ բաց անելու տեսակետները: Ըստ նրա, ճիշտ չէ էվոլյուցիան բնաշրջություն կամ բարեշրջության թարգմանելը, քանի որ դրանք չեն արտահայտում էվոլյուցիա բառի գիտական բովանդակությունը: Նա միաժամանակ մե-նասիրեն է նրանց, ովքեր հոգ չեն տանում մայրենի լեզվի մաքրության մասին և իրենց խոսքը լցնում են անհարկի օտար բառեր (էմոցիոնալ, կոնցեսսատուություն, սեֆլեստիա, պլաստիկություն, դիմախիկա): Ան-հրաժեշտ է համարում բոլոր բնագավառների վերաբերյալ ունենալ հաս-տատված տերմինների ցանկ, որը պետք է պարտադիր լինի բոլորի հա-մար: Աղայանը պահանջում է ճշտել, թե որ դեպքում պետք է տվյալ բառը թարգմանել և որ դեպքում փոխանել, դրա համար առաջարկում է կատարել տերմինների դասակարգում ըստ ճշտագրի և որոշել դրանց հայերեն, թե օտար լինելը: Եթե տվյալ ճշտագր տերմինները հիմնական-հում օտար են, ապա օտար տերմինը հայերենով փոխարինելը այնքան էլ նպատակահարմար չի համարում և ընդհակառակն՝ եթե այդ բնագա-

վառի տերմինները ընդհանուր առմամբ հայերեն են, ապա անհրաժեշտ է համարում նոր տերմինի թարգմանությունը: Հիմնականում ընդունելի համարելով առաջարկվող սկզբունքը, նկատենք մի թեթևություն, այն, որ այս դեպքում կկաշկանդվենք օտար տերմինների համակարգայնու-թյամբ, ուստի չենք փորձի խախտել այն՝ նույնիսկ դրա անհրաժեշտու-թյունը զգացվելու դեպքում: Բանն այն է, որ նախապես կատարված մի շարք փոխառություններ, թեև ոչ միայն տվյալ բնագավառի վերաբեր-յալ, կարող են դուրս մղվել նոր կազմված հայերեն տերմինների կող-մից: Այդ դեպքում մենք ստիպված պետք է լինենք պահպանել օտար բառերը, նշայած այն բանին, որ հնարավոր է դրանք արտահայտել հա-յերեն համարժեքներով՝ առանց իմաստը աղճատման: Տերմինաբանա-կան կոմիտեի հրահանգում ասված է, որ շվետք է խուսափել տերմին-ների թարգմանությունից, եթե դա հնարավոր է առանց օտար տերմինի իմաստը աղճատելու: Աղայանի այդ սկզբունքը կարծես մի անսակ հա-կատում է տերմինաբանական կոմիտեի որոշմանը, թեև հոդվածը ամ-բողջությամբ վերցրած համապատասխանում է նրա որում, էլնում է այդ որոշումներից: Նկատենք, որ ճիշտ է Աղայանի այն պնդումը, թե գիտու-թյունների անվանումները սովորաբար չեն փոխադրվում: Բացառությամբ մի քանի անվանումների, բոլոր գիտությունները անվանվում են հայերեն համարժեքներով (հանրահայելի, երկրաչափություն, գյուղատնտեսու-թյուն, տեսողադիտություն, քաղաքատնտեսություն, բանասիրություն, լեզվաբանություն, դրականագիտություն, երկրաբանություն, նախնայու-նեագիտություն), ուստի չի արդարացվում բիզոզիա, բուսախիկա, գեոլո-գիա, ֆիզիոլոգիա, անատոմիա բառերի գործածությունը: Առաջարկվում է վերջիններս փոխարինել հայերենով (կենսաբանություն, բուսաբանու-թյուն, երկրաբանություն, քննադատություն, կազմախոսություն):

Աղայանը առավելությունը տալիս է կամզոզիտոր, էվոլյուցիա, տու-րիստ բառերին, գտնելով, որ դրանք ավելի լիարժեք ու համակարգային են, քան նրանց հայերեն համարժեքները:

Միասնականության պահանջը նկատի առնելով, Աղայանը գտնում է, որ կոսմոնավո, կոսմոնավոսիկա, բիոհիմիա, բիոնիսանիկա և նման բառերը պետք է իրենց տեղը դրեն հայերեն անվանումներին: Դրանցից մասաշին երկուսը արդեն թարգմանաբար են գործածվում (սինեզիստացիա, սինեզիստացիոնալություն), մյուսները հիմնականում օգտագործվում են նույնությունում, երբեմն էլ թարգմանաբար: Բիո բազադրիչի դիմաց ունենք կինե(ս) բազադրիչը (կենսաբանություն, կենսում, կենսածու-թյուն), հեռահարա պետք է դիմել հայերեն բառակերտումներին (կեն-

46 Է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1963, էջ 291:

47 Նույն տեղում, էջ 300:

48 «Լրագրք», 1971, № 1:

ասրիմիա, կենսամեխանիկա)։ Իսկ մյուս կողմից նույն բաղադրիչով կազմված բիոլոգիզմը պետք է թողնել նույնը, քանի որ սուլորաբար չեն թարգմանվում արվեստի, գրականության, գիտության և այլ սոցիոլոգիկո-նեթի, հասանքների, դպրոցների անունները։

Ազգայնոր հիմնականում ճիշտ և ընդունելի տեսակետ է պաշտպա-նում և, որ կարևոր է, խնդրի լուծման ժամանակ հաշվի է առնում նրա գիտական կողմը։ Իրավացիորեն պահանջում է յուրաքանչյուր գնացկուն կանկրետ մտաեցում ցուցաբերել՝ նկատել առեկել տերմինի բառակազմական ճկունությունը, համակարգայնությունը ու միջբիոսոցիոլոգիկոն և դասապարտում է փոխառության հարցում թույլ տրված անփութությունն ու քմահաճ վերաբերմունքը։

Փոխառության խնդրին անըզպարձել է նաև Ա. Արբաճամյանը իր «Մի քանի գիտություններ ժամանակակից հայերենի նորարարությունների վերաբերյալ»⁴⁹ հոդվածում, որը ուշագրավ է ոչ միայն այն տեսակետից, որ այնտեղ հիմնականում ճիշտ են արտահայտված փոխառու-թյան և սրան առնչվող հարցերը, այլև այն առումով, որ ճշտորեն նըշ-վում են բառապաշարի հարստացման ու զարգացման պայմանավորվա-ծությունը, հիմնական ուղիներն ու միջոցները և հատուկ ընդգծվում է, թե ինչ շահով են համարյալ բառալիս կազմը փոխառություններն ու մայրենի լեզվի բառակերտումները։ Ելնելով մարքսիզմի կլասիկների, հատկապես Վ. Ի. Լենինի և Յր. էնգելսի դրույթներից՝ նա պահանջում է մերժել օտար բառերի անհարկի կիրառությունները՝ ընդգծելով դրանց գործածությունները՝ թույլաբերելությունը միայն անհրաժեշտության դեպքում։

Ա. Արբաճամյանը բերում է մի շարք օտար բառեր, որոնք թեև այսօր էլ նույնությամբ օգտագործվում են աշխարհի շատ լեզուներում և գործ-ծածվել են նաև հայոց լեզվում, օակվան այժմ փոխարինվել են հայերեն համարժեքներով՝ նշելով, որ դրանք հասաստուն տեղ ունեն մեր լեզ-վում և իրենց դրսևորած իմաստներով հաջողությամբ ծառայում են հայ ժողովրդին (ստուգենա-ուսանող, արտուար-մայթ, տելեֆոն-հեռախոս, մուզիկ-ֆանդաբան և այլն)։ Մտանցույց են արվում նաև այնպիսի փո-խառություններ, որոնց գիմաց նկարագոր չէ համապատասխան հայերեն բառ գնել, դրա անհրաժեշտությունը չի էլ զգացվել (տրոլեյբուս, տրամ-վայ, տրակտոր, ցեմենտ, բետոն, շոկոլադ և այլն)։ Այս նշանակում է որ Ա. Արբաճամյանը պաշտպանում է ինչպես օտար բառերը՝ հարող թարգ-մանելու, այնպես էլ անհրաժեշտ փոխառություններ կատարելու ընդու-

նեյի տեսակետ։ Նեղ մասնագիտական որոշ տերմինների փոխառման կապակցությունը (լազեր, մազեր, մեզոն, վարիտոն) նշում է, որ նախ՝ համապատասխան իմաստներով պետք է յուրացվեն այլ բառեր, այսպես նա չոգ տարվի դրանց հայերեն համարժեքները ստեղծելու մասին՝ ընդգծելով այն համոզմունքը, որ հետագայում այդ կարգի տերմինների համար ևս կարելի է հայերեն բառեր կերտել, ինչպես ստեղծվել են ալ-գիբեր, տրիգոնոմետրիա, գեոմետրիա և այլ բառերի հայերեն համար-ժեքները՝ նախահանշիվ-ը, եռանկյունաչափություն-ը, երկհաչափույու-ն-ը, որոնք շատ բնական են հնչում համապատասխան բնագավա-ններում։

Օտար բառերը փոխանելու կամ դրանք հայերեն համարժեքներով արտահայտելու ժամանակ նա պահանջում է հիմք ընդունել բառի հա-կանալիության և մատչելիության հատկանիշը։ Այդ տեսակետից հար-կին մտանալով՝ Ա. Արբաճամյանը նկատում, լոգաֆ, երալոլ, ուլեր, ստուգայց, առադարմաս բառերը զերբայտում է ֆոյել, պլյամ, մար-չրուտ, սնյա, սնյո և զիկ օտար բառերից։ Նույն ձևով էլ առաջնությունը առյին է տրաղիցիա, տենդենցիոզ, մարկա, տելիգոր, տանկեր բառերի հայերեն թարգմանություններին։ Իրավացիորեն խրախուսում է վարտող, կանգնող, սոմսավետ, ստանտան, խաչմերուկ, վագանց և այլ բա-ռերի մուտքն ու լայն տարածում ստանալու։ Հարողված թարգմանություն-ներ է դիտում նաև հնչույթ, գրույթ, ձնույթ, քառույթ, ջառույթ, բուշ-լույմային, համաժամանակյա, ատմամանակյա և այլ լեզվաբանական տերմիններ։ Ա. Արբաճամյանը իրավացիորեն զոնում է, որ շլեխոր է թարգմանաբար գործածել տարբեր ժողովուրդների կյանքի ու կենցաղի հետ սերտորեն կապված և ուրիշ ժողովուրդների համար հայտնի ու դոր-ծածվել դարձած որոշ բառեր (բուլնիկ, սովիտոլ, սուրլի, կոպիկ, մուժիկ, թորշ, շատուղիա, բիլինա, դուլլա, վրսիկ, կեֆիր, կարակուլ և այլն)։

Ա. Արբաճամյանը փոխառության հարցում, առաջնորդվելով գիտա-կան սկզբունքներով և ելնելով լեզվի նախնայի դրույթից, միաժամայն ըն-դունելի տեսակետ է պաշտպանում։ Նա մեկտն է անհարկի փոխառու-թյունները և ընդգծում դրանք հայերեն համարժեքներով փոխարինելու անհրաժեշտությունն ու նպատակահարմարությունը, միաժամանակ պա-հանջելով հաշիֆ առեկ բառի հասկանալիությունը, մատչելիությունը, տարածում ստանալու շահին ու առաջնորդ, այլև իմաստային համա-պատասխանությունն ու լիարժեքությունը։

Ս. Արբաճամյանը, ելնելով գիտական սկզբունքներից և հաշիֆ առ-եկից լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափությունները, դասապար-

⁴⁹ Վերաբեր, 1970, № 12.

գործաժամ և արտադրարժին բառերը, պլաստիկա-ի փոխարեն՝ ձայնասկզվառակ, ձայնագրակ, եղապնակ և այլն, իսկ սրբերի-ի համար հավաքական-ի հետ զուգահեռ գործածվում է ընտրամի-ն: Իհարկե, դրանցից անավելությունը տրվում է առաջին համարվածներին, սակայն դրանով դժվարանում է ավելի հազարված տերմինի արմատավորումը ու լայն տարածում ստանալը:

Փոխառությանը Ս. Աբրահամյանը անդրադարձել է նաև «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում» (Երևան, 1973) կոլեկտիվ աշխատանքի ներածության մեջ: Փոխառությունը համարելով ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման հիմնական միջոցներից մեկը, մեկ անգամ ևս ընդգծում է, որ լեզուն մերժում է այն, ինչի անհրաժեշտությունում չի դրում: Երբ անպայման բերում է 20-ական թվականներին մեր մամուլում առատորեն զործածված կրիզիս, ինֆլեյանսիվա, ստասիստիկա, ֆակտոր, ագենտ, զավոդ, պլանո, մաշինա և ավելի ուշ շրջանում արհեստականորեն ներմուծված բառերի դուրս մղվելու և դրանց փոխարինումը հայերեն համարժեքներով:

Ներհանրը ցույց է տալիս, որ համախ օտար լեզվի բառակապակցություն իմաստը հայերենում թարգմանվում է մեկ բառով: օրինակ՝ հավատարմագիր, զրապալատ, եկամտահարկ, պահասեռչակ, տեսողաչառ, փոստարկղ, զատապաշտպանություն: Արանք, ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն հաջող կադմություններ են: Ս. Աբրահամյանը նշում է, որ շատ փոխառյալ բառեր ավելի կարճ ժամանակում են մուլտի մազային բառապաշարի մեջ և ավելի համարստիպել են հայերեն բաղադրչների հետ կապում մեծ թվով բարդ բառեր (լեկտյուրացանց, տանկաշինություն, ավազներանորոգում, ֆուտբոլասեր, ռադիոհամերգ և այլն): Այլ երեզությունը զիտվում է օրպես սովետական շրջանի մեր լեզվի բառային կազմի զարգացման ընտրչ կողմերից մեկը: Ինչպես հրևում է վերը շարադրվածից, Ս. Աբրահամյանը կանգնած է իր նախորդ հոդվածներում սույն բառած տեսակետների վրա և ղեկավարվելով զիտական սկզբունքներով ու հաշվի առնելով լեզվի մաքրության շահերը և զարգացման օրինաչափությունները, պաշտպանում է միանգամայն ընդունելի ու ճիշտ տեսակետ:

Լեզվի մաքրության և դրա հետ սերտորեն կապված փոխառության հարցին բազմիցս անդրադարձել է Ռ. Իշխանյանը: Ռեանալոր խոսքն ու ինքնահեկուծություն⁵⁵ հոդվածում նա զեզոհում է բանավոր խոսքի մեջ հե-

ղեղված օտարաբանություններից: Ըստ նրա, այդ օտարաբանությունների պատճառը ոչ թե լեզվանենայն է, այլ սովորույթի ուժը, սեփական խոսքի նկատմամբ անփութ զննարարությունն ու ինքնահեկուծան բացակայությունը: Իշխանյանը իրավացիորեն պահանջում է խոսակցական լեզուի մաքրել անհեղձի օտարաբանություններից: Ռ. Իշխանյանի «Հաշվի առնել լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափությունը»⁵⁶ հոդվածը ուղղված է Ա. Ռուսինյանին հայոց լեզվի զուները օտար բառերի առաջ ազատորեն բաց անելու, իր իսկ վկայակազած՝ հեղինակությունները՝ Աճառյանի, Թուրաբյանի և այլոց մտքերն ու անդիմեններ ինդուկտորելու, այլև օտար բայր բառերը թարգմանելու տեսակետը հորինելու, այն ուրիշներին Անրադրելու և դրա դեմ հանդես գալու մեջ: Իշխանյանը ցույց է տալիս վերջինից զավանած սկզբունքի սխալականություններն ու խոցելի կողմերը: Ինչպես զավանած սկզբունքի սխալականությունները թարգմանելու պահանջ նա նշտորեն նշում է, որ ոչ մեկը օտար բառերը թարգմանելու պահանջ չի դրել և չէր էլ կարող դեել, թեկուզ հենել այն պատճառով, որ ոչ մի լեզու չի կարող աշատվել փոխառություններից: Ոսկերչյանի կարծիքով թարգմանաբար լպեաք է զործածվեն սոսիսիի, պլաստիկա, բուլյոն, մեկուս, լաուհուտ, ռեպրեուտար, ինսիդիգենցիա, տուրիստ, զաստուլ և այլ բառերը: Իշխանյանը ղեմ է արտահայտվում այդ սկզբունքին՝ պահանջելով դրանք փոխարինել հայերեն համարժեքներով: նա նշում է, որ մեկ ուրիշը անհրաժեշտորեն կատարված փոխառություններ է համարում պոլիտիկա, ալմիբա, կոնվերտ, պինսինո, արխիտեկուտ բառերը: Դրանք անհեղձի փոխառություններ են:

Իշխանյանը նշում է, որ լեզվի մաքրության հարցով զրադվում են նաև լեիները, սլովակները, հունգարացիները, ղերմանալիները, ոսմի-նացիները և ուրիշը նպատակը հնարավորին լափ լեզուն օտար բառերից մաքրելն է: Հոդվածազիրը զտնում է, որ հայերենը պատկանում է ղեկ փոխառություններ կատարող լեզուների թվին: Հայերը ղեկու V—VI դա-սերում հունարեն տերմինների ղիմաց փորձել են ստեղծել հայերեն բա-ռերը, որոնց մի ղզալի մասը մինչև այժմ էլ օգտագործվում է: Աճառյանի ղերած փոխառությունների մի մասը ղուրս է եկել ղործածությունից: Իսկ մի շարք փոխառյալ բառեր, որ ղործածվում էին 1900-ական թվական-ներին, հետագայում փոխարինվելին հայերենով (տելեֆոն, պրոսպեկտ, բուլպար, ֆորտուլա, ղեցենզենտ, պապիրոս, պոլիմյոտ և այլն): Սա հայոց լեզվի ֲրեներն է:

⁵⁵ Սովետական ղրավանություն, 1968, № 1, էջ 139—143:

Իշխանյանը այն կարծիքն է հայտնում, որ նորարարությունը, շինծու, նոր խմաստով օգտագործվող հին, մեծած համարվող շատ բաներ, հանձնարակի գործընթացով, դառնում կամ սովորական: Այսպես՝ նախնական թվական կամ շինծու բաներ համարված հնագույն, քրվածից, գործարար, եկեղևուրի, խմբագրություն, շոգեխաչ, ինժեների, տպագիր, տպարան, ընդհատակ, սուգանավ և այլն այսօր շատ սովորական բաներ են, իսկ որոշ մարդկանց դեռևս պիտանում կամ սմեռանում թվացող հյուրանոց, զափենկիր, երգահան, մարգարշատ, ձայնագրակ, հյույն, լույս, սմբուկ, սվան-գույր և այլն վաղը կարող են ամենքին սովորական թվալ:

Իշխանյանը պահանջում է փոխառությունների կատարվել միայն այն դեպքում, երբ հայերենի բոլոր հնարավորությունները սպառված են: Ընդ որում, հնարավոր է համարում նոր փոխառված բաների մի մասի փոխարինելը հայերեն համարժեքներով՝ հետազոյում, ժամանակի ընթացքում:

Իշխանյանի տեսակետները ավելի մտերմության արտահայտված են նրա «Հայերենի տերմինաշինության հարցերը»⁵⁵ խորագրով հոդվածում: Այդ բանավիճակին հոդվածի մեջ թեև քննվում է տերմինաշինության և տերմինների փոխառության հարցը, սակայն այն լիովին կիրառելի է նաև ոչ տերմինային արժեք ունեցող բաների նկատմամբ, այսինքն՝ այնտեղ սուսմասսիրվում են փոխառության և հատկապես տերմինափոխառանքի ու տերմինաշինության խնդիրները:

Իշխանյանը այս հոդվածում ևս առերկում է միջազգային համարված մի շարք տերմինների դեմ, գտնելով, որ դրանք միջազգային չեն, քանի որ թարգմանված են եվրոպական մի շարք լեզուներում (սեպա, կոնստրուցիա, դեպուտատ, պարտիա): Ահա թե ինչու սխալ է համարում 1940 թ. տերմինաբանական կոմիտեի որոշումը նաառջևն, պատգամավոր, կուսակցություն և այլ բաները օտար համարժեքներով փոխարինելը, նկատի առնելով վերջիններիս, այսպես ասած, միջազգային լինելը: Յուրյ է տալիս նաև, որ միջազգային հայտարարված կուլտուրա, ադիուս, տանկ, տաղից, Ֆուսուպ, իոնե, կամվոգիտառ, ալգեբա, գեոմետրիա, տեխնիկա, պոլիտիկա, լոգիկա, բնիա, ֆիզիկա, ինգվիստիկա, տեխնոն, արխիտեկտուրա, էպոտիկա, սպոտոմոբիլ, օսդիա, օտանվայ, վագոն, լիֆտ, կինո, գաստրոլ, օուրիստ, օպերա, բաուրե և այլ բաներ բոլորովին էլ միջազգային չեն: Դրանք թարգմանված են աշխարհի մի շարք լեզուներում, ուստի դրանց հայերեն համարժեքով փոխարինելը միանգամայն հնարավոր է:

Իշխանյանը ներքում է օտար բաները ոչ թարգմանաբար կիրառելու տեսության կողմնակիցների բերած փաստարկները, յուրյ տալիս նրանց անբավարար ու անհիմն լինելը: Միայն է համարում նաև այն պնդումը, թե նորակերտ բաները, նաև գրաբարի շօտագործվող բանագրարից կիրառվածները շինծու են, արհեստական, մեծած, հետևաբար օտար բաները լայնոր է փոխարինվեն դրանցով: Հեղինակը նկատում է, որ այսօր էլ կան ոչ նաչող թարգմանություններ ու բանակերտումներ, սակայն դա չի նշանակում, թե պետք է հրամարվել հայկական տերմինաշինությանը: Ճիշտ չէ այսօր գաստրոնոմ-ը՝ օրկրավոլ, մարեմատիկա-ն՝ օուս-գուրյուն թարգմանելը, այլև ասիտանոսի փոխարեն ըրեբեակա, ինտենզիանոսի փոխարեն համբարակի գործածելը, սակայն դա չի կարող հիմք հանդիսանալ ֆուգալիստություն, բեման, հաստի, դեզատոս, տրամարանություն, գնդագիտություն, հեոսիստ, կենսաբանություն և այլ բաները մերժելու համար:

Ի. Իշխանյանը ճշտորեն նկատում է, որ տերմինները լայնոր է բառացի հասկացվին, քանի որ այդպես ըմբռնելու դեպքում շատ թյուրիմացությունների տեղիք կտրվի: Այսպես՝ մերժել թիրլիոգրաֆիա և էպրեոսիկա բաների փոխարինումը հայերեն համարժեքներով այն պատճառաբանությամբ, թե այժմ մասնագիտություն անվանվող առարկան զբոսների մասին գիտություն չէ, իսկ գեղագիտություն-ը ալելին նեղ հասկացություն է արտահայտում, քան էպրեոսիկան, նշանակում է մտացույթական տույ իս կարևոր նանգամանք, այն որ թիրլիոգրաֆիա-ն և էպրեոսիկա-ն բառացի հասկացվելու դեպքում ալելին մեծ սխալների գտանուս կգտանան: Չէ որ առաջինը բառացի նշանակում է գիրք զբղ կամ ընդօրինակել, իսկ մյուսը՝ գզացողություն, որոնք չեն բխում անվանվող առարկաների բուն էությունից:

Հաճախ հայերեն տերմինները մերժվում են օտար բաների բառացի թարգմանությունը լինելու համար (երկրաբանություն, կենսաբանություն, բանասիրություն): Իշխանյանը գտնում է, որ նման մտացույթանչու չէ՝ կարելի է օտագործել նաև փոխառյալ բաների բառացի թարգմանությունները, եթե դրանք ճիշտ են արտահայտում առարկայի էությունը: Հետևաբար, ճիշտ է գեոլոգիա, բիոլոգիա, ֆիլոլոգիա բաների փոխարինումը հայերեն համարժեքներով: Ենկ սկսյալ ևս ընդգծում է, որ շինծու, արհեստական համարված շատ բաներ, որոժեմունջյան մեջ գրվելով, դառնում են սովորական ու բնական: Ահա թե ինչու հեղինակի կողմից քնդունելի են համարվում հյուրախաղ, գոյինեկիր, փաստառե,

⁵⁵ «Երաներ», 1969, № 7, էջ 82-103.

եկազար, մակերչ, մրցաչար, նայնապնակ, ավանդույթ, հաճախա-
նոր, ստուգայց և այլ բառերի կիրառությունները:

Ռ. Իշխանյանը հիմնավորում է նաև դեգրատում, դիմանկար, փո-
րագուրջուն, ներեանդ, արկեստագետ և այլ բառերի գործածություննե-
րը օտար տերմինների փոխարեն:

Շողվածում նշվում է, որ անհաջող թարգմանությունները հետագա-
յում դադարում են գործածվելուց, մերթվելով հենց լեզվի կողմից (խո-
ղարք, պաշտպանություն): Իշխանյանը կողմնակից է նաև պոմիդոր, բաղ-
դիաս, ավտոմոբիլ, առոտ բառերը հայերենով փոխարինելու (շոխի,
մորուն, ինքնաշարժ, հյուպե): Կարծում ենք, որ Իշխանյանը այս դեպքում
որոշ ծայրահեղության մեջ է ընկնում: Չէ որ նշված փոխառյալ բառերը
լայն տարածում են ստացել հայերենում, դարձել նրա բառապաշարի
անբաժանելի մասը, և հասկանալիությամբ ու բառակազմական տեսա-
կետից որոշ առավելություն են հանդես բերում հայերեն համարժեքների
կատարմամբ:

Շողվածի վերջում Իշխանյանը նշում է օտար տերմինները հայերեն
համարժեքներով փոխարինելու բոլոր նպատակը դեպքերն ու միջոցները:

Ռ. Իշխանյանի վերը նշված սկզբունքները նույնությամբ պաշտպան-
վում են «Շալոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում» կոչված ար-
տիկական մեջ գեանդված նրա «Տերմինաշինություն» ծավալուն և
ուշադրավ հոդվածում: Ռ. Իշխանյան խրախուսում է մի շարք խմբա-
դրությունների հայոց լեզվի մաքրության և հայերեն տերմինաշինու-
թյան զարգացման ու հարստացման ուղղությամբ տարվող աշխատանք-
ները՝ դատապարտելով նշված սկզբունքներից նահանջելու կամ այդ
հաջքում անփութություն ցուցաբերելու ամեն մի զրևերում:

Տերմինաբանության հարցի շուրջ ծավալված բանավեճին մասնակ-
ցեց նաև Հ. Բարսեղյանը՝ հանդես գալով «Կզգայինն ու միջազգայինը
տերմինն ու տերմինաշինություն մեջ»⁵⁶ հոդվածով: Փոխառության հար-
ցում նա պաշտպանում է միանգամայն ընդունելի տեսակետ, ըստ նրա,
տերմին փոխառվում է միայն այն ժամանակ, երբ հայերենի բառակազ-
մական միջոցներն ու բառապաշարի հարստացման բոլոր աղբյուրները
օգտագործված են, բայց նյութավոր չէ տերմինը թարգմանելի առանց
իմաստի աղավաղման: Հ. Բարսեղյանը ճշտորեն նկատում է, որ մայրե-
նի լեզվի մեջ ներմուծված բառերը հետագայում կարող են փոխարինվել
ուղղաչին համարժեքներով: Դա համարվում է բնական երևույթ, որի հա-

մար հայոց լեզուն տախտ է հարյուրավոր օրինակներ: Այսպես՝ տասնամ-
յակներ շարունակ հայերենում գործածվում էին մարկա, վիտրինա,
կոմպլեքս, կոբալտ, ցեխ, շտանգա, շտանդատ փոխառյալ բառերը,
որոնք վերջերս փոխարինվեցին հայերեն անվանումներով՝ մակերեղ, ցու-
ցափեղկ, համալիր, մասնաշենք, արտադրամաս, ծանրածոց, ծանրորդ և
այլն: Հունարենից անցած ստաղիսն բառը 1600 տարի գործածվելուց
հետո իր տեղը զիջում է մաբգադաշտին: Այս նշանակում է, թե լյուներ է
բացատրվել հայերենի մեջ մտած փոխառությունների թարգմանությու-
նները հետագայում: Մի սկզբունք, որ, ինչպես սեսանք, առջև էր քաշել
Ռ. Իշխանյանը, Շողվածագիրը մեկադրում է Ա. Ուլկանյանին կատաս-
տոֆիկ բառը գործածելու համար և պահանջում է կատաստոֆա, կա-
տաստոֆիկ բառերը փոխարինել կործանում, կործանարա, աղև և
աղևաալ՝ տերմիններով: Հ. Բարսեղյանը զեմ է ինչպես անհարկի փո-
խառություններին, այնպես էլ արհեստական, անհաջող թարգմանու-
թյուններին:

«Լրաբեր»-ի էջերում բացված բանավեճին մասնակցեց նաև Ս. Աս-
լանյանը՝ օՓոխառություններ տերմինակազմության աղբյուր⁵⁷ հոդ-
վածով: Ասլանյանը տարբերում է երկու կարգի տերմինների փոխառու-
թյուն.

1. Տերմիններ—բառապատճենումներ, որոնք օտար լեզվի բառային
նշանակությունների վերարտադրում են լեզվի սեփական միջոցներով
(հակադաս—противопаз, պարգևագրամ—наградные деньги):

2. Տերմիններ որոնք պահպանում են իրենց իմաստի և ձևաբանա-
կան կառուցվածքը՝ կրելով հնչյունական որոշ փոփոխություն, արտա-
բերում—абстрактный, աղևեստ—агент, աղբեղատ—агрегат, աղբեստ—
абстек—абстрактный, աղևեստ—агент, արևեստ—агент, կոմունա—Коммуна, կո-
մունիզմ—Коммунизм, կոմունիստ—коммунист: նկատենք, որ առաջին
խմբի բառերը ըստ էության փոխառություն չեն: Դրանք լեզվաբանական
զրոպանություն մեջ բառապատճենումների անվանումն են կրում: Երկ-
րորը կարգի մեջ ընդգրկված շատ տերմիններ հնչյունական որևէ փոփո-
խություն չեն կրել (աղբեղատ, աղբարտ, աղբեստ և այլն): Իսկ կոմունա,
կոմունիզմ, կոմունիստ բառերը մեջ հնչյունական մակարդակի փոփո-
խություն չի կատարվել, պարզապես փոխառյալ բառերի զրոյությունը
հարմարեցված է մեր լեզվի ուղղագրական և արտասանական կանոննե-
րին: Դա ոչ թե հնչյունափոխության է վերաբերում, այլ ուղղագրու-

⁵⁶ «Լրաբեր», 1971, № 1, էջ 97—102:

⁵⁷ «Լրաբեր», 1971, № 2, էջ 113—115:

թանն ու արասանությանը, ուստի ճիշտ չէ նշել, թե օտար տերմինները հայերենում հնչյունական փոփոխումներ են կրել: Իբրև կրթականագետ-թյուն Ա. Ասլանյանը նշում է, որ օտար տերմինները զգվար են հասկացվում, յուրացվում ու հիշվում և խանգարում են լեզվի մաքրությանը: Անշուշտ, որոշ վերապահությանը պետք է ընդունել այդ հայտարարությունը, դա ճիշտ և միայն փոխառյալ որոշ բառերի նկատմամբ: Կոմունիզմը, կոմունիզմը, սոցիալիզմը, սոցիալիստ, սոցիալստ, կոմբայն և նման հարյուրավոր բառեր բուրգովին էլ զգվարությունը չեն հասկացվում ու հիշվում և ոչ էլ խանգարում են լեզվի մաքրությանը: Խոսքը կարող է վերաբերել ոչ թե փոխառություններին ընդհանրապես, այլ նրանց մի մասին: Ա. Ասլանյանը ճիշտ չի կողմնորոշվում օտար բառերը նույնությամբ կամ թարգմանարար գործածելու հարցում:

«Լրարեր»-ի էջերում բացված բանավեճի արդյունքների ստեփփմամբ հանդես եկավ Գ. Զատուկյանը՝ ճշտացնելով տերմինաբանության զարգացման հարցերի ընտրությունը՝⁸⁸ հողվածով նա բավական հանգամանորեն բնութայն ենթարկեց բանավեճի մասնակիցների առաջ բաշած տեսակետներն ու առաջարկությունները և արեց մի շարք արժեքավոր դիտարկություններ: Գ. Զատուկյանն առաջարկում է յուրաքանչյուր տերմինի հարցը լուծել առանձին՝ նշելով տերմինների բարեհնչյունությունից, բանականական և ձևաբանական առանձնահատկություններին: Հողվածագիրը գտնում է, որ հայոց լեզվի հնչյունական և ձևաբանական առանձնահատկությունները պետք է նախընտանել ոչ միայն փոխառությունների դեպքում, այլև նոր բառեր կազմելու մասնակի: Զատուկյանը նույնպես դատապարտում է օտար տերմինների անցազուրկ թարգմանությունները, այսպես՝ սխալ է համարում կոմպոզիտը, էվալյուցիա, տուրիստ, տուրիզմ, տուրիստ բառերը հայերեն համարժեքներով (կոլեզուան, քուալիտյուն, գրոսաշրջություն, գրոսաբազա, գրոսաշրջարտալ) փոխարինելը: Գ. Զատուկյանը, պաշտպանելով բանավեճի մասնակիցների մեծ մասի տեսակետները, նույնպես անձնագործելի է համարում լայն տարածում գտած և բոլորի համար հասկանալի հայերեն բառերի ու տերմինների փոխարեն օտար բառերի գործածությունը: Այսպես՝ մերժում է Պ. Նազարյանի առաջարկը կուրտաճճ (շարժուն), մեղրիմեղ և այլ բառերը լոմ, ցիտի բառերով փոխարինելու վերաբերյալ: Ընդհանրապես իրավացիորեն զեծ է արտահայտվում միևնույն արեմիքի դիմաց մի քանի բառեր ստեղծելուն (ПЛЕКОС—փոշեծուծ, փոշեծծիչ, փո-

շեճան, փոշեճավաք, փոշեքաշ, փոշեքաշիչ): Նպատակահարմար չհամարելով գիտական գրականության հիմնական լեզուներում մեներմաստ գրքածականություն ունեցող տերմինների չհիմնավորված թարգմանությունը, որը զգվարություն է հարուցում սովյալ ճյուղով զբաղվող մասնագետների համար և խախտում գիտության սովյալ ճյուղի համակարգայնությունը՝ Գ. Զատուկյանը ընդունելի է համարում Ա. Աբրահամյանի և Լ. Բարսեղյանի՝ բույր ժողովուրդների կյանքն ու կենցաղը արտացոլող բառերը, այլև հատուկ անունները, քիմիայի և համատեղ այլ բնագավառների անվանակարգային տերմինները լրարգմանելու վերաբերյալ տեսակետները: Այսպիսով, Զատուկյանը փոխառության հարցում պաշտպանում է ճիշտ և ընդունելի սկզբունք, դատապարտելով ինչպես լայն տարածում գտած և բոլորին հասկանալի հայերեն տերմինների փոխարինումը օտար բառերով, այնպես էլ միջկարգայնության ձևառու և գիտական գրականության հիմնական լեզուներում գործածվող փոխառությունների չհիմնավորված թարգմանությունը:

Տերմինաբանական կոմիտեն իր հիմնադրման օրից զգալի աշխատանք է արել մայրենի լեզվի մաքրության, նորմավորման, այլև հայերենի հարստացնելու ուղղությամբ: Նա մի շարք սկզբունքներ է սահմանել նաև փոխառության վերաբերյալ, որոնցից շատերը կենսագործվում են՝ նպաստելով մի կողմից հայերենի հարստացմանը նորակազմում և մյուս կողմից՝ նրա մաքրությանը: Ընդհանուր առմամբ տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներն ու սկզբունքները ճիշտ և ընդունելի են և հաշիկ են առել մեր լեզվի շահերն ու զարգացման հեռանկարները: Առանձին դեպքերում, իհարկե, կայացվել են ոչ ճիշտ որոշումներ, որոնք հետագայում շտկվել են հենց իր՝ կոմիտեի կողմից: Տերմինաբանական կոմիտեն բացի ընդհանուր սկզբունքների մշակելուց, որոնք կիրառվել են գրական արելու-հայերենում, բաղժիցս անդրադարձել է ինչպես կենդանու գիտաճյուղերի, այնպես էլ առանձին բառերի ու տերմինների ճշգրտման, փոխառման, օտար և ազգային ձևերի դուգահեռ գործածությունների, նրանց իմաստային որոշակիացման և այլ հարցերի:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՅԼ ԲՆԱԳԱՎԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐՈՒՑԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ ՓՈՒՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Փոխառության հարցին անդրադարձել են նաև գրականագետներ, քննիչներ, թարգմանիչներ, մամուլի և մշակույթի այլ բնագավառների ներկայացուցիչներ: Անցյեներ նրանց կարծիքների բնութայնությունը:

⁸⁸ «Լրարեր», 1971, № 9:

Փոխառության հարցում միանգամայն սխալ տեսակետի վրա էր կանգնած Հովվի Մեկիբյանը: «Հայոց լեզվի զարգացման հեռանկարների շարքը»⁵⁸ հողվածում նա դատապարտում էր սովետ, սովխոզ, կոլեզ, կոնսուտուցիա, ղկպուտառ, ղկնկառա, կանդիզատ, ժուհու, ուշոն, և այլ բառերի ֆորմանությունը, գտնելով, որ դրանով ոչ միայն արգելակվում է լեզվի զարգացումը, այլև ազդավազում է բառերի քաղաքական իմաստը: Է. Մեկիբյանը անհրաժեշտ չի համարում նաև պրոսպեկտ, լեկուտ, լեկցիա, ինտելիգենտ և այլ բառերի ֆորմանությունը: Նրա կարծիքով ժողովուրդը միայն զործածում է պրոսպեկտ, իսկ պոզիտայի նշանակությունը իբր անհասկանալի է նրան: Է. Մեկիբյանի փաստաթերթ այն է, թե նշված բառերը սովետական բոլոր ժողովուրդների համար վաղուց դարձել են հարազատ, ուստի հայերենը շլիտը է բացատրություն կազմի: Նկատենք, որ այդ բառերը երբեք էլ սովետական բոլոր ժողովուրդների լեզուների մեջ առանց ֆորգմանվելու չեն կիրառվել: Այժմ ոչ մի դրազետ Հայ դրանք չի օգտագործում դրավոր խոսքում: Եթե նույնիսկ դրածած է, ապա դա օրինաչափական չէ, ուստի աստիճանաբար պետք է առկա դեքի հայերեն համարժեքներին: Է. Մեկիբյանը պահանջում է վերանայել լեզվաշինարարության ճակատը, նկատի ունենալ մեր լեզվի զարգացման հեռանկարները և հարց է դնում՝ շխարհմանել այն բառերը, որոնք զործածական են ուսուրենում և հասկանալի հայ ժողովրդի լայն խավերին: Տեղյե է նկատել, որ լեզուն չի հանդուրժում անհասկանալի ֆորմանությունները: Անհատական ամեն մի առաջարկություն, եթե չի համապատասխանում լեզվի զարգացման ընթացքին, երկար կյանք չի ունենում լեզվի մեջ: Նշված բառերը միայն սովետը, իբրև պետական նոր կարգի անվանում, խոր արմատներ պցեց Հայոց լեզվի մեջ, մյուսները փոխարինվեցին մայրենի լեզվի բառերով⁵⁹:

Փոխառության հարցում միանգամայն սխալ սկզբունք էր պաշտպանում Պ. Նազարյանը, որը կանգնած էր հայերենը օտար բառերով հեղեղելու տեսակետի վրա և ամեն կերպ փորձում էր իր անհիմն սկզբունքները իրականացնել կյանքում: Նա համառորեն պահանջում էր զործածության մեջ դնել նույնիսկ այն օտարազգի բառեր ու տերմինները, որոնց հայերեն համարժեքները վաղուց արմատավորված են ու

ակտիվ զործածություն ունեն մեր լեզվում կամ էլ որոնց նշանակությունը լիովին հարազատ էր դրանորև մեր լեզվի սեփական միջոցներով առանց նրանց իմաստների փոխարինման ու աղճատման: Այսպես՝ նա պատասխարում է արխիտեկուտ, ալգեբա, գիմնաստիկա, լոգիկա, կաստատոչա, կոմիսիա, անալոգիա, անուպոնիզմ, ղոկումենտ, պասպորտ, կարինետ, բանկետ, կամերա, պերրան, տելեֆոն, կասսա, պրեմիա, ցենզուրա, կոնսերվա և այլ բառերի ու տերմինների ֆորգմանությունը⁶⁰: Դեռ ավելին, Պ. Նազարյանը սխալ է համարում ազմիրալ՝ ծովակալ, կաֆեդրան՝ ամբիոն, օպոնենտը՝ բեղդիսյալա, էքստիկալ՝ գեոգրություն, քերտան՝ ակտուրում ֆորգմաններ, գտնելով, թե դրանք խեղափոխում են օտար տերմինների իմաստը: Ուստի հարելով լեզվական փաստերը՝ նա հայտարարում է, որ ղկնկառ, ղկնկալ, կրիկո, մագիստրալ, մաշրուտ, ղոֆե, բոժա, կստոնե, պարի, պրոսպեկտ, պրոտես, աշիա և այլ օտարազգի բառերը մինչև այժմ զործածվել են առանց ֆորգմանության⁶², հետևաբար դրանց հայացումը իբր միանգամայն ավելորդ է ու չիմաստավորված:

Պ. Նազարյանը պահանջում է արգելել տերմինների ֆորգմանությունը, գտնելով, թե դրանով բառու ու շփոթ է ստեղծվում լեզուների մեջ: Փոխառությանը Պ. Նազարյանը որոշ շափով անդրադառնում է նաև մի այլ հողվածում՝ «Մասնանկ տերմինային միտրինակություն»⁶³, որտեղ հեղինակը թեև քննում է տերմինների միտրինակացման հարցը, սակայն դրա հետ կապված կանչ է արժանանում փոխառության խնդրի վրա: Պ. Նազարյանը այս հողվածում նշում է, որ չկա տեխնիկական միասնական տերմինարանություն և պահանջում է ստեղծել այնպիսին: Նկատենք, որ այդ հարցը բարձրացվել էր դարևից մեկ տասնամյակ առաջ ինքնին Վ. Հարությունյանի կողմից, և Պ. Նազարյանի հողվածը որևէ նոր բան չի ավելացնում դրա վրա: Նշենք նաև, որ այնտեղ կան բազմաթիվ սխալներ, ոչ ճիշտ ձևակերպումներ և այլն: Պ. Նազարյանը մեզքը պցում է առանձին մարդկանց և բառարանների վրա, գտնելով, որ շփոթություն է առաջանում, երբ միևնույն տերմինը կիրառվում է մերթ ֆուրթ ֆորգմանաբար, մերթ առանց ֆորգմանելու: Թեև վաղուց արմատավորված են ալյուրալ, ինքնավարություն, դատապալապան, ճատույր և այլ տերմինները օտար սլլիտա, ավտոնոմիա, ադոկատ, սեզնենա բառերի ղիմաց,

58 «Նորհրդային Հայաստան», 12. 2. 1940 թ.:

60 Նշենք, որ հողվածում կան որոշ ճիշտ զիտություններ մի քանի օտար բառերի անհարկ ֆորգմանությունների վերաբերյալ (ափսոսաբախտավորություն, սոցիալիզմ-ընկերավարություն, ավազարամ-ինքնազարամ և այլն), որոնք շարածվեցին և զուրա նկատ զործածությունը:

61 Պ. Նազարյան, Բուռային փոխառությունների և լեզվի մարդկային մասին (ԵՊԿԵՐԵՅ, 1956, № 10, սրբ. 186):

62 Նույն սեղում:

63 «Մովտական Հայաստան», 29. 8. 1967 թ.:

սակայն Պ. Նազարյանը կարծես չի ցանկանում հարտովը այդ մտքի հետ և փորձում է շատ հազվադեպ հանդիպող այդ օտար տերմինները և դրանց հախրեն համարժեքները դեռ նույն մակարդակի վրա: Մինևույն հասկացության համար մեկից ավել տերմինները մասնանակի ընթացքում հռոթմանակում է մեկը: Այսպես՝ Պ. Նազարյանի բերած հնուարևելի ՏՐՍԵՆԱ-ի դիմաց եղած փոգակ, ընկալուչ, խոսափող լսափող տերմիններից հազիվ է վերջինը: Մյուսները գրեթե չեն հանդիպում: Այդպես էլ ՊԱՇՏՈՒՄԱ-ի դիմաց ունեցած սկավառակ, ձայնակավառակ, ձայնապատկեր տերմիններից հազիվ է ձայնակավառակը, ուստի ավելորդ է մյուսների մեջտեղ բերելը որպես ՊԱՇՏՈՒՄԱ-ի համաներկեր: Այն տերմինները, որոնք արդեն դուրս են եկել գործածությունից կամ էլ բառարաններից դուրս կլանել չեն ունեցել բանավոր ու գրավոր խոսքի մեջ, չպետք է քննվեն ժամանակակից գրական լեզվում իրենց տեղը զբաղած, արժանատիորոված, կենսունակ մեկի հետ, իրեն հավասարաբեք տերմիններ: Այդ տեսակետից մտանելու զեղքում հասկանալի կդառնա Պ. Նազարյանի՝ վերը նշված հոդվածի մեջ բերված փաստերին տրվող ոչ ճիշտ բացատրությունը: Նազարյանը օտարաբանությունների բնույթը չայցերևում⁶⁴ հոդվածում հիմնականում պաշտպանում է նախնական օրրեկրած տեսակետներն ու սկզբունքները: Այստեղ սխալ է համարվում տարիստ, գաստոլ, սեկցալ, սեկտար, ֆիլիսլ, կոպյոս բառերը հայերենով փոխարինելը: Հեղինակը առարկին է կենսարանություն, օտարավար, մասնանյութ, բանան, զարնամուր, աբմիսարյուն և նման հայերեն գեղեցիկ ու հասկանալի բառերի տեղեղծան զեմ:

Պ. Նազարյանը փոխառություն հարցում կանգնած է հայոց լեզուն անհարկի փոխառություններով լանդեկոտ, նրա գունելը օտար բառերի առջև ազատորեն քացելու տեհիմն ու սխալ տեսակետի վրա: Նա զերպապատվությունը տալիս է ոչ թե նորաստեղծ հայերեն բառերին, այլ նրանց օտար համարժեքներին: Դեռ ավելին, իր սկզբունքները հիմնավորելու համար անտեսում է լեզվական փոխառությունները հիմնավորելու դրանք:

Փոխառությանը նվիրված հոդվածներով հանդես եկավ նաև Արտաշես Ոսկերչյանը, որը առաջնորդվելով ոչ դիտական մտածեցմամբ, պաշտպանեց միանգամայն անընդունելի տեսակետ: Ա. Ոսկերչյանը կանգնած է օտարաբանությանն տեսակետի վրա և հենց այդ դիրքերից էլ քննության է առնում փոխառության խնդիրը: Ոսկերչյանը նույնպես անհիմն մեղադրանք է ներկայացնում մեր մամուլի մի շարք աշխատակիցներին, Պ. Սևակի, Գ. Սևակի և այլոց նկատմամբ՝ գտնելով, թե վերջիններս իբր

մերժում են բոլոր տեսակի փոխառությունները և ճգնում՝ զրանք անպայման փոխարինել հայերենով: Եկատենք, որ արևելահայ իրականության մեջ այդպիսի ծայրահեղություն չի նկատվել: Ոչ որ օտարալեզվյան բոլոր բառերը հայացնելու պահանջ չի դրել և է՛ր էլ կարող դեռ: Խոսքը միշտ էլ վերաբերել է անհարկի, ըչ տեղին կատարված փոխառությունների և ոչ թե փոխառությանը ընդհանրապես: Ա. Ոսկերչյանը գտնում է, թե հայոց լեզվի մարտության համար տարվող պայքարի մեջ նկատվում են անընդունելի միտումներ: Գրանցից մեկը համարում է օտար բառերի ու տերմինների գործածությունից ընդհանրապես հրժարվելը, դրանք անպայման թարգմանելու ձգտումը: Պահանջում է պայքար ծավալել միազգային տերմինների արհեստական «հայացումներին», անհատը թարգմանությունների, մեռած, անկենդան լեզվաձևերի վերակենդանացման փորձերի զեմ: Անցում է, թե մեր լեզուն աղտոտվում է միջազգային գործածության բառերի ու տերմինների անհաղող թարգմանություններից ու արհեստական «հայացումներից»: Ա. Ոսկերչյանը բերում է այնպիսի օրինակներ, որոնք բոլորովին չեն թարգմանվել արևելահայերենում: Գրանք թարգմանաբար են կիրառվում արևմտահայ գրական լեզվում: Իհարկե, ինքնին հասկանալի պատճառներով: Այդպիսիք են՝ ստանկ-հրասալլ, կենս-շարժապատկեր, մարչալ-մարսալիստ, ռեալիզմ-իրապաշտություն և այլն: Այդ բառերը առանց թարգմանելու են կիրառվում արևելահայ զրական լեզվում: Փաստին նման քննությունը հետո է դիտականությունից: Դեռ ավելին, Ոսկերչյանը այնպիսի հայտարարություններ է անում, որոնք փաստերն ու իրողությունները խեղափոխված են ներկայացնում: Այսպես՝ նա գտնում է, որ թեև անցյալում գործածվել են լայնաբար, մեծամասնական և փոքրամասնական բառերը մինխառի, բուլեիկի և մեռելիկի փոխարեն, սակայն դա դեռևս հիմք չի տալիս այդ բառերը վերականգնանացնելու: Միանգամայն համամիտ ենք այն պնդումները, որ անհրաժեշտություն չկա նշված բառերը վերակենդանացնելու: Բայց ո՞վ է այդպիսի պահանջ դնում: Իհարկե, ոչ որ: Ահա թե ինչու նման հայտարարությունները անհիմն են և կապ չունեն բուն իրողության հետ: Արժանահայերենի մեջ նկատվող միտումները չպետք է վերադրվեն արևելահայերենին: Վերջին 50 տարում որևէ մեկը հազիվ թե հանցիկացավ ինչի այդ տերմինների կիրառություններին նշված իմաստներով: Ա. Ոսկերչյանը արհեստական թարգմանություն է համարում դպիներկիր-ը, կուրախալ-ը, գրասալը-ը, սալուխա-ը և այլն, որոնք լիովին արտահայտում են օտար բառերի իմաստները, ոչնչով չեն զիջում նրանց և նպատում են հայերենի բառային կազմի հարստացմանը:

Ոսկերչական, անտեսելով փաստերը, նշում է, թե ինտելիգենցիա-
կրթական, լիբերալ և այլ բառերի հայերեն համարժեքները իրենց դեր-
քերը դիզել են օտար բառերին, և վերջիններս դարձել են հասկանալի ու
դյուրամշակելի: Նկատենք, որ հասկանալի վերջին տասնամյակում նշված
հայերեն բառերը գործածություն հանախախտությունը ակնհայտորեն
զրկելով են իրենց առավելությունները փոխառյալ բառերի նկատմամբ:
Գրավոր խոսքում հիմնականում իշխում են հայերեն համարժեքները,
խոսակցական լեզվում երկուսն էլ կիրառվում են զուգահեռաբար, բայց
դարձյալ մայրենի լեզվի ձևերի գերազանցությունը: Ոսկերչական նշում է,
որ միասնականակ հավատարապես գործածվում էին սրբանար-արձակ,
իդեոլոգիկա-գաղափարաբանություն (գաղափարախոսություն Ը. Օ.), էս-
թետիկա-գեղարվեստություն զուգահեռ ձևերը, և ոչ ոք չէր անհնարա-
տես նաև դաս նամար, և զարմանում է, որ այժմ դա մտահոգում է մտադ-
կանք Ս. Արքայանյանի տեսակետներին առարկելու կապակցությամբ
Ոսկերչյանը նշում է, որ զատուղ, լատուեա, աբխազիա, սրամատու-
գիա, ինտելիգենցիա, ինտելլոյու, ֆիլիալ և շատ բառեր վաղուց մտել
են մայրենի լեզվի ակտիվ բառապաշարի մեջ, սակայն դրանք հանկար-
ծակի փոխարինվեցին կամ փոխառվեցին կամ չիճծու, արհեստական
բառածինքով կամ ննարանություններով նկատենք, որ այստեղ զարմա-
նալու օրինչ չկա: Փոխառյալ որոշ բառեր աստիճանաբար դուրս են մղը-
վում հայերենի բառային կապակց և փոխարինվում ազգային համարժեք-
ներով, ընդ որում, վերջիններս բոլորովին էլ արհեստական կամ չիճծու
չեն, ոչ էլ ննարանություններ, ինչպես Ոսկերչյանն է կործանում: Հյուրա-
խաղ, դպիկներ, եռերգություն, բառերգություն, մտավորականություն,
մեղսգրություն, լրատու, մասնակցություն և այլ բառերը ոչ միայն չեն դիջում
օտար բառերին, այլև հանդես են բերում որոշակի առավելություններ
ընդեց նկատմամբ: Ոսկերչյանին անհանգստանում է նաև մեկնել,
կրպուռա, ասրիսա, սեպտեուսար, ֆորում և այլ բառերի հայերեն հա-
մարժեքների լայն կիրառություն ստանալու: Ըստ նրա, նշված փոխառ-
յալ բառերը ավելի լայն ընդգրկում ունեն, ավելի ճիշտ են արտահայ-
տում սովյալ հասկացությունը, և ավելի հասկանալի ու դյուրամշակելի են,
քան դրանց ազգային համարժեքները՝ թարգմանությունները: Կարծում
ենք, որ նման պնդումները հեռու են ճշմարիտ լինելուց:

Ոսկերչյանի հորդածներում նշված դիտողությունները ընդհանուր
առամբ բնութայն չեն դիմանում: Նկատենք, սակայն, որ կատարվում
են նաև արհեստական ու անճաշակ թարգմանություններ և դրանց վե-
րաբերյալ տրված դիտողությունները ճիշտ են ու տեղին: Այսպես, իս-

կապես արհեստական ու անկենսունակ են շամփրած հոշածո, քակած
կողիկ, անխառն քակած կողիկ, քախտ և այլ բառերը, որոնք ստեղծ-
վել են անառորանների կամ ճաշարանների աշխատակիցների կողմից և
դուրս չեն եկել այդ հիմնարկությունների սահմաններից ու չեն տարած-
վել, ուստի չեն կարող որևէ չափով աչոյել զբաղան կամ խոսակցական
լեզվի վրա:

Ա. Ոսկերչյանը իր սխալ տեսակետները հիմնավորելու համար դի-
մում է հեղինակավոր գործիչների ասույթներին՝ իհարկե, վերջիններս
ժառանգելով իր նպատակին, այսինքն՝ հարմարեցնելով իր սկզբունք-
ներին, հաճախ ազավազեղով նրանց մտքերը: Այսպիսի է. Քումանյանը,
սրին վկայակոչում է Ա. Ոսկերչյանը, կողմնակից կր անհրաժեշտորեն
կատարվող փոխառություններին: Ե՛մ միշտ ավելի լավ է լունեցած բառը
փոխ առնել, քան հրեել անպայման ստեղծել կամ թարգմանել ու ֆրակը
շինել պոչազգեստ, կոտլետը՝ կողրիկ, ռահատլուսում՝ հանդատապ-
տում: Անճիշտ և անշեղծք թարգմանությունները ավելի շատ են վնա-
սում լեզվին, քան ուղղակի փոխառությունները,— դրում է Ը. Քուման-
յանը: Այս մեղքերումից երեռում է, արդյոք, թե Քումանյանը ընդհանրա-
պես զեմ է եղել օտար բառերը թարգմանելուն և կողմնակից միայն փո-
խառնությունները: Իհարկե, ոչ: Քումանյանը բողոքում է միայն անհա-
ղա թարգմանությունների զեմ և իրավացիորեն պահանջում կատարել
ճիշտ թարգմանություններ: Այդ միտքը ավելի որոշակիորեն արտահայտ-
ված է Քումանյանից բազմած մեղքերում նշարանակոչյալ մեջ, որը
միասնամտոր կերպով անտեսվել է Ա. Ոսկերչյանի կողմից: Ահա այն.
«Հաճախ կանանք, որ մեզանում՝ եուլիսիկ просвещенне, цивилизация,
культура թարգմանում են միեռույն բառով՝ լուսավորություն: Եվ էս-
պետով հաջող փոխառություն են ճիշտ թարգմանությունները մեծապես
սպառնդի ու շնորհի գոթո են զանում, բայց, գորախառաբար, լեզվի
վրա անշեղծք մարդիկ շատ են ազգում, և հասկացող ու կիրթ ճաշակի
տեր մարդկանց միայն մնում է խոսելիս թե գրելիս, փոխ առնելիս թե
թարգմանելիս պղուշ լինել ու բարխիղճ, որովհետև ամեն մի հնչյուն,
ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ստեղծագործություն է, մի
ամբողջ աշխարհ»⁶⁵:

Այստեղ ակնհայտորեն օտար բառերի ճիշտ թարգմանության պա-
հանջ է դրվում, այսինքն՝ շեղվում է հաջող թարգմանության անհրա-
մեջությունը: Քումանյանը բողոքում է просвещенне, цивилизация,

65 «Քումանյանը բնագառ», էջ 390:

պսակտը բառերի անհանդը թարգմանության դեմ և ոչ թե պահանջում դրանք փոխանելի, գործածել ստանց թարգմանելու:

Ոսկերյանը վկայակոչում է Հր. Աճառյանին, որի տեսակետը, սակայն, ոչ չէր չի համընկնում Ոսկերյանի սկզբունքների հետ: Ոսկերյանը դիմում է նաև այլ հեղինակությունների (Վ. Տերյան, Ե. Չարենց, Շիրվանշահյան և այլն)՝ դարձրելով ազավազելով կամ իր նպատակին ծառայելիցնելով նրանց մտքերը: Նկատենք, որ վկայակոչված հեղինակներից ոչ մեկը այն տեսակետը չի պաշտպանել, ինչ հրամայում է Ոսկերյանի կողմից:

Ոսկերյանը ազավազում է ՍՍԿԿ ծրագրերը ազգային լեզուների զարգացման վերաբերյալ, հայտարարելով, թե օտար ծագում ունեցող բաների դեմ պայքարելու հակասում է կուսակցության ծրագրային դրույթներին և վնասում լեզվի կատարելության, զարգացման ու հարստացման պահանջին: Կուսակցության ծրագիրը պարզ է ու հստակ: Այնտեղ ներշնչում է, որ ազգային լեզուները պետք է զարգանան իրավահավասարության պայմաններում, և նրանցից մեկը կախման մեջ չպետք է լինի մյուսից: Ոսկերյանի մտքերը բոտ էտեյան հակասում են: տերմինաբանական կոմիտեի կողմից հաստատված որոշումներին: Առաջնորդվել Ոսկերյանի առաջարկած սկզբունքներով՝ նշանակում է դեմ դնել տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներին, անտեսել հայտնի լեզվի մարդկությանն ու անազարտությունը, ինքնահասի մասունը նրա հորմավորումն ու զարգացման ընթացքը, շփոթ ու բառասպին վիճակ ստեղծել նրա բառային կազմի համակարգում:

Ուշադրով է բռնիչ 2. Գերդյանի ղեկավար մարդկությանը սրբություն էս66 խորացրով հողվածը, որ քննարկվող խնդրի կապակցությունում, անչորգանալով փոխառության հարցին՝ հեղինակը հիմնականում նշուտ նկատառումներ է հանդես բերում: Թեև հողվածում կան որոշ անճշտություններ և չափազանցություններ, սակայն իր հիմնական կողմով՝ հարցադրումը և որս լուծումը ճիշտ և է ընդունելի: Հեղինակը պահանջում է բոշկական մի շարք օտարալեզվական բառեր փոխարինել հայերենով, դառնելով, որ փոխառյալ շատ տերմիններ ոչ միայն չեն հարստացնում մեր լեզուն, այլև հաճախ այն զարնում են խրթին ու անհասկանալի: Այդպիսի բառերի շարքն են դասվում Լպիկեմիոզիս, օնկոլոգիա, ինֆեկցիա, դեպրեսիվիցիա, նելյոթրոպիա և այլն, որոնց հայերեն համարներն են, բոտ 2. Գերդյանի, առավելություն ունեն օտար բառերի

նկատումը: Իս իրավացիորեն առաջարկում է դրանց փոխարեն կիրանել հայերեն նամանակաբանություն, ուուուգբանություն, վարակ, արտանհանում, նյարդավիրաբուժություն և այլն: Պահանջվում է ազատվել նաև պրոզեզ, դիագնոզ, սիմպտոմ, սիմպտոմոկոմպլեքս, աֆեկա, Լպիկեպիա և այլ բառերից, որանք փոխարինելով կանխագուշակում, արտաբոշում, արտանհիշ, արտանհիշների զուգակցում, հոգեկան հոգում, բնկնավորություն և այլ բառերով: Հողվածագիրը նկատում է, որ օտար որոշ բառեր քանի որ դժվարություններ են արտասանվում և անհասկանալի են, ուստի մարդիկ փորձում են հնչուտացնել դրանց արտասանությունը՝ կրճատելով բառերը: Արդյունքը այն է լինում, որ ստացվում են անհասկանալի բառամասեր (օնկո, դեզ, օրթո, նելյո, էպիո և այլն): Օտար տերմինների տարածմանը, բոտ հեղինակի, նպաստում են մի կողմից մարդիկ լեզվով բոշկական գրականության պակասը, մյուս կողմից՝ բոշկական թարգմանական գրականությունը, որը չի է օտարազգի բաներով: Հողվածում առաջնություն է տրվում նաև դեղաբանություն, կենսաբանություն, մանկաբուժություն, նյութավածարանություն և այլ բառերին, որոնք իմաստային տեսակետից բոլորովին չեն գիշում օտար տերմիններին (Ֆարմակոլոգիա, բիոլոգիա, պեդիատրիա, հիստոլոգիա):

2. Գերդյանը նշում է, որ հանդիպում են նաև այնպիսի տերմիններ, որոնք ունեն հայերեն համապատասխան համարժեքներ՝

- տուբերկուլյոզ — պարաբոտ
- զոնոտա — սուսանակ
- Ֆայլուս — գոնչ
- արիտոֆիտիս — մկնատամ
- Ֆիստուլա — խուղակ (խվակ)
- պրոֆիլակտիկա — արտականխիչ լեկցիոն — ճնրմիկ
- պլաթիլոգիա — արտաբանություն
- ինֆիլտրատ — ներսիտանք:

Այստեղից բնականաբար եզրակացվում է, որ օտար ոչ բոլոր բաների գործածություններն են հիմնավորված:

Հիմնականում համաձայնվելով բոշկ Գերդյանի տեսակետին, բոտ որի լեզուն չպետք է խնդել օտար բառերով, քանի որ դրանով խաթարվում է լեզվի մարդկությունը, նշենք, որ նա երբեմն բնկնում է ծայրահեղությունների մեջ՝ փոտողական վերաբերմունք ունենալով փոխառությունների նկատմամբ ընդհանրապես: Մեր լեզվում բավական շատ են տեղին ու անհրժեքնաբար կատարված փոխառությունները, որոնք հաս-

66 տերեան, 22. 1. 1963 թ.

կանալիությունը չեն գիշում հայերեն բառերին: Բացի դրանից, հորվածում նկատվում են աննշտություններ, անհաջող թարգմանություններ: Այսպես՝ ստոմատոլոգիական պոլիկլինիկա—ստամնարոմարան, ինֆիլտրատ—ներսփուր, լեկոցիտ—ձերմիկ:

2. Գերբջանի հորվածը որոշ ծայրահեղություններով հանդերձ հիմնականում լեզվի մաքրությունը պահպանելու առողջ պահանջ է: Հեղինակը ճիշտ մտածելով է ցուցաբերում օտար շատ բառերի թարգմանության հարցում:

Փոխանություն և դրա հետ կապված մայրենի լեզվի մաքրության հարցին տարբեր առիթներով անդրադարձել է նաև Ա. Ոսկանյանը և հիմնականում կանգնել օտար բառեր նույնությունամբ գործածելու տեսակետի վրա՝ իհարկե, որոշ վերապահություններ: «Փոխանական տերմինաբանության հարցի շուրջը»⁶⁷ հորվածում Ա. Ոսկանյանը (հեղինակակից է. Հովհաննիսյան) բնագծում է օտար լեռնային եկող փոխանական տերմիններ անփոփոխ թողնելու անհրաժեշտությունը: Նա պահանջում է նույնությունամբ կիրառել օտար տերմինները, եթե հայերենում համապատասխան բառ չկա, եթե թարգմանությունը չի տալիս իսկական իմաստը, վերջապես՝ եթե այն արդեն տարածվել է լեզվի մեջ և ոչ մի իմաստ չկա այն փոխելու: Սա նշանակում է, որ այն տերմինները, որոնք վերցվել են տարբեր շրջաններում, պետք է թողնել անփոփոխ՝ անկախ դրանք ազգային համարժեքների փոխարինելու ներկայումս լեզվի ունեցած հնարավորությունները:

Հետևելով այն սկզբունքին, ըստ որի առաջարկվում է լիարգմանել օտար բառը, եթե հայերենը այսօր չունի դրա համարժեքը, նշանակում է անտեսել լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափությունն ու բառակազմական հնարավորությունները: Ի՞նչ որ լեզուն անընդհատ զարգանում է, և նրա քառասունհզամյան բոլոր հնարավորությունները միանգամից չեն զրկւնդվում ու գործադրվում: Եթե այդպես լինի, ապա լեզուն կտառանք դրանք, և այլևս ոչ մի նոր բառ չէր օտեղծվի: Մինչդեռ այդ պարզապես չէ: Եթե այսօր լեզուն ի վիճակի չէ սովյալ իմաստը սեփական միջոցներով արտահայտելու, ապա չի բացառվում նման հնարավորության տեղծումը հետագայում:

Ա. Ոսկանյանը և Լ. Հովհաննիսյանը պահանջում են անփոփոխ թողնել օտար տերմինը, եթե հնարավոր է թարգմանել, բայց թարգմանությունը չի գրեկորվում սովյալ նշանակությունը, այսինքն՝ աղանախում է

բառի իմաստը: Եթե այսօրվա թարգմանությունը աղանախում է բառի իմաստը, ապա բացառվում են արդյոք դրանց հետագա ճիշտ թարգմանությունները. իհարկե, ոչ «Լերզայես» պահանջվում է անփոփոխ թողնել օտարալեզվյան այն բառերը, որոնք արդեն տարածվել են լեզվի մեջ և ոչ մի իմաստ չկա դրանք փոխելու: Հայերենում (և այլ լեռնայինում) բովանակյալ շատ են այն զեպերը, երբ փոխառյալ բառեր փոխարինվել կամ փոխարինվում են ազգային համարժեքներով: Օտար բառերը կարող են տարածված լինել, լայն կիրառություն ստանալ, սակայն մայրենի լեզվի բառերին զիջել բարենշնչությունությամբ, հասկանալիությամբ, կարծությունով և այլ հասկանալիություններով:

Ա. Ոսկանյանի և Լ. Հովհաննիսյանի տեսակետը պարզորոշ է: Ամեն կերպ ձգտել մեր լեզվի մեջ պահպանել փոխառյալ բառեր, և որքան շատ լինեն դրանք, այնքան մեծ կափով կնայվում են լեզվի հարստացման և գիտության զարգացմանը: Կարծում եմ, որ նման պիտույաներ այնքան էլ հիմնավոր չեն: Լեզվի հարստացումը կատարվում է ինչպես փոխառությամբ, այնպես էլ սեփական բառակերտումներով: Նշենք, որ փոխառության կարգացումը բուրգոսիքն էլ պայմանավորված չէ փոխառյալ բառերի քանակով: Ա. Ոսկանյանը և Լ. Հովհաննիսյանը առաքում են 2. Գերբջանի «Լեզվի մաքրությունը սրբություն է» հորվածում⁶⁸ կատարված թարգմանությունների դեմ: Միաժամանակ նշում են, որ բժիշկ 2. Գերբջանի սկզբունքին հետևելու զեպերում իբր կատարվեն շատ փոցելի տերմիններ, որոնք գործածությունը ոչ թե կնայաստի մեր լեզվի զարգացմանն ու մաքրությունը, այլ միայն կփացնի այն: Մենք հակված չենք այդպես կարծելու: Զի կարելի համաձայնել Ա. Ոսկանյանի և Լ. Հովհաննիսյանի կողմից բնզունելի համարվող այն տեսակետին, ըստ որի կարելի է գործածել և՛ հայերեն, և՛ օտար տերմինները, եթե դրանք նույնանիշ են: Ի՞նչ կշահենք, ասենք, հայոց լեզուն, եթե զուգահեռաբար գործածվեն օտարանիկը և արբանյակը, տիեզերադեպը և կոսմոնավտը, սեսիան և կոստալոցադը և նման նույնանիշ բառեր. ոչ մի բան: Գրանով հայերենը ոչ միայն չէր հարստանա, այլև իմաստալիս շփոթություն առաջ կդրեր այդ բառազույգերի մեջ:

Իհարկե, սա չի նշանակում, թե մենք անտեսում ենք բժիշկ 2. Գերբջանի հորվածում նկատվող անհաջող թարգմանությունների վերաբերյալ նրանց արած ճիշտ դիտողությունները, սակայն Ա. Ոսկանյանի և Լ. Հովհաննիսյանի դավանած սկզբունքով առաջնորդվելու զեպերում մեր

⁶⁷ «Երևան», 2. 6. 1963 թ.:

⁶⁸ «Երևան», 22.1. 1963 թ.:

լեզվի զոնները լայնորեն կրազցվեն փոխառությունների առջև, և հայերենը կողզվի օտար բառերով:

Ա. Ոսկանյանը մեղադրում է Ռ. Իշխանյանին մաքրամոլության մեջ, գտնելով, որ նա իր տեսական սկզբունքներով մեր լեզուն «խորթ» տերմիններից անխնա բռնաբաժինելու պահանջ է դնում և ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չի առնում, որպեսզի հայերենի մեջ շտղոսկեն օտար անվանումները⁵⁹:

Ա. Ոսկանյանը թեև արտաբանա զեմ չի օտար բառերի քարգմանությունը, սակայն փոխառությունները դերադատում է մայրենի լեզվի բաներից, ուստի հաճախ դժգոհում է, երբ փոխառյալ տերմինները քարգմանելու փորձեր են արվում:

Որոշ հեղինակների լեզվի մաքրությանը և զրա հետ սերտորեն առնչվող փոխառության հարցին անդադարձել են մասնավոր «բազարակված» մալ կամ արև հողածի կապակցությամբ, ոչ հատուկ նպատակազորմամբ: Այսպե՛ս՝ Բ. Հովսեփյանի «Խարոզը և դասակարգը» հողվածք տոթի Նաղիթացյալ Ա. Ճաղարյանի նամակ-հողվածի՛ն՝ ողջոված «Փրական թերթին խմբագրությանը, իսկ վերջինիս խմբագրականը պատճառադարձով, որ Ա. Բեկզաղյանը և Հ. Հակոբյանը հանդես գան հողվածով, եմ այսպիսով սկիզբ է դրվում յուրահատուկ քանավե՛նի, ուր բացահողվում են տվյալ հեղինակի ըմբռնումներն ու պատկերացումները, այլև տեսականներն ու նկատառումները:

Ա. Ճաղարյանը դժգոհում է, որ Բ. Հովսեփյանը մերժում է օտար կամ ոչ բարենշնչուն, անճաշակ մի քանի տերմիններ: Թերթի խմբագրականում հերքվում են Ա. Ճաղարյանի բերած փաստարկները և ճիշտ ու ընդունելի համարվում Բ. Հովսեփյանի տեսակետն ու դիրքորոշումը: Հետո՛ւ Ա. Ճաղարյանի՛ Բ. Հովսեփյանի տղայակ չէ նույն միջազգային կոմիտեի հաստատած և հայ բժշկագիտության մեջ ընդունված անատոմիական անվանացանկին: Խմբագրական հողվածում տեղեկացվում է, որ ճիշտ է, Սնայում 1935 թ. հաստատվել է անատոմիական բառակարգը, բայց ոչ թե միջազգային կոմիտեի, այլ գերմանական անատոմիական համագումարի կողմից, որը միջազգային ճանաչման չի արժանացել: Ա. Ճաղարյանը բառ ներուսթին նկատի ունի փարբղյան միջազգային անատոմիական անվանակարգը, որը իրոք գոյություն ունի և որի հայերեն տարբերակը յույս է տեսել 1962 թ.: Նշվում է նաև, որ վերահիշյալ անվանակարգը վերաբերում է բացառապես լատիներեն տերմիններին: Այդ հանձնաժողովի մշակած որոշումն մեջ սպվում է. յուրաքանչյուր երկրի

պատուխյուն է վերապահվում ուսուցման նպատակով քարգմանելու լատիներական տերմինները մայրենի լեզվով: Բ. Հովսեփյանը խոսում է հենց այդ մասին, ցույց տալիս, որ աշակերտների համար օտարալեզվյան տերմինները անհասկանալի են, ուստի դրանց փոխարեն պետք է գործածել հայերեն համարժեքները:

Ա. Ճաղարյանը գտնում է, որ քարգմանելը կուպիտ կերպով կոխալվեր, հրամարվելով սրտանմ, ներվ, էպիթելային, ունցկաուտ, պերիֆերիկ, ֆունկցիա, ներյուն և այլ տերմիններից՝ դրանք փոխարինելով հայերեն նամակարգ, նյարդ, վերնաշնային, ծայրամաս, դեր, նյարդաբլիթ բաներով: Հետո՛ւ Ա. Ճաղարյանի, Բ. Հովսեփյանը պարտադրում է այնպիսի տերմիններ, որոնք կիրառության մեջ չեն և շփոթության մեջ են գցում մասնագետ ընթերցողներին: Իբրև այդպիսի բերում է սրտախոռ, նախախոշ, վերնաշնային, նյարդաբլիթ և այլն: Խմբագրական հողվածում ցույց է տրվում, որ այդ տերմինները պարտադրում են ոչ թե Հովսեփյանը, այլ ինքե՛ր՝ հայոց լեզուն, սովորության ուժը, բառաբանները, լեզվական ճաշակը, նախկին դասագրքերը, այլև փարբղյան անատմիական բառակարգի հայերեն տարբերակը, որի վրա հիմնվում է Ա. Ճաղարյանը: «Անատոմիական միջազգային նամակարգային 96 և 97 էջերում գրված է. «Atrium dextrum—«աջ նախախոշը», նշանկում է ճիշտ չէ Ա. Ճաղարյանի մոխարանները Բ. Հովսեփյանի հասցեին նաև այդ տերմինների հարցում: Փրական թերթին խմբագրականում ընդգծվում է, որ հայերեն համարժեքները հասկանալիությամբ առավելություն ունեն վերը նշված օտար տերմինների նկատմամբ: «Վերնաշնային», «նյարդաբլիթ», «ծայրամաս», «երգուկիչ» տերմինները անմիջապես ընկալվում և հասկանալի են դառնում ամեն մի մասնագետ ու ոչ մասնագետ, զբաղմ ու ոչ զբաղմ հայի համար, իսկ դրանց լատիներեն համարժեքները իրոք շփոթության մեջ են դցում ոչ մասնագետ ընթերցողներին: Թերթի խմբագրությանը մեղադրում է Ա. Բեկզաղյանին և Հ. Հակոբյանին՝ այդ տերմինների հայերեն տարբերակը ստեղծողներին, որոնք մեր մասնագետների շրջանում գարձել են դարացած օրենք, որից շեղվելու համարվում է օրինազանցություն: Մինչև դեռ այդ տարբերակում շատ են լեզվաբանների սխալ, նաացած, անճաշակ, տգեղ ու օտար տերմինները, որոնցից շեղվելը ոչ միայն օրինազանցություն չէ, այլև պարտադր է ամեն մի ճաշակավոր, հայոց լեզվին լավ տիրապետող քարգմանի համար: Խմբագրական հողվածում անճաշակ համարվում արտի փորձը, սղոթի փորձը, արյան կարմիր մարմնիկ տերմինները, որոնք փոխարեն հանձնարարվում են արտի խորը», «սըր-

տասիրել», «գլխի խորշ», «գլխի խոռոչ», «կարմիր գնդիկ» տեղմխները, որոնց գործածությունը համար էլ հենց հանգես էր եկել Բ. Լովսեփյանը:

«Գրական թերթի» նշված գիտողությունների դեմ հանգես եկան Ա. Բեկզադյանը և Հ. Լակոբյանը «Անաստմիական մի քանի տեղմխներին մասին»⁷⁰ խորագրեր կրող հոդվածում: Նրանք գտնում էին, որ Թերթը չի հիմնադրում իր սասածները, ցույց չի տալիս ոչ մի հեղինակավոր աղբյուր ի հաստատումն իր տեսակետի: Ըստ Բեկզադյանի և Հ. Լակոբյանի, սխալ է «ենթրթ» «այսպիսի» փոխարինելը, քանի որ դրանով իրը կվերականգնվեր նշադը, չիզը, չիլը, անառ տեղմխներին կիրառումն մեջ ներխուժում եղած խանաչփոփոխությունն ու անորոշությունը, որոնք արդեն վերացվել են: Օտար տեղմխը ազգային համարժեքներով փոխարինել նշանակում է քաստային վիճակ ստեղծել լեզվի մեջ, այս է հորչածագիր-ներքի եղբակացությունը: Բեկզադյանը և Լակոբյանը սխալ են համարում նաև Լայրթի» վերանշտը, Լայրթիլայրթը՝ վերանշտային թարգմանելը: Մի փոքր վերապահություն է արվում սխտեմ, ավտոնոմ տեղմխների նկատմամբ, որոնց թարգմանությունը նպատակահարմար չի համարվում՝ նկատելով այն հանգամանքը, որ դրանք վաղուց մերվել են մեր լեզվին: Գուրս է գալիս, որ լիա որևէ սկզբունք, որով կարելի լիներ առաջերորդվել փոխառյալ և ազգային տեղմխների գործածության մեջ, Բեկզադյանի և Լակոբյանի երրակարգությունը մեկն է. պահպանել օտար տեղմխները, անկաս հայոց լեզվի մեջ դրանց ազգային համարժեքների անկայությունից, որ չի կարող շնորհիվ հայերենի մաքրության խնդրով շահագրգռված ցանկացած մաքրու կողմից:

Այսպիսով, փոխառության հարցում Բ. Լովսեփյանը և «Գրական թերթի» խմբագրությունը պաշտպանում են միշտ ու առողջ տեսակետ, իսկ Ա. Զաղարյանը, նաև Ա. Բեկզադյանը և Հ. Լակոբյանը ոչ ճիշտ մտածեցում են քուշարբրում այդ խնդրի նկատմամբ:

«Գրական թերթը» լեզվի մաքրության ու փոխառության որոշ հարցերը ընտելություն է առել նաև այլ հոդվածներում: Այսպես՝ լրագրի 1964 թ. փետրվարի 7-ի համարում ապագրից «Չաղարտենք մեր սքանչելի լեզուսն խորագրով առաջնորդողը, որունց դասապարտվում էր այն մաքրամոլությունը, որը միտում է մեր լեզվի զարգացումը խցկել ինչ-որ կազմապարհի մեջ և նրա հարստություն միակ աղբյուրը որոնում է դարարի ու բարբառների մեջ, որոնք կարևորագույն ավանդներ են, որոնցից անվել ու սնվում է մեր պետական լեզուն, որը, սակայն, չի կարող հրամարվել այն

«Սարս» անդրից, որ տալիս է կենդանի իրականությունը՝ իր նոր երևույթներով, գիտության ու տեխնիկայի նոր հայտնագործություններով:

Մեծ ու կարող է համարվում այն լեզուն, որ ի վիճակի է ընդունել նորաստեղծություններ, անկ փոխառություններ և այլ բոլոր մարտել ու նեթարհել իր սեփական օրենքներին: «Գրական թերթի» խմբագրությունը պահանջում է պահպանել լեզվի մաքրությունը, պայթարելով մի կողմից մաքրամոլական միտումների, մյուս կողմից՝ անհարկի փոխառությունների դեմ: Նկատենք, միաժամանակ, որ խմբագրությունը լեզվի մաքրության ու անաղարտության վրա բացառաբար ազդող գործոն է համարում հայերեն անհաղող բառակազմությունները:

«Գրական թերթի» խմբագրությունը փոխառության հարցին անզրագարծել է նաև «Երականում ինչի» մասին է բանավեճը»⁷¹, հոդվածում, որը ուղղված է Ա. Ոսկերչյանի տեսակետների դեմ, որոնք նա արտահայտել է «Սովետական գրականություն» (1967, № 7) ամսագրում և «Գրական թերթում» (24. 1. 1969): Այստեղ ցույց է արվում, որ Ա. Ոսկերչյանի տեսակետները չեն համընկնում տեղմխաբանական կոմիտեի որոշման հետ, չեսլած նա այդպես է հայտարարում:

«Գրական թերթի» խմբագրությունը, ելնելով հայերենի մաքրության շահերից և հաշվի առնելով նրա պատմականորեն կազմավորված ավանդույթները, պաշտպանում է միանգամայն ընդունելի տեսակետ, մերժելով անհարկի փոխառությունները և անհրաժեշտ համարելով դրանք սեփական լեզվի ներքին միջոցներով արտահայտելը:

«Լեզվական նոր պահանջներին համընթաց»⁷² հոդվածում Գ. Մարտիրոսյանը մի շարք կարևոր ու նուրբ դիտողություններ է անում փոխառյալ բառերի օգտագործման վերաբերյալ: Ի նպաստ հեղինակի, ելնելով, որ նրա կարծիքները հիմնականում բխում են տեղմխաբանական կոմիտեի որոշումներից և ելնում հայերենի մաքրության և բառերի հասկանալիության շահերից: Գ. Մարտիրոսյանը խրախուսելի է համարում օտար մի շարք բառերի հայերեն թարգմանությունները, գտնելով, որ նրանք լիովին արտահայտում են փոխառյալ բառերի իմաստները: Իրեն այդպիսի բերվում են տիեզերանավ, տիեզերադաշտ, տիեզերակայան, հեռուստի, մերձակետ, ձեռնակառավարում, տիեզերատեսություն, տեսազրահանում, լուսնագնաց, լուսափակի և այլն: Հոդվածագիրը անարդարացի է համարում տեղմխաբանական կոմիտեի 1940 թվականի որոշումը՝ կուսակցության, կենդանախորություն, հանրապետություն և այլ բա-

71 «Գրական թերթ», 31. 1. 1969 թ.

72 «Երեւոն», 1971, № 6, էջ 87-94:

ները գործածությունն չհանելու և դրան օտար համարժեքներով փոխարինելու վերաբերյալ, գտնելով, որ դրա ազդեցությամբ մասուլում և դրահատության մեջ լայնորեն կիրառվում էին հարյուրավոր փոխառություններ, թեև կային դրանց հայերեն համարժեքները: Ա. Մարտիրոսյանը նշում է, որ վերջին հինգ տարում սկսվեց օտար տերմինները հայերենով արտահայտելու մի առողջ շարժում, որի մեջ իր ավանդն ունի նաև Արմենկաթիկի թարգմանությունների բաժինը: Արմենկաթիկը վերջին տարիներին թարգմանեց օտարաբանությունների շարք բառեր, որոնք այժմ լայն գործածություն ունեն և լիովին արտահայտում են փոխառյալ բառերի իմաստները: Այգպիսիք են մտավորականություն, տեսություն, վերականգնում, գաղափարախոսություն, առաջադիմություն, համայնապատկեր, վավերագրական, արտագրամա, հաղորդավար, երթուղի, ցուցանում, գաղտնիք, փաստում, տպարանակ, դիտառող, ուղիղ, փառաբանում և այլն: Գ. Մարտիրոսյանը հաջողված թարգմանություններ է համարում «Ավանզարդ», «Երեկոյան Երևան», «Հասցատանի ֆիզիոլոգիայի» թերթի ստեղծած ստուգանք, մանկիչ, հարկաշատ, քնակաբանամաս, մարդիկ, մրցավար, խաղավար, ցատկորդ և այլ բառերը գտնելով, որ օտար տերմինների թարգմանության և հայերեն համարժեքների ստեղծման առողջ միտումը պետք է շարունակվի և խրախուսվի: Գ. Մարտիրոսյանը միաժամանակ դատապարտում է այդ հարցում նկատվող որոշ ծայրահեղություններ, երբ կերտվում են այնպիսի բառեր, որոնք օտար բառերի համարժեք չեն և չեն արտահայտում նրա իմաստակի նրբերանգները: Այսպես՝ ըստ նրա ճիշտ չէ կոմպոզիտորը՝ երգահան, գաստրոլը՝ հյուրախոյ, դիրիժորը՝ նվագավար, ստադիոնը՝ մարզադաշտ, ստարը՝ մեկնարկ (կազմի), ֆինալը՝ եզրափակիչ և այլն թարգմանելը: Անհաջող թարգմանություններ է դիտում նաև չեմպիոն, պոմիդոր, բաղրիշան, կոմպլեքս, սեղոն, լյուկ բառերի հայերեն համարժեքները՝ ախտայնը, լյուկը, սմբուկը, համալիրը, զարձաշրջանը, դիտառորը և այլն: Գ. Մարտիրոսյանը նշում է, որ որոշ թարգմանություններ թեև ճիշտ են, բայց կիրառելի չեն բոլոր դեպքերի նկատմամբ, քանի որ մի դեպքում թարգմանությունը ճշտորեն արտահայտում է փոխառյալ բառի իմաստը և լիովին համարժեք է նրան, իսկ մի ուրիշ դեպքում լիովին չի դրսևորում այն: Այսպես՝ կոպտուրա բառը, ըստ նրա, ոչ բոլոր դեպքերում կարելի է մշակույթով փոխարինել: Չի կարելի անարածել կոպտուրական ներափոխություն, ժողովրդի կոպտուրական մակարդակ կապակցության դրա (մշակութային՝ նկատմամբ), ժողովրդի մշակութային մակարդակ): Սխառմեր կարելի է փոխարինել համահարգով (կարգալին

համակարգություն, խոնարհման համակարգ, արեգակնային համակարգություն), բայց դա կիրառելի չէ կրթության սխառմ, հասարակական-քաղաքական սխառմ, սոցիալիստական սխառմ, տիեզերական սխառմ և այլ կապակցությունները թարգմանելու ճիշտ չի համարում անսամբը՝ համույք, կոնկուրսը՝ մրցանակաբաշխություն թարգմանելը և այլն: Անարդարացի է դիտում մեր լեզվից փոխառյալ այնպիսի բառերի դուրս գցելը, որոնք հասկանալի են ժողովրդական լայն մասսաներով և վաղուց ի վեր արմատացած են ստորյա կյանքում և գրականության մեջ: Պահանջում է պահել այդ կարգի բառերը, միաժամանակ խնդրի է դնում թարգմանելու անընթաց, կոմունիկացիա, էքսպոզիցիա, ասոցիացիա, ասամբլեա, ալտերնատիվ, էկվալացիա և նման այլ բառեր, որոնք անհասկանալի են ընթերցողների լայն շրջանների համար: Գ. Մարտիրոսյանը կարևոր է համարում օրգան-մարմին, կուլտուրա-մշակույթ, էկոնոմիկա-տնտեսություն, կոնցերտ-համերգ տերմինների իմաստային նրբերանգի ճիշտ տարբերակման ապահովումը: Հիմնականում ընդունելի համարելով Գ. Մարտիրոսյանի նկատառումները, նշենք մի երկու մասնակի անճշտություններ:

ա) Հեղինակի կարծիքով օտարալեզվյան տերմինները հայերենով փոխարինելու առողջ շարժումը սկսվել է վերջին հինգ տարում, այսինքն՝ 1966 թվականից, այնինչ այն որոշակիորեն զգացվում է դեռևս 1950-ական թվականներից:

բ) Նշում է, թե մի քանի տարի առաջ Արմենկաթիկը թարգմանում էր օտար բառեր, որոնք այժմ փոխարինվել են հայերեն անթերի համարժեքներով: Քեզված ցանկում կան այնպիսի թարգմանություններ, որոնց ոչ միայն Արմենկաթիկը չեն, այլև բոլորովին նոր չեն (մտավորականություն, տեսություն, գաղափարախոսություն, առաջադիմություն, ինքնագիր և այլն):

դ) Գեմ է գաստրոլը՝ հյուրախոյ, ստադիոնը՝ մարզադաշտ, ստարը՝ մեկնարկ կամ կազմի, ֆինալը՝ եզրափակիչ, կոմպլեքսը՝ համալիր և այլն թարգմանելուն, գտնելով, որ դրանով կամ ազդվազվում է բառի իմաստը, կամ էլ չի ընդգրկում օտար բառի բոլոր ստումները: Նկատելի, որ այդ և նման շատ բառեր անկախ օրե է մեկի կամքից՝ ու ցանկությունները մտել են հայոց լեզվի բառային կազմի մեջ և լայն արտածում ու գործածություն ստացել: Դրանք իմաստային տեսակետից բոլորովին չեն դիջում փոխառյալ ձևերին և ոչ էլ ազդվազվում է բառմաստը: Օտար բառերի բոլոր ստումները նրա հայերեն համարժեքների մեջ չեն ընդգրկվելը դեռևս բավարար հիմք չի կարող հանդիսանալ այդպիսի

լեն դիշում փոխառություններին: Գրանք նպատում են հայերենի բա-
ռային կազմի մարտությունն ու անաղարտությունը:

2. Հովհաննիսյանը նշում է, որ կրթուն էլ սխալ թարգմանության
պատճառով տերմինները հակառակ իմաստ են ստանում, բերում է տեր-
մինների սխալ օգտագործման այլևայլ օրինակներ: 2. Հովհաննիսյանը
պահանջում է օտարալեզվյան տերմինները թարգմանաբար կիրառել,
բանի որ հայերենը այդ նկարագրությունն ունի: Բնաբան, իրական օրի-
նակների նկատմամբ կիրառելի է այդ տեսակետը, սակայն չի կարելի
տարածել բոլոր զեպրերի վրա, բանի որ բացի լեզվի ընձեռած նկարագր-
ություններից, գոյություն ունեն նաև այլ հանգամանքներ, որոնք ավելի
կարևոր են:

ԱՐԵՎՄՏԱԼԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ԱՏՄԱՐ ԶՈՒՑԱՐԵՐՎՈՂ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Պետք է նկատել, որ արևելահայ և արևմտահայ շրջանի լեզուները
զարգացման այլ ընթացք օտացան: Առաջինի զարգացումը ապահովվեց
պետականորեն: Ստեղծվեցին հասարակական-քաղաքական անհրաժեշտ
պայմաններ նրա հարստացման ու առաջընթացի համար, մի բան, որից
զուրկ մնաց արևմտահայերենը: Ահա թե ինչու փոխառության հարցում
տարբեր քաղաքականություն է վարվում արևելահայ և արևմտահայ լե-
զուների նկատմամբ:

Արևմտահայերենը խորում է փոխառություններից, թարգմանելով
միջազգային ճանաչում դոսած գիտական ու տեխնիկական գրեթե բոլոր
բառեր ու տերմինները, ստեղծելով սեպարատիստիկ տերմիններ, որոնք հա-
ճախ թուլացնում կամ ազմատում են նրանց օտար համարներին իմաս-
տը ու նշանակությունը: Դա, իհարկե, պայմանավորված էր արևմտա-
հայերենի պատմական ճակատադրով, ստեղծված քաղաքական ու տրե-
տեսական անբարենպաստ պայմաններով, որիչ ժողովուրդներին հետ
ձուլվելու վտանգի առկայությամբ և այլն: Իշխող ժողովուրդներին հետ
չձուլվելու համար անհրաժեշտ էր պաշտպանել մայրենի լեզուն՝ ժող-
ովուրդի ազգային կերպարանի հիմնական ճատկանիչը: Կորցնել այդ
նշանակելիչ նշանակում է կորցնել ազգային կերպարանը և զաղարկել
ինքնուրույն ժողովուրդ լինելուց: Այդ բանի գիտակցումն էր, անշուշտ,
ստիպում արևմտահայերեն խոսափել ամեն տեսակի փոխառություննե-
րից, լեզուն անջրպետել նրա անաղարտությունը վնասող ամեն ինչից:
Այդ քաղաքականությունը, որ արևմտահայ զրանս լեզվի նկատմամբ

վաղուց է կիրառվում, գրեթե նույնությամբ շարունակվում է նաև մեր
երբրում⁷⁵:

Օտարալեզվյան բառերը հայացնելու տեսակետ է պաշտպանում
է. Բարազյանը, որը շատ արժեքավոր թարգմանությունների հետ բերում
է ոչ ընդունելի թարգմանություններ Այսպես՝ ճիշտ թարգմանություն-
ներ են՝

արենևտ — բաժանորդ
աղմիրալ — ծովակալ
ալտերնատիվ — երկրորդանի
բիուրգիա — կենսարանություն
պարտիա — կուսակցություն
սեկորդ — մրցանիշ
պարտսեն — մարդիկ
տուրիստ — զբոսաշրջիկ և այլն:

Ընդհանր իրավացիորեն պահանջում է զործածության մեջ դնել
օտարազգի բառերի հայերեն համարժեքները, որոնք չեն դիշում փոխառ-
յալ ձևերին ո՛չ հասկանալիությամբ, ո՛չ կազմովությամբ, ո՛չ ստույգաբա-
նորեն և ո՛չ էլ որիչը հասկանիչներով է. Բարազյանը, սակայն, առաջ-
նորդվելով հայերեն օտարալեզվյան բառերից իսպառ մարբելու սկզբ-
բունքով, ընկնում է ծայրահեղության մեջ: Նա վերոհիշյալ ընդունելի
թարգմանությունների շարքում նշում է նաև այնպիսիները, որոնք լի-
վին չեն դրսևորում փոխառյալ բառերի իմաստները, թարգմանությամբ
աղձապում կամ թուլացվում են զրանց նշանակությունները.

Ալշոլիսիք են՝
ալիմենա — սնունդ
ասպիրանտ — թեկնածու
գաստրոնոմ — որկրամուլ, որովայնասեր
դեկան — ուսուցչապետ
դիալեկտիկա — բանակիով
դոցենտ — ուսուցչապետ
ֆակուլտետ — ուսուցչանոց

75 Արևմտահայ մի երկու նեղիմանիկի սեպակներին անդրադառնում ենք սոսկ հա-
րանցիորեն՝ ցույց տալու արևմտահայերի մտա իշխող ըմբռումներն ու մտայնությունը
մի կողմից, արևելահայ և արևմտահայ լեզուների նկատմամբ կիրառվող զաղարկանու-
թյան զտակառությունը՝ մյուս կողմից:

կնձուխիզմ — համայնավարութիւն
լեմպիոն — ախոյան, առաջամարտիկ
պասսիվ — կրազորական
պրոֆեսոր — ուսուցչական
սենատ — ծերակույտ
տանկ — հրատալ
ցեմենտ — կրաղյուս
ֆիզիոլոգիա — բնախոսութիւն և այլն⁷⁶;

Միտնգամայն պարզ է, որ հեղինակը կանգնած է ամեն ինչ հայաց-
նելու, ազգային ձևը գերազանհատելու դիրքերի վրա: Ըստ Բաբաջանի
հիշյալ թարգմանութեան, դիկան, ղոցնես և պրոֆեսոր բառերի իմաստ-
ները նույնացվում են, հանդեցվելով ուսուցչական բառի նշանակությա-
նը, մի բան, որ ճիշտ չէ, այնուհետև՝ տանկը թարգմանվում է հրատալ,
զատարոնոմը՝ որկրամոլ և այլն: Միևնույն ժամանակ իրարից խոս-
տորեն պնդանալովում են: Չպետք է բարձրաստի աղավաղման կամ աղ-
ճատման գնով օտարակեղծյան բոլոր կարգի բառերը հայացնել:

Օտար բառերը հայոց լեզվից դուրս մղելու տեսակետի վրա է կանգ-
նած նաև Հակոբ Քորոսյանը, որը թեյրութում հրատարակած իր «Լեզվա-
շինութիւն» գրքում գտնում է, որ հայոց լեզվի մեջ գործածվող օտար
բառերի մեծ մասը կարելի է արտահայտել հայերեն բառակազմութեամբ:
Նա բերում է բազմաթիվ օտար բառեր, որոնց հայերեն համարժեքները
վաղուց գործածվում են մեր լեզվում և անշուշտ նախընտրելի են օտար-
ազգի ձևերի նկատմամբ: Հեղինակը իրավացիորեն պահանջում է դրանք
փոխարինել հայերեն բառերով. դրանցից են՝

աբսոլյուտ — բացարձակ
արտորակ — վերացական
աբսուրդ — անհեթեթ
ինտերնացիոնալ — միջազգային
լիբրիկա — քնարերգութիւն
կլասիկ — դասական
աչրոնոմ — դյուրանանես
արդումենա — փաստարկում
բրոշյուր — գրքուկ

⁷⁶ Օտարաբանութիւնների հայ լեզուի մէջ, Բ տպագրութիւն (Յանկալ և Նոյա-
ցնալ) անգղարարում է. Բարսեղեան, Գահեր, 1959:

էքսպեդիցիա — արշավ
կրիզիս — ճգնաժամ
պասիվիտն — տաղավար և այլն:

2. Քորոսյանը, սակայն, այս բառերի միանգամայն բնութենի թարգ-
մանութիւնների կողքին առաջարկում է թարգմանել նաև հետևյալ բա-
ռերը.

ակադեմիա — կաճառ
գնեթրալ — դրոսավար
ինդուստրիա — ճարտարվեստ
ինժեներ — երկրաչափ, ճարտարական
կասիտալ — դրամազուրի
զվարդիա — ջոկատ
դեմոկրատիա — ռամկավարութիւն
դիալեկտիկա — բնագիտ
դիվիդիւրա — զորաբաժին
ժյուրի — զատակազմ
սոցիալիզմ — ընկերավարութիւն
օբյեկտիվ — առարկայական
հեղեմոնի — գերազանցութիւն
մասթեատիկա — ուսուցչութիւն
միլիցիա — սոսիակառնութիւն
ոնիվերսալ — համաշխարհային
լեմպիոն — ախոյան
ֆիզիկա — բնագիտութիւն
ֆիզիոլոգիա — բնախոսութիւն և այլն⁷⁷;

Ինչպես տեսնում ենք, օտարաբանութիւնները մեր լեզվից իսպառ
վերացնելու նպատակով, հեղինակը առաջարկում է նաև այնպիսի թարգ-
մանութիւններ, որոնք համարժեք չեն փոխառյալ բառերին, և դրանց
թարգմանութիւնը աղճատում է բառիմաստը: Այնհայտ է բոլոր տեսա-
կի փոխառութիւնները «հայաշունչ» բառերով փոխարինելու միտումը:

⁷⁷ Յակոբ Քորոսյան, Լեզվաշինութիւն (Համազգային դրական լեզուի մը կերտումի ի
խօսիր), Պէրոս, 1964:

Փոխառության վերաբերյալ տեսակետները քննությունից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները՝

1. Արևելահայ իրականության մեջ փոխառության հարցում միատեսակ մտնելում չի ցուցաբերվել: Առաջ են բաշվել հիմնականում երկու տեսակետներ, որոնցից մեկը ճիշտ է և ընդունելի է Համապատասխանում է տեղի ինքնաբանական կոմիտեի որոշումներին, իսկ մյուսը սխալ է ու չհիմնավորված է և անտեսում է այդ որոշումները: Առաջին տեսակետը պաշտպանողները իրավացիորեն դեմ են անհարկի փոխառություններին, գտնելով, որ փոխառության պետք է դիմել միայն անհրաժեշտության դեպքում, երբ լեզվի ներքին միջոցներով հնարավոր չէ արտահայտել փոխառյալ բառի իմաստն ու նշանակությունը: Սա միանգամայն իրավացի պահանջ է, բխում է մեր լեզվի մաքրության շահերից և հաշվի է տանում հայերենի ավանդույթներն ու բուսականզմական առանձնահատկությունները: Այդ սկզբունքները հիմնականում պաշտպանում են Բ. Չաքոնցը, Հ. Քումանյանը, Գ. Գեմիրճյանը, Պ. Անակը, Բ. Հովսեփյանը, Մ. Արեղյանը, Գր. Ղափանցյանը, Հր. Աճառյանը, Գ. Սևակը, Ս. Ղազարյանը, Է. Առաչյանը, Գ. Ջահուխյանը, Ա. Արբաճումյանը, Ս. Արբաճումյանը, Գ. Մարտիրոսյանը, Վ. Մանուկյանը, Հ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Մյուս տեսակետի կողմնակիցները սղջունում են բոլոր կարգի փոխառությունների մտաբեր հայերենում՝ նրանք սոսնհարում են մարտնչի լեզվի մաքրության շահերը, նրա դարավոր ավանդույթներն ու բուսականզմական հնարավորությունները և այլ հատկանիշներ, միաժամանակ անտեսում են անբիմարանական կոմիտեի որոշումներն ու հրահանգները: Այդ տեսակետի զրա են կանգնում հիմնականում Հ. Մելիքյանը, Պ. Նաչարյանը, Ա. Ոսկերչյանը և ուրիշներ, որոնք ամեն կերպ ճշգրտում են տեսակետորեն հիմնավորել իրենց սկզբունքները և այդ բանին հասնելու համար հաճախ ազդավորում կամ նենդափոխում են հնդիրանկավոր անձանց ասույթները, երբեմն էլ՝ խեղափոխում լեզվական փաստներ:

2. Լեզվի մաքրության որոշ շատագույրներ, հիմնականում պաշտպանելով ճիշտ և ընդունելի սկզբունքներ և առաջարկելով բազմաթիվ հաջող թարգմանություններ, երբեմն ընկնում են որոշ ծայրահեղության մեջ՝ պահանջելով նաև օտար այնպիսի բառերի թարգմանություններ, որոնք լիովին հասկանալի են հայի համար, վաղուց արմատավորվել են մեր լեզ-

վում, դարձել նրա հարսգատ տարրը և ոչ մի իմաստ չունի դրանց հայերեն համարժեքով փոխարինումը: Այդ ծայրահեղությունը նկատվում է Ռ. Եշխանյանի և Հ. Գևորգյանի հոդվածներում:

3. Փոխառության ու լեզվի մաքրության վերաբերյալ մի շարք հոդվածներ ու կուլյթներ, առաջարկություններ ու նկատառումներ կարևոր դեր կատարեցին՝ անտեսված ճիշտ կողմնորոշում տալով հրատարակչությունների, վերլիների, ամսագրերի և այլ խմբագրություններին, թարգմանիչներին, որոնց շահերով վերջին տարիներին կատարվեցին ոչ քիչ թիվով բառերի հաջող թարգմանություններ, առաջ եկան երբ բուսականատմներ, որոնք փոխարինեցին օտար համարժեքներին՝ նպաստելով հայոց լեզվի հարստացմանը: Նկատելի է, որ արհեստական, չինժու, ոչ ճիշտ բազմաթիվ թարգմանություններ ժամանակի ընթացքում արտամղվում են լեզվի կողմից: Այդպիսի նախատաղիք են ունենում նաև անհարկի, ոչ սեղիչի, ոչ անհրաժեշտաբար կատարված շատ փոխառություններ:

4. Արեմտահայ իրականության մեջ տարվում է լեզվի մաքրությունն ու սեռաբար լիճակը պահպանելու, օտար բոլոր բառերը լեզվից դուրս մղելու, գրանք հայացնելու, հայերեն համարժեքներով փոխարինելու քաղաքականություն: Այդ նպատակով փորձ է արվում բոլոր կարգի փոխառությունները կիրառել թարգմանաբար, ստեղծելով մայրենի լեզվի համարժեքներ՝ հաճախ անտեսելով բառի իմաստային համապատասխանությունն ու լիարժեքությունը, հասկանալիությունն ու մատչելիությունը, բուսականզմական ու այլ կարգի հատկանիշները և այլն: Նկատելի է, որ փոխառյալ բառերի դիմաց կերտված հայերեն բազմաթիվ բառեր այլևայլ հատկանիշներով առավելություն ունեն, սակայն դրանց կողքին դուրս են դառնալու նաև մի շարք բառակերտումներ, որոնց իմաստները աղճատված են, չեն համապատասխանում օտար բառերի նշանակություններին, խիստ արհեստական են ու չինժու: Լեզվի նկատմամբ վարած այդ քաղաքականությունը պայմանավորված է արեմտահայերի հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմաններով, ինքնուրույն պետականության բացակայությամբ, այլ ժողովուրդների հետ ձուլվելու վտանգի առկայությամբ և այլ հանգամանքներով:

ՆՈՒՐԻ ՄԱՍԵՐԻ ԲԱՆՈՒՄԱՐՈՒՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐԿՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑ ՀԱՅՏԵՐՆԵՐՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայրենի բառապաշարի զգալի մասը կազմող բարդ բառերը բն-
նության առարկա են դարձել մի շարք լեզվաբանների աշխատություննե-
րում, որոնցում կատարված է բարդ բառերի բառակազմական, իմաստա-
բանական ուսումնասիրությունը:

Հայ ականավոր լեզվաբան Ա. Այտընյանն իր նշանավոր բերականու-
թյան մեջ, անդրազանալով բարդ բառերին, խոսում է նրանց կառուց-
վածքային մի շարք առանձնահատկությունների՝ մեկից ավելի արմատ-
ներից բաղադրված լինելու, հոդակապով և անհոդակապ բարդ բառերի,
ինչպես նաև շաղկապներով միացած բաղադրիչներ ունենալու մասին¹:

Այնուհետև նա նշում է, որ բարդ բառերը կարող են բաղադրվել տար-
բեր խոսքի մասերից և դասնալ նոր գոյականներ, ածականներ, մակ-
բայներ²:

Քննական բերականության հեղինակը յուրահատուկ մտանցում է
ցուցաբերում հարադրական բայերն ուսումնասիրելիս, դրանք համարում
է ոճեր, առանց ընդգծելու հարադրական բայերի բայական արժեքը³:

Սու. Պալասանյանը, բարդ բառերը բննելիս, հիմնական հարցերում
հետևել է Ա. Այտընյանին: Սակայն նա այլ մտանցում է ցուցաբերել հա-
րադրական բայերի հարցում, որտեղ, համարելով բարդության մի տե-
սակ, գիտում է որպես ինքնուրույն բայեր: Պալասանյանը գրում է. «Արե-
վելյան հայ լեզվին առանձին զարդ ու զեղեցիկություն են տալիս գոյակա-

նով կամ բայի արմատով ու բայով կազմված բաղադրյալ բայերը և ոճե-
րը, որոնցից ոմանք միայն բաղադրական ձևով կարող են վարվի, որիչ-
ները մեկ բառով էլ: Այնուհետև, բերելով համապատասխան օրինակ-
ներ, ցույց է տալիս վերլուծական ու համադրական ձևերով արտահայտ-
ված բայերի իմաստային տարբերությունները (բարչ տալ—բաշել, Թափ
տալ—թափել)⁴:

Բարդ բառերի ուսումնասիրությունը նոր աստիճանի բարձրացրեց
անվանի հայագետ Մ. Արեղյանը: Նա «Հայոց լեզվի տեսություն» մեծ-
արժեք աշխատության մեջ տվել է հայերենի բարդ բառերի բազմակող-
մանի ուսումնասիրությունը: Արեղյանն իր ուսումնասիրությունը կատա-
րել է հարուստ փաստական նյութի հիման վրա և բննել է բարդ բառերն
իրենց տեսակներով, իմաստային-կառուցվածքային առանձնահատկու-
թյաններով: Նա նշել է նաև տարբեր ձևաբանական կառուցվածք ունեցող
բարդություններով զանազան խոսքի մասեր կազմելու հնարավորության
մասին:

Այսպես, «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մեջ Մ. Արեղյա-
նը գրում է, որ գոյականների, ածականների ու բայարմատների բազա-
զրությունը գոյականների հետ՝ կազմվում են գոյականներ, «եղբորդ
բաղադրիչը, որ գոյական է, պահում է իր հիմնական նշանակությունը,
իսկ առաջին բաղադրիչը, լինի գոյական, ածական, ֆե բայարմատ, ունի
սեռական կամ ածական վերադրի նշանակություն»⁵:

Այնուհետև խոսվում է հետևյալ կաղապարների մասին. 1. գոյական-
ների ու ածականների բաղադրությունն ածականների հետ (կազմվում են
ածականներ), 2. գոյականների ու ածականների բաղադրություն մի բայ-
արմատի կամ բայաբնի հետ (կազմվում են գոյականներ և ածականներ)⁶:
Կրկնաձևերն են մասին խոսելիս անվանի հայագետը նշում է, որ գո-
յականների կրկնությանը կազմվում են որպական ածականներ, ածա-
կանների ու մակբայների կրկնությանը նույնպես կազմվում են ածական-
ներ, բայերի կրկնությանը՝ բայեր⁷:

Հայոց լեզվի բառային կաղապար, այդ քվում և բարդ բառերը, հանդա-
մանորեն բննել է Ա. Մուրվալյանը «Հայոց լեզվի բառային կազմը» աշ-
խատության մեջ:

1 Ա. Այտընյան. Քննական բերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն
լեզվի անդրն ներածությանը և հավելումով, Կիևում, 1866, էջ 305—310:

2 Նույն ակում, էջ 307—308:

3 Նույն ակում, էջ 316:

4 Ա. Պալասանյան. Ընդհանուր տեսություն նոր արժեք լեզվի հայոց. Թիֆլիս,
1870, էջ 19:

5 Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, երևան, 1965, էջ 202:

6 Նույն ակում, էջ 202—205:

7 Նույն ակում, էջ 180—183:

Ճեղքի տակ ունենալով հարուստ փաստական նյութ և օգտագործելով իր նախորդների գիտական ժառանգությունը՝ հեղինակն ուսումնասիրել է Հայոց լեզվի բառապաշարը, նրա կրած իմաստային փոփոխությունները, բառակազմական միջոցները՝ Հայոց լեզվի դարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում և արել է մի շարք արձեղափոր կորակացություններ:

Աշխատության մեջ հատուկ քննության է ենթարկված Հայ ազգային գրական լեզվի ու բարբառների փոխադրությունները, հայերենի բառակազմական աղբյուր՝ բառաբարգրումներն ու բառածանցումները, դրանց կենսունակ և ոչ կենսունակ ձևերը:

Բառաբարգրմանը նվիրված բաժնում, բառակրկնություններն ուսումնասիրելիս, խոսելով նրանց բառակազմական, իմաստային, ձևակազմական առանձնահատկությունների մասին, Ա. Մարգարյանը նշում է, որ գոյականների, ածականների, մակբայների, քվիականների, քայների կրկնությունները կազմվում են նոր գոյականներ, ածականներ, մակբայներ, քվականներ, քայներ՝

Հետագա շարադրանքում հեղինակն անդրադառնում է իսկական բարգրությունների ձևաբանական կատարվածքին և նշում է, որ գոյականները, ածականները, քվականները, քայներ, մակբայները, դերանունները, համարգրելով միմյանց նեւ, կազմում են նոր գոյականներ, ածականներ, քվականներ, քայներ և այլն⁶։

Հայերենի քայական բարգրությունները (հարադրական, զուգադրական քայներ) իրենց խոր և գիտական ուսումնասիրությունն են գտել Ա. Արքայանյանի «Քայլը ժամանակակից հայերենում» և Ա. Մարգարյանի, «Հայերենի հարադիր քայներ» աշխատություններում:

Ինչպես տեսնում ենք, բարգրությունը, որպես բառակազմական աիպ ուսումնասիրվել է շատ լեզվաբանների կողմից: Մակայն նրանք իրենց աշխատություններում հիմնականում ուսումնասիրել են քայր քաների բառակազմական, ձևաբանական ու իմաստային առանձնահատկությունները: Հայ լեզվաբանները չեն անդրադարձել այն հարցին, թե ի՞նչ կշռ ունեն հայերենի բարդ բառերը տարբեր խոսքի մասերի համակարգում, թեև քննել այն հարցը, թե քայր բառերն ինչպե՞ս են մասնացում առանձին խոսքի մասերի հարստացմանը և բառաբարգրման ո՞ր կազմադրանքն են ավելի համահարգելի: Այս հարցի քննությունն ամբողջական ուսում-

նասիրության նյութ չի դարձել և հանդիսանում է Հայագիտության կողմից դեռևս բավարար չափով շլուստարանված հարցերից մեկը: Հենց այս հարցի քննությանն էլ նվիրվում է ներկա աշխատությունը: Մույն աշխատության մեջ ուսումնասիրվում են հայերենի բառակազմության շատ կենսունակ միջոցներից մեկի՝ բառաբարգրման գիրք խոսքի մասերի հարստացման գործում:

Խոսքի մասերի օճանակազատման համար կարևոր են ածանցները, հատկապես վերջածանցները, որոնք, զբիւղվով որևէ հիմքի վրա, բավականին հստակ են դարձնում այս կամ այն բառի պատկանելությունը ձևաբանական մակարդակի համապատասխան որոտին: Ուստի հատկանշալի է, թե ինչու սույն աշխատանքում, քայրի ածանցադրի բարգրություններից, տեղ են գրավում նաև բարդ ածանցափոր բառերը, որոնց քննությունը կնպաստի խոսքի մասերի բառաբարգրման կաղապարների վերանմանը: Յուրաքանչյուր խոսքի մասի հարստացմանը քայր բառերի մասնակցությունն ավելի ցայտուն դարձնում համար դրանք խմբավորվել են բառ առանձին խոսքի մասերի և քննվել իրենց իմաստային, կատարվածքային, ձևաբանական առանձնահատկություններով: Քանի որ բառերը լեզվում հանդես չեն գալիս մեկուսացած, այլ գտնվում են համակարգային հարաբերությունների մեջ, ուստի, առանձին խոսքի մասերի դերատնում հանդես եկող բարգրությունների իմաստային առանձնահատկությունները քննելիս, դրանք խմբավորել ենք բառ իմաստային դասերի, որոնց մեջ մանող բառերն ունեն այս կամ այն իմաստային քնդանշությունը:

Հայերենի խոսքի մասերը յուրահատուկ են իրենց բառակազմական առանձնահատկություններով ու միջոցներով: Դրանցից մենք կուսումնասիրենք բառաբարգրումը, որը բավականին մեծ դեր ունի խոսքի մասերի, հետևաբար և հայերենի բառապաշարի հարստացման գործում: Քննության առարկա դարձնելով բառաբարգրման, որպես բառակազմական աիպի, գերբ տարբեր խոսքի մասերի հարստացման գործում, կարելի է նկատել, որ այս տեսակետից հայերենի բառաբարգրման տեխնիկայի ընձևած հնարավորությունները բավականին շատ են:

Յուրաքանչյուր խոսքի մասի քննությունը նպատակահարմար է կատարել, ելնելով այն բանից, թե բառաբարգրման ի՞նչ տեսակներ են գործում տվյալ խոսքի մասի ընդգրկված բառապաշարի շրջանակներում, ինչպիսիք ձևաբանական և իմաստային կաղապարներով են դրանք արտահայտվում և այդ կաղապարներից որո՞նք են ավելի գործուն առանձին խոսքի մասերի հարստացման համար:

6 Ա. Մարգարյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955, էջ 150—151:

7 Նույն աղբյուր, էջ 222, 226, 236—240:

Այս տեսակետից մտունալով հարցին, կարելի է նկատել, որ տարբեր խոսքի մասերի ուղորդում տեղ են գրավում ինչպես համադրական, այնպես էլ վերլուծական կազմության բարդ բաներ:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի քննությունը հնարավորություն է տալիս նկատելու նաև, որ որոշ խոսքի մասերի (գոյական, ածական, շեղանուն, բայ) կազմության մեջ գերակշռում են համադրական կառուցվածք ունեցող բարդ բաները, իսկ մյուսների (բիվական, շարժվապ, մակրոյն) կազմության մեջ ազիլի արդյունավետ են վերլուծական կառուցվածքով բարդ բաները:

Արդյունավետ լինելու գաղափարը կիրառվում է լեզվի տարբեր մակարդակների վերաբերյալ. խոսվում է հողովման ու խոնարհման, շարահյուսական կառուցվածքների, նախագատությունների կաղապարների արդյունավետ և ոչ արդյունավետ լինելու մասին:

Ազիլի կամ օպկաս արդյունավետ կարող են լինել նաև բառակազմական կաղապարները: Արդյունավետ են համարվում այն բառակազմական կաղապարները որոնք լեզվի զարգացման այս կամ այն շրջանում օրինակ են ծառայում նոր բաներ, բառաներ կազմելու համար¹⁰:

Տեսնենք, թե ինչպես է հանդես գալիս արդյունավետությունը բառակազմության մեջ: Այն կարելի է կիրառել ինչպես բառակազմական տիպի¹¹, կաղապարի, այնպես էլ բառի բաղադրիչների նկատմամբ:

Ժամանակակից հայերենում բավականին կենսունակ են հատկապես հարաբերություն, գործողություն և նրա հետ անլվիղ առարկաների հարաբերություն արտահայտող բաղադրիչներ ունեցող բաղադրյունները: Ինչպես կտեսնենք հետագայում, նշված կաղապարներով կազմվում է հայերենի բարդ բառերի գերակշռող մասը:

Բացի բառաբարձման կաղապարներից, կենսունակ կարող են լինել առանձին բաղադրիչներ, որոնցով կազմված բարդ բառերը հանդես են գալիս տարբեր խոսքի մասերի համակարգում: Նշենք այդպիսի բաղադրիչներից մի քանիսը.

բազում — բառով կազմված բարդությունները հասնում են մի քանի տասնյակի. ինչպես՝ բազմաբնույթ, բազմաբաղձ, բազմաբևեռ, բազմաբողբոջ, բազմաբջիչ, բազմազգաբ, բազմազգ, բազմազգավակ և այլն:

Քուզք — թրթաբործություն, բրթածար, բրթավազմ, բրթակույտ, բրթամույ, բրթափաբեր և այլն:

Մանր — մանրաբյուրեղ, մանրաբիչ, մանրադիտակ, մանրակար, մանրակազդուտ, մանրադրամ, մանրախիճ, մանրաֆայլ, մանրածախս և այլն:

Մանուկ — մանկապարտեզ, մանկահասակ, մանկածղիտ, մանկադնւմ, մանկամուտ, մանկավարժ և այլն:

Հայերենի բառաբարձման մեջ բավականին արդյունավետ են նաև մի շարք փոխառյալ բառեր:

Նշենք զրևացից մի քանիսը.

Յոտա — ֆոտոնկազրիչ, ֆոտոշարժիչ, ֆոտոթրթակից, ֆոտոդիմադրիչ, ֆոտոմեկնարան, ֆոտոմազակեն և այլն:

Ակտո — ակտազգայրց, ակտոկայան, ակտոշարսայուն, ակտոկանգառ, ակտոգրասալրիկ, ակտոերթնկություն, ակտոինտոլի և այլն:

Վերոնիշյայլ բարդությունները մասնակի փոխառություններ են. զրևանցում միայն առաջին բաղադրիչներն են փոխառյալ: Կան նաև փոխառված ամբողջական բարդություններ, որոնք նույնպես գործածական են ժամանակակից հայերենում, ինչպես, օրինակ՝ ակտուրահասարոտ, ֆոտոսխեմբեզ, կիլովատ կիլոգրամ, կիլովատր, ֆոտոարլոմ, ֆառակենետ, ակտոռոնիբրատ, ֆոտոդրամ և այլն:

Նման օրինակները շուրջ են տալիս, թե հայոց լեզվի բառապաշարում որքան շատ են տարածված փոխառյալ բաղադրիչներով բարդ գոյականները: Արանց ընդհանրացած բնույթը որոշ դեպքերում առաջացնում է հետագայում պղծություն՝ այն է՝ առանձին դեպքերում հարկ է լինում զրանք փոխադրիչնեկ սեփական (հայերենին ընդդդ) կազմություններով: Ինչպես՝ ակտինեմիֆիա-հնաոգայաբաբիմա, ակտինեարմուտու-հնաոգայաբարմուտու, ակտինոկոպ-հնաոգայաբուցուց, ակտինոմետրիա-հնաոգայաբուցուց և այլն: Բայց երբեք մի փոխառյալ բաղադրիչներով բարդ բառերի փոխարինումը տվյալ լեզվին հատուկ կազմություններով ոչ միշտ է հաջող և զրանք որպես տեղիները ոչ միշտ են հանձնարարելի: Կրա պատճառն այն է, որ որոշ դեպքերում փոխառյալ, ինչպես նաև փոխառյալ բաղադրիչներով բարդ բառերը միջազգային գործածություն ունեցող բառեր են և զրանք հարմար չէ թարգմանել: Այս հանգամանքն էլ ամրացնում է ալըպիսի բառերի տեղը այս կամ այն լեզվում: Ինչպես, օրինակ՝ ակտոռոնիբրատ, ակտուրահասարոտ, ֆոտոարլոմ, ֆառակենետ, ֆոտոսխեմբեզ, ակտոզգայրց և այլն:

Սակայն հայերենին ավելի ընդդդ են սեփական բառերի ու բառար-

¹⁰ «Грамматика современного русского литературного языка», М., 1970, стр. 40.

¹¹ Բառակազմական տիպը բառերի կազմության մեթոդաբանական սինթես է (նույն տեղում, էջ 39)։

մասների զուգարմամբ կազմված բարդությունները, վերջիններիս բազադրիչների համագրման ժամանակ ի հայտ են գալիս մի շարք սահմանափակիչ հանգամանքներ, որոնք կրճատվեն ստորև:

1. ԲԵՐԻ ԲԱՌՈՒՐԻ ՈՒՂԱԿՐԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿՐԵՒՄՈՒՅՑՈՒՄ
ՍԽԱՀԱՄԱՌՈՒՄԻ ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԸ

Մուշկես հայտնի է, բառարարգումը, որպես բառակազմական տիպ, քնորոշ է իր առնվազն երկարմատ կամ ավելի կազմությունը. բարդության կազմում պետք է առկա լինեն մասնաբոլոր երկու հիմնական ձևավորներ, որոնք, միմյանց նկատմամբ առանջով իմաստային, շարահյուսական փոխհարաբերությունների մեջ, կազմում են նոր՝ բարդ բառ Բառարարգումը զգալի դեր ունի խոսքի մասերի՝ բառարքերականական ամենաբնականոր խմբերի մեջ: Սակայն որքան էլ այդ դերը մեծ լինի, այնուամենայնիվ պետք է առի, որ այն անսահման չէ, քանի որ սահմանափակող հանգամանքներ կան հենց իրենց՝ բարդ բառերի կազմության ժամանակ: Ինքնիշ հակահայտի է, որ այդ սահմանափակիչ հանգամանքները գործում են նաև առանձին խոսքի մասերի համակարգում հանդես եկող բարդություններում:

Որո՞նք են այն հիմնական սահմանափակիչ հանգամանքները, որ գործում են բարդությունը հոգավորող ձևայինների միջև:

Դրանք հիմնականում շորսն են՝ իմաստային, ոճական, բառային և բառակազմական:

Այժմ քննենք դրանք առանձին-առանձին և տեսնենք, թե վերոհիշյալ սահմանափակիչ հատկանիշներն ինչպե՞ս են արտահայտվում բարդության բաղադրամասերի միջև:

Իմաստային սահմանափակում — խոսելով բարդությունների բաղադրիչների համադրելիության մասին, կարելի է նշել, որ բարդ բառի բաղադրիչների համադրելիության առաջին և հիմնական սահմանափակիչ հատկանիշը կրում է իմաստարանական քնույթ:

Հայերենի բարդ բառերի քննությունը ցույց է տալիս, որ իբրև հետ զուգադրվել և մեկ բարդ բառ կարող են կազմել միայն այն հիմնական ձևավորներ, որոնք զոհն նվազագույն իմաստային համադրելիություն ունեն: Սա բարդությունների ստացման արամարանական հիմքն է: Քանի որ բարդ բառերի բաղադրիչները բարդությունից զուրս առանձին բառեր են կամ էլ այնպիսի բառերի արմատներ, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են հակացություններ, ապա բարդ բառերի, հետևաբար

դրանցով արտահայտված առանձին խոսքի մասերի, կազմության ժամանակ կարող են համադրվել որոշակի հակացություններ միայն և երանց համադրելիության սահմանափակիչ հանգամանքն առաջին հերթին կրում է իմաստարանական քնույթ: Ո՞րք են կառի ունենանք, որ հակացության բովանդակությունը բարդ է, այն առարկայի կամ երևույթի մասին արդեն ձեռք բերված ըմբռումների, քնկալումների գումար է, ապա պարզ կդառնա, որ հակացությունների համադրումը, դրա հետ կազմված բարդ բառերի առաջացումը, հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, երբ բարելի կլինի թեկուզ նվազագույն շափուտ արամարանական կապ գտնել բարդության բաղադրիչներով արտահայտված հակացությունների բովանդակության մեջ մտնող հատկանիշների միջև:

Բարդության կազմիչների իմաստային համադրելիությունը կարևոր նշանակություն ունի բարդ բառերի ստացման համար: Հայերենում բնորոշների և միանգամայն օրինաչափ է հովառաջաց, ձնձաղիկ, մարգագեղեմ, երակառույց և այլ բարդ բառերի զույգությունը, քանի որ դրանցում առանձին բառարմատները, փոխհարմարվելով իրենց արտահայտած իմաստներով, կազմել են նոր բառեր: Մինչդեռ նույնը չի կարելի ասել քառ և արմատ, բուրբ և սոս, սիրտ ու փայտ և այլ զույգերի մասին: Փաստորեն, եթե պատասխանելու լինենք այն հարցին, թե ի՞նչ պայմաններ են անհրաժեշտ, որպեսզի երկու անկախ բառեր կամ հիմնական ձևավորներ կարողանան միանալ մեկ բառային միավորի մեջ (կազմել բարդ բառ), ապա ամենից առաջ պետք է նշել, որ այդ բառերը պետք է կարողանան ներկայացնել շարահյուսական խումբ: դրանց արտահայտած հակացությունների միջև պետք է լինի որոշակի ներքին (իմաստային) կապ, որը հնարավորություն կտա այդ բառերի մեկ շարահյուսական խմբի մեջ միանալը, օրինակ՝ պահարան և զիբ բառի մեջ կա այդպիսի իմաստային կապ, քանի որ դրապահարանը զրբ գտնվելու, եթե ոչ մշտական, զոհն հիմնական տեղն է: Բայց նույնը չի կարելի ասել ավտոմեքենա և զիբ բառերի մասին, քանի որ զրբի ավտոմեքենայում գտնվելը միանգամայն պատահական է: Բայց այս կապը ստանձգական է և որոշվում է բաղմազան պայմաններով, այնպես որ այս կամ այն բարդ բառի կազմվելը կաշուն, անփոփոխ րոտություն չէ: Այն՝ ինչ որոշ պայմաններում անհնար է, այլ պայմաններում կարող է միանգամայն հնարավոր լինել: Այսպես՝ ատոմային էներգիայի հայտնաբերումից հետո ատոմակայան, ատոմազետ, ատոմազեռ, ատոմազեռ, ատոմազեռ, ատոմազեռ և մի շարք այլ բարդություններ դարձան մեր լեզվի բառակազարի անըմտանելի մասը:

Բարդուիջան կազմում հանդես եկող հիմնական ձևությունների իմաստային համադրելիության հակահիշն առնվում է առանձին ղեկավարում բառի և բառիմաստի միջև հանդես եկող պատճառարանված կապի հետ: Ակնհայտ է, որ անհրաժեշտ կապ չկա բառի և բառիմաստի միջև, լեզվական նշանները պայմանական են¹⁵: Այս առնակետից բացատրվում են կազմում ձայնարկությունները և բարդ բառերը, որոնց արտահայտած իմաստի և ձևի միջև պատճառարանված կապ կա, թեև տվյալ դեպքում էլ այդ պատճառարանվածությունը միջնորդավորված է: Ակնհայտ, որքան բարդության բաղադրիչները ներկայացնող բառերն ու բառաբանումները նույնպես պայմանական են, միայն բարդ բառի բաղադրիչների իմաստի և ամբողջ բարդության իմաստի մեջ է կապ զգացվում, քանի որ բարդ բառի իմաստը բաղադրվում է նրա կազմիչների իմաստից: Ստացվում է այնպես, որ բարդության բաղադրիչները ներկայացնող բառերը (բառարմատները) պայմանական են, իսկ ամբողջ բարդության իմաստը բաղադրվում է նրա կազմիչների իմաստից: Այստեղից հետևում է, որ կապ գոյություն ունի բարդ բառի իմաստի և նրա բաղադրիչների իմաստի միջև, որը և վկայում է բարդ բառերի և դրանց իմաստների պատճառարանվածության մասին: Այսպես, օրինակ՝ փայտահատ բարդ բառի և փայտ և հատ (և) բաղադրիչների արտահայտած իմաստի ու նրանց հընչ-յունեական (ձևական) կողմի միջև որևէ կապ գոյություն չունի, քայլ փայտահատ բառի իմաստը (անձնավորություն, որը փայտ է կտրում) ունենալու համար անհրաժեշտ է, որ փայտ և հատ(և) բաղադրիչներն արտահայտեն իրենց հիմնական իմաստները և, համադրվելով, կազմեն մեկ այլ բառ: Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս բարդ բառերի վերաբերյալ: Ազգական նշանը (բառը) ի տարբերություն այլ նշանների, ունի արդասավորություն, այսինքն՝ լեզվական միևնույն նշանից կարող են կազմվել այլ նշաններ (տվյալ նշանը կարող է հիմք դառնալ այլ նշանների համար): Բարդ բառերի կազմության ժամանակ լեզվական նշանի արդասավորությունն ակնհայտ է, քանի որ շատ բառեր և բառարմատներ միասնաբար կազմում են նոր բառեր:

Անհան օանմանափակում՝ Բարդ բառերի բաղադրիչների համադրելիության մյուս սահմանափակիչ հանգամանքը կրում է ռեական բնույթ, քանի որ բարդությունների կազմում հանդես եկող բառերը կամ նրանց արմատները կարող են պատկանել բառապաշարի այս կամ այն ռեական շերտին՝ կարող են ունենալ բարձր, զրբային, շեղոր, կամ էլ

ցածր պահի առանձնահատկություններ¹⁶: Բառապաշարի նման ռեական շերտերի առանձնացումը կրում է բավականին պայմանական բնույթ, քանի որ շատ ղեկավարում դժվար է հստակ սահմանադրածել շեղոր և զրբային ոճերին պատկանող բառերը կամ էլ զրբային ու բարձր ռեական շերտերը ներկայացնող բառապաշարը: Բառապաշարի նշված շերտերում անցումները շատ հնարավոր են և սովորական:

Նկատելի է, որ միևնույն բարդ բառի կազմում հանդես եկող բաղադրիչները ռեական առումով մեծ մասամբ միօրինակ են, թեև ոչ միշտ, այդպես չէր ղեկավարում որևէ ռեական շերտին պատկանող բաղադրիչը թեւորում է, որ մյուսն էլ ունենա համապատասխան ռեական երանգ: Թեպետ, օրինակ՝ աբխալարտուր, աբխալզե, ղրզազե, ժանառանալի, ժանառանաբ, ղրամաշոր, ղրամապանակ և այլ բարդ բառերի բաղադրիչները պատկանում են բարձր ոճին, ալպա-բալայ, ինքն ու խելա, պապանե-պղղառանե և այլն (խոսակցական ոճ), գուլգիլ-գարգարիլ, բողնկ-նեռանալ, գալ գեկոցել և այլն (շեղոր ոճ):

Բառարարգման մեջ հնարավոր է, որ ամբողջ կառուցվածքի ունենա այլ ռեական երանգ, քան ունեն նրա բաղադրիչները: Այսպես՝ օրինակ՝ օսակ-խմել, ենթա ու ղուրա տեել, սիբա տեել, ալբով տալ և այլ բարդություններում բաղադրիչները ներկայացնում են շեղոր ոճ, իսկ ամբողջ բարդությունը վերաբերում է բառապաշարի խոսակցական շերտին:

Բարդությունների կազմության ժամանակ շատ կենսունակ են ռեական տեսակետից շեղոր բառերը, որովհետև վերջիններս գերակշռում են բառապաշարի մյուս ռեական շերտերի համեմատությամբ և իրենց մեջ թողարկում են, բառապաշարի կերպից կազմող, բառային հիմնական ֆունգի պատկանող բառերը: Մյուս կողմից, նման ռեական առանձնահատկություն ունեցող բաղադրիչներով բարդությունները գերակշռում են նաև այն պատճառով, որ կարող են լայն կիրառություն ունենալ բառապաշարի տարբեր ոլորտներում, այլ կերպ ասած, նրանք կարող են համարվել, ինչպես միմյանց, այնպես էլ ռեական այս կամ այն երանգավորումն ունեցող բառերով ներկայացված բաղադրիչների հետ: Չեղոր ոճին պատկանող բառերով, բառարմատներով կազմվում են համադրական և վերլուծական բարդություններ, այսպես, օրինակ՝ սպորտանե, ղարնկե, մատիտանկար, սիբա տալ, ղուրա գալ և այլն:

Խոսակցական ոճին պատկանող բառերով մեծ մասամբ կազմվում

¹⁵ Փ. de Сосюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 160.

¹⁶ Ռեական շերտերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Օ. С. Ахманова, очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 242—262.

են կրկնավորենքը. ինչպես՝ ալպա-փալպա, աման-չաման, մուտ-մուտ, և այլն:

Հիմնական ձևովներին համարելիության ոճական սահմանափակումը ստորերվում է մյուս՝ իմաստային սահմանափակելի հանդամաներից: Եթե վերջինս պարտադիր է բարդ բառերի կազմության ժամանակ, ապա ստաբիլը (ոճական սահմանափակումը) այդպիսին չէ: Բարդությունների բաղադրիչների ոճական համարելիությունը Հանդես է գալիս որպես ավանդույթ և անխախտ օրինաչափություն չէ: Այն անհրաժեշտ է բարդ բառերի կազմության ժամանակ չեզոքի արտահայտչական նկարավորությունները ճաշակով և հմտորեն օգտագործելու համար: Փաստորեն այն սահմանափակելի ավանդույթ է և ոչ թե արգելակիչ օրենք:

Բառային սահմանափակում — Բարդությունների կազմության ժամանակ կարող են արգելվելու իննել նաև տվյալ լեզվի բառապաշարի կողմից: Բաղադրյալ բառի հայտնվելուն կարող է խանգարել նոր կազմությանը արտահայտվելիք իմաստային սեղի արդեն զբաղված լինելը: Նման դեպքերում տվյալ լեզվի բառակազմական նկարավորություններով կազմվելիք բարդ բառերի իմաստն արտահայտվում է լեզվի բառապաշարում սեղ գտած այլ բառերի, նույնիսկ ոչ բաղադրյալ կազմությունների միջոցով: Այսպես, եթե աղվեսաձագ, գայլաձագ, գայլաճուռ, կատվաձագ և այլ բառերով անվանվում են բարդության ստաբիլ բաղադրիչներով արտահայտված կենդանիների ձագերը, ապա ոչխարի, ալծի, խոզի, ձիու, կովի և այլ կենդանիների ձագերը համապատասխանաբար անվանվում են գառ, ուլ, խոնկուր, մտուլ, հոր բառերով: Ժամանակակից հայերենում մի շարք (ոչխարաձագ, այլաձագ, խոզաձագ և այլ բարդ բառերի կարծիք չի զգացվում, բանի որ նման բաղադրությունների իմաստները բավականին հաշտ կերպով արտահայտվում են վերահիշյալ կազմությանը ոչ բարդ բառերով, չնայած ժամանակակից հայերենի համար օրինաչափ ու տրիպական է ոչխարաձագ, կովաձագ, խոզաձագ և նման այլ բարդ բառերի բառակազմական կաղապարը: Այնքան, որքան լեզուն խուսափում է ավելորդ ձևերի կազմությունից, այդ պատճառով նման կազմություններ չկան հայերենում: Այդպիսի դեպքերում բարդ բառերի փոխարեն անհրաժեշտ իմաստներն արտահայտվում են բոլորովին այլ արձանաներից կազմված բառերով (մտրուկ, գառ, ուլ):

Բարդ բառերի կազմության բառային սահմանափակելի հանդամաները բացառվում է լեզվի բառակազմական համակարգի նկարավորությունների և նորման, ինչպես նաև վերջինիս մասնավոր, իրական գործադրության՝ կիրառության, միջև եղած անհամապատասխանությունը: Փաստա-

րեն բառակազմական համակարգի լայն նկարավորությունները նորման իրացնում է յուրովի՝ նեղացնում է:

Բառակազմական սահմանափակում — Բարդ բառերի բաղադրիչների դրոշմարման բառակազմական սահմանափակումն այն է, երբ որևէ բառակազմական կաղապար արգելք է հանդիսանում տվյալ բաղադրյալ բառի կիրառելուն որպես բարդության բաղադրիչ:

Այժմ տեսենք, թե ժամանակակից հայերենում ինչպես է հանդես գալիս բառակազմական սահմանափակելի հանդամանը բարդ բառերի կազմության ժամանակ, և բառակազմական ի՞նչ միջոցներ են զեր կատարում այս նպատակը:

Փաստական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ բարդ բառերի կազմությանը, բացի պարզ հիմքերից, կարող են մասնակցել բաղադրյալ այդ թվում նաև ածանցված հիմքեր:

Այսպես՝ բառարարդման ժամանակ հայերենում բավականին կենսական են — ական, —առան,—ուլ,—ուրյուն և այլ ածանցներով կազմված բաղադրիչները: Ինչպես, օրինակ՝ ազգային-ազատագրական, խրճիթ-ընթացառան, զբաղառան, քաղաքալում, հետախնուրյուն, հաբցախնուրյուն և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, վերահիշյալ բարդությունների բաղադրիչները ածանցված ձևերով են մտնում բառարարդման կառուցվածքների մեջ և ստանց վերահիշյալ ածանցների շնորհ կարող բարդ բառ կազմել¹⁵:

Մինչդեռ մի շարք ածանցված կազմություններ չեն կարող մասնակցել բարդ բառերի կազմությանը, ընդ որում, դրան խանգարում է հենց այս կամ այն ածանցի անկախությունը, քանի որ այդ ածանցների բացակայությամբ նման բառերի ածանցադրիչ հիմքերը նույնիսկ շատ ազգասպառ են բարդ բառերի կազմության ժամանակ: Նշենք այդպիսի ածանցներից մի քանիսը.

—Ենի ածանցով կազմված բարդությունները (խնձորենի, սալորենի, տանձենի, քարենի և այլն) չեն մասնակցում բարդ բառերի կազմությանը, մինչդեռ հիշյալ ածանցավոր բառերի տանձ, խնձոր, րալ, Բաղաբարմատներով կազմվում են բաղադրիչ բարդ բառեր, ինչպես, օրինակ՝ տանձակար, տանձանձ, տանձալիք, աղամխնձոր, զխտախնձոր, խրճա-

15 Եթե այդպիսի դեպքերում բարդության որևէ բաղադրիչ ածանցված ձևով է հանդես գալիս որպես բարդ բառի բաղադրիչ, ապա կան շատ բարդ ածանցավոր բառեր, որոնցում ածանցի, քի ապրիբորյուն վերահիշյալի, վերաբերում է ամբողջ կառուցվածքին՝ երբանկատուրյուն, ըրտախտուրյուն, շտախտուրյուն, Լենադատական և այլն:

ձոռաչիւր, քաղաքաբնակ, քաղաքատնտեսություն, մայրաքաղաք, սալ-
րաչիւր, դիվանատար և այլն:

—Ուտ ամանցով կազմված բառերը նույնպես չեն լինում բարդու-
թյան բաղադրիչ՝ արտաֆոնա, նեբֆոնա, ելոտա, գալուտա և այլն:

Նույնը կարելի է ասել նաև կտն (թխական, մուտացկան, արփան, գոմկան և այլն), -եղ (մանեղ, հյուրեղ, համեղ), -սոտ (ալվազոտ, աղմուտ, բիտոտ, եղեգնուտ, մացառուտ և այլն), ամանցներով կազմված բառերի մասին: Մինչդեռ այդ բառերի արմատները մասնակցում են բարդ բա-
ռերի կազմությանը. ինչպես՝ բխամայր, բխամնուտ, ռուսասար, ռուս-
գող, շաղագույժ, դառնահամ, անուշահուտ, զինեռուն, մավաճանուտ, մա-
ղոց, քաղցրահամ, համտես, սվազաբուր, սվազաչեռու, աղմուշառու,
կեղեգնաբար և այլն:

Վերջ թվարկված փաստերը ցույց են տալիս, որ ստանձնել դեպքերում բառակազմական համակարգը կարող է արդեն հանդիսանալ բարդ բա-
ռերի բաղադրիչների համարելիությունը և սահմանափակել բարդ բա-
ռերի կազմության հնարավորությունները: Նշված դեպքերում որոշ ամանց-
ների առկայությունը հնարավորություն է տալիս դրանցով բաղադրված
բառերին կամ հիմքերին հանդես գալ որպես բարդ բառերի հոդավորիչ-
ներ:

2. ԱՂԱՏ ԵՎ ԿԱՆՅԱԼ ՉԵՎՈՒՅԻՆԵՐՈՎ ԲԱՐԴ ԲԱՅԵՐ

Այժմ տեսնենք, թե ինքնուրույնության տեսակետից ինչպիսի՞ն հիմ-
նական ձևերով կարող են լինել տարբեր խոսքի մասերի պարզում
հանդես եկող բարդությունների կազմում: Այս տեսակետից մտածելով
հարցին կարելի է տարբերակել ձևայինների երկու տեսակ՝ ազատ և կախ-
յալ¹⁶: Բարդության բաղադրիչներ կարող են լինել այնպիսի արմատներ,
որոնք հանդես են գալիս միայն այլ (հիմնականում երկրորդական) ձև-
ապակն ձևայինների հետ: Ինչպես, օրինակ՝ մասվաճանուտ, մանրազգին,
գրախոսություն, հետազոտություն, հիշարժան, հարցախնուություն և այ-
լն: Նշված օրինակներում ընդգծված արմատները կապված ձևային-
ներ են:

Մինչդեռ բարդության կազմում կարող են լինել այնպիսի բաղադրիչ-
ներ, որոնք անկախ, ինքնուրույն գործածություն ունեն, սառնաց կրկրո-

ղական ձևայինների հետ զուգադրվելու Իհարկե, չի բացառվում այն, որ
նրանք կարող են հանդես գալ նաև երկրորդական ձևայինների հետ: Բե-
րենք մի բանի ազատ ձևայինների օրինակներ, ազատալիտ, հուշատալա-
տակ, յուլաբլիթ, մայրաքաղաք, քաղաքակր, շաբաթակա, մեղաբան
և այլն: Իժմար չէ նկատել, որ ընդգծվածները պարզ (արմատական) բա-
ռեր են և հանդես են գալիս որպես ազատ ձևայիններ:

Բառարարքման դեպքում ժամանակակից շայերենում գործուն և
կենտրոնակ են ինչպես ազատ, այնպես էլ կախյալ արմատական ձևային-
ները և, որպես այդպիսին, նրանք մասնակցում են համարյա բոլոր խոս-
քի մասերի կազմությանը:

Մեջ խոսք, ազատ ձևայիններով բաղադրված բարդությունները ավե-
լի հնշտ են անդամատվում և նման բարդությունների բաղադրիչներն
ավելի ցայտուն են լինում բառակազմական վերլուծությունների մասն-
նակ: Բարդ բառերում հիմնական ձևայինները կարող են հանդես գալ ինչ-
պես հեշտանախնայված ձևով, այնպես էլ հեշտանախնայված տարբերակնե-
րով՝ ենթաձևայիններով: Բերենք ձևայինների և դրանց տարբերակների
օրինակներ՝ հետազոտ-գրանաչա, մանկապարտեզ-պարտեզական, ռու-
սաչուն-չնագայլ, մաշալու-չրառա: Օրինակներից երևում է, որ բարդ
բառերում հեշտանախնայվում են շեշտագուրի ձայնավորներ ունեցող բա-
ղադրիչները, որոնք հայերենում գործող օրինաչափության համաձայն
վերջնականի լինել չեն կարող: Միշտ բարդության վերջին բաղադրիչը
կրում է բառի հիմնական շեշտը և վերջին բաղադրիչի ձայնավորները
հեշտանախնայության չեն ենթարկվում: Հետևաբար, բարդ բառերում վեր-
ջին բաղադրիչները որևէ հիմնական ձևային ենթաձևայիններ լինել չեն
կարող:

Ձևայինները և դրանց տարբերակները, ունենալով իմաստային ընդ-
հանրություն, ցուցաբերում են որոշ մեկական տարբերություններ, որոնք
պայմանաշարվում են դրանց բարդ բառի մեջ դրաված դիրքով:

Դժվար չէ նկատել, որ ձևայինների ու նրանց տարբերակները
չեն կարող բարդություններում հանդես գալ միևնույն դիրքերում, այլ
կերպ կարող են միմյանց նկատմամբ գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հա-
րաբերության մեջ¹⁷:

Հայերենի փաստական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ բարդ
բառերով արտահայտված բոլոր խոսքի մասերն էլ կարող են ունենալ

¹⁶ Պ. Ջաննուկան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974,
էջ 150: Բ. Օ. Կուրյուկ, Избранные работы по русскому языку, М., 1959, стр. 435.

¹⁷ Լրացուցիչ բաշխման մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Գլասսոն, Введение
в дескриптивную лингвистику, М., 1959, стр. 122—126.

ազատ և կախյալ ձևույթներով բաղադրվելու: Սակայն որոշ խոսքի մասերի կազմության ժամանակ ավելի արդյունավետ են առաջինները, իսկ այլ դեպքերում՝ վերջինները:

Այսպես, ազատ ձևույթները (խոսքը հիմնական ձևույթների մասին է) ավելի զորուս մասնակցություն ունեն դերանունների (ևս ու ես, ինձ ու ինձ, այսինչ, այդտեղ և այլն), մակերայնների (ծանր-ծանր, քիչ-քիչ, դեմ ու դեմ, մեղքովմեղք, և այլն), շաղկապների (մինչդեռ, թեև, այսուհանդերձ, քանի որ, թե որ և այլն) կազմության ժամանակ: Եղված խոսքի մասերի ուղղուններում հանդես եկող համարյա բոլոր բարդ բառերն ունեն ազատ ձևույթներ:

Թվականների մեծ մասը ևս կազմվում է ազատ ձևույթներով: Ինչպես՝ տասներեց, քսանհինգ, հինգ-հինգ, երեք-երեք, հարյուր քսան և այլն:

Ազատ ձևույթներն ավելի քիչ են համախաղիչ դրականների, օժականների կազմության ժամանակ: Գրասենյակ հիշյալ ձևույթները հանդիպում են հատկապես բաղճնապական հարադրություններում և կրկնավորներում՝ ծառ ու ելուզ, հայր ու որդի, առև ու տեղ, սև-սև, դառը-դառը և այլն:

Համադրական կազմություններում ազատ ձևույթներով լինում են բաղադրիչների պարզ զուգադրմամբ և, առանձին դեպքերում, հողակապով միացած բարդությունները: Ինչպես՝ երգալյառն, երկսես, ավտոկազգառ, պարզերես, քարտիս, ազատամիտ, բաժնաբաժնակ և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ ազատ ձևույթները հանդիպում են ավելի շատ վերջուսական կազմությամբ բարդ բառերում, քան թե համադրականներում: Այդ ինքնին հասկանալի է, քանի որ վերլուծական կազմությամբ բարդ բառերի բաղադրիչների մեծ մասն արմատական բառեր են:

3. ՁԵՎԱՆՆՈՒՅԻՆ ԲԱՐՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԸ ԲԱՌԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԿ

Բառարարման ժամանակ որոշակի դեր ունի ձևահնչույթարանությունը: Ձևահնչույթարանությունը լեզվաբանության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է ձևաբանության և հնչույթարանության միջև եղած փոխհարաբերությունները, այն հնչույթարանական միջոցները, որոնք կիրառվում են բառակազմության, ձևակազմության ժամանակ: Ձևահնչույթարանության խնդիրն է բացահայտել ձևույթների հնչյունական կազմը, ցույց տալ ձևույթների փոխհարմարվելու պայմանները¹⁸, Ան-

չելու, բարդ բառերի ընելության ժամանակ անկարելի է անտեսել ձևահնչույթարանության դերը, մասնավոր, երբ խոսքը վերաբերում է բարդության կազմում հանդես եկող ձևույթների փոխհարաբերության ձևալին առանձնահատկություններին: Վերջինս ամենից առաջ վերաբերում է հիշյալ ձևույթների միացմանը (այն բանին, թե ինչ պայմաններում են ձևույթները զուգադրվում բարդության մեջ) և նրանց հաջորդականությանը: Պարզ է՝ նման դեպքերում տեղի են ունենում բառակազմության հետ կապված ձևական փոփոխություններ:

Բարդ բառերի կազմության բերուղը են մի շարք ձևական փոփոխություններ, որոնք հայերենի քառակազմական կանոնների համաձայն հանդես են գալիս բարդությունների մեծ մասում: Գրանք քննվում են հատկապես այն առումով, որպեսզի պարզվի, թե ինչ միջոցներ է օգտագործում լեզուն, ձևահնչույթարանության մեջ մերժված համադրություններին խուսափելու համար: Հնարավորություն է տալիս նաև պարզելու, թե ինչպես է կատարվում բարդության կազմում հանդես եկող ձևույթների փոխադարձ հարմարվածությունը ձևական տեսակետից:

Ձևական փոխհարմարվածության տարրեր տեսակներ կան, որոնց շարքում կարելի է դասել այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են ներմասնիկավորումը (բարդության բաղադրիչների հոդակապով և հոդակապից դեպ կատարող մյուս միջոցներով ձևավորվելը), բարդությունը բազազորը հիմքերի հնչյունափոխությունը և այլն: Բառարարման համար այդ հնչյունական միջոցներինց հատկապես կարևոր են՝

ա) բարդությունը բազազորը ձևույթների միացման կանոնները:

բ) Ձևույթների փոխհարմարվածության պայմանները՝ նրանց մեկ բառի մեջ միավորելիս:

ց) Բարդությունը հոդավորող ձևույթների հաջորդականությունը:

Բառարարման ժամանակ կատարվող հնչյունական փոփոխություններն անհրաժեշտ են տվյալ լեզվին խորթ, անբանհունչ կազմություններին ամենակատարվում է այն հոդավորող ձևույթների փոխհարմարում՝ տվյալ լեզվում գործող հնարավորություններին համապատասխան: Հայերենում բարդությունը հոդավորող ձևույթների ոչ բոլոր համադրություններն են թույլատրելի: Շատ դեպքերում նրանց համադրումը հարավոր է դառնում որոշակի փոփոխություններից (մեծ մասամբ հնչյունական) հետո միայն: Բարդությունը հոդավորող ձևույթների սահմաններում կատարվում է ա) Հնչյունափոխությունը: Ի) ներմասնիկավորումը: գ) Բազազորը հիմքերի անդամատում (բազազորը հիմքերի վերջին մասը կրճատվում է

18 E. A. Земская, ԿԶՎ. աշխ. էջ 27:

և այլն չի մտնում բարդության կազմի մեջ): Գ) Բազադրիչների պարզ զուգարում (որի դեպքում մի ձևույթը զրկում է մյուսի կողքին առանց փոփոխվելու):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպե՞ս են հանդես գալիս նշված ձևական փոփոխությունները բարդ բառերի սահմաններում:

Հնչյունափոխություն — Այս դեպքում բարդության մի ձևույթի հնչյունական կազմը փոխվում է՝ հարմարվելով իրեն հաջորդող ձևույթին: Նման դեպքերում այդ փոփոխությունը պայմանավորվում է բարդության կազմի մեջ մտնող ձևույթների հնչյունական կառուցվածքով, այնպես որ մենք նորից զործ ունենք բարդության կազմի մեջ մտնող ձևույթների փոխհարմարվելու հետ:

Ինչպես՞ ծյարձակել, ջրավազան, զուներանգ, տխրուրացի և այլն: Ինչպես ձևարանական ներույթները, այնպես էլ հնչյունափոխությունը կարող են լինել զործուն և ոչ զործուն: Գործուն հնչյունափոխությունը լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանում կենսունակ է և ընդգրկում է բառերի մեծ քանակ: Ոչ զործուն հնչյունափոխությունը պահպանված է հիմնականում հնագույն կազմություններում, դեռ ավելին, հին կազմություններում հանդես են գալիս ժամանակակից էտայի համար միանգամայն անկանոն զիպեր, ինչպես՝ ձնե-ծուն, ճայխոյել, բարձր-բերձ, Կաղբ-մեղք և այլն:

Կրկնավոր հարադրություններից և կրկնավորներից կազմված կցականների կազմության ժամանակ առանձնապես զործուն են բաղաձայնական փոփոխությունները (հնչյունների հավելում, անկում): Այսպես՝ արև-լարան, առո՛-փառո՛, զծմել, հոտոռի, բարխիլ և այլն:

Օրինակներից նրանում է, որ հնչյունական փոփոխությունները տեղի են ունենում ինչպես բարդությունը հողավորող ձևույթների սկզբում, այնպես էլ բառամիջում:

Հնչյունափոխության նշված դեպքերը բավականին զործուն են կրկնավորների կազմության ժամանակ: Ինչպես նախորդ զիպերում, այնպես էլ այստեղ կան նաև հնչյունափոխական ոչ այնքան զործուն կառույցարներ. ինչպես ա>ու, ա>ե, ո>ը փոփոխությունները՝ ծակունդի, հայխույ, մանե-մուե, բարձրաբերձ, զուգոռալ-զոգոռալ, զրզրզալ-զրզրզալ և այլն:

Բառաբարձման ժամանակ, հարավոր են նաև հնչյունների սղման զիպեր. ինչպես, օրինակ՝ գր-ածայր, գր-ալիք, գարեհամուտ, աղն-աղան և այլն:

Փաստորեն հնչյունափոխության զիպեր նրանում է, որ այն օժանդակ-

կում է բարդության բազադրիչների փոխհարմարվելուն և ավելի բարե-հնչուն է զարձնում բարդ բառը:

Բարդ բառերի կազմության և ընդհանրապես ձևակազմության ու բառակազմության ժամանակ կատարվող հնչյունական փոփոխությունները հնարավոր չէ ամբողջականորեն քայքայել միայն բառերը բաղադրող հիմքերի հնչյունական կառուցվածքի, այլ կերպ առած, մակերեսային կառույցի ուսումնասիրությամբ, (որը ի տարբերություն խորքային, մատչելի է անմիջական ուսումնասիրության համար): Հնչյունական փոփոխությունները հնարավոր է քայքայել միայն բարդ բառերի ձևույթային կառուցվածքի (խորքային կառույցի) քննության միջոցով: Եվ իսկապես, մինչև շատ անձնացանկը ծայրահեղ բարդության անմիջական բազադրիչները՝ ծիլլարձակել, ապա ցայտուն չի դառնա այն, որ նրանում կատարվել է ի>ը հնչյունափոխությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև երակայուն, մեղվաբուծություն, կապվախոս և այլ բառերի հնչյունափոխված բազադրիչների մասին, որոնցում համապատասխանաբար կատարվել են ու>ը, ու>վ. հնչյունական փոփոխությունները:

Ինչպես ցույց են տալիս վերը բերված օրինակները, բարդություններում կատարվող հնչյունական փոփոխությունները կապված են այն ձևույթների կառուցվածքի հետ, որոնք բազադրում են բարդ բառը: Այն է պատճառը, որ բառի ձևույթարանական (խորքային) քննությունն օգնում է քայքայելու նրա հնչյունական (մակերեսային) կառուցվածքը: Հայտնիում բառաբարձման ժամանակ հանդես եկող հնչյունափոխությունը, որպես կանոն, չունի անկախ բառակազմական արժեք (բառակազմական միջոց չէ): Այն ուղղակի ուղեկցող զիպ է կատարում բառաբարձման ժամանակ:

Բարդ բառերի կազմում հանդես եկող բազադրիչներում կատարվող հնչյունափոխությունը որևէ իմաստաբերբերակիչ զիպ չի կատարում. նրա առկայությունը կամ քայքայությունը չի փոխում բարդության իմաստը:

Այսպես, օրինակ՝ արհաներկ-արյունաներկ, բրգան-բուրգան, բրձնափոշի-բրինձափոշի և այլ բարդ բառերի հնչյունափոխված և չհնչյունափոխված զուգաները նույն իմաստային արժեքն ունեն:

Ներմասնիկազուր — Այսպես կոչվում է բարդություն կազմում հանդես եկող ձևույթների միացման (համարման) միջոցներից մեկ ուրի-

՝ D. S. Worth. „Surface Structure“ and „Deep Structure“ in Slavic Morphology. American Contribution the Sixth International Congress of Slavists, vol 1 Linguistic Contributions, Mouton, 1968.

չը, կը բարդ բառերի բաղադրիչներ միանում են զանազան մասնիկների միջոցով: Հայերենում այդպիսիք են և հոգակապը և նման դերով հանգես եկող նախդիրները, շաղկապները: Այս առումով բառաբարդման ժամանակ անգերազնահատուխ է հոգակապի դերը: Այն հիմնականում մասնակցում է բարդ բառերի կազմությանը և նրա դիրք մարտը բառակազմում է՝ առանց ունենալու իմաստային ծանրաբեռնվածություն: Հոգակապն իր այս առանձնահատուկությամբ տարբերվում է ածանցներէրէց, որոնք ունեն բավականին բնորոշված իմաստային արժեք: Մինչդեռ բառակազմական տեսակետից հոգակապի դերը բավականին ակնառու է, այն ցույց է տալիս բառի բարդ լինելը՝ հասակորեն օճամանադատելով նրա բաղադրիչները: Միացնող ձայնավորներով բարդություններն այնպես կենսունակ են և ընդհանրացած, որ դրանք հանդես են գալիս նաև ինչպես լրիվ, այնպես էլ մասնակի փոխառություններում:

Ինչպես, օրինակ՝ ֆուտբոլասեր, էլեկտրահաղորդիչ, ռենտգենագիւր, ռենտգենակար, էլեկտրակենդրահ և այլն:

Հոգակապ զրգում է նաև բառապատճենման ժամանակ՝ շոգեխառչ, հեռուստագիտող, հեռուստակայան, հեռուստաաշտարակ և այլն*:

Հայերենում հոգակապի տարածմանը նպաստել է նաև համարանությունը, որը միշտ գործում է լեզվում: Բացի բառակազմության մեջ լայն տարածում գտած ա հոգակապից, ժամանակակից հայերենում շատ քիչ դեպքերում հանդես է գալիս և հոգակապը, որն ունի երկու դրսևորում:

ա) և հոգակապը ի+ա>ն Նշյունափոխության արդյունք է: Ինչպես՝ այգեգործ, դինեգործ, բանկան և այլն:

բ) Վերոհիշյալ ձևերի համարանության արդյունք է: Ինչպես, օրինակ՝ հաղկելիլու, ժաղկեփուռ, այցեռում և այլն:

Որոշ դեպքերում բարդության բաղադրիչները միացնող միջոցները (գրարարյան քաջասուական հոլովի վերջավորություն, նախդիր կամ երկուսը միասին) արտահայտում են տեղի՝ զունդու, անտան, գլխզլու, ինչպես նաև ժամանակի գաղափար: Ինչպես, օրինակ՝ տարեցտարի, օրեցօր, ժամաժամ և այլն:

Այսպիսի դեպքերում, ինչպես տեսնում ենք, բարդության բաղադրիչները միացնող մասնիկները իմաստակիր են և զաղապում են իմաստային տեսակետից բուրբոսմին շեղոր լինելուց, ինչպես վերը նշված դեպքերում:

Ժամանակակից հայերենում հոգակապի դեր են կատարում նաև նախդիրներն ու շաղկապները: Ինչպես, օրինակ՝ ժամաժամ, քաղաքաքաղաք, մերբրեղմեր, խաչըզուտ, անտուր, արդուարդ, ետպեա և այլն: Իհարկե նախդիրներով միացած բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները շատ ավելի քիչ են, քան շաղկապներով միացած բաղադրիչներ ունեցող բարդությունները:

Շաղկապները նույնպես, ինչպես և նախդիրները, բարդության մեջ հանդես գալով իրենց սպասարկել (լեզվական միավորները միացնող) դերով, իմաստակիր են և այս առումով տարբերվում են հոգակապից:

Հայերենում ներմասնիկավորումը բառակազմության ժամանակ հանդես եկող ձևաշեղանկաբանական միջոցներից մեկն է, որը կիրառվում է բարդության կազմում հանդես եկող ձևայինների միացման համար: Իր այս դերով հայերենի հոգակապը որոշ շեղում նմանվում է բառաբարդման հետ կապված հեշյունափոխությանը, որը բարդության բաղադրիչների կապակցման յուրահատուկ ձև է և չունի իմաստային արժեք: Այդ դեպքը չէ նկատել, եթե համեմատելու լինենք մի շարք բարդությունների հոգակապով և անհոգակապ ձևերը, որոնք հայոց լեզվում կիրառվում են որպես ազատ տարբերակներ: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ բացփետուրբացափետուր, սրտմաշուկ-սրտամաշուկ, քլուղ-քլուղ, վաղկակաշվաղկակաշ, և այլն: Միայն խիստ օակիավ դեպքերում հոգակապը կարող է իմաստազուրի դեր կատարել, որը ինքնին հասկանալի է, օրինակ՝ փոսկրն լինել չի կարող: Ինչպես՝ քարաշ (քար տաշող, քարառաշ) (քարից տաշված), հեմիթ (կրակ գցող, հրեհող), հեմիթ (հրեհեղեղ կրակող) և նման մի քանի բառեր:

Մյուս կողմից, ա հոգակապը շատ դեպքերում, հանդես է գալիս համարանությամբ: Այսպես՝ որևէ տեսակետից (իմաստային, ռեական, բաղադրող հիմքերի բնույթով) նման մի բառ կարող է ներգործել բառին կամ բառերի խմբին՝ դրանք նմանեցնելով իրեն: Այսպես՝ պարահանդես, դիմադիմադեպ, բուռերի նմանությունը Պ. Սիսեղ ստեղծել է սրտմանանդես քաղ (ՊԱ, ԱՁ) կամ էլ սիրադուլ՝ գործադուլ-ի համարանությամբ, սևատուց՝ սևափուր-ի նմանությամբ և այլն (Ն. տ.):

Հայտնի է, որ հեշյունափոխության ժամանակ էլ համարանությունը գրալի գեր է կատարում:

Սակայն հոգակապը և հեշյունափոխությունը, լինելով բարդ բառերի կազմում հանդես եկող ձևայինների փոխհարմարվածությունն ապահովող միջոցներ, միևնույն ժամանակ ունեն ակնհայտ տարբերություններ: Հընչյունափոխությունը օրինաչափ բնույթ է կրում, այն հանդես է գալիս որո-

* Ստեղծություն — Այնպես, որքան ձևային լեզվի իմաստակիր միավոր է, այդ միավորը ձայնագիրի, այց թվում նաև հայերենի հոգակապի համար Անպր անբնոր հանձնարարելի չէ, քանի որ հակասիկ գեպարով խախտվում է ձևային սահմանը՝ որտեղ ձևային են համարվում նաև լեզվի ոչ իմաստակիր միավորները:

շակի կամուրջածք ունեցող ձկնայինների որոշակի դիրքերում: Այսպես, բարդութիան առաջին բաղադրիչի բաց մանկի ու-ն դառնում է վ (մեղվա-բուծություն, կառավարատ, լեզվակիրվ և այլն): Դրան հակառակ, հողա-կապի առկայությունը միտող կամ հաստատող որևէ օրենք չկա հայերե-նում: Այն հանդես է դալիս ավանդաբար, սովորութի ուժով: Հողակապի գոյությունը հայերենի բառակազմությանը տիպական, բնորոշ երևույթ է բայց կանոնավոր և օրինաչափ չէ:

Բազադրող հիմքերի անզամատում—Այլ դեպքերում բարդությունների բաղադրիչները միանում են անզամատությամբ, այսինքն՝ բարդությունը հողավորող ձկնայիններ մտնում են բարդության կազմում ոչ ամբողջու-թյամբ, այլ որոշ հնչյունների կրճատմամբ: Այստեղ որոշ ունեցող յուրա-հատուկ հնչյունափոխություն հետ, քանի որ հնչյունափոխված բաղադրիչ-ներ համարվում են այն բաղադրիչները, որոնք բարդության մեջ ենթարկ-վում են օրինաչափ հնչյունական փոփոխությունների (ո > ք, ի > ք, ա > և և այլն): Իսկ այս դեպքում որևէ օրինաչափություն չի գործում, այլ ուղ-ղակի բարդությունը բազադրող հիմքեր, կենդով տվյալ լեզվի հնարավո-րություններից, բարդության մեջ մտնում են որոշ հնչյունների կորուս-տով: Ընդ որում, այդ հնչյունները կարող են լինել և՛ ձայնավոր, և՛ բազա-ձայն: Կրճատվել կարող են ինչպես առաջին, այնպես էլ վերջին բա-ղադրիչներում հանդես եկող հիմքերը:

Իհարկե, ավելի շատ կրճատվում են բարդության առաջին նցրում հանդես եկող բաղադրիչները որովհետև բարդության վերջին նցրում (ուր բնկնում է բառային հիմնական շեջտը), ընշառակի բաղադրիչները համ-բաժանաբար ավելի քիչ են կրճատվում: Այսպես՝ մեզսպարեզ, բնչխաբն, երկիմատ և այլն: Նման բարդությունների մեջ կարելի է դասել նաև ամ-փոփմած հնչյունախմբերով բարդ բառերը՝ հասարակագիտություն, տա-վարած, ալիաբնայաց և այլն: Բարդության բաղադրիչների անզամատու-մը հնարավորություն է տալիս խուսափել բաղաձայնների ու ձայնավորնե-րի կուտակումից հնչյունական շղթայում և ստանալ տվյալ լեզվի համար օրինաչափ ու բարենունչ կառուցվածք:

Բաղադրիչների պարզ զուգադրում—Կենում են դեպքեր, երբ բարդ բառերի կազմում հանդես եկող ձկնայինների ձևական փոխհարմարումը վե-րը նշված միջոցներից (հնչյունափոխություն, ներմասնիկավորում, բա-զադրիչների անզամատում) ոչ մեկով չի կատարվում, այլ բարդության կազմիչները ուղղակի կցվում կամ զրվում են իրար կողք (բայտրմատ, պաղտըց, ֆոտոթղթակից և այլն): Մի շարք դեպքերում այդ բարդություն-ները կառուցվածքային տեսակետից բառային ամբողջություն չեն ներկա-

յալանում, այլ անշաղկում են իրարից արտասանական փոքր զուգարով, որը դրավոր խոսքում արտահայտվում է անշառ գրություններ. ինչպես՝ դար գալ, գրոյն տալ, սիրտ տալ և այլն: Բացի բերված օրինակներից, որոնք վեր-լուծական բարդություններ են, բաղադրիչների զուգադրում է կատարվում նաև համադրական բարդու-թյուններում. ինչպես՝ գաղթալիս, երգալիաբն, Բարափ, ծավափ, պարզորոշ, վայրչիչ, կինոկար, դամարկղ, ծառուղի և այլն:

Բաղադրիչների յուրահատուկ զուգադրում է կատարվում նաև այն բարդ բառերում, որոնց բաղադրիչների միջև թեթևակի արտասանական դազար է զգացվում, որը դրավոր խոսքում արտահայտվում է միացման գծիկով. ինչպես, օրինակ՝ զիչեր-ցերեկ, արագ-արագ, խրիք-քրքրեցա-րան, համով-հոտով, ֆիլմ-օպերա և այլն:

Բարդության բաղադրիչների համադրիչության ձևահնչյունաբանա-կան միջոց կարելի է համարել նաև այն հանգամանքը, որ բարդության ձայնավորով սկսվող երկրորդ բաղադրիչը հողակապով չի միանում նա-խորդ բաղադրիչին. ինչպես, օրինակ՝ ծավափ, օպերես, ջրավազան, մշտուտաթ, ծառուղի և այլն: Հնչյունական այս օրինաչափությունը ես պահպանվում է հայերենի բարենշնչական առանձնահատկությունների պահպանումը: Սակայն որոշ դեպքերում նույն քառհնչյունության թեզա-դրանքով առանց հողակապի են միանում նաև բարդ բառերը բաղաձայ-նով սկսվող բաղադրիչները: Ինչպես՝ Բարսիտ, պատշար, տանտիկին, հացքոլիս և այլն, որոնցում կատարվում է բաղադրիչների պարզ զու-գադրում:

Վերը շարադրված դեպքերում բարդության մեջ ընդգրկվող ձկնային-ները հնչյունական (ձևական) տեսակետից կրում են նշված փոփոխու-թյուններից մեկն ու մեկը: Իհարկե, իմաստային համադրելիության չա-փանիշը բոլոր դեպքերում մնում է, ոչ միայն մնում, այլև գերիշխում է: Անհրաժեշտ է նկատել, որ բարդություններից բաղադրիչների հա-մադրելիության ձևական միջոցների կտրոջ են հանդես գալ ոչ միայն առանձին-առանձին, այլ նաև միասին հնչյունափոխությունն ու ներմասնիկավո-րումը (զճանկար, երկնակամար, պատժաչափ, հրակայուն, ետժոյտանր և այլն):

Ինչ վերաբերում է բաղադրիչների զուգադրմամբ կազմված բարդ բառերին, ապա ինքնին հասկանալի է, որ դրանցում ներմասնիկավո-րում, հնչյունափոխություն և բաղադրիչների անզամատում լինել չի կա-րող, քանի որ այս դեպքում իրար միանում են ամբողջական բառեր կամ

բառարձանները Այսպես, օրինակ՝ պարզորոշ, զրամարկը, Երկարուղի, սաղախունկներ և այլն:

Բառարարքման ժամանակ ձևույթային շղթայում հանդես եկող վերահիշյալ երևույթները (ներմասնիկավորում, հնչյունափոխություն, բազադրիչների անդամատում, պարզ զուգարդում) ծառայում են մի նպատակի՝ ձևական տեսակետից հարմարեցնել բազադրող հիմքերը՝ բազադրյալ բառ (ավյալ դեպքում բարդ բառ) կազմելու համար: Այդ իսկ պատճառով նշված երևույթները արտացոլվում են ոչ թե բազադրող հիմքերում, այլ բարդության մեջ, որովհետև բազադրող հիմքերը առանձին, բարդությունից զուրո, փոխհարմարվելու կարիք չունեն:

Բարդ բառերի համադրման ժամանակ կատարվող ձևական փոփոխությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ աղյուսակում (հիմնականում նկատի ունենք երկարմաս բարդ բառերը):

Ձևույթային շղթայում կատարվող երևույթ	Բազադրված բառ
Հնչյունափոխություն	Ա (հնչ.) + Ա ₁
Ներմասնիկավորում	Ա + (ն) + Ա ₁
Բազադրող հիմքերի անդամատում	Ա - (X) + Ա ₁ Ա + Ա ₁ - (X)
Բազադրող հիմքերի պարզ զուգարդում	Ա + Ա ₁ Ա - մդ + Ա ₁

Ա, Ա₁ բազադրող հիմքեր
 ն — ներմասնիկավորում
 X — անդամատվող մաս
 մդ — միացման գծիկ
 Հնչ. — հնչյունափոխություն

4. ՀԵՐԻՆԱԿԱՆ ԿԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊՈՏՆԵՆՑԻԱԿԱՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում կան նաև այնպիսի բառեր, որոնք կազմվում են կոմպոզիցիայի պահանջով, և համար անհասկանալի են դառնում ավյալ բառային միջավայրից զուրո: Դրանք հիմնականում լինում են բազադրյալ՝ մեծ մասամբ բարդ բառեր:

Իհարկե, այդպիսի բարդությունները սովորաբար նորակազմության են՝ ստեղծված որևէ հեղինակի կողմից: Նման բարդությունները երբեմն կարող են յուրացվել ավյալ լեզվով խոսող հանրության կողմից մտնել նրա բառապաշարի մեջ՝ յուրովի հարստացնելով համապատասխան լեզվի բառապաշարը: Այդպիսի բառերը, որոնք կենդանի են հասկալուց այն կունտեքստում, որտեղից ծնվել են, քնդուսված է անվանել հեղինակային²⁰, քանի որ դրանք ստեղծվում են առանձին հեղինակների կողմից:

Նման բառեր կարող են ստեղծվել նաև երկրանների կողմից, սակայն նրանք ի տարբերություն առանձին գրողների ստեղծած բառերի, կարող են շահանայատարանակ ավյալ լեզվի օրինաչափություններին և հետագայում տարածում չգտնել, մնալով որպես երեխայի մտավոր ու հոգևոր կարողությունների արշափք, որոնք, ի հակադրություն նախորդների, հնարավոր է, որ լինեն շտրամարանված:

Իրավիճակի պահանջով կազմված բարդ բառեր՝ հեղինակային նորարարություններ, հանդիպում են նաև թերթերում, ամսագրերում: Հիշյալ բառերի և լեզվի փաստերի միջև անանցանելի սահման չկա: Երբ այդպիսի բառերի իմաստը դառնում է հանրամատչելի ավյալ լեզվով խոսող մտղմբիցի համար, այսպես նրանք դառնում են համբերհամար գործածության բառեր և վերածվում են լեզվի փաստերի:

Բառակազմության մեջ այդ թվում նաև ընկնող բառերի կազմության ժամանակ, դեր է կատարում նաև նմանակությունը: Այսպիսի կազմության բարդ բառեր կարող են ստեղծվել, ինչպես գործուն, այնպես էլ ոչ գործուն կաղապարների նմանակությամբ: Համարանություն կազմված բարդությունն այս դեպքում, որոշ ստույծով նմանվելով ընդօրինակվող կաղապարին, հանդես է բերում նաև դրայի տարբերություն նրանից:

Նմանակության մասին այն կարծիքը կա, թե այն հոգիբանական էրևույթ է և բացատրվում է զուտ հոգիբանական գործնով (խոսողների մտա առաջանում է բառի ձևարանական կողմի՝ ձևի անմիջական զգացումը), ընդ որում, այդ զգացումը հիմնվում է նման ձևերի ոչ գիտակցական զուգորդման վրա²¹:

Այս սեսությունները թերությունն այն է, որ այն լեզուն կապում է ոչ թե

²⁰ Н. И. Фельдман, Оказиональные слова и лексикография, ВЯ, 1957, №4, стр. 66.

²¹ Ю. Р. Гейнер, Некоторые проблемы словообразования в современном русском литературном языке, Русский язык в школе, 1956, 4, стр. 21.

մտածողության (մարդու բանական զործունեության), այլ ինտուիցիայի՝ որպես իմացության հիմնական աղբյուրի հետ:

Միևնույն ժամանակ դեպքերում, այնպես էլ բառարարգման ժամանակ, չի կարելի անտեսել մտածողության գիրքը, այլայսպես ստեղծված բառերը չեն կարող տրամաբանական լինել, հետևաբար չեն կարող կենդանություն ստանալ և տարածվել լեզվում:

Ստեղծված լինելով առանձին անհատների կողմից՝ իրադրության պահանջով՝ հեղինակային նորարանությունները տարբերվում են մյուս բառերից իրենց կիրառական խիստ սահմանափակ համախալանությունից: Եթե լեզվի որևէ սովորական բառ կարող է ունենալ բազմաթիվ կիրառություններ և հանդես գալ բազմազան ոլորտներում, ապա հեղինակային նորարանությունը սովորաբար սովյալ տեքստից դուրս կիրառվել չի կարող: Մյուս կողմից՝ նշված կազմությունները շատ հաճախ հակադրվում են նորմային՝ իրենց հետ բերելով քրեականական, բառակազմական, իմաստային «անհնարություններ», բայց դրանք այնպիսի անհնարություններ են, որոնք կապված են ոչ թե անուշադրություն կամ շփոթեանալու հետ, այլ պատճառաբանված են և ունեն նպատակային, կազմակերպված, ծրագրված բնույթ:

Նպատակ ունեցող բացասիկ մարմնություն ու արտահայտչականություն հաղորդել անբարձր՝ այս կամ այն հեղինակը, բառն ստեղծելիս, թույլ է տալիս նորմայի որոշ խախտումներ: Անհրաժեշտ է նկատել, որ նման թուլատրելի շեղումները վերաբերում են լեզվում գոյություն ունեցող այնպիսի միավորներին, որոնք կարող են ունենալ տարբերակներ:

Փննդող բառերը հետաքրքիր են նաև նրանով, որ դրանցում կատարվում է համաժամանակյա և տարժամանակյա մոմենտների ներթուփանցում, միասնորում՝ բառն ստեղծվում է և անմիջապես դառնում իր կիրառությունը, բնդ որում, այն կարող է հնարազայում այլ կիրառություն չունենալ կամ էլ շատ հաղվագույ կիրառվել, այդ պատճառով էլ նրանց խորթ են այնպիսի փոփոխությունները, որոնց ենթարկվում են բառապաշարի ավելի համախալան բառերը՝ պար լեզույժը, սնդղամատույժը, վերատարբարությունը:

Կլեմ Թունենք, թե հեղինակային նորարանություններն ինչպե՞ս են սեահանորեն հազնելում տէրտուր և ինչ գիր են կատարում զեղարժեատական պատկերի ձևավորման համար:

Առանձին հեղինակների ստեղծած բառերը շատ են հանդիպում բնայատկեր ստեղծելիս, ուր բնություն այս կամ այն հասվածք նկատադրելու

չիս կարիք է զբաղվում ավելի խոսացված ներկայացնել գույները և շոշափելի, տեսանելի դարձնել նկարագրվող առարկան, կերտվել:

Կյսսկե՞ 2. Եիրազը Արագածի հավերժական ձյուններով պատված, ինչպես նաև նրա հնամենի լինելը բնութագրելու համար ստեղծել է ձյունամուտ բառը.

Արագածը իմ վիթխարի
Չյունամուտով պասն է բարի (ՇԾ):

Եվ իրոք, բանաստեղծական այս հատվածը նույն ազդեցությունն ու հեղեղությունը չէր ունենա, եթե ձյունամուտով բարի իմաստն արտահայտված լիներ ավելի սպասելի, ավանդական տարբերակներով. «անեք՝ ձյունալուտ, ձյունազագար և այլն:

Մի այլ բանաստեղծական պատկերում նա նյունաբարբիլ բառով նկարագրել է Սիփան ասրի ձնհալը:

Չյունաբարբիլ թագ աշրբրից աղբյուրներ է հանում նա,
Որ վանա ծով իր թագուհին կրքեր ծարավ լմնա(ՇԾ):

Պատճառաբանված ու արդարացված է նաև անկղալու բառի ստեղծումը, որով 2. Եիրազը ցանկացել է մեկ բառի մեջ սեղծել, ամփոփել իր ժողովրդի համագային ոգրերդությունը, որից բանաստեղծի մեծ սիրտը կիսվել է, կուշ եկել ու դարձել մի բառ.

Էն ծովի պես իմ սիրտը մեծ,—
Հապա ինչու՞ մնաց մի բառ՝
Հառաչելով անկղալու (ՇԾ):

Նման բառաստեղծումը հատուկ է նաև Պ. Սևակի ստեղծագործություններին՝ «Անյունի զանգակատուն» պոեմում հանդիպում ենք արտահանդես, ամենհայր, ամենհայր, զինենհարուց և մի շարք այլ բառերի:

Ամենամեծ դու նահատակ, ամենհայր, ամենհայր,
Գիտու կարասն ուրիշներին, մեզ հերք է քո մի թատր (ՊՍ):
Լարազմի, Արարատի Հայաստի արտահանդես դահլիճում
Սև ատֆակներ մի պալատի արտահանդես դահլիճում
Պակված էք նա (ՊՍ):

Մի դեպքում ամենհայր, ամենհայր ածականներով հեղինակը կոմիտասի մեծությունն ու մարդկայնությունն է ընդդրում, իսկ մյուս դեպքում

բում (արամահանդես բառով) արտահայտում է իր անզուգական զավակին կորցրած ժողովրդի ողբերգությունը:

Ոնչպես տեսնում ենք, բառաստեղծումը հանդիսանում է բանաստեղծության անբաժանելի բաղադրամասը, և հաճախ պատկերը հնարավոր չէ ընկալել առանց նորակազմ բառի, իսկ եթե դրան էլ ավելացնենք, որ նման բառերն ապահովում են նաև բանաստեղծության հեղեղությունն ու մեղեդայնությունը, ապա դրանց անհրաժեշտությունն ավելի ակնհայտ կլինի:

Այժմ տեսնենք, թե նորմալի ինչպիսի՞ շեղումներ են կատարված հիշյալ նորաստեղծ բառերում:

Անհնա դերադրականի ցուցիչը ամենաճայր բառում գրվել է դուրակների վրա, որը բնորոշ չէ ժամանակակից հայերենին, սովորաբար այն զբրվում է որակական ածականի վրա և արտահայտում է որե՛է հատկանիշի ամենաշատ լինելը²²: Այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, այն ստացել է միանգամայն անօրինակաբար կիրառություն՝ ստեղծելով ձևաբանական շեղում:

Իսկ սիրածում, քյաավաղ, ձյունաբարիչ, առամամաեղես, անեզալառ և այլ բառերում կատարված է բառակազմական խախտում: Այսպես՝ սիրածում բարդության սեր և ծով բաղադրիչներն իբրև իմաստեղծով չեն համարվում, նույնը կարելի է ասել նաև տրում և ճանգես, անեզ և յուռ, ձյուն և քարիչ բաղադրիչների մասին:

Իսկ մարմնաբեմալի մարմնաձյուն, երկնափրուզ և այլ բառերում կատարված է բարդության բաղադրիչների դրափոխություն, քանի որ այս դեպքում ունենք որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն բաղադրիչներ, որոնց որոշիչները բնկն են որոշյալներից հետո (ժամանակակից հայերենին բնորոշ են ներմակամարմին, ձյունամարմին, փրուզ երկինք ձևերը):

Դժվար չէ նկատել, որ նման նորակերտ բառերը ավելի շատ հանդիպում են բանաստեղծական խոսքում: Ընդհանրապես, զեղարժեստական, լրագրային, խոսակցական ոճերը հանդուրժում են անհատական լեզվական ձևեր, իսկ պաշտոնական, գիտական ոճերում՝ ավելի բիշ են հանդիպում նման նորարանություններ:

Ոնչպես տեսանք, բառարարությունը լավագույն միջոցներից մեկն է գեղարվեստական խոսքը ավելի արտահայտիչ դարձնելու համար: Գեղարվեստական խոսքի վարպետները հաճախ են դիմում դրան: Միայն բառարարումն չարաչառումը կարող է հակառակ ազդեցություն ունենալ: Այս-

պես, Երբեմն բարդության մեջ համարվում են այնպիսի բառեր, որոնք առանձին-առանձին յուրովի են բնութագրում որևէ առարկա, երևույթ կամ այնպիսիները, որոնց համարումը միանգամայն անտեղի է: Այսպիսի դեպքերում ավելի նպատակահարմար է իմաստներն այտահայտել բաղադրիչներից կամ էլ նկարարական եղանակով, բայց ոչ՝ բարդ բառով: Հարկավոր է խուսափել դրանցից, որպեսզի լեզվում չլինեն ոչ այնքան էլ հասակ, երկինաստ կազմություններ: Օրինակ՝ միանգամայն անտեղի է մարդ-անդաասան, մարդ-ողի, ճույս-բարդի բարդ բառերի բաղադրիչների համադրումը միևնույն բառի մեջ: Ավելի ճիշտ կլիներ համապատասխան իմաստներն արտահայտել նկարագրական ձևով, քանի որ նշյալ բառերը զօրկով միացնելը նպատակահարմար չէ, և այդ բարդությունները խիստ արհեստական են:

Նշենք քնազարային օրինակներ.

Մարդ-անդաասանից փուշը բազմանեմ,
Անշարժից տատանկն համարում հանեմ
Մենե մարդ-ողու մատուցակները (ՀԾ):
Վախենում եմ, թի վշտիս
Կես դարը երբ դար դանա՝
Պատու շատ ճույս-բարդիս
էլ ավելի դառնանա (ՀԾ).

Երբեմն մամուլում, դիտական, զեղարժեստական գրականության մեջ հանդիպում են երկուսից ավելի հյմնական բաղադրիչներով բարդ բառեր, որոնք հաճախ ծանրացնում են ունի: Նման դեպքերում միաքան ավելի հասակ դարձնելու համար առանձին հեղինակների կազմած բաղադրարդ բառերը հակառակ արդյունքն են տալիս, և ստացվում են ավելորդ երկարաբան կազմություններ, որոնք ոչ միայն հասակություն չեն բերում, այլ բնդակառուցի՝ ազճանում են լեզուն, միաքան դարձնում անհասկանալի, ոչ ցայտուն:

Անշուտ, բառարարգման տեխնիկայի այսպիսի շարաշառումն անանեղի է, ոչ խրախուսելի:

Հնաժամ (պոետնցիալ) քառեր—բացի հեղինակային նորարանություններից, կան նաև այսպես կոչված պոետնցիալ²³ բառեր: Այս բառերը կառմվում են միանգամայն օրինակաբար կերպով՝ լեզվում եղած արդյունավետ կաղապարների ընդօրինակմամբ: Սովորաբար նման բառերը

²² Գ. Օ. Բանուք, Мезлоеский исвагор языка, М., 1943, стр. 15:

²³ Լ. Պապույան, Պարույր Սեակի լավամոլի բառապաշարը, Երևան, 1970, էջ 108:

կազմվում են տվյալ լեզվի խիստ կենսունակ ձևույթների միջոցով և դուրս չեն դալիս այն կամ այն լեզվի բառակազմական նախաձորություններին: Այսպիսի բառերը կարող են հանդես չգալ, եթե նրանց կարիքը չլինի, դրանք մի անեսակ պատահառային բառեր են, որոնք իրական են դառնում այն ժամանակ միայն, երբ խոսողը որևէ իմաստ արտահայտելու համար կրկնում է ոչ թե վաղուց հայտնի բառը, այլ իրեն հայտնի կազմապարզ կազմում է նոր բառ. ինչպես, օրինակ՝ մշտադպար բառի նման՝ մշտաչափ, մշտագեղ, մշտախոս, մշտագուսայ, մշտանե, մշտազբաղ, մշտամխար, մշտալուրջ, մշտանով, մշտաճես և այլն: Հայտնի է, որ միշտ բառը բառակազմական մեծ կենսունակություն ունի և նրանով կազմվում է բառերի մի մեծ շարք:

Հնարավոր (պոտենցիալ) բառերի նոր լինելը այնքան էլ ցայտուն չէ, բանի որ բովար էլ լինում որոշել, թե հ"որ է այն առաջին անգամ կիրառվել, ըստ էության այն լեզվում գոյություն ունեցող բառակազմական հնարավորության իրականացում է:

Այսպիսով, պոտենցիալ կոչվում են այն բաղադրյալ բառերը, որոնք ստեղծվել են, բայց չեն կայունացել լեզվում կամ էլ կարող են կազմվել լեզվում զրոյություն ունեցող կենսունակ կազմապարների նմանակությամբ²⁴:

Պոտենցիալ բառերի իմաստը ամբողջությամբ կազմվում է նրա բաղադրիչների իմաստից՝ առանց իմաստային որևէ հավելումի, մինչդեռ լեզվում կայունացած բառերում հնարավոր է, որ բարդ բառն արտահայտի այն ավելի իմաստ, քան ունեն նրա բաղադրիչները: Այդ էլ պատճառն, որ դարձվածաբանական իմաստ արտահայտող կամ իմաստափոխված բարդ բառերի կազմապարներով պոտենցիալ բառեր չեն կազմվում: Այդպիսիք են դարձվածային իմաստ արտահայտող հարադրական բարդությունները:

Հերյալ իմաստային առանձնահատկության պատճառով պոտենցիալ բարդ բառերը շատ մոտ են կանգնած իրենց համապատասխան բառակապակցություններ: Դրան հակառակ, կան այնպիսի բառակազմական տիպեր, որոնցով կազմվում են և՛ սովորական, և՛ պոտենցիալ բառեր: Ինչպես, օրինակ՝ իշ ածանցով կազմված բառատունկերը՝ ատամփոփիշ, ախտամանիշ, կրակմարիշ, մյուս կողմից՝ ամպերշափիշ, ջրաշափիշ, կրկնահերկիշ և այլն:

Պոտենցիալ բարդ բառերը տարբերվում են հեղինակային նորարար-

ություններից: Եթե վերջիններս կազմվում են պատահականորեն և տվյալ կոնտեքստից դուրս հաճախ անհասկանալի են, ապա պոտենցիալ բառերը լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օրինակալի իրականացումներ են: Բացի այդ, հեղինակային նորարարություններում կարող է կատարվել լեզվում գոյություն ունեցող օրինակալության խախտում, մինչդեռ պոտենցիալ բառերը միանգամայն օրինակալ կազմություններ են, միայն չիլ զործածված, դեռևս չկայունացած:

Միաժամանակ, թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը լեզվական համակարգի հնարավորություններ են, միայն մի գեպերում (պոտենցիալ բառեր) այդ հնարավորությունը դառնում է իրականություն, որն արդեն ուղի է հարթում իր համար, իսկ երկրորդ դեպքում՝ (հեղինակային նորարարություններ) հնարավորությունը իրականություն կարող է դառնալ միայն բարեհաջող պայմաններում:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԲԱՆԱԲԱՐԿՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Բառարարչում կարևոր միջոց է լեզվի բառային կազմի՝ նետարար և առանձին խոսքի մասերի հարստացման համար: Այն որոշ չափով հանելվում է ձևաբանության և շարահյուսության հետ: Շարահյուսության անս բառարարչում կապը արտահայտվում է բարդության բաղադրիչների բազմազան շարահյուսական փոխհարաբերություններով և բարդությունների հարաբերակցությամբ բառակապակցություններին:

Մյուս կողմից, առանձին խոսքի մասերին պատկանող շատ բառեր արտահայտվում են բարդություններով: Քիչ չեն բարդ բառերով արտահայտված գոյականները, ածականները, բայերը, թվականները: Սակայն պետք է նշել, որ բառարարչում տարբեր չափով է մասնակցում առանձին խոսքի մասերի հարստացմանը: Անվանական խոսքի մասերից այն ավելի զործուն է գոյականի, ածականի ոլորտներում:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թեթևող խոսքի մասերն ավելի լայն բառարարչում հնարավորություններ ունեն, քան էրևույթին, նրանք ճեքակնական կարգեր (թիվ, հույզ, դեմք) ունենալով օժանդակում է բարդ բառ կազմելուն, բարդուն կազմի մեջ մտնող հիմքերի փոխհարմարվելուն:

1. ԳՆՅԱԿԱՆԱԿԵՐ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Գոյականը մի խոսքի մաս է, որն արտահայտում է առարկա, առարկայական հասկացություն: Այդ նշանակում է, որ յուրաքանչյուր դոյա-

²⁴ А. И. Смирницкий, Лексикология, византийского языка, М., 1956, стр. 17—18.

կան, անկախ իր կազմութիւնից և բառային յորաճատուկ իմաստից, պետք է անվանի առարկա, ինչպես նաև հասկանիչ, գործողութիւն, որոնք պատկերվում են որպես առարկաների հասկացութիւններ, ինչպես՝ տերև, գնդեցիւրքուն, դասաստուրջուն և այլն:

Գոյականը, ինչպես և յուրարանչուր խոսքի մաս, բնորոշվում է ոչ միայն իմաստային հատկանիշներով, այլև բերականական՝ (նրան յուրահատուկ են թվի, Հոլովի, ստման բերականական կարգերը) ինչպես նաև՝ բառակազմական:

Բառակազմական տեսակետից գոյականները բաժանանքի բաղձազան են. նրանք կարող են լինել պարզ, ածանցավոր, բարդ: Մեր քննութեան առարկա կլինեն բարդ և բարդ ածանցավոր գոյականները, որոնց նույնպես բնորոշ են վերահիշյալ իմաստային ու բերականական առանձնահատկութիւնները: Միայն թե բարդ գոյականները կազմված են լինում մեկից ավելի արմատներից և բերականական իմաստ արտահայտում է ամբողջ կառուցվածքը, քանի որ բարդութեան կազմի մեջ մտնող հիմքերը բերականորեն չեզոքանում են: Այդ հատկապէս վերաբերում է բարդութեան առաջին բաղադրիչին, որը շունի ձևաբանական ձևափոխվածութիւնն է առարկայի մասերից մեկն է, որում բաժանական փոփոխութիւնների ենթարկվելիս քերականական իմաստ արտահայտող մասերիկներ օտանում է բարդութեան վերջին բաղադրիչը: Այս նախածանրք վկայում է այն մասին, որ բարդութեան բաղադրիչները կառուցվածքային, իմաստային միասնութիւն են կազմում և վերջին բաղադրիչի ձևափոխումը համընկնում է ամբողջ բարդ բառի ձևափոխմանը:

Գոյականը այն խոսքի մասերից մեկն է, որում բաժանական կէիս ունեն բառաբարդված ձևերը, և որն ավելի գործածական ու շարժական համարվող դաս է ներկայացնում լեզվի զարգացման ամբողջ պատմութեան ընթացքում:

Բառարարուժը գոյականների կազմութեան ամենահին միջոցներից մեկն է: Այն եղիւ և մնում է շատ լայնորեն կիրառող բառակազմական միջոց, ինչպես անչլայում, այնպես էլ մեր օրերում: Շատ գոյական-նորարանութիւններ կազմվել են բառաբարդմամբ. ինչպես լուսնագնաց, ասդիակալ, հեռակետ, հեռուստակենտրոն և այլն:

Հասկանալի է, որ հայերենի բառարարդման տեխնիկան իր ամբողջ ճիւղումից հանդիս է դալիս գոյականների համակարգում, որ կարծիք է գտնել բարդ բառերը բաղձազան կաղապարներ իրենց բաղձազան իմաստային ընդգրկումներով:

Ձևաբանական կառուցվածքի տեսակետից բաժանական բաղձազան են

գոյականակերտ բառակազմական կաղապարները: Բարդ բառերով արտահայտված գոյականներ կարող են կազմվել հետևյալ կաղապարներով²⁵:

ա) գոյական+գոյական՝ հատակագիծ, դիմագիծ, ձյունակլուտ, լեռնաշղթա, հուշանվեր, ավազահատիկ, տուն ու տեղ, վար ու ցանկ և այլն: Այս կաղապարով կազմված գոյականների մեջ բաժանականի մեծ թիվ են կազմում անվանական հարադրութիւնները՝ տուն ու տեղ, օր ու օրհիւր, ան ու զոյ և այլն: Գոյական+գոյական կաղապարը բաժանականն արգասալոր է բարդ բառերի կազմութեան մեջ: Այս կաղապարով կազմվում են նաև այլ խոսքի մասեր (մակբայներ, ածականներ):

բ) Գոյական+բայարմատ՝ մանկավարժ, գրայար, փաստաւար, գործակատար, մանրէապահ, մասնագիտ, անասնաբույժ և այլն:

գ) Ածական+գոյական՝ լիալուսին, հարցավայր, վերհասուն, կիսագունդ, կիսաշրջան, սևանդ և այլն:

դ) Թվական+գոյական. ինչպես՝ եասնկյուսի, հնգամարտ և այլն: Այս կաղապարով ավելի շատ կազմվում են անականներ, իսկ գոյականների մեծ մասը բարդ ածանցավոր բառեր են. ինչպես, օրինակ՝ եռասուներ, տասնամյակ, հնգամյակ, տասնօրյակ, երանյակ, հազարամյակ և այլն:

ե) Գերանուն+գոյական՝ ինքնամոտացում, ինքնահնարարութիւն, ինքնամեկացում, ինքնացում և այլն:

զ) Գերանուն+բայարմատ. ինչպես, օրինակ՝ ինքնառ, ինքնահոս, ինքնաբիտ, ինքնագիր և այլն:

է) Բայարմատ+գոյական. ինչպես՝ գատախաակ, դրացպատեառ, աշխատանիցակ, մարզադաշտ, հանգստավայր, գծապակեր, մրցապարեզ և այլն:

ը) Մակբայ+գոյական. ինչպես՝ հեռուստատեսութիւն, հեռագլուխութիւն, կանխորոշութիւն, կանխազուլակութիւն, հեռգրութիւն, կանխավար, կանխավիճիկ և այլն:

թ) Բայ+բայ (բայարմատ). այս կաղապարով կազմված բարդ գոյականները չափազանց սակավաթիւ են: Ինչպես, օրինակ՝ ելևէջ, անտատու, կուտուտ, կերվում և այլն: Եղված կաղապարով կազմված գոյականների հազմաթիւ լինելը բացատրվում է նրանով, որ բայերի զուգահեռութեամբ հիմնականում արտահայտվում է գործողութեան, եղելութեան գաղափար և հարկիվ թե դրանցով հարանվոր լինի արտահայտել առար-

²⁵ Մ. Արեղյան, Եզվ. աշխ., էջ 206—204:

կայի կամ որպես այդպիսին մտածված երևույթների գաղափար: Ուստի պարզ է, որ այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են բայեր:

Ձ) **Չայարհուրյուն + փայտախորյուն, բնածայնուրյուն + բնածայնուրյուն.** այս կաղապարներով կազմված բարդ գոյականները, և ընդհանրապես բարդ բառերը, նույնպես սակավադեպ են: Կարծիք է նշել ընդամենը մի բանի բառ՝ վայ-վայ, հայհայ (սշալոյսը ղնացել, վայվայն է մնացել: դարձվածքի մեջ), հուպուլ (հուլ+հուլ), կուկու, ախ ու վախ. ինչպես նաև -ոց անանցով կազմված մի շարք բառեր՝ խշխշաց, փսփսոց, սվսվոց և այլն:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ վերոհիշյալ կաղապարները տարբեր կենսունակություն ունեն գոյականների կազմության մեջ: Գոյականների համակարգում ափելի շատ հանդիպում են գոյական+գոյական, գոյական+բայարմատ, անական+գոյական, բայարմատ+գոյական ձևաբանական կառուցվածք ունեցող բարդությունները:

Մրանցից ափելի պակաս կենսունակ են րվական+գոյական, դերանուն+գոյական, մակրայ+գոյական կաղապարները: Իսկ մյուս՝ բայ+բայ, անյանարհուրյուն+անյանարհուրյուն կաղապարներով կազմված գոյականները չնչին տեղում են կազմում հիշյալ խոսքի մասի համակարգում և ինքնին հասկանալի է, որ նրանց դերը գոյականների հարստացման մեջ չափազանց աննշան է:

Կերտհիշյալ կաղապարներով կազմված գոյականակերտ բարդությունների բազադրիչները շարահյուսական տեսակետից կարող են ունենալ ինչպես համադասական, այնպես էլ ստորադասական փոխհարաբերություն: Համադասական փոխհարաբերության դեպքում բարդության բազադրիչները համագոր են և մեծաֆն կերտում են նոր բառ: Ինչպես. օրինակ՝ վար ու ցանֆ, տուն ու անոց, գիշեր-ցերեկ, ախ ու վախ, հիստ ու կաց և այլն: Բազադրիչների ստորադասական փոխհարաբերության դեպքում բարդ բառի կազմիչներից մեկը շարահյուսորեն գերադաս է մյուսի նկատմամբ: Հայերենում այդպիսի բառերի իմաստային միջուկը երկբարդ գերադաս բազադրիչն է, իսկ անաչինը՝ նրա լրացման է: Ինչպես, օրինակ՝ վերջալույս, առակազիր, երկնակամար, դրոշմաճաղաղ, դիմակահանդես և այլն:

Ընդհանրապես հայերենի բարդությունների մեջ ստորադաս բազադրիչներով բարդությունները գերակշռող են համադաս բազադրիչներով բարդությունների համեմատությամբ: Նույնը կարելի է ասել նաև գոյականակերտ բարդ բառերի մասին, զրանցում էլ գերակշռում են շարահյուսական տեսակետից ստորադասական հարաբերությամբ կազմված

բազադրիչներով բարդ բառերը: Մյուս կողմից, պետք է նկատել, որ համադաս բազադրիչներով բարդ բառերը բավականին գործուն մասնակցություն ունեն գոյականների կազմության մասնակի մյուս խոսքի մասերի համեմատությամբ: Եթե նկատի չունենանք մակրայները, ապա կարելի է ասել, որ ամենից շատ համադաս բազադրիչներ օժնեն բարդ բառերով արտահայտված գոյականները (այս առումով գոյականներին մասնում են բայերը):

Իր իմաստային առաձգականության շնորհիվ գոյականը կարող է մասնակցել ինչպես ինքը իր, այնպես էլ մյուս խոսքի մասերի կազմությանը: Համադաս բազադրիչներ ունեցող բարդ գոյականների գերակշռություն մասն ունի գոյականով արտահայտված հոգաբարիչները: Եվ՛ամ բարդ բառերի մեծ մասը կազմվում է համագոր, կամ իմաստով մաս գոյականներով, որոնք միանում են շաղկապներով (ալ ու ճաց, հաց ու փորձ, այլուրի, առալիս և այլն), նախդիրներով (որոնք թիչ են): Ինչպես՝ գուլ-նըզդոյն օրըստօրն և այլն: Առանձին դեպքերում նման բարդությունների բազադրիչների կապի ապահովվում է միայն նրանց իմաստային մերձավորությամբ, որը դրավոր խոսքում արտահայտվում է միացման գծիկով. ինչպես, օրինակ՝ ձյուն-ձմեռ, գիշեր-ցերեկ, արշաճն-պաղատանք, սրմանն-զարմանք և այլն:

Կառուցվածքով բարդ գոյականների և, ընդհանրապես, բարդ բառերի իմաստային, բառակազմական առանձնահատկությունները պարզաբանական պետք է նշել, որ զրանցից յուրաքանչյուրի հիմքը շատ դեպքերում շարահյուսական կազմակցությունն է, որը բաղկացած է առանձին, ինքնուրույն միավորներից:

Այդ պատճառով նպատակահարմար է բարդ գոյականների քննությունը կատարել՝ նշելով նրանց բազադրիչների շարահյուսական փոխհարաբերություններից: Այդ փոխհարաբերությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Համադաս բազադրիչներով բարդ գոյականներ— Շարահյուսական տեսակետից համադաս բազադրիչներով գոյականակերտ բարդություններն հիմնականում արտահայտվում են գոյական+գոյական կաղապարով և հանդես են բերում մի շարք իմաստային առանձնահատկություններ, որոնցից ամենատարածվածները կարելի է խմբավորել հետևյալ իմաստային դաշտերի մեջ.

ա) մտորկալիս գանազան հոգեմիճակներ արտահայտող բարդություններ: Այս բարդությունների բազադրիչները իմաստային մերձավորություն ունեցող բառեր են և իրենց նշանակությամբ չեն նեոստում ամ-

բողջ բարդութեան արտահայտած իմաստից, միայն բարդութեան մեջ ավելի խառնեցված են հանդես գալիս առանձին բաղադրիչների իմաստները: Ինչպես, օրինակ՝ ան ու զող, լաց ու կոծ, ծափ ու ծիծաղ, ան ու ստահակ և այլն:

բ) Մարդկային կյանքն ու կենցաղային որոշ հարաբերություններ արտահայտող բարդ բառեր՝ ստույիս, կիտիսում, բուխ ու մաւ, ծեծ ու բարդ, անց ու դարձ, ծաղր ու ծանակ և այլն: նման բարդությունների բաղադրիչներն իրենց իմաստով համազոր են և սերտ կապված միմյանց հետ, որոնք միանալով, ավելի ամբողջական են դարձնում բարդութեան արտահայտած իմաստը:

գ) Զտնազան առարկաների և երևույթների հավաքականությունն արտահայտող բարդություններ: Այս բարդությունների բաղադրիչներն ունեն բազմազան իմաստային ընդհանրումներ և բարդ բառերի մեջ չեն պահպանում իրենց իմաստները, այլ միասին արտահայտում են մի ընդհանուր, հավաքական նշանակություն: Ինչպես, օրինակ՝ առն ու տեղ, վար ու ցանկ, ջե՛կ ու շո՛րճի՛կ, հա՛վ ու երկ, աման-չաման, մարդ-մարդ, օսկո՛ր-մոսկո՛ր, հաց-մաց և այլն:

դ) Բնության երևույթներ արտահայտող բարդություններ. ինչպես՝ ձյուն-ձմեռ, բուխ ու բուռն, գիշեր-ցերեկ, օր ու գիշեր, ամպ-լամպ և այլն:

նյա բարդությունների հոգավորիչների էմաստը չի հետանում ամբողջ կառուցվածքի իմաստից:

Սակավաթիվ բարդ դրականներ կազմվում են ձայնարկություններով և քննադանական բառերով: Այս բարդություններում առակ է ձայնարկությունը կամ քննադանությունը արտահայտված բառիմաստի ստուկացում: նման բարդ բառերում փոխհարաբերության մեջ են մտնում զգացական ու կամային վերաբերումներ արտահայտող բառեր և քննադանական բառեր: Վերջիններս դրականի են վերածվում—աջ դրականազանք առանցի միջոցով: Ինչպես, օրինակ՝ խշխշոց, փսփսոց, ակնվոց, զրոզբոց, դիկդիկաց և այլն: Զայնարկություններով կազմվում են շափաղանց սամանափակ իջով բարդություններ, ինչպե՛ս՝ այն ու վախ, այն ու վիշ, վայ-վայ, հայ-հայ դրականները:

Համարյա բաղադրիչներով բարդությունները շատ մոտ լինելով համապատասխան բառակապակցություններին, ունենում են նաև մի շարք տարբերություններ: նախ դրանց տարբերությունը կառուցվածքային է և հնչյունական, քանի որ առանձին կառուցյցների կազմության ժամանակ լեզվական (հնչյունական) նյութը տարբեր ձևավորում է ստանում. մի

դեպքում դրանք ձևավորվում են որպես շարահյուսական առանձին միավորներ՝ իրենց համապատասխան ձևաբանական, հնչյունական տասնձեռահատկություններով (զաղար, շեշտ), այս դեպքում գործ ունենք բառակապակցության հետ: Մյուս դեպքում կառուցվածքի բաղադրիչների կապն այնքան սերտ է, որ նրանք ձևավորվում են որպես մեկ բառ: Իսկ իմաստային տարբերությունները, կապված կառուցվածքային հետ, հատկապես այն ժամանակ են հանդես գալիս, երբ լեզվական երկու կոտույցներն էլ (բառակապակցությունը և բարդ բառը կամ դրանցից որևէ մեկը) վերաբնաստավորված չեն: նման դեպքերում այդպիսի բառակապակցությունները իրենց համապատասխան բարդությունների շարահյուսական փոխանջույղներ են ներկայացնում:

Ստորագա բաղադրիչներով բարդ դրականներ—Ստորագա բաղադրիչներով բարդ դրականները զույգի տեղ են գրավում հայերենի բառապաշարում: Այդպիսի դրականներ կազմվում են ստորագա բաղադրիչների ունեցող համարյա բոլոր կառուցվածքներով (որոշիչ+որոշյալ, հատկացուցիչ+հատկացյալ, գործողության օբյեկտ+գործողություն, գործողության հանգման առարկա+գործողություն, գործողության կատարման միջոց+գործողություն, գործողության կատարման ձև+գործողություն, գործողության կատարման տեղ, ժամանակ+գործողություն և այլն): Վերահիշյալ բարդությունների մեջ, և ընդհանրապես, հայերենի բարդ բառերի զերհանդի մասում, հիմնական իմաստային կենտրոն հանդիսացող մասը վերջին բաղադրիչն է: Վերջին արտահայտում է այնպիսի իմաստ, որը կոնկրետանում է առաջին բաղադրիչի միջոցով. հեռաբար, հիմնական բաղադրիչի արտահայտած իմաստն ավելի լայն է, քան նրան ստորագապող բաղադրիչի իմաստը: Ինչպես, օրինակ՝ զարգամեղակ, զգեստապահարան, գրասենյակ, պարսկեստ, դիմալահանդես և այլն: Ընդ որում, զերաշյաս բաղադրիչը կարող է լինել անվանական կամ բայական: Առաջին դեպքում բարդության բաղադրիչների կապակցությունը հիշեցնում է անվանական բառակապակցությունը որոշիչ, հատկացուցիչ կախյալ բաղադրիչներով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բայական բառակապակցություն, ուր կախյալ բաղադրիչներ ինդիքներն ու պարզաներն են: նման բարդությունների զերաղաս և կախյալ բաղադրիչները կապվում են շարահյուսական կապակցության համարյա բոլոր միջոցներով՝ շարահյուսությամբ, առդրմամբ, խնդրառությամբ, համաձայնությամբ:

Այժմ տեսնենք, թե շարահյուսական ինչպիսի փոխհարաբերություն-

ներ են հնարավոր զոյակահանկերտ բառաբարդման կաղապարներում և ինչպիսի՞ իմաստային առանձնահատկություններ ունեն գրանք:

Ռոշիլ + որոշյալ — Հայերենի բառապաշարի հարստացումը բարդ զոյականներով կատարվում է հատկապես որոշիլ + որոշյալ կաղապարով կազմված բարդությունների հաշվին: Բազադրինների այսպիսի շարահարանական փոխհարաբերություններ կազմված կաղապարը համարյա ամենագրությունն է եղել հայոց լեզվի դարգացման ամբողջ պատմության ընթացքում:

Այս կաղապարով կազմված բարդությունների որոշիլ բազադրին արտահայտում է այնպիսի հատկանիշ, որը բնորոշ է բարդության հիմնական բաղադրիչով արտահայտված առարկաներին, երևույթներին: Անվարանական տեսակետից հիշյալ կաղապարով կազմված բարդությունների երբեք բաղադրիչները միօրինակ են (արտահայտված են լինում զոյականով): Գրան հակառակ խնտ անմիօրինակ է առաջին բաղադրիչի խոսքի մասային պատկանելությունը:

Ձևաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ որոշիլ-որոշյալ հարաբերությամբ բաղադրիչներով բարդությունների ստորադաս բաղադրիչը կարող է լինել զոյական, անական, բովական, բայաբմատ, մակբայ:

Մի շարք դեպքերում բարդ բառի որոշիլ բաղադրիչի և անականի միջև կա ծագումնաբանական և իմաստային կապ, այնքան, որքան որոշիլ բաղադրիչը հանդես է գալիս որպես հատկանիշներ արտահայտող և շատ դեպքերում արտահայտվում է անականով: Այն ցույց է տալիս գույն, ձև, ծավալ, ներքին հատկանիշներ, մի բան, որը հատուկ է նաև անականին: Բացի անականներից, որոշիլի դեպ կարող են կատարել նաև այլ խոսքի մասեր, որոնք նույնպես յուրովի հատկանիշ են արտահայտում:

Պոյականների բաղադրությամբ կազմված բարդ զոյականները կարող են անենալ ինչպես իմաստափոխված բաղադրիչներ, այնպես էլ հասկանալի: Իմաստափոխված բաղադրիչներով բարդություններում ավելի ցույտուն է դրացմում որոշիլ-որոշյալ շարահարանական հարաբերությունը, ինչպես՝ ձյունաբարիչի, ձյունագազար, լուսնեհե, արևամ, բարախու և այլն:

Պոյականակերտ բարդությունների մյուս խմբում, որոնցում բաղադրիչները իմաստափոխված չեն, որոշիլ-որոշյալ հարաբերությունը շփման եզրեր ունի հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահարանական հարաբերության հետ, ինչպես, օրինակ՝ գզնետաղանաբան, գանձետուփ, ծովացուլ, գետնակյուռ, ավագանդ և այլն:

Ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, երկու զոյականների

դուզադրությամբ ավելի շատ կազմվում են անականներ: Որոշիլի դեպ կատարող զոյականները, բարդության մեջ ցույց տալով դանազան հատկանիշներ և, միանալով բարդության կազմի մեջ մտնող մյուս զոյական բաղադրիչի հետ, անվանում են առարկաներ ու երևույթներ: Այսպես, օրինակ՝ գրան կարող են անդանն ա) անդամներ են՝ իսկվածքային, շահարավագ, մեղաբարի, յուլարիս, և այլն: բ) Քիմիական նյութերի անուններ՝ ծծմբաքրո, ալյաբրո, սղնձադաշտալ և այլն: գ) Կենցաղային դործածության առարկաներ՝ աղաման, մեղրամու, մեղրաման, ցախավիչ, ծխախոտատուփ և այլն: դ) Մարդկաների անուններ՝ վաղղկակալ, հովառաչույան, բաշուչան, լվածադիլ և այլն:

Վերոհիշյալ դեպքերում համարյա բոլոր բարդությունների բաղադրիչների իմաստը մոտենում է ամբողջ կառուցվածքի իմաստին: և) Կենցաղի, ալիմստի, մշակույթի հետ կապված երևույթներ: նույնպիսի իմաստ ունեն նաև բարդությունների բաղադրիչները, ինչպես, օրինակ՝ ցուցանակնական, ֆիլի-օպերա, բոշիկ-բեալուտ, կինոբառուց, վագոն-անտուրան և այլն: Հիշյալ բարդությունները բառապատճենումներ են, առանձին դեպքերում՝ նաև փոխառություններ: Ինչպես երևում է օրինակներից, վերոհիշյալ բարդ բառերի մեծ մասը զանազան տերմիններ են, առարկաների ու երևույթների անվանումներ, որոնցում ղզվար է իմաստափոխություն փնտրելը: Իմաստափոխված չեն նաև այդ բարդությունների բաղադրիչները: Հետևաբար այսպիսի բարդ բառերի համապատասխանությունը համարժեք բառակապակցություններին ակնհայտ է: Ինչպես՝ անխաբեհ—անվի հեմե, կավաչեռ—կավի շեռ, ծխախոտատուփ—ծխախոտի տուփ և այլն: Բարդությունների այս խմբում, բացի հատկանշային հարաբերությունից, առկա է նաև պատկանելության, վերաբերության հարաբերությունը, բայց ավելի դեպ անհատական հատկանշային հարաբերությունը: Ինչպես, օրինակ՝ աղյուծամայր—մայր աղյուծ, աղյուծի մայր, կավաչեռ—կավային շեռ, կավի շեռ և այլն:

Պոյականներ են կազմվում նաև բայանիմ + զոյական և դերբայ + զոյական կաղապարներով, որոնց բաղադրիչները նույնպես ունեն որոշիլ-որոշյալի փոխհարաբերություն: Այսպես, օրինակ՝ վարելահող, գրտախտակ, խղզանբապարակ, մարգաբան, սալանասակ և այլն: նման բարդություններում զործ ունենք տարբեր բայանիմերի և անորոշ դերբայի սեռական հոլովի իմաստների հետ, որոնք բարդության մեջ ամենատարբեր կողմերից ընդմիջում են զոյականով արտահայտված զերտգաս բաղադրիչներին:

Որոշիլ-որոշյալի փոխհարաբերությամբ կապված բաղադրիչներով

մի շարք բարգոյթյուններում առաջին բաղադրիչը բնութագրում է իր գե-
րագուս բաղադրիչը գտնվելու տեղի տեսակետից. ինչպես օրինակ՝ վեռ-
նաշապիկ, ներհանարկ, մեքտեղ, վերհանարկ, վերնաշերտ, վերհա-
զգեստ, վերնախավ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, բարգոյթյուն-
ների ստորագրամիավ բաղադրիչները արտահայտված են ածականներով,
իսկ գերադասները, ինչպես միշտ, գոյականներով: Այս դեպքում գրո-
ունենք ածական—գոյական կազմապարհ հետ: Եթե խոսելու լինենք այս
բարգոյթյունների արտահայտած իմաստների մասին, ապա կարելի է
ասել, որ դրանք մեծ մասն արտահայտում է մարդկային կյանքի, կեն-
ցույցի հետ կապված իրեր, երևույթներ: Բարգոյթյունների այս խմբում
նկատելի է, որ գերադաս բաղադրիչի իմաստը բավականին մտտեղում է
ամբողջ բարգոյթյան իմաստին: Այն կոնկրետանում, որոշակի է դա-
նում որոշիչ բաղադրիչի միջոցով, որը, ինչպես նշեցինք, բնութագրում է
ներկրորդ բաղադրիչով արտահայտված առարկան զտնվելու տեղի տեսա-
կետից:

Ածական+գոյական կազմապարհ շափազանց կենսունակ և տրգա-
սափոր է հայերենի բառարարդման մեջ, հատկապես ածականների կազ-
մության ժամանակ: Վերը նշեցինք միայն սահմանափակ թվով բարգոյ-
թյուններ, որոնք կազմում են ածական+գոյական ձևաբանական կազմա-
պարհով կազմված բարգոյթյունների շնչին մասը. այդ մասին ավելի ման-
րամասն կիրառվի ածականի բառարարդման կազմապարհները քննելիս:

Հետաքրքիր է նկատել, որ որոշիչ+որոշյալ կազմապարհով կազմված
մի շարք բարգոյթյուններ, որոնք ածականի իմաստ են արտահայտում
իմաստափոխվելով, ձևոր են բերել առաքիլապական նշանակությունը յու-
րովի վերածվելով գոյականների: Դրանք հատկապես մարդկանց, կեն-
դանիների անվանող բարգոյթյուններն են: Այդ անվանումները արվում են
նրանց այս կամ այն հատկանիշի (հագուստի, բնավորության, մարմնի
որև մասի, դուլին հիման վրա և երբեմն ունենում են որոշակի սուբյեկ-
տիվ երանգավորում: Թվենք դրանցից մի քանիսը՝ ծուրարի, քաղցրեմ,
կամրապոչիկ, երկաբակնե, կամրածածան, կամրակատար, մկա-
տապոչ, երկաբակի, ներմակակուծի և այլն:

Այս տիպի բարդ բառերը գործածական են խոսակցական լեզվում և
ունեն օժական նշանակություն: Ընդհանրապես բարդ բառերի օժական
կիրառությունը, որպես զեղարվեստական խոսքի արտահայտվածիչոց,
ակնհայտ է և բավականին բազմազան:

Հատկացուցիչ+հատկացյալ—ժամանակակից հայերենում կենսու-

նակ են նաև հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական փոխհարաբե-
րությամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը:

Բառակազմական այս կաղապարը հետաքրքիր է նրանով, որ այն
կարելի է անվանել գոյականակերտ, որովհետև նրանով հիմնականում
կազմվում են գոյականներ: Եթե նախորդ՝ որոշիչ+որոշյալ կաղապարը
համեմատաբար ավելի կենսունակ էր բարդ բառերի կազմության մեջ և
նրանով կազմվում էին գոյականներ, ապա այն, ինչպես կտեսնենք հե-
տագուս շարադրանքում, շատ ավելի կենսունակ է ածականների կազմու-
թյան մեջ: Բացի դրանից, որոշիչ+որոշյալ կաղապարը մասնակցում է
նաև մյուս խոսքի մասերի կազմությանը: Հատկացուցիչ+հատկացյալ
կաղապարի երկու եղբերում էլ հանդիս են գալիս գոյականներ, որոնցից
մեկը շարահյուսորեն զերադարձը՝ հատկացյալը, արտահայտում է որևէ
ստորիակ, իսկ մյուսը՝ հատկացուցիչը, ցույց է տալիս այդ ստորիակի
վերաբերումը, պատկանելությունը մի այլ ստորիակի, որը ներկայացվում
է հատկացուցիչի միջոցով: Ինչպես, օրինակ՝ հարսանեատան, աղյուծա-
մայր, սարալանջ, գրածայր, ծաղկաբերիկ և այլն:

Յանի որ ուսումնասիրվող կաղապարով կազմված գոյականակերտ
բարգոյթյուններ իրենց բանաձևով զիջում են որոշիչ+որոշյալ կաղապար-
ով կազմված բարգոյթյուններին, յուստի և ավելի պակաս թվով իմաս-
տային խմբեր են ընդգրկում: Ըստ իրենց արտահայտած իմաստի այս
կաղապարով կազմված բարգոյթյունները կարելի է խմբավորել մտա-
վորապես հետևյալ կերպ.

1 Բույսերի զանազան մասեր անվանող բարդ բառեր: Ինչպես, օրի-
նակ՝ զլվակուրիզ, ծաղկաբերիկ, ծաղկափռիչ, ծառաբուն և այլն:

2 Հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական հարաբերությամբ
բաղադրիչներով կազմվում են նաև մի շարք բարգոյթյուններ, որոնց
առաջին բաղադրիչները կենդանիների անուններ են, իսկ երկրորդը բա-
ղադրիչները, ինչպես և ամբողջ բարգոյթյունը, անվանում են այդ կենդա-
նիների վերաբերող զանազան առարկաներ, երևույթներ: Այսպես, օրի-
նակ՝ աղվեսամազ, աղվեսափի, աղվեսատուն, ագռավանազ, րոչնարույն
և այլն:

3 Հատկացուցիչ+հատկացյալ կաղապարով կազմված այլ բարգոյ-
թյուններ անվանում են մարդկանց և կենդանիների տարբեր օրգաններ և
զորանց հետ կապված երևույթներ: Այսպես, օրի-
նակ՝ ակնախառոչ, ակաբաբաբակ, սրտամկան, ակնարդաբեր, զլխազավ,
ստամենացավ և այլն:

4 Ուսումնասիրվող բառակազմական կաղապարով կազմված շատ

բարդ բառեր արտահայտում են ամբողջի և մասի հարաբերությունը: Նման բարդություններն առանձին բաղադրիչները կարող են արտահայտել բազմապիսի առարկաներ ու նրանց մասերը, ինչպես նաև բնության էրևույթները: Այսպես, օրինակ՝ Բարեկեր, հողակուռ, կապկառ, կապառ, ամիսակուռ, բրնձգաձուշի, ձյունաշերտ, կալեոսանտիկ, անձևակարիկ և այլն:

Ամբողջի և մասի հարաբերությունը արտահայտող մի շարք այլ բարդ բառեր կարող են նշանակել զանազան անդամներին: Ինչպես, օրինակ՝ պեղակուռ, մակուռ, բրնձանտիկ, բրնձափռի, պլափռի, գրեհատիկ և այլն:

5 Բարդ բառերի մի այլ խմբում, ինչպես ամբողջ բարդությունը, այնպես էլ դրանց բաղադրիչներն արտահայտում են զանազան ազգացական հարաբերություններ: Ինչպես՝ հորեղբայր, հորաբայր, մորաբայր, եղբորուհի, հորանաբայր, հարանեղբայր և այլն:

6 Մի շարք բարդություններ արտահայտում են.

ա) երկնային մարմինների տարբեր վիճակներ, փուլեր և դրանց հետ կապված հասկացություններ. նույն իմաստն են արտահայտում նաև այդ բարդությունների երկրորդ բաղադրիչները, իսկ առաջին բաղադրիչներն արտահայտում են երկնային մարմինները: Այսպես, օրինակ՝ լուսնեղջյուր, արևապսակ, երկնակամար, արևադր, աստղաբույլ և այլն:

բ) Անկենդան բնության տարբեր հատվածներ. ինչպես՝ ձովեզ, ծովախի, գետաքերտ, գետաձուլիտ, սարալանջ, լեռնալանջ, լեռնագագար և այլն: Նույն իմաստն են արտահայտում նաև նման բարդ բառերի առաջին բաղադրիչները. իսկ երկրորդ բաղադրիչներն այս դեպքում արտահայտում են տարածական իմաստ:

7 Բարդ բառերի մի այլ խմբի մեջ առաջին բաղադրիչներն արտահայտում են մարդկանց անմիջական զորածուլության առարկաներ. ամբողջ կառուցվածքը նույնպես կարող է ունենալ առաջին բաղադրիչի իմաստը կամ կարող է նշանակել այն առարկան, որին վերաբերում է կամ որն իր մեջ է պարունակում առաջին բաղադրիչով նշված առարկան: Իմաստային առականությի երկրորդ բաղադրիչը մտնելու է ամբողջ բարդության իմաստին: Օրինակ՝ զբանայր, բանաբան, թրքապանակ, զբախթ, զբանապանակ և այլն:

Հասկացուցիչ+հասկացյալ կաղապարով կազմված բարդություններն իրենց իմաստով որոշ գեպներում մտնելու են օրոշիչ+օրոշյալ կաղապարով կազմված բարդություններին: Ինչպես, օրինակ՝ սոսնձափոր, անձևաշուր, գետաձուլիտ, երկնակամար: Սակայն այս բարդու-

թյունների ավելի մանրամասն բնութագրում պարզում է, որ հասկացուցիչ+հասկացյալ կազմության բարդ բառերի բաղադրիչների միջև գտնվող գերակցում է պատկանելություն, վերաբերություն, քան թե՛ առարկայի որևէ հատկանիշ արտահայտելը: Այդ են ստան հիշյալ բարդ բառերի շարահյուսական փոխակերպները: Այսպես, օրինակ՝ ձովախ→ձովախի, ականջախեցի→ականջի խեցի, հորաբայր→հոր բայր, ձաղկաքերիկ→ձաղկի քերիկ, արհալուրդի→արքայի որդի, աղվեսանագ→աղվեսի մագ և այլն:

Բացի որոշիչ-որոշյալ, հասկացուցիչ-հասկացյալ շարահյուսական կապակցություններից, հայերենին բնորոշ է նաև բացահայտիչ-բացահայտյալ շարահյուսական կապակցությունը, բայց այսպիսի կապակցության բաղադրիչներով բարդ բառեր չկան ժամանակակից հայերենում: Պատճառն այն է, որ բացահայտիչը տրոհվող լրացում է մեծ մասամբ արտահայտում է բառակապակցություններով՝ լրացուցիչ կերպով մեկ-նյարանելով բացահայտյալի իմաստը: Նման հանգամանքը զգվարացնում է բացահայտիչ-բացահայտյալ հարաբերությամբ կապակցությունները մեկ բառի մեջ միավորելը, ուստի հասկանալի է նշված փոխարաբերության բաղադրիչներով բարդ բառերի բացակայության պատճառով:

Մինչև հիմա մենք քննեցինք նախադասության գոյականով արտահայտված անզամին բնորոշ շարահյուսական փոխարաբերություններով բարդ բառերի իմաստային առանձնատկությունները, որոնք հանդես են գալիս գոյականների ուրորտում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի՞ իմաստային առանձնատկություններ ունեն քայական գերազուս բաղադրիչներով բարդ գոյականները: Նման բարդությունների մեջ բայով արտահայտված գերազուս անդամը կարող է ունենալ ամենատարբեր նշանակությամբ լրացնող բաղադրիչներ: Վերջիններս մեծ մասամբ արտահայտված են լինում գոյականով, մակբայով, գերանունով:

Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված են գոյական+բայ կաղապարով կազմված բարդ բառերը, որոնցում գոյականը կարող է կատարել զանազան խնդիրների ու պարագաների պաշտոնները: Այն կարող է լինել կրող խնդիր, կրողմակի կենթակա, հանդամ, մասուցման խքնդիր, ներգործող խնդիր, անշատամ անուղղակի խնդիր, տեղի պարագա: Բարդության կազմում հանդես ենք բառական անզամը իրեն ստորադասվող բաղադրիչի նկատմամբ ունենում է այնպիսի շարահյուսական հարաբերություններ, ինչպիսիք ունենում է սովորական բառակապակցություններում:

Ինչպես հայտնի է, նախադասության բայով արտահայտված անզա-

մին կարող են լրացնել խնդիրներն ու պարզապես: Բարդ բաներում էլ բայով արտահայտված գերադաս անդամը լրացվում է խնդիրներով և պարզապես: Այստեղից հետևում է, որ, երբ բարդության երկրորդ բաղադրիչն արտահայտվում է բայով, ապա առաջին բաղադրիչը կարող է լինել որևէ խնդիր կամ պարզա: Իսկ թե ինչպիսի՞ լրացում կընդունի երկրորդ բաղադրիչում հանգես կող բայը, այդ արդեն եթե բարդության բայական բաղադրիչը ներգործական սեռի բայ է, ապա առաջին բաղադրիչը կլինի կրող խնդիր: Ինչպես, օրինակ՝ պատասխան, սերմացան, վիպասան, դերասան, գրաբանարևա, գրադրամավար և այլն:

Իսկ երբ բայը բառով արտահայտված գոյականի երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է շնորհ և կավարական սեռի բայերով, ապա առաջին բաղադրիչները կարող են լինել անուղղակի խնդիրներ և պարզանուններ: Ընդհանուր առմամբ բայական գերադաս բաղադրիչներով բարդությունները կարելի է արտահայտել գործողության հետ կապված առականեր + գործողություն և գործողության հետ կապված հանգամանքներ + գործողություն ընդհանուր կառուցվածքներով, որոնք իրենց մեջ կարող են ընդգրկել մի շարք ենթաստիպություն՝ մասնակազմարներ:

Այժմ քննենք զրանցից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին.
Գործողության օրյեկտ + գործողություն — Այս կառուցվածքով կազմված բարդություններում երկրորդ բաղադրիչն արտահայտված է բայով, որը նշանակում է որևէ գործողություն, իսկ առաջին բաղադրիչը կարող է լինել առարկա իմաստներ ունեցող գոյականներ, սակավ զննարկում նաև գերանուններ, որոնք ծառայում են որպես երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության օրյեկտ, ջուրց տալով այնպիսի առարկաներ, անձներ կամ որպես այդպիսիք մտածված երևույթներ, որոնք անհրաժեշտ են տվյալ գործողության կատարման համար: Նման բարդություններում ստորադասվող բաղադրիչներն իրենց վրա են կրում գերադաս բաղադրիչներով արտահայտված գործողությունը:

Գործողության օրյեկտ + գործողություն կառուցվածքով հիմնականում կազմվում են նոր գոյականներ, որոնք անվանում են այս կամ այն գործողությունը կատարող առարկաներ, անձինք.

Ինչպես, օրինակ՝ ձկնուտ, կրակավառիչ, կարնավաճառ, անասնաբույժ, մեկնավար, գրադրամավար և այլն: Այսպիսի բարդ բառերում առաջին բաղադրիչներով արտահայտված գործողության օրյեկտը տարբեր կերպ կարող է ենթարկվել կատարվող գործողության ազդեցությանը: Այսպես՝

ա) առաջին բաղադրիչով արտահայտված առարկան կամ անձը անմիջապես ենթարկվում է տվյալ գործողության ազդեցությանը. ինչպես՝ Լաւաւաշ, հրձիգ, մանրէապալան, հումակիր, ձկնուտ և այլն:

բ) Առաջին բաղադրիչով նշվում է այն առարկան, որը հանդիսանում է երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության արդյունք. ինչպես՝ հազարիս, պատշար, բամբակեղձ, ասպկազիր, մատենագիր և այլն:

գ) Գործողության օրյեկտ հանդիսացող առարկան ֆիզիկական ենթարկվում է տվյալ գործողությանը՝ առանց էական փոփոխություն կրելու. ինչպես, օրինակ՝ նամակատար, լուրեր, ժամացույց, փառագետ և այլն:

Ըստ առաջին բաղադրիչի արտահայտած իմաստի՝ գործողության օրյեկտ + գործողություն կառուցվածքով բարդությունները կարելի է խմբաբաժնի մեջ շարք իմաստային դասերի մեջ՝ նշենք դրանցից մի բանից. ա) բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչները սննդամթերքների անուններ կամ առարկաներ են, որոնք անմիջականորեն անհրաժեշտ են երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողության կատարման համար: Ամբողջ բարդությունն ընդհանուր առմամբ նշանակում է անձնորհուր և կենդանիների անուններ, որոնք սննդամթերքներ, ինչպես նաև առարկաների սպառողները, կիրառողները, պատրաստողները կամ իրացնողներն են: Ինչպես, օրինակ՝ մազվաճառ, զարեշավաճառ, վիպասան, ամլամատ և այլն:

բ) Բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչները զանազան կենդանիների անուններ են, իսկ երկրորդ բաղադրիչները արտահայտում են այդ կենդանիների հետ առնչվող գործողություններ: Ամբողջ բարդությունն այս դեպքում նշանակում է անձի անուններ, որոնք իրագործում են երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը: Ինչպես՝ աբշատյան, այծարած, կովկիթ, խոզաբույժ, սլախաբույժ և այլն:

գ) Բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչներն ընդգրկվում են երկնային մարմինների և բնության երևույթների լծաստային դասերի մեջ, իսկ երկրորդ բաղադրիչները ջուրց են առիթ դրանց համապատասխան գործողությունները: Ամբողջ կառուցվածքն այս դեպքում արտահայտում է երկնային մարմիններն ու բնության երևույթներն ուսումնասիրող անձինք, դրանք շահող կարգավորող գործիքներ ու սարքավորումներ և ընդհանրապես դրանց հետ կապված հասկացողություններ: Այսպես՝ աստղագետ, սինգլեազետ, լուսնագետ, անձեւաբեր, անձեւաչափ և այլն:

դ) Արվեստի տարրեր բնագավառների հետ կապված զանազան առարկաներ և որպես այդպիսիք մտածված հասկացողություններ են արտահայտում մի շարք բարդությունների առաջին բաղադրիչները՝ նման բարդությունների երկրորդ բաղադրիչներն արտահայտում են դրանց հետ կապված գործողություններ, իսկ ամբողջ բարդությունը ջրույց է տալիս սովյալ գործողությունը կատարողին: Ինչպես, օրինակ՝ դերակառար, երաժըշտասեր, շուրակաբար, դաշնակահար, փողահար, ղեբասան և այլն:

Գործողության անգման առարկա + գործողություն կազմապարզ գոյականների համարյա չին կազմվում: Որպես բացառություն կարելի է նշել հովնի բարդ բառը: Այս կազմապարզ բոլորովին արդյունավետ չէ բարդ գոյականների կազմության ժամանակ: Այդպիսին է նաև գործողության կատարման միջոց + գործողություն կազմապարզ:

Իրա պատճառն այն է, որ հիշյալ կազմապարզներով կազմված բարդ բառերը հիմնականում արտահայտում են առարկաների, անձերի հատկություններ և հետևաբար ավելի կենսունակ են ածականներ կազմվածքին: Ինչպես, օրինակ՝ երկնասնա, երկնամերձ (աշտարակ), ցրապիմացկուն (ջույս) խավարատավար (միջատ), նկարագրող (դիրք), նշունձածակ (լեռ), մեկնագիր (էջ), աստղագրող (երկինք) և այլն:

Գործողության անջատման առարկա + գործողություն — թի՛ն են նաև այս կազմապարզ կազմված բարդ գոյականները: Այս կազմապարզ հիմնականում կազմվում են ածականներու: Բայց ածականներից կան նաև մի շարք գոյականներ, որոնք արտահայտում են տարրեր անձերի, առարկաների անուններ, իսկ առանձին բաղադրիչներն արտահայտում են՝ ստորագրաս բաղադրիչը՝ երկնային ու երկրային զանազան մարմիններ, իսկ գերադասը՝ այնպիսի մի գործողությունը գաղափար, որն ունի ծաղկուն, սերելու ինչպես նաև մի բանից զրկվելու, մի բանից հեռանալու իմաստներու: Այսպես, օրինակ՝ հողածին, բրվածին, գործագուհի և այլն: Ենթակա + ստորգյալ կազմապարզ բարդ գոյականներ — Այս կազմապարզ կազմվում են սամանապակի թվով գոյականները:

Հեղհանրային, այս կազմապարզ շատ թի՛ն բարդություններ են կազմվում, քանի որ ստորոգման առկայությունն ինքնին վկայում է, որ մինք գործ ունենք լեզվական ավելի բարդ միավորի՝ նախադասավանդի հետ: Լեզվում գոյություն ունեցող այս փաստը հասկանալի է դարձնում, թե ինչու ենթակա + ստորգյալ կազմապարզ կազմված բարդ գոյականները սակավաթիվ են:

Այս կազմապարզով է կազմված էջմիածին հատուկ գոյականը: Համեմատաբար ավելի շատ են գործողության սուբյեկտ + գործողություն կա-

զմապարզ բարդ գոյականները: Ինչպես, օրինակ՝ աղամտոտ, լուսաբաց, աղևանագ և այլն:

Թի՛ն թվով բարդ գոյականներ կազմվում են պարզադասական հարաբերություն արտահայտող ստորագրաս բաղադրիչներով: Այսպես, բարդ գոյականներ են կազմվում գործողության տեղ + գործողություն կազմապարզ: Այս կազմապարզ կազմված գոյականների ստորագրաս բաղադրիչներն արտահայտում են տարածական հարաբերություններ, իսկ գերագրաս բաղադրիչները՝ շարժման, ուղևորման գործողություն: Ամբողջ բարդ բառը շատ ղեպշերում արտահայտում է վերացական հասկացություն: Ինչպես, օրինակ՝ առաջընթաց, առաջարժույ, վայրէջք, վերելք, երկարբնակ և այլն:

Մյուս՝ գործողության ժամանակ + գործողություն, կազմապարզ կազմված բարդ գոյականների մեծ մասը փոխանվանաբար ածականներից անցել է գոյականների համակարգը: Ինչպես, օրինակ՝ գարնանացան (գարնանացան ջրոն), գարնանացան սկսվեց, կանխավար, նահապետույց, նորեկ, նորաբնակ, առաջնեկ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս կազմապարզ կազմված բարդ բառերի առաջին բաղադրիչներն արտահայտում են ժամանակի դադափար:

Որոշ գոյականներ կազմվում են գործողություն և կազմապարզով, ինչպես՝ ականատես, քնաղող, շարձացան, բաճառվախ և այլն: Նախորդ գոյականների նման, սրանք էլ փոխանունություններ գոյականների համակարգն անցնող երբեմնի ածականներ են, որոնցում զեռ այս կամ այն չափով պղպզվում է առարկայի հատկանիշի իմաստը: Զնայած դրան՝ այս և նախորդ կազմապարզներով կազմված բարդ բառերում գերակշռում է առարկայական իմաստը, որը կարելի է որոշել ոչ միայն խոսքի մեջ, կենսոնջատում, այլ նաև այդ բառերի ջանկացած կերտուրություններում, առանց համապատասխան խոսքային միջավայրի օգնության: Բերենք մի բանի բնագրային օրինակներ: Գարնանացան (ջրոն): Գարնանացանը ավարտվելու վրա էր, եղանակը լեռներում փոխվեց (Մուս): Կանխավար ապահովարիներ լինելու պետք կըլլա (ՀՊ): Իսկ ինքը... ձին նստում էր զննում կամ հարևան գյուղը ապառիկն ստանելու մեկից, կամ բուրդի կանխավար տալու (ԱԲ):

Այլ խոսքի մասերի գոյականի վերածվելու ժամանակ զգալի զեր է կատարում փոխանունությունը: Փոխանունության ենթարկվում է ցանկացած խոսքի մասը. բարդ բառերի մեջ ավելի տարածված է ածականների փոխանունությունը: Փոխանունության հոլովումն այն է, որ այս կամ այն հատկանիշը, վիճակը, գործողությունը, հարաբերությունը և այլն

սկսում են ըմբռնվել առարկայական հարաբերությանը՝ այս կամ այն առարկայի, երևույթի անվանման ձևով: Փոխելով իրենց իմաստները, փոխանունության ենթարկվող խոսքի մասերը միաժամանակ փոխում են իրենց քերականական կարգերը, այլ բառերի հետ համադրվելու բնույթը, նախադասության մեջ կատարած դերը, երբեմն նաև՝ խոսքի մասույթին պատկանելությունը: Փոխանուն անականները կարող են արտահայտել հատկանիշ, որակ, հատկանշային հարաբերություն՝ առարկայական բնակավամբ: Ինչպես հայտնի է, փոխանցման միջոցով գոյականների հարստացումը կատարվում է առանց որևէ բաղակալման միջոցի կիրառման:

Հիշյալ փոխանցումների մեջ տարածված են հետևյալ ենթատեսակները.

1. մարդկանց, կենդանի էակների անուններ, որոնք օժտված են որոշակի հատկանիշներով՝ նրացանկալի, դոշակալի, առաջամարտիկ, նրանից, մտահամարգիկ, երիտասարդ և այլն:

2. Մարդկանց անուններ, որոնք ստացվել են որոշյալ գոյականի սղոժով՝ կոլանտեսական (դյուրացի), կոմերիտական (երիտասարդ), կարմիրանկային, (չիկվոր), սիեզոգնեց (օդայու) և այլն:

3. Առարկայի հատկանշի վերածվելը նրա անվանմանը. Ինչպես՝ մկրատապոչ, ներմակալած, երկարակնչ, երկարապոչ, ծուրքաք, կարմրատակի փայտիտիկ և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ նման քարդույթյունների մեծ մասը թուշունների և կենդանիների անուններն են:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ բայական զերադաս բաղադրիչներով բարդ բառերն առանձնապես արգասավոր չեն բարդ գոյականների կազմման, ջանի որ աղբյուրի կառուցվածք ունեցող բարդ բառերի մեծ մասն արտահայտում է հատկանշային հարաբերություն: Այսպես, խնչիր-խնչիրառու փոխհարաբերությանը բաղադրիչներով բառարարքման կազմարենքից գոյականների կազմությանը մասնակցում են գործողություն օրյկետ+գործողություն և գործողություն անհատման առարկա+գործողություն կազմարենքը. ընդ որում, վերջինը ցուցարենում է չնչին մասնակցության, իսկ գործողության հանգման առարկա+գործողություն, գործողության կատարման միջոց+գործողություն կազմարենքով գոյականների համարյա չեն կազմվում: Այս տեսակետից ավելի ակնառու է այսրադասական հարաբերություններ արտահայտող ստորադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը: Գործողության հետ կազմված հանգամանքներ+գործողություն կազմարենքով նույնպես շատ քիչ թվով գոյականներ են կազմվում:

Նշված ընդհանուր կազմարենքների մեջ մտնող միայն երկու մասնակազմարենք կարելի է նշել, որոնցով կազմվում են գոյականներ. դրանք են՝ գործողության տեղ+գործողություն և գործողության մասնակազմարենքներով գոյականների համարյա չեն կազմվում: Միևնույն, ինչպես տեսանք, անվանական զերադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը, անվանական կենսական էին գոյականներտ բառարարքման կազմարենքում: Իսկ նախկինները Պատճառն այն է, որ բայական զերադաս կազմվում էին գոյականներ: Պատճառն այն է, որ բայական զերադաս բաղադրիչները առարկայական զեպում, թե՛ զերադաս և թե՛ գերադաս բաղադրիչները մեծ մասամբ արտահայտում են հատկանշային հարաբերություն և հիմնականում ներկայացվում են համապատասխան իմաստ ունեցող խոսքի մասերով՝ բայերով, անականներով, մակայաներով: Նման կազմություններում զերադաս բաղադրիչների արտահայտում են գործողություններում զերադաս բաղադրիչներ փոխարենում են այդ զույգյան գոյափար, իսկ ստորադաս բաղադրիչներ փոխարենում են այդ գործողությունը մեկ, չափի, բանակի տեսակետից, ինչպես նաև ցույց են տալիս գործողության կատարման տեղը, ժամանակը, օրատճառը: Ուստի և հատկանշային իմաստներ արտահայտող ձևույթների համարումից չնչին բացառությունը են միայն առարկայի իմաստ արտահայտող բառեր կազմվում:

Գոյականակերտ վերջածանցներով բարդություններ: Ինչպես տեսանք, բարդ բառերով արտահայտված գոյականների թիվը, բացի գոյականակերտ կազմարենքով առաջացած բարդություններից, համալրվում է նաև խոսքիմասային փոխանցումների միջոցով: այն հատկապես կատարվում է անականների հաշվին: Երբեմնի շատ անականներ զարմեկ են գոյականներ. ինչպես՝ գործադուրկ, լրեսն, շարհացուն, քարհախտ և այլն:

Գոյականների հարաբերման մեջ առավել արդասավոր են գոյականակերտ վերջածանցներով կազմված բարդությունները: Հայտնի է, որ վերջածանցները մեծ մասամբ կազմվում են որոշակի խոսքի մասերի հետ: Հասկանալի է, որ այս ղեպում խոսքը վերաբերում է գոյականակերտ վերջածանցներին: Մերսը գոյականներից, ինչպես նաև այլ խոսքի մասերին պատկանող բառերից կազմում են նոր գոյականներ: Բարդ անանցավոր գոյականների, և ընդհանրապես, բարդ անանցավոր բառերի մեջ հնարավոր են երկու կարգի կազմություններ. մի ղեպում բարդության բաղադրիչը միայն անանցավոր ձևով է կազմում բարդ բառ.

ինչպես, օրինակ՝ ավտովարող, ծափահարություն, կուսկազմակերպիչ-կերպակում, մեքերում, հանրակացարան, հանրակրթարան և այլն:

Մյուս զնայքերում բարդ բառերը կազմվում են համապատասխան հիմքերից ածանցման միջոցով (սրտնց թիֆն անհամեմատ ավելի է նախորդներից): Ինչպես, օրինակ՝ կենդանություն, բարեխղճություն, մարդասիրություն, բարձրացատկող, ծավակարչություն, օգնավորող և այլն: Բարդ գոյականների կազմության մեջ հասկայես արդյունավետ են -ություն, -ում, -ող, -արան վերածանցները, որոնք կարելի է համարել գոյականակերտ կաղապարի ձևական ցուցիչ:

Մի շարք բարդ գոյականներ են կերտվել բայաձևերից ածանցման ճանապարհով: Բայաձևերը գոյականացնող ամենից ավելի արդյունավետ ածանցներն են ում-ք և ուրյունը: Ճիշտ է, այս ածանցներով գոյականներ են կազմվում ոչ բոլոր բայաձևերից, բայց և այնպես դրանց թիվը զգալի է. ինչպես, ություն-մեկագրություն, մեխախուսություն, վաճառություն, բույլատվություն, ծափահարություն, դիմագրություն և այլն: Ում-հայքայքում, վարձատրում, հետապնդում, կենխատնտում, ոտհանարում ինքնակիզում և այլն: Կան նաև մի շարք այլ ածանցներ, որոնք նույնպես բայերից կերտում են գոյականներ. սակայն նրանք իրենց արդյունավետությամբ զիջում են նախորդներին: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ աճե, օց, յուն, ու:

Աճե-արեամարեանե, բամբասանե, գուրգուրանե, բորովանե, գեղ-գեղանե և այլն:

Յուն, ոչ ածանցները բայանուններ են կազմում քնածայնական հիմքերից: Աղ-կարկալուն, խրխնջուն, խոխոլուն, բարխլուն, խրխեռոց, դիտխոց, դողոց, խշխշոց և այլն:

Ու- տաղեզու, կատակեզու, վաշխառու, բանատկու և այլն: Մի շարք բայահիմքերից կազմված բաղադրություններ գործածվում են որպես գոյականներ՝ առևտուր, էլեկե, ստոծախ, ստպիս, էլումուտ և այլն: Ընդհանրապես բայերը փոխակերպվում են նաև այլ խոսքի մասերի՝ սծականների, մակրաչների, ինչպես ածանցների միջամտությամբ, այնպես էլ առանց դրանց՝ փոխանցման ճանապարհով: Այդ մասին կիսովի համաստեղության բաժիններում:

Բարդ բառերով արտահայտված գոյականներն ունեն գույականին հատուկ բոլոր բերականական կարգերը. դրանք կարող են լինել:

ա) վերացական ու թանձրացական. ինչպես՝ զրգխություն, կենդանություն, հրավառություն, վերնագգեսա, վերնաչափիկ, գետեամորի և այլն:

բ) Հասարակ ու հատուկ անունների վերջիններիս մեջ մտնում են աշխարհագրական անուններն ու անձնանունները, ինչպես, օրինակ՝ Վոլ-գա-Ռեև, Ստեփանավան, Նորաշեն, Սովետաշեն, Վաճաղոլախ, Նորայր, Հնայր և այլն:

Բարդ գոյականները կարող են անվանել անձեր և առարկաներ: Բացի անձնանուններից, անձ ցույց տվող գոյականները անվանում են անձեր.

ա) բոտ կատարած աշխատանքի՝ կռչկակար, հացբուխ, առակպիհ, վիպաանե, օղաշու և այլն:

բ) ըստ դարգեցրած պաշտոնի և կոման. ինչպես՝ բնակկաավարիչ, գանձապան, զեղապետ և այլն:

Գործող անձ ցույց տվող գոյականների մեծ մասը գոյականների վերածված ածականներ են, ինչպես՝ գործագուրկ, հանդիսատես, հիվանդապան, վիրաբույժ և այլն:

Կազմությամբ բարդ գոյականների հոլովումը կատարվում է պարզ գոյականների նման, քանի որ բարդություն կազմող հենարան բառին նախորդող հիմքերի բերականական շեղորացում է կատարվում, և աճ-բողջ բարդության ձևաբանական փոփոխություններն արտահայտվում են վերջին բաղադրիչի ձևավորմամբ: Ինչպես՝ գետեամորի-գետեամուռու, փրեամայր-փրեամուր, դիմախաղ-դիմախաղի և այլն²⁶:

2. ԱՌԿԱԼԱՆՈՒՄԻՆԻՍ ԿԱՎԱԳՈՒՄԵՐ

Իրենց արդյունավետությամբ գոյականակերտ բառաբարդման կաղապարներին գերազանցում են ածականակերտ կաղապարները: Այս կաղապարները բաղմադան են ինչպես իրենց ձևաբանական, այնպես էլ շարահյուսական կազմի տեսակետից:

Ածականները կարող են կազմվել.

ա) երկու գոյականների բաղադրումից. ինչպես՝ կարավանավիզ, չուշանագգեսա, վարդամպիտ, ձյունավայլ, ոսկեվառս, արևադեմ, ֆարսիտ և այլն:

բ) Գոյականների և ածականների բաղադրումից. ինչպես, օրինակ՝ կարկախատն, ձյունախոտն, գլխաբաց, հոգեբովիչ, տերևախիտ, սրտաբաց և այլն:

²⁶ Բացառություն են կազմում նայր ու որդի, մայր ու աղիկ և նման կազմություններ, որոնցում երկու բաղադրիչներն էլ սեռական հոլովածներում փոխվում են (հոր ու որդու):

դ) Անձ թվով անականներ են կազմվում գոյականների ու բայաբ-
մասների, ինչպես նաև անականների ու բայաբմասների համարդ-
թյամբ, ինչպես՝ ակնարով, պղնձաձուլ, սակեօծ, խոտակեր, մազաուեր,
քառեռուեր, Բաբակեռտ, պերնախոս, ստախոս, նորավարտ, նորընտիր,
դյուրանավառ, ներանկառ և այլն:

դ) Գոյականների ու կապերի համարդթյամբ եռվյակն կարող են
կազմվել անականներ՝ արամում, մադամում, բլրանման, մազաանման
և այլն:

ե) Շատ են արբժաված անական+գոյական կաղապարով կազմված
անականները: Այսպես, օրինակ՝ մեծավաստակ, բնիշաքև, ախրաղնեմ,
բարեռես, բարձրանոց, բայակազմ և այլն:

զ) Ածականներ են կազմվում նաև անական+անական կաղապարով,
ինչպես՝ մեծապաշտառ, վայելչագեղ, ներագեղ, ամբակառ, տխրառախ,
ինչպես՝ մեծապիտի ձեռքբանական կազմությամբ կաղապար կարելի է ան-
ն և այլն: Այսպիտի ձեռքբանական կազմությամբ կաղապար կարելի է ան-
վանել նաև անականակերտ, բանի որ, նքն նախորդ կաղապարներով,
բացի անականներից, կազմվում էին նաև այլ խոսքի մասեր (գոյականնե-
ր, բայեր), ապա սրանով կազմվում են միայն անականներ:

է) Ածականների կազմության մեջ արդյունավետ է թվականը. վեր-
ջինս, համազգվելով գոյականների, անականների ու բայաբմասների
հետ, կազմում է նոր անականներ, ինչպես՝ երկանիվ, երկսես, եկզարև,
հասանառ, եսասամ, ետբարզ, քասառով և այլն:

Պետք է նկատել, որ թվականի ու անականի, ինչպես նաև թվականի
ու բայաբմասի համադրությամբ կազմված բարդությունների կշիռը շին-
չին է բարդ բառերի համակարգում: Բանի որ թիւ են հանդիպում տասն այդ
խոսքի մասերի շարահյուսական կապակցությունները, որոնց սերտաձու-
մը կտար բարդ բառ: Քրտ պատճառն այն է, որ կարիք չի լինում գործո-
ղության կամ հատկանիշի գաղափարն արտահայտել որպեսզի թվով
(գործողության շարք ստորաբար արտահայտվում է մակրայիններով, իսկ
անարկայի հատկանիշի առավել կամ պակաս լինելը՝ անականի համե-
մատության աստիճաններով):

ը) Անականակերտ են նաև դերանուն+գոյական (ինճեանոպ, այլա-
նեմ, այլաղնեմ և այլն) և դերանուն+անական (ինճեալտամ, եսամոլ, յու-
րանասով և այլն) կաղապարները: Բացի սրանցից, անականներ կարող
են կազմվել նաև դերանվան և բայաբմասի համադրամիջ: Ինչպես, օրի-
նակ՝ ինճեանավան, իրարամեծ, ինճեամոռաց, ինճեասույզ և այլն:

թ) Որոշ անականներ կազմված են մակրայ (կապ)+բայաբմաս կա-

ղապարներով: Ինչպես՝ սառչաղնեմ, նեռամնաց, առաչընաց, միշակե-
լյալ և այլն:

Նախքան բառապաշարի քննությունը ցույց է տալիս, որ կապերը,
մակրայները, ինչպես նաև դերանունները առանձնապես արդյունավետ
չեն անականակերտ կաղապարներում: Այդ տեսակետից աչքի են ընկնում
գոյականները, անականները, բայերը: Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի
կաղապարներով կազմված անականները ինչպիսի՞ իմաստալին առանձնա-
կություններ են ցուցաբերում:

Անվանական գերադաս բաղադրիչներով անականներ—Անականա-
կերտ բառաբարդման կաղապարներում կարող են լինել գոյական և ան-
ական դերագույս բաղադրիչներով բարդ բառեր, վերջիններս խնդրառու
անականով արտահայտված գերադաս բաղադրիչներ ունեցող բարդ բա-
ռեր են, որոնք այնպես էլ շատ չեն անականների համակարգում: Անվա-
նական դերագույս բաղադրիչներով անականների մեջ հաճախորդ են
որոշիչ-որոշչյուլ շարահյուսական փոխարարերությամբ կազմված բարդ
բառերը, որոնցում ստորադաս բաղադրիչները մեծ մասամբ արտահայտ-
վում են անականներով, իսկ գերադասները՝ հիմնականում՝ գոյականով:
Նշան կազմությամբ բարդություններն ունեն բավականին լայն իմաս-
տալին ընդգրկում: Չբանցում ստորադասվող բաղադրիչները արտահայ-
տում են առարկայի որևէ հատկանիշ, գերադասները՝ առարկա, որպես
առարկա գիտակցվող հասկացություն, որին նկարագրող լինի վերադրել
բարդության ստորադաս բաղադրիչով արտահայտված հատկանիշը: Քա-
նի որ անականակերտ բառաբարդման կաղապարներից ավելի արդյունա-
վետ է անվանե+գոյական կաղապարը, ապա նախ կքննենք այս կա-
ղապարի իմաստալին առանձնահատկությունները:

Անվանական գերադաս բաղադրիչներով կազմված բարդ բառերը
կարող են արտահայտել.

1. Առարկաների արտաքին հատկանիշեր. ու) գունային հատկանիշ-
ինչպես, օրինակ՝ դեղնավարտ, կապուտաշյա, կարմրաբև, ներմալա-
կուրծ և այլն: բ) Մավալային հատկանիշներ. ինչպես, օրինակ՝ լայնա-
րիվուն, խոշորաղնեմ, բարձրաղնեմ, վիթխարանավալ, լայնեզ և այլն:
գ) Առարկաների կամ երևույթների այլևայլ հատկանիշներ՝ սիրունաղնեմ,
սիրունասես, զեղամալիս, արածալե, ծաղաք, զանգրաներ և այլն:

2. Առարկաների, անձերի, երևույթների ներքին հատկանիշեր. ա)
մարդկանց նյութական, բարոյական հատկանիշներ, ինչպես, օրինակ՝ բա-
րեխոտ, բարեկողի, բարեհամբալե, չարամիտ, տախարյուն, ազնվափիտ,
պաղարյուն և այլն: բ) Առարկաների համի հատկանիշ, ինչպես՝ անուշա-

եամ, րբմանամ, դառնանամ, դառնակարի, դառնակորից, քաղցրանամ և այլն:

3. Քանակական հատկանիշ. նման բարդ բառերում ստորագուս բազարդիչները բովականներ են. ինչպես՝ ճնգարև, եսանկյուն, վեցանկուտ, երկկողմ, եռանատու, երկսև և այլն:

4. Անվանական գերազուս բազարդիչներով կազմված մի շարք անականներ կարող են նշանակել հատկանիշ՝ անորոշ կերպով: Այս դեպքում բարդ բառերի ստորագուս բազարդիչներն արտահայտված են լինում պետեուններով: Այսպես, օրինակ՝ ալլան, ալլակերպ, ալլաղեմ, ալլասես, ալլացեղ, ալլագգի և այլն:

Անվանական գերազուս բազարդիչներով անականներու բարդությունների մեջ իրենց բաժինն ունեն անական գերազուս բազարդիչներով բարդ բառերը, որոնցում ստորագուս գոյականով արտահայտված բազարդիչը դառնում է երկրորդ եզրում՝ նանդես կեղ խնդրատու անականի լրացումը: Նման դեպքերում գործ ունենք անականի խնդրատուական յուրահատուկ դրսեուման նա, որը նանդես է գալիս մեկ բառի ստմաններում: Անականով արտահայտված գերազուս բազարդիչը իր իմաստին համապատասխան ստանում է այս կամ այն խնդիրը: Խնդրատու անականի պահանջով բարդության ստորագուս բազարդիչը կարող է լինել միջոցի անուղղակի խնդիր (եռալի, հյուրալի, աներևախառն, բուրումնալի և այլն)՝ նանդեմ անուղղակի խնդիր (ակնաբան, սիրաման, հիշարման, պատվարման) և այլն:

Անական գերազուս բազարդիչներով բարդ բառերը նանդես են գալիս միայն անականների համակարգում և արտահայտում են.

ա) մտքական արտաքին հատկանիշներ՝ աչազեղ, վարագեղ, ոտաբորիկ, եհարմակ և այլն:

բ) Մարդկային մտածողության ու բարոյական հատկանիշներ. ինչպես, օրինակ՝ սիրաման, մտամուր, պատվարման, եարգարման և այլն:

գ) Բուսական աշխարհին վերաբերող հատկանիշներ՝ աներևախառն, ծառախա սալարախա, արմատաբուլի և այլն:

Անականներու բառարարման կաղապարներում նանդեպում են հայերենի բառակազմությանը ոչ բնորոշ երևույթներ: Ինչպես հայանի է, հայերենի բառարարման անանհատկություններից մեկն է բարդության գերազուս բազարդիչների կերպով ելումը: Նման դրան, որը բարդ բառերով արտահայտված անականներում գերազուս բազարդիչն ընկնում է առաջին եզրում. ինչպես լիանույս, առատաշուր, արմակներ, լիարոմ, լիարումում և այլ բարդ բառերում: Գծակը չէ

նկատել, որ այս և նման այլ բարդ բառերի գերազուս բազարդիչները խնդրատու անականներ են: Հիշյալ կազմությունները Մ. Արեղյանը համարում է հունարենի աղբյուրության հետևանք²⁷: Ինչպես երևում է վերջը բառարվածից, անվանական գերազուս բազարդիչներով կազմված անականներու բառարարման կաղապարներում բացի գոյականներից, գերազուս կարող են լինել նաև անականները:

Անվանական գերազուս բազարդիչներով անականներու բառարարման կաղապարներից ոչ մեծ արդյունավետություն ունի գոյական + գոյական կաղապարը: Այս կաղապարով կազմված բարդություններում գոյականով արտահայտված բազարդիչները չեն բացառվում արտահայտում են առարկաների պատկանելություն, վերաբերություն և գտնվում են հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական փոխարարքերության մեջ. ինչպես՝ զեղան, մանուշակագույն, ազապակերպ և այլն: Նման կազմություն ունեցող անականները հիմնականում արտահայտում են.

ա) առարկաների արտաքին հատկանիշներ՝ զեղան, երգան, նշան, ծիրանագույն, եարեզագույն, կարպանվիլ, ազապակերպ և այլն:
բ) Առարկաների ներքին հատկանիշներ՝ մեղրաման, ալուրամախր, ալլակնախր և այլն:

Ինչպես արդեն սովել է, հատկացուցիչ + հատկացյալ կաղապարով հիմնականում կազմվում են գոյականներ և միայն չեն բանավոր անականներ, որոնց մի մասը միայն փոխարարական իմաստով է գործածվում: Այսպես, օրինակ՝ ալուրամախր, կարպանվիլ, ալուրամախին, ազապակերպ և այլն:

Փոխարարական իմաստով գործածվելիս այս և նման բարդություններն արտահայտում են կենդանական աշխարհին բնորոշ տարբեր առանձնահատկություններ, որանք վերաբրվում են ուրիշ անձների, առարկաների երանց այս կամ այն հատկանիշն ընդծծելու համար:

Բայական գերազուս բազարդիչներով անականներ — Բայական մեծ թիվ են կազմում բայական գերազուս բազարդիչներ ունեցող անականներ: Նման անականների ստորագուս անդամը հիմնականում որևէ գոյական է, որը համապարվելով բայական բազարդիչին, կազմում է բարդ բառեր՝ անվանելով առարկաների տարբեր հատկանիշներ: Բայական գերազուս բազարդիչներով անականները կաղապարները ձևարանորեն կառուցվում են արտահայտելի գոյական + բայ կաղապարով: Այս ընդհանուր կաղապարի մեջ մտնում են մի շարք մանրակաղապարներ, որոնց բազարդիչը

27 Մ. Արեղյան, եզ. աշխ., էջ 202:

ներն ունեն տարբեր շարահյուսական փոխհարաբերություններ: Դրանցից նախ կրնանք խնդիր-խնդրառու հարաբերությամբ բազադրիչներով բարդ ածականները:

Գործողության օբյեկտ + գործողություն—Այս կաղապարը առանձնապես արդյունավետ է որպես ածականակերտ կաղապար և զբաղնով կազմված ածականները կարելի է խմբավորել հիմնականում մի քանի իմաստային խմբերում.

ա) մարդու հոգեկան, մտավոր ու բարոյական հատկանիշներ արտահայտող բարդ բառեր. *ինչպես՝ աշխատասեր, հուսահատ, խաղաղասեր, հանցագործ, նշտապան, նշմարախոս, քրեբցասեր և այլն:*

բ) բնության երևույթների հետ կազմված հատկանիշներ արտահայտող բարդություններ²⁵: *անձեռարբ, անձեռաչափ, անձեռախափան, ամպահաված, ձմեռնագույլ* և այլն:

գ) Կենդանիների ու բույսերի մի շարք հատկանիշներ արտահայտող բարդություններ՝ *կարճատու, խտակեր, բրգատու, բերփատու, սղոցաբեր և այլն:*

Մի շարք դեպքերում բարդ բառերն ունենում են նրկակի խոսքիմասային կիրառություն, այլ կերպ ասած, նրանք հանդես են գալիս և՛ զույգականների, և՛ ածականների համակարգերում: Առաջին դեպքում նման բարդ բառերը ցույց են տալիս անձի անուններ, որոնք կատարում են այս կամ այն գործողությունը, երկրորդ դեպքում՝ առանձին անձերի զբաղմունքի տեսակ. *Ինչպես, օրինակ՝ արչապան, կովկիր, օշխատարույծ, բանջարարույծ և այլն:*

Կործողության հանգման առարկա + գործողություն—Այս կաղապարով կազմված բարդություններն առանձնապես մեծ թիվ չեն կազմում. դրանով հիմնականում կազմվում են ածականներ, սակավ դեպքերում նաև՝ զույգականներ²⁶: Նշված կազմությունն ունեցող ածականներն արտահայտում են. ա) բնության երևույթների ու երկնային մարմինների հետ կապված առարկաների հատկանիշներ. *ինչպես՝ ցրտադիմացկուն, խաղաբաստճոր, երկնահաս, երկնամերձ, երկնահույլ և այլն:* բ) Մարդու մտավոր ու ֆիզիկական դարբացմանը վերաբերող զանազան հատկանիշների շափառես, ուսումնաված, զրաված և այլն: Ինչպես նրանում է օրինակներից, այս բարդությունների իմաստային ընդգրկումներն այնքան էլ բազմազան չեն:

²⁵ Այս կաղապարով կազմված զույգականներն արտահայտում են տարածական հարաբերություններ՝ *ոսմաներ, սղոցատներ և այլն*, անձի անուններ՝ *գրչակից, հովի, կրպակից, ներկակալից և այլն:*

Կործողության անշատման առարկա + գործողություն—Համեմատաբար ավելի շատ ածականներ են ներառում գործողության անշատման առարկայի և գործողության հարաբերություն արտահայտող կաղապարով կազմված բարդ բառերը: Այս կաղապարով կազմված ածականներն արտահայտում են.

ա) անձերի, առարկաների՝ իրենց վերաբերող մի այլ առարկայից զրկված լինելու, այն չունենալու հատկանիշ. *ինչպես, օրինակ՝ արևազուրի, անհեղաբ, ամառագուրի, գունագուրի, ջրագուրի, հողագուրի, գործագուրի և այլն (վերջին բառը կարող է ունենալ նաև զույգականական կիրառություն):* Այս բարդություններում սովորաբար առաջին բաղադրիչով արտահայտվում է այն առարկան, որից չունի տվյալ անձը կամ առարկան: բ) Սերելու, ծագելու, սկիզբ առնելու հետևանքով և նման այլ հասկացությունների հետ կազմված հատկանիշներ: *Այսպես, օրինակ՝ կենդանածին, հրածին, լիեմաբույս, սրաքարու, ինճաբույս և այլն:*

Քննվող կաղապարով կազմված բարդ բառերի մեծ մասը ածականներ են. դրանցից միայն մի փոքր մասն է հանդես գալիս զույգականների համակարգում հոգածին, ջրածին, թթվածին):

Կործողության կատարման միջոց + գործողություն—Բայական բաղադրիչներով կազմված նախորդ կաղապարների համեմատությամբ ավելի արդյունավետ է գործողության կատարման միջոց + գործողություն կաղապարը: Հետևաբար, այս կաղապարն ավելի շատ իմաստային դաշտեր է ներառում: Նշված կաղապարի ընդհանուր նշանակությունն այն է, որ զբաղնով կազմված բարդ բառերն ստորադաս բաղադրիչներով ցույց է տրվում այն առարկան, որի միջոցով կատարվում է զերդաս բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը: Այն կարող է արտահայտել. ա) առարկաների ինչ նյութից պատրաստված լինելու գաղափար՝ *սովեկուռ, սակհանգալ, Լառաշեն, քիթեղապատ, սպակեղապատ, նիկեպայատ և այլն:* բ) Առարկաների ինչով (որպես գործիքով) պատրաստված լինելու հատկանիշ. *ինչպես՝ նետահար, անղնագործ, մեկնեագիր զուլունահար, վրձնաներկ և այլն:* գ) Մարդկային տարրի զգացումներ, *սպրտումներ՝ սիրաան, հուզումնակից, հուսախաբ, սիրառոչուր, մտամոլոր և այլն:*

Գործողության կատարման միջոց + գործողություն կաղապարով կազմված բարդություններում զերդաս (բայական) բաղադրիչն արտահայտում է անպիսի գործողություն, որի իրագործվում է առաջին բաղադրիչով արտահայտված առարկայի միջոցով: Այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են ածականներ, սակավ դեպքերում՝ բայեր, որոնցում էլ իրարապ բաղադրիչը մեծ մասամբ արտահայտում է պատելու

իմաստ (նիկեապատեկ, անագուպատեկ, ոսկեգօծել, կամաչապատեկ և այլն):

Բայական գերադաս անգամով ամականակերտ բարդ բառերում, բացի խնդիր-խնդրառու հարաբերությունից, կարող են լինել նաև պարագայական հարաբերություններ: Նման բարդ բառերում ստորադասովող բազադրիչներն արտահայտում են գերադաս բազադրիչով արտահայտված գործողության նշտ կազմված հանգամանքներ:

Այս դեպքում ամականակերտ կազապարո՞ ձեարանորեն արտահայտվում է զոյական-բայ (բայանհրմ), մակրայ-բայ (բայահրմբ), աձական-բայ (բայահրմբ) կազապարաներով: Ինքնին հասկանալի է, որ գործողության հատկանիշներ և հանգամանքներն ջույց աճող բազադրիչներն արտահայտվում են աչնպիսի խոսքի մասերով, որոնք իրենց իմաստաներով հնարաճորություն ունեն ջույց ապույ գործողության տեղը, ժամանակը, ձևը, պայմանը և այլն: Այս առումով շատ գործածական են մակրայներն ու աձականները, ինչպես նաև սարածական, ժամանակի իմաստներ ունեցող զոյականները: Ինչպես՝ գեաեաաաաա, լեաեարեակ, աչնանագան, գիչեաաաաաիկ և այլն:

Այժմ քննենք պարագայական հարաբերություններն արտահայտող աձականակերտ կազապարաները:

Գործողության տեղ-գործողություն—Այս կազապարով կազմված բարդ բառերի մեծ մասը աձականներ են. կարող են կազմվել նաև սակավաթիվ բայեր ու զոյականներ:

Ուտումնասիրվող կազապարով կազմված բարդ բառերը հիմնականում արտահայտում են առարկաների, անձերի, երևույթների տարածական հարաբերություններին վերաբերող հատկանիշներ: Նրանք կարող են ջույց տալ ա) առարկայի, անձի որե՞ն տեղում մնալու, բնակվելու, տվյալ տեղի հետ այս կամ այն ձևով առնչվելու հատկանիշ. ինչպես՝ ջրասույզ, երկեարեակ, եետամեաց, աղեղեակուտայ, լեոնաբեակ և այլն: Բ) որե՞ն տեղից աճաչաղելու, հետանալու հատկանիշ՝ երկեանոս, երկեարույն, լեոնեարույն, ստաբույն և այլն: Գ) որե՞ն տեղով (վրայով, միջով, մտով) աճեցնելու, շարժվելու հետ կազմված հատկանիշ. ինչպես՝ ջրագեաց, օգագեաց, ջրաբախեց, գետեաաաա, գետեաաաղ և այլն:

Գործողության տեղ-գործողություն կազապարով կազմված բարդ բառերում տարածական հարաբերությունն արտահայտում է ստորադաս բազադրիչը, իսկ գերադաս բազադրիչն արտահայտում է աչնպիսի գործողության գաղափար, որը կատարվում է առաջին բազադրիչով մատենա-

նշված վայրում. աչդ է պատճառը, որ նրանցով կազմված աձականները ջույց են աախն առարկաների տարածական հատկանիշներ:

Գործողության ժամանակ-գործողություն—Այս կազապարով կազմված աձականների բազադրիչներից մեկն արտահայտում է ժամանակի գաղափար, իսկ մյուսը՝ աչդ ժամանակի հետ առնչվող գործողություն. ինչպես՝ վաղահաս, ուչանաս, եոաաաա, եոաաաիլ, եոաաաալով և այլն: Նման աձականները կարող են ունենալ որե՞ն ժամանակում (ուչ, շուտ) ստեղծվելու, աճելու, դարգանալու, կատարվելու նշանակություն: շիշյալ կազապարով կազմված աձականներից մեծ մասն աախ է բնկնում իմաստային երկվեղղվածությամբ՝ դրանք շատ դեպքերում ունենում են ինչպես հատկանիշի, այնպես էլ առարկայի իմաստ: Իհարկե, աչդպիսի բարդությունները սակերնապես ունեցել են ստեղծականական կիրառություն, այնուհետև բարեմաստի դարգացումը հանգեցրել է առարկայի որե՞ն հատկանիշի առարկայական բերումնան, որի հետևանցով այս կամ այն աձականը փոխել է իր ձևարանական պատկերը. ինչպես, օրինակ՝ գաեաեաաաա, եաեակ, աչնանագան, եոաաբեակ, եոաաաաաույց և այլն:

Գործողության նե-գործողություն—Բայական գերադաս բազադրիչ ունեցող այս կազապարով նույնպես կազմվում են աձականներ, որոնք արտահայտում են. ա) մարդու մտաճոր ու հոգեկան գործունեության հետ կազմված հատկանիշներ՝ աըգաաաա, դանդաղախոս, բաեաաաա, մեաաաա, դժվաաաեան, դժվաաաաաաաղ և այլն: Բ) Մարդկանց, առարկաների մեխանիկական շարժման հետ կազմված հատկանիշներ՝ ձաեաաաաա, աաաաաաաա, դանդաղաաա, երաաաա, բուեաաաաա և այլն: Գ) Կենդանի օրգանիզմների ֆիզիոլոգիական պրոցեսները հետ կազմված հատկանիշներ՝ աեաաաաա, դժվաաաաա, դժվաաաաա, դաաաաաաա և այլն:

Այս կազապարով կազմված բարդ բառերի մե մասը փոխանմանաբար աճեցել է զոյականների շարքը. ինչպես՝ շաեաաաա, բաեաաաաա, բեաաաղ, իեեաաաա և այլն:

Գործողության շափ-գործողություն—Այս կազապարով հիմնականում կազմվում են աձականներ, որոնք արտահայտում են ա) առարկաների, երևույթների վիճակի, գործողության տևողության հետ կազմված հատկանիշներ՝ կիաաաաաույց, կիաաաաա, կիաաաա, կաեաաա, երկաաաաա և այլն: Բ) Մարդու մտաճոր ու հոգեկան, ֆիզիոլոգիական գործունեության հետ կազմված հատկանիշներ. ինչպես՝ բազաաաաաաա, բազաաաաաաա, շաաաաաա, էաաաաա, երկաաաաա և այլն:

Գործողության պատճառ-գործողություն—Այս կազապարով կազմված բարդ բառերը սակավաթիվ են և հիմնականում արտահայտում են

Ճարդու հոգեկան ու մտավոր գործունեությանը վերաբերող հոտեկանիչ-ներ, ինչպես՝ սիրատուր, վշարակ, վշամուսուֆ, սիրաբարբ, հագնատանջ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս բարդություններում գործողության պատճառը ցույց տվող բաղադրիչներն արտահայտում են Ճարդկային զգացումներ, արդուներ, որոնք պատճառ են դառնում զե-րազդա բաղադրիչով արտահայտված տարբեր գործողությունների կա-տարման համար:

Համազաս բաղադրիչներով կազմված անականներ--Համազաս բա-ղադրիչներով բարդ բառերն առանձնապես արդյունավետ չեն անական-ների կազմության ժամանակ: Իրանք ավելի արդյունավետ են զոյական-ների, բայերի, մակբայների, թվականների կազմության մեջ: Ինչպես տեսանք, բարդ բառերով արտահայտված անականներն զերբաղադրող մա-տը կազմվում է ստորադաս բաղադրիչներ սենցող բարդություններով:

Բարդություններով արտահայտված անականները (որոնք ունեն հա-մազաս բաղադրիչներ) կազմվում են համ կոչն արմատի կրկնությամբ, կամ էլ իմաստային մերձավորություն սենցող բառերով, որոնք արտա-հայտում են՝

1) առարկաների արտաբերն, հոտեկանիչներ՝ ա) ձևային նոր-նոր, մեծ-մեծ, բարձր-բարձր, բարակ-բարակ և այլն բ) Գունային երանգներ ինչպես՝ կարմրազանակազույն, կապույտկանաչավուն, զիզնականաչա-վուն, կարմրադեղնազույն և այլն:

2. Մարդկանց հոգեկան, մտավոր-բարոյական և խոսելվածքի հաշ-կանիչներ՝ ուրախ-ուրախ, ուշիմ-ուշիմ, լուրջ-լուրջ և այլն: Ենան բարդ բառերին հատուկ է նաև մահրայական կիրառությունը:

3. Առարկաների ներքին հատկանիչներ՝ քաղցրաբրվավուն, քաղցր-մեղր, զտանաղի, զտանաղցրավուն, քրվաղանավուն և այլն:

Վերջին երկու դեպքերում բարդություններով արտահայտված ան-ականների բաղադրիչների իմաստները լրիվ համադր չեն և կարող են մեկնաբանվել երկակի, այսպես՝ կապույտկանաչավուն--կապույտվուն--կանաչավուն, կապույտ, որը կանաչին է տալիս, կարմրադեղնազույն--կարմրավուն-դեղնազույն, կարմիր, որը դարձնուզույն երանգ ունի և այլն: Հասկանալի է, որ վերջին մեկնաբանությամբ բարդության բա-ղադրիչների իմաստային համազորությունը լքանում է և վեր է ածվում ստորադասական հարաբերության:

4) Լեզուների անունների միացություններ, ինչպես՝ անզո-ֆրանսե-րեն, հայ-ռուսերեն, ռուս-հայերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, գերմաներեն-հայերեն և այլն:

Համազաս բաղադրիչներով շատ անականներ արտահայտում են պաշ-տոնական, բաղաբական, գիտատեսիլական, գործնական և այլ հարա-բերություններ:

1. Քաղաքական հարաբերություններ արտահայտող բարդ բառեր՝ ասվեա-իրանական, ռուս-հայդնական, մարգ-լենինյան, ժողովուրդա-ղեմովյանական, բանվորազուլուցիական, ռազմախաղաղական և այլն:

2. Պաշտոնական, գործնական հարաբերություններ արտահայտող բարդ բառեր՝ վարչատնտեսական, հսկիչ-դիտելուչերական, կոլտաու-լուսավորչական և այլն:

3. Գիտատեսիլական տերմիններ արտահայտող բարդ բառեր, ինչ-պես, օրինակ՝ մազնիաէլիկուրական, ճանապարհորդային, պատմաճա-մանստական, պատմաաշխարհագրական, կրճատփիլիսոփայական, ստա-մադրամնային և այլն:

Համազաս բաղադրիչներ սենցող անականներով հնարավոր է ավե-լի վառ և արտահայտիչ բնութագրել այս կամ այն առարկան, բանի որ այսպիսի կառուցվածքներում մի բառի մեջ միանում են միևնույն իմաս-տայն սենցող, իմաստներով մտտ կամ էլ տարբեր իմաստներ, արտա-հայտող բառեր, որոնք ծառայում են միևնույն հատկանիչը բնութագրույց համար: Այս հանգամանքը այս կամ այն հատկանիչը բնութագրույց զարժեռում է առավել արտահայտիչ: Ահա թե ինչու զերբաղադրական խոս-քում հաճախ են հանդիպում վերոհիշյալ կառուցվածքով բարդ անական-ներ:

Բնական նպատակներով այդպիսի անականների որպես մակդիր կի-րառվելն արտահայտիչ և հյուսիք է դարձնում խոսքը:

Անսովորական անացներով կազմված բարդություններ: Բարդ բա-ռերով արտահայտված անականների թիվը զգալի շահով ավելանում է ի հաշիվ անսովորական անացների, որոնք միանալով բալահիմքերին, կերտում են նոր անականներ: Եթե զոյականների ոլորտում նոր զոյա-կաններ կազմվում էին միայն վերածանցներով, այս անականների զեզվում էլ մեծաքի մի քիչ այլ է: Ինչպես հայտնի է, սովորաբար դասա-կարգող զեբ կատարում են վերածանցները՝ շատ ղեպերում, նրանք միանալով այս կամ այն հիմքին, փոխում են վերջինիս խոսքիմաստային պատկանությունը: Բայց մի շարք դեպքերում նախածանցներ (ժըն-տական) նույնպես կարող են փոխել որևէ բառի ձևաբանական ոլորտը: Այս առումով այդք էլ ընկնում --ան անացեր, որը, միանալով մի շարք բալահիմքերի, զոյականների, դրանք փոխակերպում է անականի: Ինչ-

պէս՝ անմեղադիր, անմեկնարան, անշողկապ, անբրվածին, անվերնագիր
և այլն:

Բացի ժխտական –ան նախածանցից, բայերից (բայաշիժքերից) և
ածականներն են կերտում նաև –իչ, –իկ, կակն, աբաբ, ոտ, կոտ, ու, անծ
վերածանցները: Բնութեք օրինակներ՝ –իչ –գրգռիչ, շախալախիչ, ումբակո-
ծիչ, ախտաճանիչ, առաջմղիչ և այլն: Իկ –գրասալչիկ, բարեկեցիկ, ա-
սամփոփիկ, փայափոփիկ և այլն: Ուն –դեղդեղուն, դայալլուն, կարկա-
շուն, խոխոշուն, փայլփլուն և այլն: Ան վերջածանցք ածականներն է կազ-
մում Հիմնականում բնածայնություններից՝ խշխշան, բշբշան, տգտգան,
նուրհան, գոռգոան և այլն:

Իճարկն, կան բայաշիժքերից ածականներ կերտող այլ ածանցներ
ևս, բայց բարդ բառերի հետ դուզարդրողներից ամենաարդյունավետները
վերահիշյալ ածանցներն են:

3. ԳԵՐԱՎԱՆՆԵՐՍ ԿԱՂԱՊՈՒՆԵՐ

Բարդ բառերով արտահայտված դերանունները կազմվում են հիմ-
նականում դերանվանական բազադրիչներով: Ընդհանրապես, դերանուն-
ների համակարգում հանդես եկող բարդությունների կշիռը մեծ չէ՝ հասի-
րենի բարդ բառերի մեջ: Ինքնին հասկանալի է, որ բիչ են նաև այն իմաս-
տային խմբերը, որոնցում ընդգրկվում են բարդ բառերով արտահայտ-
ված դերանունները:

Բարդ բառերով արտահայտված դերանուններն արտահայտում են՝
ա) ստանձնություն գազափար. ինչպես՝ ես ու ես, ինձ ու ինձ, մենք ու
մենք ձեզ ու ձեզ և այլն²⁹:

Ինչպես նրանում է օրինակներից, այս դեպքում բարդ բառերը կազմ-
վում են հիմնականում առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական դերանուն-
ներով, որոնք բարդության մեջ անձ են ցույց տալիս դիմալին հարաբե-
րությամբ. երրորդ դեմքի անձնական դերանուններով կազմված բարդու-
թյունները գործածական չեն ժամանակակից հայերենում:

Առաջին դեմքի եղանի թվով արտահայտված դերանուններով կազ-
մված բարդ բառերը ցույց են տալիս, որ խոսողը ինքն իր հետ է առանձ-
նանում (ես ու ես, ինձ ու ինձ) իսկ հոգեակի թվով արտահայտված դերան-
վանական բազադրիչներ ունեցող բարդ բառերը ցույց են տալիս, որ խո-
սողն առանձնանում է խոսելու պահին իր մոտ գտնվող անձանց հետ՝
(մենք ու մենք):

Երկրորդ դեմքի անձնական դերանուններով արտահայտված բա-
զադրիչներն ունենալիս բարդ բառերը ցույց են տալիս խոսակցի կամ խո-
սելու պահին նրա մոտ գտնվողների առանձնությունը գազափար ևնգ ու
ևնգ, ձեզ ու ձեզ:

բ) Հոգևակիություն, բազմակիություն. ինչպես՝ ինչ–ինչ, սա ու ես,
այս ու այն, այս ու այդ, այլևայլ, քանի–քանի, ուրիշ–ուրիշ և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ վերահիշյալ իմաստն արտահայտող դերան-
վանական բազադրիչների կազմությամբ մասնակցում են ցուցական,
հարաբերական և անորոշ դերանունները:

գ) Տարածական ու ժամանակային հարաբերություն. ինչպես՝ այս-
տեղ, այդտեղ, այժմում, այդժամ, այդտեղ և այլն:

դ) Հասկանիչի շափը՝ այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ և այլն:

Դերանվանական բառաբարդման կազմապարները բնեկիտ նկատելի
է, որ դերանունները հիմնականում կազմվում են շարահյուսորեն համա-
դասական հարաբերությամբ կազմված բազադրիչներից (որտեղ մեծ մա-
սամբ դերանվանական արտահայտություն ունեն). բացառություն են
կազմում այսինչ, այսժամ, այդտեղ, նույնչափ և նման այլ ձևերը, որոնց
երկրորդ եզրում հանդես են գալիս ժամանակի, տարածական, շափի
իմաստներ արտահայտող գոյականներ: Նման բարդությունների բա-
զադրիչները կապված են ասորագրասական (որոշիչ–որոշյալ) հարաբե-
րությամբ:

4. ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՍ ԿԱՂԱՊՈՒՆԵՐ

Բարդ բառերով արտահայտված թվականները, ի հակադրություն
ածականների, գոյականների, կազմվում են թվականների բազադրու-
թյամբ. թե ինչո՞ւ է թվականը ինքնակերտ, ինքնին հասկանալի է. որով-
հետև կազմությամբ բարդ թվականներն այս կամ այն կերպ արտահայ-
տում են թվի գազափար, իսկ այն հիմնականում արտահայտվում է թվա-
կաններով:

Կազմությամբ բարդ թվականների արտահայտում են. ա) առարկա-
յի թվի, բանակ՝ քանիսն, երեսունհինգ, վարսունհինգ, հազար ինն հար-
յուր քսան և այլն: բ) Առարկաների բաշխում թվային հավասար բաշխույթ.
ինչպես՝ մեկ–մեկ, երկու–երկու, հինգ–հինգ, տասը–տասը, հարյուր–հար-
յուր և այլն: գ) Առարկաների մեքենայի թվի. ինչպես՝ մեկ–երկու, երկու-
երեկ, չորս–հինգ, հինգ–վեց, հիսուն–վարսուն և այլն:

Կառուցվածքով բարդ թվականներն առանձնանում են այն բառա-

²⁹ Մ. Արեղյան, նշմ. աշխ., էջ 181:

կազմակերպիչական կազմաբաժնի և ունեն համազայն բաղադրիչներ, բացի այդ, ինչպես կրեամ է օրինակներէջ, վերեւում պատահելովս թուր իմաստները հատուկ են միայն թվականին: Թվականների բաղադրութեամբ կերտում են ետր թվականներ, միայն առարկաների բաղադրում ցույց տվող բարդութիւններն են հանգեց զայն մակրայի համակարգում: Թվականակերտ թուր կազմաբաժնի կենսունակ են ժամանակակից հայերենում: Թվականակերտ բարդութիւններն աչքի են ընկնում իրենց բազմաբնույթ կազմութեամբ. այդ մասին կհասնի հետագա շարադրանքում:

5. ՄԱԿՐԱՅԻՆՆԵՐ ԿԱԶՄԱԿՐԵՐ

Մակրայնը հիմնականում կազմվում են գոյականների, ածականների, թվականների, մակրայների ու կապերի բաղադրութեամբ: Ինչպես՝ փողոց առ փողոց, զիչե-ցերեկ, ուրախ-ուրախ, արագ-արագ, վեր ու վար և այլն: Ի տարբերութիւն մյուս խոսքի մասերի, բարդ բառերով արտահայտված մակրայներին յորհանուց է համազայնական հարաբերութեամբ կազմված բաղադրիչներ ունենալը (ստորադասական հարաբերութեամբ բաղադրիչներ ունեցող բարդ բառերը փոքր թիվ են կազմում մակրայների շարքում):

Կազմութեամբ բարդ մակրայներն արտահայտում են. ա) գործողութեան կատարման ձևը՝ խոմբ-խոմբ, շաբ-շաբ, պատառ-պատառ, ուրախ-ուրախ, նպարտ-նպարտ և այլն բ) Գործողութեան ժամանակային ու տարածական հատկանիշ. ինչպես՝ ժամ առ ժամ, րոպէ առ րոպէ, օր ու գիշեր, փողոց առ փողոց, զինհանդիման և այլն գ) Գործողութեան կամ այլ հատկանիշի շարժումը՝ շտա-շտա, էիչ-էիչ, մեկ-մեկ, երեք-երեք, սակալ-սակալ, հագիլ-հագ և այլն:

Ինչպես արեւն առկ էնը, շատ հազվադեպ են ստորադասութեամբ կազմված բաղադրիչներով մակրայները: Նման դեպքերում դերագոյ թաղարջը կապն է (կապական բառ), որի խնդրատեսակը յորհանուցակ ձևով դրսևորվում է բարդութեան սահմաններում, իսկ կախալ բաղադրիչը դերանուն է կամ գոյական՝ այսուհետև, այնուհետև, զյուրամեջ և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս օրինակները, այս կաղապարը կենսունակ չէ ժամանակակից հայերենի համար: Գրան հակառակ, մակրայների կազմութեան ժամանակ խոստ կենսունակ է և արդունավետ կրկնաբար

հարդորութիւններ կազմող բառաբարդման կաղապարը, որը, կարելի է ասել, գերշխում է մակրայակերտ բարդութիւններում:

Ելլին, որ բաղադրիչ բառերը մեծ մասամբ կրկնվում են ուղիղ ձևովով: Սակայն որոշ դեպքերում (Նատկայես տեղ ցույց տվող մակրայակերտ կաղապարներում) հանդիպում են այնպիսիները, որոնք սուսին բաղադրիչը զբաբարյան բացառական հարմի ձևն է կամ կազմված է նրա նմանակութեամբ: Նման բարդութիւններ կազմվում են նաև ժամանակակից հայերենի բացառականից:

Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ պատեպատ, դունդոտ, տնտուն, բերեթում, երկերեկի և այլն:

Ինչպես տեսանք վերը շարադրվածից, բարդ մակրայների կազմութեամբ բացի մակրայներից, մասնակցում էին գոյականները, ածականները, դերանունները, թվականները կապերը: Ուրեմն մակրայն աչի խոսքի մասերից է որոնք կազմավորվում, հարտանում են այլ խոսքի մասերի հաշիվն և նրանցում թիչ չեն իմաստային տեսակետից ոչ միաստար՝ կրկնակիված իմաստ ունեցող բառերը: Հետևարար նման բառերը խոսքիմասային մի բնորոշ իմաստի կարգին ունենում են նաև մեկ տրիչը: որի հետևանքով տվյալ բարդ կաղալ է պատկանել միսամանակ տարբեր խոսքի մասերի: Այս տեսակետից մակրայները մտանում են սակայններին:

Թիչ չեն բարդութիւններով արտահայտված աչի մակրայները, որոնք կազմվել են ածականակերտ կաղապարներով և համաբարյան հանդես են զայն ածականների ու մակրայների համակարգերում: Ինչպես՝ բոնգեմար, ռանհար, լիսարբ, հագնատանջ, մտալուր և այլն:

Այս բերույթի վկայում է լեզվի պատմական պարզման ընթացքում ստացացած խոսքիմասային փոխանցումների մասին:

6. ԲԱՏԻՆԵՐ ԿԱԶՄԱԿՐԵՐ

Բառաբարդութեամբ որպես բառակազմական միջոց շատ արդունավետ է քաչ խոսքի մասի կազմութեան ժամանակ: Կառուցվածքային տեսակետից բառաբարդութեամբ բայերը հակվում են այնին շատ դեպի վերլուծական ձևերը (հարազրական, զուղազրական բայեր), սակայն համարական կազմութեամբ բայերը նույնպես պատկանելի թիվ են կազմում բարդութիւններով արտահայտված բայերի շարքում:

Մինչև հիմա րինված անվանական բառաբարդման կաղապարներն արտահայտում էին առարկայի, նրա հատկանիշի, հատկանիշի հատկա-

նիշի կամ դրանք որևէ հարաբերությամբ ցույց տալու իմաստներ: Եթե անվանական բառաբարդման կաղապարներն անմիօրինակ էին իրենց արտահայտած հիմնական իմաստներով և խորթմասային պատկանելու-
թյանը, ապա բայական կաղապարներն ունեն մեկ ընդհանուր նշանակու-
թյուն՝ նրանք արտահայտում են անորոշության կամ եզրույթյան առաջ-
փար: Գործողության կամ եղելության ամենաընդհանուր արտահայտու-
մը՝ կապված օբյեկտով աշխարհի բաղաձայն հարաբերությունների՝
շարժման, որևէ երևույթի, հատկանիշի առաջացման, գիճակի, դրության
և այլնի հետ, հանդիսանում է բայական բառաբարդման կաղապարի
ընդհանուր նշանակությունը, քանի որ այն, կերտելով բայեր, պետք է
անկալման ունենա բայիմաստ, որն ամփոփում է վերոհիշյալում:

Բայական բառաբարդման կաղապարներն ունեն յուրահատուկ կա-
ռուցվածք, դրանցում անհրաժեշտություն է բայական բաղադրիչի առկա-
յությունը, այլապես անհնար է արտահայտել բայիմաստ, գործողության
կամ եղելության զգալիփար:

Եթե համեմատելու լինենք զոյականակերտ, ածականակերտ և բա-
յական կաղապարները, ապա կարելի է նկատել, որ գոյականները, ածա-
կանները ինքնակերտ լինելով՝ հանդերձ նաև աշխույժ են (գոյականներ
կազմվում են դոյական+դոյական, գոյական+բայ (բայաբառառ), ածա-
կան+գոյական, դերանուն+բայաբառառ. բայ+բայ և այլ կաղապարնե-
րով), իսկ բայական բարդությունը կա՞մ ամբողջովին է ինքնակերտ, կա՞մ
մասամբ. այլ կերպ ասած, այն կա՞մ ամբողջությամբ է բայական կազ-
մվում է բայ+բայ կաղապարով (զմմծել, աղաչել-պաղաչանել, քաշքշել
և այլն), կա՞մ էլ մասամբ՝ միայն վերջին բաղադրիչն է բայական: Ինչ-
պես, օրինակ՝ վիրահատել, հյուրընկալել, հյուրասիրել և այլն:

Բայական բառաբարդման կաղապարները բաղաձայն են ինչպես
րենց ձևաբանական, այսպես ու շարահյուսական կազմով:

Գրանք Անտրանոսն արտահայտվում են հետևյալ կաղապարներով՝
բայ+բայ (Յուշը-ընայ, հալվել-մաշվել և այլն), զոյական+բայ (զոյա
տուր, վիրահատել և այլն) ածական+բայ (կարմրին տալ, կանաչ կապծ
և այլն), դերանուն+բայ (իրարով ընկնել, իրար անցնել և այլն), մակ-
բայ+բայ (վեր ենել, ներ գալ և այլն), թվական+բայ (մեկ անել, չորս
անել և այլն), ձայնարկություն+բայ (օֆ անել, այս բաշել և այլն), քնա-
նախություն+բայ (զրկել անել, միտու անել և այլն) և նշված բայական
կաղապարներից ամենաարդյունավետներն են գոյական+բայ, բայ+
բայ կաղապարները: Ընդ որում, բայ+բայ կաղապարում բարդության
բաղադրիչների ունեն համադասական փոխհարաբերություն, որանք հիմ-

նականում գույադրական բայեր են. ինչպես՝ գոսալ-գոշել, աղաչել-պա-
ղաչել, քոշել-հասնել, աճել-փայլել և այլն:

Բացի համադասական հարաբերությունից, բայական բարդությու-
ններում, զերակշռում են նաև ստորդաս բաղադրիչներով բարդությու-
նները, որոնցից ամենաարդյունավետն է գործողության օբյեկտ+գործ-
ողություն կաղապարը, ուր ստորդաս բաղադրիչը հիմնականում արտե
հայտվում է լինում գոյականով: Ինչպես, օրինակ՝ զոյա տալ, վիրահա-
տել, գառավանդել և այլն:

Բացի գործողության օբյեկտ+գործողություն բայական կաղապար-
ից, գոյական+բայ ընդհանուր կաղապարի մեջ են մտնում նաև այլ
մանրակաղապարներ, որոնք արտահայտում են գործողության և նրա
հետևանքով առարկաների ու հանգամանքների հարաբերություններ:
Այսպես՝ զգալի լինել բայական բարդություններ են կազմվում գործողու-
թյան կատարման միջոց+գործողություն (ապակեպատել, ոսկեզօծել,
ժողկապատել, կանաչապատել և այլն), գործողության հանգաման առար-
կա+գործողություն (ձնաք ձնաքի տալ, խեթ խելքի տալ, զլուխ զլխի
տալ), գործողության անշատան առարկա+գործողություն (ձնաքից զնալ,
աշրից ցցել, խելքից հանել, զահալիծել և այլն) կաղապարներով: Համե-
մատաբար ավելի պակաս արգաստվոր են գործողության կատարման
տեղ+գործողություն (տեղափոխվել, մտա գալ, ետ գալ և այլն) գործ-
ողության կատարման ձև+գործողություն (ոտնահարել, բռնցքահարել,
իկրակշռել, հազատաբաշխել և այլն), գործողության կատարման շարժ-
վող գործողություն (շատախոտել, շորս անել, հազառ անել և այլն) կաղապար-
ները:

Բայական բարդություններն արտահայտում են թագմապիսի իմաստ-
ներ, որոնցից մի բանիսին կանգրադանանք ստորև.

1. Բայական բարդություններ, որոնք արտահայտում են շարժման
գործողություն. որանց մեջ, բայ շարժման քնույթի, կարելի է տարրե-
րակել. ա) մեխանիկական շարժում արտահայտող բայեր քոշել-հասնել,
զնալ-քնել, տեղափոխել, տեղաշարժել, փառվածել, ուրակածել և այլն;
բ) Հասարակական շարժում արտահայտող բայեր. ազատագրել, բուհա-
գրվել, տիրակալել, կեղաչել, քաղաղել, պայքար մղել, նակատա-
մարտ տալ և այլն: գ) Ֆիզիոլոգիական շարժում արտահայտող բայեր՝
արյունահոսել, հեռագրալ տեղեկալիլ, ծարձակիլ, արմատակալել և
այլն:

Այս խմբերն էլ ունեն իրենց ենթատեսակները: Այսպես՝ մեխանի-
կական շարժում արտահայտող բայական բարդությունները կարող են

ցույց տայ՝ ա) շարժման, ուղևորման գործողություն, ինչպես՝ երեկելի, անցողաբան անել, բռնի-գնալ, համախ ընկնել, ելամտա անել և այլն:

Որոշ իմաստային երկիկողմանություն և նկատվում շարժման, ուղևորման գործողությունն արտահայտող զուգադրական բայերում, նման բայական բարդություններում առաջին բաղադրիչը ցույց է տալիս շարժման, ուղևորման գործողություն, իսկ երկրորդը՝ էրբեմն այդ գործողության հետևանքը՝ բռնի-հանել, անցնել-ընկնել, գնալ-կորել, գալ-ընկնել և այլն, իսկ երբեմն էլ՝ նպաստիչ³⁰, ինչպես գնալ-բերել, գալ-գեկուցել, վեր կենալ, տեսնել և այլն: Բ) Տեղափոխության գործողություն, ինչպես՝ տեղաշարժել, դուրս մղել, փակցնել-աանել, բռնել-բերել և այլն:

Ֆիզիոլոգիական շարժում արտահայտող բայերի մեջ հիմնականում կարելի է տարբերակել՝ ա) Բուսական ու կենդանական օրգանիզմների զարգացման ու զուլության հետ կապված տարբեր գործողություններ արտահայտող բայեր, ինչպես՝ քիմակալել, բարսաղրել, ունկնդրել, տերեմազգրկել, ծաղկաբափկել, ծաղկազարգրել, սիրտ խփել, ուլազնաց լինել, դողդալ և այլն: Բ) Մարդկանց մտավոր գործունեությունները հիշարժող գործողություններ, ինչպես՝ մատատեղվել, մատառվել, մտապատկերել, մտապանել, խոհրդակցել, մեծախոսել և այլն:

Գ) Մարդկային տարբեր զգացումներ, ասլրումներ, ընկալումներ արտահայտող գործողություններ՝ երկյուղ կելի, աղաչանք անել, սիրամաղկել, սիրաշանել, հուսալվել, հուսալրել, հույս ունենալ և այլն:

Հասարակական շարժում արտահայտող բայական բարդությունները համեմատաբար ավելի սակավաթիվ են, և տեղաբար մեծ չեն նաև նրանց իմաստային ընդգրկման սլրությունը: Բացի վերոհիշյալ իմաստներից, բայական բարդությունները կարող են արտահայտել՝

1 Հաղորդակցման գործողություն, ինչպես, օրինակ՝ հեռախոսել, հեռագրել ասել-խոսել և այլն:

2 Մարդկանց աշխատանքային գործունեություն արտահայտող գործողություններ՝ լուսանկարել, փորագրել, հակցել, քերակշռել, հանգուռել, վերհանալ, դասախոսել, ձեկանկարել, լվաց անել և այլն:

3 Կենցաղային հարաբերություններ արտահայտող գործողություններ, ինչպես՝ հաւանախոսել, ծախիթել, եփել-քափել, օտել-խմել, կուրբեկալել, կուրափել, հաւանախոսել, ժառանգազրկվել և այլն:

4 Բայիմաստի սաստկացում, նման իմաստ հիմնականում արտահայտում են գուգղրական բայերը, որոնց բաղադրիչները համանիշ գործողու-

թյուններ են արտահայտում, իսկ ամբողջ կառուցվածքն արտահայտում է բաղադրիչների բայիմաստի սաստկացում³¹: Ինչպես, օրինակ՝ գերվել-ատարվել, հալվել-մաշվել, հիանալ-սհնշանալ, ապշել-գարմանալ և այլն:

5. Գործողության բազմակիություն, տեսականություն, ուժգնություն և արտահայտում մի շարք զուգադրական բայերով ու բայակրկնադրանքով: ինչպես՝ խարել-խարխրել, շափել-շափչիել, եմալ-եմվալ, գմբծել, փոքրել, խշխշալ և այլն³²:

6. Երեւոյնների աստիճանական զարգացում արտահայտող գործողություն, չորսնաստի իմաստային կապ կա նման բայական բարդությունների բաղադրիչների միջև Մտալում է այնպես, որ երկրորդ բաղադրիչով արտահայտված գործողությունը հանդիսանում է առաջին բաղադրիչի ցույց տված գործողության հաջորդ կտապը, ինչպես՝ ծնվել-մեծանալ, շափել-նկել, վարել-ցանել, լցվել-բափվել, փնտրել-գտնել, ծիլ-ծալկել և այլն:

7. Մի շարք բայական բարդություններ արտահայտում են գործողության վախճանականություն: Սրանց առաջին բաղադրիչն արտահայտում է սրել գործողություն, երկրորդ բաղադրիչ՝ այդ գործողության վախճան³³: Ոչ մեծ տարածում գտած յաւոյտի բայական զուգադրությունների երկրորդ նշքում հանդես են գալիս պրծնել, վերջացնել, ավարտել բայերը: Ինչպես՝ ուտել-պրծնել, խմել-վերջացնել, կարգալ-ավարտել, գրել-պրծնել, ավորել ավարտել և այլն:

Պետք է նկատել, որ բայական բարդությունների նշված իմաստային խմբերի մեջ անանցանելի օսմաններ չկան: Երբեմն որոշ բայական բարդություններ ունենում են նաև այլ բայերի առանձնահատկություններ: Այն-Այնու՝ դասախոսել բայը նշված է մարդկանց աշխատանքային գործունեություն արտահայտող բայերի իմաստային խմբի մեջ, բայց հրաման կա նաև հաղորդակցական գործողության իմաստ, հեռախոսել, ասել-խոսել և նման այլ բարդություններում ավելի ընդգծված է հաղորդակցական գործողության նշանակությունը, բայց նրանցում կա նաև մարդկային մտավոր գործունեության իմաստը, քանի որ բացառված է այն փաստը, որ մարդ կարող է առանց մտածելու խոսել: Ենչպես որ, վերոհիշյալ իմաստային խմբավորումները կատարված են ըստ բայիմաստներում գերակշռող հատկանիշի: Իսկ միևնույն բայի իմաստա-

31 Եսյն ակզում, էջ 195:
32 Եսյն ակզում, էջ 186:
33 Եսյն ակզում, էջ 192:

30 Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 192.
132

տարբեր ոլորտների առանձնահատկություններ ունենալը բացատրվում է նրա իմաստային ճկունությամբ:

8. Պաշտամունք, հավատալիքներ, սովորություններ նշանակող բարդություններ, ինչպես, օրինակ՝ երգում տալ, աղոթք անել, խաչակնքել, ուխտադրել, ուխտագրել, երգում-հավատ անել (ուռել) և այլն:

9. Չմտրեալիքներ ու խաղեր արտահայտող բայեր. ինչպես՝ բեֆ անել, խախեմակ անել, կտակ անել, սրախսել, ֆուտբոլ խաղալ, շախմատ խաղալ, սուեհամառել և այլն:

10. Բնաձայնական իմաստ արտահայտող գործողություն. ինչպես՝ հաֆ անել, փիշտ անել, միստ անել, խշիշալ, բշբշալ, խզխզալ և այլն:

11. Երկհային լուսատուների, մթնոլորտին վերաբերող գործողություններ՝ անձուր գալ, շոգ անել, կարկանդակել, արեհատվել, աստղագրողել և այլն:

Սրանք են հիմնականում այն իմաստները, որոնք արտահայտվում են բաղադրյալ կազմապարհերով:

Ինչպես տեսնում ենք, բաղադրյալ բառարարգման կազմապարհներն աչքի են ընկնում իմաստային բազմազանությունում և բավականին մեծ թիվ են կազմում:

ՍՊԱՍԱՐԿՈՒ ԽՈՒՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԲԱՅԱՐԱՐԿՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐԿՆԵՐ

1. ՇԱԿԱԿ

Սպասարկու խոսքի մասերից (կապեր, շաղկապներ, եղանակավորող բառեր, ձայնարկություններ) ոչ բոլորն են արտահայտվում բարդ բառերով: Մասնցից կապերն քննչանրապես չեն արտահայտվում բարդություններով, իսկ ձայնարկությունների մեջ դրանք խիստ սակավաթիվ են:

Հնդհանուր առմամբ, սպասարկու խոսքի մասերի մասին կարելի է ասել, որ դրանք շունեն հայերենի բառարարգման բազմազանությունները և այդ խոսքի մասերի ոլորտում հիմնականում հանդիս են գալիս հարսդրական ու կցական բարդությունները:

Կցական բարդություններով կազմված շաղկապներից են այլեմը, այսինքն, այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, մինչդեռ և այլն:

Բարդ շաղկապների մի տեսակն են հարադրական կազմությամբ շաղկապները, ինչպես՝ կամ բե, միայն բե, կարձես բե, քանի որ, նենց որ, ինչպես և, բայց և և այլն:

Նկատելի է, որ հարադրական շաղկապների կազմության մեջ ար-

դյունավետ են և, որ, բե շաղկապները. ընդ որում, դրանք կարող են հարադրվել ինչպես շաղկապների, այնպես էլ այլ խոսքի մասերի հետ և կազմել բարդ շաղկապներ:

Այսպես՝ հարաբերական զերանունների, ինչպես նաև այլ բառերի հետ զործածական է որ շաղկապը. ինչպես՝ քանի որ, այնքան որ, բե որ, այնպես որ, շնայած որ, մանավանդ որ և այլն:

Զգալի թվով բարդ շաղկապներ են կազմվում նաև բե, և շաղկապներ և այլ բառերի հարադրությամբ՝ կամ բե, միայն բե, բե որ, ասես բե, ինչպես և, աստի և, ուրեմն և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, բարդ շաղկապների բաղադրիչներից մեկը մեծ մասամբ պարզ շաղկապ է լինում: Բայց կան նաև հարադրյալ շաղկապներ, որոնց ոչ մի բաղադրիչն առանձին վերցրած շաղկապ էլ, դրանք թիվը, խնարկն, շատ չեն, այդպիսիք են՝ համենայնդեպ, այն է, քստ որում, ընդ որում և այլ շաղկապները:

Նկատելի է, որ որոշ բարդ շաղկապների բաղադրիչները դարարյան հոլովածներ կամ նախդիրներ են. ինչպես՝ այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այնուհանդերձ, համենայնդեպ, քստ որում, ընդ որում և այլն:

Շաղկապները լինում են երկու տեսակի՝ համազայնական և ստորազայնական. նրանք համազայնախառնարար ցույց են տալիս նախազայնաձայն անդամների, բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող նախազայնությունների, ինչպես նաև միևնույն խոսքը կազմող նախադասությունների ու նաև մասերի հարաբերություններ: Իսկ խոսք, նույն նշանակության ունեն նաև բարդություններով արտահայտված շաղկապները: Վերահիշյալ ընդհանուր հարաբերություններն արտահայտելիս շաղկապների ի հայտ են բերում մի շարք իմաստային յուրահատկություններ: Այս տեսակետից առանձնատեսակ աչքի են ընկնում բարդ շաղկապները: Նման շաղկապները, հարադրական կազմությամբ շաղկապները, իմաստային ու կերտական տեսակետից յուրահատուկ տեղ են գրավում շաղկապների շարքում: Դրանք ցույց են տալիս այնպիսի հարաբերություններ, որոնք մյուս շաղկապներով չեն արտահայտվում կամ էլ արտահայտում են իմաստային նրբերանգներ: Կազմությամբ պարզ շաղկապների նկատմամբ բարդ շաղկապների այս իմաստային առավելությունը բացատրվում է նրանով, որ բարդ շաղկապների յուրահատկությամբ բաղադրիչ ամբողջ հարուցվածքի մեջ ունի իր էական դերը թե՛ բառակազմական, թե՛ իմաստային տեսակետից:

Այսպես, և՛բե պարզ շաղկապը հանդես է դալիս եղանակավորող բառի հետ, սպա վերջինս շաղկապի արտահայտած իմաստին համապա-

տասխան երևեց է տալիս, դրանով իսկ օտեղծելով յուրահատուկ հարաբերություն: Այդպես են նաև այլ խոսքի մասերի զուգարությունը կազմիմով շարժականները:

Այդ պարզ կերիս, եթե համեմատելու լինենք (իմաստային մերձավորություն) ունեցող մի բանի պարզ և բազադրյալ շարժականներ ինչպիսիք են՝ որ-մանավանդ որ, սակայն-և սակայն, կամ-կամ քե և այլն³⁴:

Պատճառի և հիմունքի հարաբերություն է արտահայտվում որ, մանավանդ որ շարժականներով, սակայն այլ հարաբերությունը անաշին դեպքում արտահայտվում է սովորական ձևով, իսկ երկրորդ դեպքում պատճառի և հիմունքի հարաբերության իմաստն արտահայտվում է՝ հատուկ կերպով բնօգծելով որևէ տեսակետից կարևոր այս կամ այն առգամբ: Բերենք բնագրային օրինակներ. «Եվ, որ նիտարբրովում ես, պատճառն (Ս. Այվազյան)»: «Եվ նա, որ յուր ուրախությունը քո իղձերը կատարելու վնջ եր տեսնում, անուշաչիր շարխի թղթեր քո դաջումները, մանավանդ որ նրանք լինի հակառակում յուր փոտարիտական նպատակներին» (ՄԳՄ): Առաջին օրինակում կա նաև պայմանի իմաստի թույլ արտահայտություն: Իսկ երկրորդ օրինակում մանավանդ որ շարժական կապում է դիմադր նախադասությանը աշխարհի նախադասությունը, որով արտահայտվում պատճառով պլաավոր նախադասության արտահայտում գործողության կատարումը դառնում է լիտվի անխուսափելի և ավելի է ընդշում սովյալ գործողության իրականացման անհրաժեշտությունը:

Եթե համեմատելու լինենք սակայն, և սակայն շարժականների իմաստները, սպա կտեսնենք, որ սրանցից առաջինը արտահայտում է հակասման հարաբերություն, իսկ և սակայն բարդ շարժական արտահայտում է այլ հարաբերության սատակողում: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ «Քավորի դեմքի վրա փայլեց գոհության մի ժպիտ, որը, սակայն, գարշմանք պատճառեց վիրարություն» (ՄԳՄ): «Ե՞նթ օր անցավ, և սակայն Բեշիրը շարժական թյուրականն առնելը (ն. տ.):

Վերջին օրինակում և շարժական և սակայն բարդ շարժականն ալեկացնում է նաև միավորման հարաբերության իմաստ³⁵:

Իսկն ձևով կամ բաժանական շարժականը քե բազադրիչ: Նեա երբեմն արտահայտում է տարակուսանք, կասկած, երկընդրանք: Օրինակ՝ «Նախասանի... իշխանապետ կամ արքայից-արքա հշակվեցավ Աբասը» (ՄԳՄ):

«Նեաբարբրությունը հարցրեց, թե արդյոք կարողացավ անձանթ մնալ Սևարային, կամ թե տեղեկացա՞վ ցանկացած զազտնիքներին» (ն. տ.):

Շարժականները, այդ թվում և բարդություններով արտահայտված շարժականներն ունեն բարձրաթիվ իմաստային խմբեր: Այսպես, Ս. Աբրահամյանը համադրատական շարժականներն ըստ իմաստի բաժանում է երեք խմբի՝ միավորել շարժականներ, ներհակական շարժականներ, բաժանական շարժականներ, որոնք ունեն իրենց ենթախմբերը. ստորադասականների մեջ ըստ իմաստի առանձնանում են մեկնական, ժամանակի, պայմանի, պատճառի ու հիմունքի, զիջական, նպատակի, համեմատության, մակբայական, բացառյալման տեսակները³⁶:

2. ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՆԵՐ

Բարդ բաներով արտահայտված եղանակավորող բաներն առանձնապես շատ չեն, և երանց մեծ մասն ունի վերականգնական կազմություն, համադրական կազմություն ունեն անավասիլ, քե՛րես, միգուցե, միթե, նույնիսկ, իսկպես, համենայնդեպս, այնուամենայնիվ եղանակավորող բաները:

Ինչպես նախորդ դեպքում շարժականների, այնպես էլ եղանակավորող բաների կազմության ժամանակ արդյունավետ է քե շարժականը, դրանով կազմվում են մի շարք հայտարարական բարդություններ՝ կարծես քե, կարծիք քե, հասիվ քե, ինչպիս քե, դիվար քե, իյր քե, ետե՛ի քե, երենկ քե, իրե՛ր քե և այլն: Եղանակավորող բաների կազմության համար զգալի քե ունեն նաև ինչ դերանունը և մինչև կապը՝ Դրանք հանդես են գալիս հեռակալ կազմություններում՝ ինչե՛կ, ինչե՛կից, ինչ օր է, ինչ խոսք, ինչպես չէ, մինչև իսկ, մինչև անգամ և այլն:

Բարդ բաներով արտահայտված եղանակավորող բաները պարզերի համեմատությամբ սովիչ շատ իմաստային նրբերանգներ արտահայտելու հնարավորությունն ունեն և ավելի ճշգրիտ են ներկայացնում խոսքի վերաբերումները: Իսկ խոսքի ճշգրտությունը և դրա համար լեզվական միջոցների հայթայթումը միշտ ուղեկցել են լեզվի զարգացմանը և ազգակահանգիտեցը դրա համար:

Պարզ և բարդ եղանակավորող բաների իմաստային տարբերությունը ցույց տալու համար համեմատենք իմաստով իրար մօտ ինչ խոսք և ինչ եղանակավորող բաները բնագրային տեքստում. «Ինչ խոսք, որ խորը

34 Ս. Աբրահամյան, Չթիվող խոսքի մասերը և երանց բառակես ու փրկականական հատկանիշները՝ փոխհարաբերությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1955, էջ 297:

35 Նույն տեղում, էջ 440:

36 Այդ մասին մանրամասն ան՝ Ս. Աբրահամյան, Եվ, աշխ., էջ 408—497:

նշանակություն է ունեցել այն, որ այդ ներկայացման մեջ Միրանոլչիին շքեպետներ էին հմուտ արվեստագետներ (ՌԶ): «ՌԶ», նա շարունակում էր իր մտքի բնիչը (Շիրմ): Ընդգծված եղանակավորող բառերը արտահայտում են խոսողի հաստատական վերաբերմունքը, բայց նկատելի է, որ առաջին զեպյում այդ վերաբերմունքն ավելի ցայտուն է և ընդգծված է նույնը կարելի է ասել նաև այլ զուգերի համար. ասենք՝ միայն-միմիայն, անգամ-մինչև անգամ և այլն: Միմիայն բառով ավելի է բնդգծված սահմանափակման, իսկ մինչև անգամ-ով սաստկական իմաստները, իմաստով զրանց մերձավոր միայն, անգամ բառերի համեմատության:

Եղանակավոր բառերն իմաստային տեսակետից բաղմագան են, նրանք լինում են հաստատական, ցուցական, երկբայական, սաստկական, սահմանափակման, կամային, դիջական, ժխտական, բաղձանքի³⁷:

Անշուշտ, այս իմաստներն արտահայտվում են նաև կազմության մեջ բարդ եղանակավորող բառերով:

Բարդ բառերով արտահայտված եղանակավորող բառերն ավելի հաճախ արտահայտում են խոսողի երկբայական կամ հաստատական վերաբերմունք:

Եվ իբրք, նման իմաստներ ունեցող եղանակավորող բառերը զգալի թիվ են կազմում կազմության մեջ բարդ եղանակավորող բառերի մեջ: Բարդություններով արտահայտված հաստատական եղանակավորող բառերն են՝ իսկպպես, իսկպպես օր, ինչ խոսվ, իսկ ի, իսկ, իրավ օր, ինչպես երկբայականները՝ կարճես քե, իբր քե, իրել քե, միզուցե, լիճի քե, մի՛քե, կա-չկա և այլն:

Բարդ բառերով արտահայտված դիջական, սաստկան, բաղձանքի, ցուցական իմաստ ունեցողները համեմատաբար ավելի սակավաթիվ են: Ինչպես տեսանք, բարդ բառերով արտահայտված եղանակավորող բառերը բավականին սակավաթիվ էին, և բառաբարդումը, որպես բառակազմական տիպ, առանձնապես արդյունավետ չէ եղանակավորող բառերի կազմության ժամանակ:

Ինչ վերաբերում է ձայնարկություններին, ապա դրանք իրենց հատուկ հուպարտահայտչական իմաստով յուրահատուկ շքու են ներկայացնում բառապաշարում: Չունենալով տարբայական-տրամաբանական իմաստ, ձայնարկությունները շարահյուսական կապի մեջ չեն մտնում այլ բառերի հետ, շարահյուսական խումբ չեն կազմում, հետևաբար չեն կարող կազմել նաև բարդ բառ: Մյուս կողմից՝ բարդ բառերով արտա-

հայտված ձայնարկություններ չկան ժամանակակից հայերենում, բռնի որ ձայնարկությունների հատկանիշներից մեկն է նրանց սակավահյուսուն լինելը: Այս փաստն արդեն խոսում է այն մասին, որ ձայնարկությունները չեն կարող լինել անանցավոր, բարդ, այլ կերպ ասած՝ նրանք չեն բաղադրվում ձևույթներից: Ձայնարկությունները ոչ միայն չեն բաղադրվում ձևույթներից, այլև չեն մտնում բաղադրությունների մեջ: Հասկանալի է, որ նրանք չեն կարող հանդիսանալ բարդությունների կազմիչներ: Այս տեսակետից կան միայն ընդիս բացառություններ: Ձայնարկությունները մասնակցում են մի բանի հարադրական ու կցական բարդությունների կազմությանը: Դրանք են՝ ախ ֆաշել, վայ տալ, ախ ու վախ անել, հան ասել, հայնայ, վայվայ:

Որոշ զեպերում ձայնարկությունների կրկնությունը (օփ-օփ, ալ-ալ, վայ-վայ և այլն) բառային արժեք չունի դրանով միայն արտահայտվում է տվյալ ձայնարկություններով արտահայտված իմաստի սաստկացում, առանց բարդության արժեք ստանալու: Նույնը կարելի է ասել նաև բնաձայնությունների կրկնության մասին, զրանց կրկնությունն արտահայտում է բնույթյան երևույթների, առարկաների, կենդանիների արձակած ձայների բազմակիություն: Երկու դեպքում էլ՝ թե՛ ձայնարկությունների, թե՛ եղանակավորող բառերի կրկնությունը կարող է ունենալ ոճական արժեք:

Բնաձայնությունների մեջ չկան բարդ բառերով արտահայտված կազմաբանք: Դրանք էլ ձայնարկությունների նման հիմնականում միաձուլվ են, իսկ բնաձայնական բառի կրկնությունն, ինչպես տեսանք, բառային արժեք չունի: Չնայած բնաձայնությունները բարդ բառերով չեն արտահայտվում, բայց կարող են մասնակից դրոշ բարդ բառերի կազմությանը: Ընդ որում, այս դեպքում բնաձայնական հիմքը որևէ բարդություն է կազմում միայն այս կամ այն անանցի միջոցով: Այսպես՝ -ոց անանցով կազմվում են զոչականներ՝ տգտոց, սվսվոց, խշխոց, չըվ-չըլոց, փսփոց և այլն:

Այ -ով կազմվում են բայիկ՝ խշխալ, բշբշալ, տգտոց, սվսվալ, փսփալ, մկմկալ և այլն:

Ան անանցով բայահիմքերից կազմվում են անականներ. ինչպես՝ սվսվան, խշխան, տգտան, մկմկան, դոդոան և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բնաձայնությունները ձայնարկությունների համեմատությամբ շատ ավելի կենսառակ են բարդ բառեր կազմելիս, դրանցով կազմվում են այլ խոսքի մասեր՝ զոչականներ, անականներ, բայեր, բայց ոչ բնաձայնական բառեր:

37 Նույն անգամ, էջ 376:

Բառարարդման ձևեր ունեցող մյուս սպասարկու խոսքի մասերից շաղկապներն ու եղանակավորող բառերը համարվում էին ինչպես միմյանց, այնպես էլ այլ խոսքի մասերի հետ և կազմում էին նոր շաղկապներ ու եղանակավորող բառեր:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, բնածայնական բառերը միակողմանի են մասնակցում բարդ բառերի կազմությանը, քանի որ զբաղեցում կերպում են այլ խոսքի մասեր, բայց ինքնակերտությունը միանգամայն բացակայում է: Միջնդեռ մյուս խոսքի մասերը՝ զոյականները, անականները, քվականները, բայերը, մակբայները, շաղկապները եղանակավորող բառերը, այլակերտ լինելով հանդիմ, նաև ինքնակերտ էին:

Այսպիսով, անփականներ, բայական բառարարդման կազապարներ, ինչպես նաև սպասարկու խոսքի մասերի բառարարդման կազապարների ընկալությունը ցույց տվեց, որ առարկա խոսքի մասերի ուղղահանրում բառարարդումը միատեսակ հասկեն չի գալիս: Այն շատ զորեղոր է կենսատմակ է գոյականների, անականների, բայերի կազմության ժամանակի Դերանունները, քվականները, մակբայները բառարարդման կազապարների համախաղանությունը միջին դիրք են զբաղում խոսքի մասերի համակարգում, իսկ շաղկապների, եղանակավորող բառերի մեջ բարդ բառերը շատ քիչ են: Գրանց կողքին կապերը, ձայնարկությունները, բնածայնությունները բարդ բառերով քնդհանրապես չեն արտահայտվում: զբաղեցնց ձայնարկություններն ու բնածայնությունները հիմնականում միանկույթ են և ինքնին հակամանակ է, որ չեն կարող բառարարդված ձևեր ունենալ, իսկ կապերը, շնայած միանկույթ չեն, ունեն նաև անանցված ձևեր, բայց չեն արտահայտվում բարդ բառերով:

ԲԱՌԱՐԱՐՈՒՄԱՆ ՏԵՄԱԿԵՏԻՑ ԱՐԳՅՈՒՆԱՎԵՏ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

Գծվար չէ նկատել, որ անփական և բայական բառարարդման կազապարներն ընդգրկում են հայերենի բարդ բառերի մեծ մասը: Գրանց ընկալությունը ցույց է տալիս, որ առանձին խոսքի մասեր տարբեր մասնակցություն ունեն բառարարդման ժամանակ: Հայերենի խոսքի մասերն այս առումով քննելիս հայտնի է դառնում, որ զբաղեցնց արդյունավետությունը կարող է լինել մեծ և փոքր: Կերբին դեպքում որևէ խոսքի մաս կարող է մասնակցել մեկ կամ մի քանի բարդությունների կազմությանը, մյուս դեպքում այս կամ այն ձևարանական միավորը համարվում է համարյա բոլոր խոսքի մասերի հետ (որը, իհարկե, առավելագույն արդյունավետությունն է և ոչ միշտ է հնարավոր): Այս տեսակետից աչքի են ընկնում գոյականները, բայերը, անականները:

Գրան հավանաբար, ցածր արդյունավետություն ունեն ձայնարկությունները, վերջիններս մասնակցում են քնդամենը մի քանի բարդ բառերի կազմությանը (հայնայ, վայվայ, այնուպես, այնուվիշ):

Բառարարդման ժամանակ որևէ բառի (ինչ խոսքի մասի էլ պատկանելիս լինի այդ բառը) բառակազմական կենսունակությունը կախված է տվյալ բառի կազապարության հնարավորություններից, իսկ վերջին, իր Ներքին, կախման մեջ է գտնվում տվյալ բառի իմաստային ընդգրկման ժամալից, նրա բազմիմաստությունից: Որքան բազմիմաստ է բառը, ոչնչան բազմազան է նրա շարժյունական կազապարությունը այլ բառերի հետ, որը և նախապայման կարող է հանդիսանալ բարդ բառի առաջացման համար: Հետևաբար, որևէ բառի բառարարդման մեջ ունեցած համախաղանությունը կապված է նրա բազմիմաստության հետ: Այստեղից էլ հետևում է, որ բազմիմաստությամբ աչքի ընկնող խոսքի մասերը՝ դերանունները, մակբայները, քվականները, ձայնարկությունները, բնածայնությունները, կապերը, ընդհանրապես (հատկապես վերջին երեքը) առանձնապես կենսունակ չեն բառարարդման ժամանակ:

Գոյականը, անփականը, բայը իրենց լայն իմաստային ընդգրկման շնորհիվ, արտացոլելով օբյեկտիվ իրականության երևույթներն ու հատկանիշները, բազմապիսի փոխհարաբերությունների մեջ են մտնում ինչպես միմյանց, այնպես էլ այլ խոսքի մասերի հետ. այդ է պատճառը, որ զբաղեցնց կազմվում են հայերենի բարդ բառերի ճնշող մասը: Զևարանական առումով ժամանակակից հայերենի ամենաբարդունավետ բառարարդման կազապարները հետևյալներն են Գ+Գ, Գ+Ա, Գ+Բ, Ա+Գ, Ա+Ա, Այսպես՝ Գ+Ա (արտաբաց, ազադուրի, ձեռնուտայն, շնորհուրդ և այլն): Ա+Գ (խոտաղած, սեահող, հարիսապտակեր, սակավաշուր, կիսափայտ և այլն): ժամանակակից հայերենում ավելի կենսունակ է վերջին կազապարը:

Գոյականի բառակազմական արդյունավետությունը ցույց տալու համար նշենք մի շարք բառարարդման կազապարներ, որոնցում որդես բազապարը հանդես է գալիս գոյականի: Ամենաընդհանուր կերպով կարելի է տարբերակել գոյականների չորս իմաստային խմբեր, որոնք կարելի է համառոտապես այսպես՝ անձի անուն-ա, իրի անուն-ի, վերացական-վ, թանձրացական-բ: Գոյականը համառոտ կերպով կնշենք Գ տեսակ, անփական Ա, քվականը՝ Ք, բայը՝ Բ տեսակով:

- Գթի+Գթի (առյուծափրտ, լուսնախցիկ, ակաղախիցի և այլն)
- Գթի+Գվի (դարձնագույն, սխալացմ, մաղկաբույր և այլն)
- Գվի+Գվի (գունեբանկ, խաղափորձ, լուսոն)

Գթա + Գթա — (աղամարդ, երեխամայր, հարսնաբույր) :
Գթա + Գթի — (երեխայդեմ, մարդազայլ, արքայածուկ, արքայա-
խնձոր) :

Գթա + Գժի — (երեխայածիտ, մարդահամար, արքայահերպ) :
Գթի + Ա — (աղազուրկ, արևատաղուրկ, հերարձակ) :
Ա + Գթի — (թխաղեմ, շարսիրտ, թթվամեք) :
Ա + Գժի — (բարձրահասակ, լայնախոս, սրամիտ) :
Գթի + Բ (բայրմատ) — (տերևաթափ, դարեղբույճաճառ, կաթնա-
հունց) :

Գժի + Բ (բայրմատ) — (տեղաշարժ, արվեստագետ, նպատակաստաց
և այլն) :

Գթա + (բայրմատ) — (մարդատաց, մարդասեր, աղջիկտես և այլն) :
Թ + Գժի — (նկզմարտ, երկուտ, երկընտրանք, և այլն) :
Թ + Գթի — (նկզաթև, երկատտիման, վեցեկտու, եռահասար և այլն) :
Թնչպես երեսու է օրինակներից, գոյականը բավականին ակտիվ կիր-
առվում է ինչպես գոյականների, այնպես էլ այլ խոսքի մա-
սերի հետ :

Նույն ձևով, եթե խոսեցու լինենք բայի բառակազմական արդյունա-
վետության մասին, ապա կարելի է ասել, որ բացի գոյականից, անոկա-
նից, բայից, թվականից, բայը փոխհարաբերության մեջ է մտնում նաև
դերանունների (ինքնահավան, ինքնասեր, ինքնաեռ և այլն), ձայնա-
կաթիլների (ախ քաշել, վայրյա անել, օֆ անել և այլն) հետ Գոյա-
կանի հետ բայը մտնում է հետևյալ փոխհարաբերությունների մեջ. գոր-
ծող անձ, առարկա + գործողություն (հորձահաված, գայլադատառ, արե-
վակող և այլն), գործողության օբյեկտ + գործողության (կոշկակար, որ-
սանգոլ, ուսունասեր և այլն), գործողության սեղ + գործողություն (երկ-
նարնակ, տիեզերագնաց, գետնասող և այլն), գործողության ժամանակ +
գործողություն (գեշերագնաց, գիշերաթոս, գարնանացան և այլն), գոր-
ծողության պատճառ + գործողություն (սիրաբորոք, վշտամորսը, վըշ-
տաբոկ և այլն), գործողության հանգամանք առարկա + գործողություն
(երկնահաս, հովիկ, ցրտադիմացկուն), գործողության անջատման առար-
կա + գործողություն (մարդասիրտ, արքյուրաբախ, սրտաբուխ և այլն) :
գործողության կատարման միջոց + գործողություն (թիթեղադատ, նկա-
ռադար, ջրաբույժ և այլն), գործողության ձև + գործողություն (բուցցա-
հար, շարքացան, ֆևալոդ և այլն) : Ածականի հետ բայը հիմնականում
մտնում է գործողության ձև + գործողություն (նրբահյուս, դյուրաշարժ,

դժվարամտ և այլն), դերանունի հետ՝ գործողության օբյեկտ + գործա-
դրություն (ինքնահավան, ինքնասեր) փոխհարաբերությունների հետ :

Ածականը, լինելով իմաստային լայն ընդգրկում ունեցող խոսքի մաս,
բազմապիսի փոխհարաբերությունների մեջ է մտնում տարբեր խոսքի
մասերի հետ : Մեծ թվով բարդություններ են կազմվում անոկան + գոյա-
կան (տիբրազեմ, բարետես, բարձրահասակ և այլն), անոկան + անոկան
(կորագեղ, տերուրախ, լայնարձակ և այլն), անոկան + բայահիմք
(նորբահյուս, նրբանկատ, դյուրահալ և այլն), դերանուն + անոկան (ինք-
նազատահ, եռամուլ, յուրահասուկ և այլն) :

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, գոյականը, անոկանը բայը դու-
գարվում են մի քանի խոսքի մասերի հետ և իրենց բառակազմական ար-
դյունավետությամբ գերազանցում են մյուս խոսքի մասերին : Ուրեմն
ժամանակակից հայերենում նրանց բառակազմական մեծ արդյունավե-
տություն ունեցող խոսքի մասեր են : Մակբայները, դերանունները, թվա-
կանները համեմատաբար փոքր բառակազմական արդյունավետությու-
ն ունեն և այդ տեսակետից միջին տեղ են զբաղում խոսքի մասերի մասնա-
կարգում, իսկ շաղկապների, կապերի, ձայնարկությունների բառակազ-
մական արդյունավետությունը շատ սահմանափակ է, կարելի է ասել՝
սահմանափոքրը է :

ԲԱԶՄԱՐԱՄԱՏ ԲԱՐԻ ԲԱՆԵՐԻ ԿԵՆՈՂ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Անհնայա է, որ ժամանակակից հայերենի բարդ բառերի գերակշռող
մասը երկարամաս բարդություններ են : Բայց դրանց կողքին, շնայած ոչ
մեծ թվով, կան նաև եռամաս, բառարմատ երբեմն էլ հնգամաս բարդ
բառեր : Ավելի շատ արմատներ ունեցող բարդություններ հիմնականում
հանդիպում են թվականների մեջ : Հիշյալ բարդ բառերը տարբեր խոսքի
մասերի ոլորտում տարբեր քանակով են նաեղևս գալիս :

Երկուսից ավելի արմատներ ունեցող խոսքի մասերից կարելի է նշել
գոյականները, բայերը, թվականները, շաղկապները, եղանակավորող բա-
ռերը :

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ բարդ բառերով արտա-
հայտված գոյականների, բայերի անոկանների կշիռը շատ ավելի մեծ է
խոսքի մասերի համակարգում, քան թվականներինը, շաղկապներինն ու
եղանակավորող բառերինը, ապա կարելի է ասել, որ բազմամասն (նկա-
տի ունեք երկուսից ավելի արմատներ ունենալը) գոյականները, անա-
կանները, բայերը իրենց ընդհանուր քանակի համեմատ շատ ավելի քիչ

են, քան ետարմատ, քառարմատ, քվադանները, շաղկապները, կոտակափորոց բառերը: Քանի որ բարդություններով արտահայտված շաղկապներն ու եղանակավորոց բառերը հիշյալ խոսքի մասերի համեմատությամբ շատ սակավաթիվ են, մինչդեռ քվադանների և նշված սպասարկու խոսքի մասերի ուրոտում հանդես եկող բազմարմատ բարդությունները շատ ավելի համախառնող են գոյականների, բայերի, ածականների համեմատությամբ: Երկուսից ավելի արտատեսող բարդությունները համեմատաբար շատ են քվադանների ուրոտում, որը բացատրվում է քվադանների իմաստային առանձնահատկությամբ՝ նրանք ցույց են տալիս թվերի շարունակ անող բանակը, կարգը, բաշխումը, որոնք հիմնականում արտահայտվում են բարդություններով:

Ուշյան հայտնի է, պարզ բառերով արտահայտվում են մեկից մինչև տասը և քսան, հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ թվականները: մյուսները բարդ են կամ անանցավոր, իսկ բարդ քվադանների մեջ գերակշռում են բազմարմատները:

Այժմ մի քանի խոսք գոյականների ուրոտում հանդես եկող բազմարմատ բարդությունների մասին: Նման գոյականների մեջ գերակշռում են ետարմատ կազմությունները: Ետարմատ բարդ գոյականների բազազրիչները հիմնականում միանում են հոգնակազով, ինչպես, օրինակ՝ լուսանկաշատան, գունալուսանկար, ամսալուսանկար, ատմալուսանկար, գրեթեալուսանկար, չբաղադրար, ենտախտակալան, զբաղաբանավար, ավտոպանսաամաս և այլն:

Նշված բառերն օտեն են տերմինի արժեք, որոնք ստեղծված են զետուժյան, անկենդանի, կենցաղի հետ կապված մի շարք հասկացություններ անվանելու համար:

Արդեն նշվեց, որ բարդ գոյականների մեջ հանդիպող բառարմատ կազմությունները սակավաթիվ են: Նրանցից կարելի է, նշել հետագրամյունաչար, անուսագործակալ և այլ բառերը: Նկատելի է, որ բազմարմատ բարդ գոյականների կազմության մասնատող համախառնող խոսքի մասերն են գոյականները, բայերը (բազմարմատները), ածականները: Այսպես, գունալուսանկար բարդության ձևարանական կազմաբան է անական+գոյական+գոյական, ամսալուսանկար (գոյական+գոյական+բայարմատ), ավտոպանսաամաս (գոյական+ածական+գոյական) և այլն:

Ետարմատ բարդ բառեր հանդիպում են նաև ածականաձևերու կազմակերպում: Ինչպես՝ պատմաբանապարական, առաջնաշանակալի, զիսամանկավարժական, լեզվաաշխարհագրական, գունավիճագիր, պաղարեն-

չարաբուժական, զիսանհանրամատչելի, ատմալուսանկար, անուսավաշխարհական և այլն:

Ուշյան տեսնում ենք, բազմարմատ ածականները բնութագրում են զիսություն, արվեստի, ժողովրդական տոնասության հետ կապված առարկաներ, երևույթներ (լեզվաաշխարհագրական մեթոդ, զիսանհանրամատչելի կինոնկար, պաղարենաբուժական սովխոզ և այլն): Այս դեպքում են գոյականների նման, բարդության բաղադրիչները միանում են առաջակազով և միմյանց հետ փոխհարմարվում քառաբարդման հետ կապված հնչյունական փոփոխությունների միջոցով:

Անվանական խոսքի մասերի մեջ բազմարմատության աչքի են ընկնում քվադանները: Եթե նախորդ խոսքի մասերի մեջ թիչ էին քառարմատ կազմությունները, ապա քվադանների համար դրանք սովորական են, զեռ ավելին, դրանցում չորսից ավելի արմատներից կազմված բարդությունները մեծ տեղ են զբաղում: Ինչպես, օրինակ՝ հասն հազար ետեղի հարյուր տասնվեց (վից արմատ), աստնվեց հազար յոթ հարյուր երեսուներս (յոթ արմատ), հարյուր լուսասուններեց հազար վեց հարյուր տասնյոթ (ութ արմատ) և այլն:

Բազմարմատ քվադանների ընդհանուր կառուցվածքային հատկանիշն է վերլուծական բարդություններով արտահայտվելը, մյուս կողմից, բազմարմատ քվադանները կարելի է անվանել բազմարարգ: Բանի որ բարդության արտահայտված ընդհանուր կառուցվածքում առկա են իրենում մի քանի բարդություններ: Այսպես, օրինակ՝ հասնեց հազար հարյուր վարսուկերս վերլուծական բարդության մեջ մտնում են հասնեց և վարսուկերս կցական բարդությունները: Նման երևույթ (բարդության մեջ բարդություն) նկատվում է նաև երկուսից ավելի արմատների սեղանող ածականների ու գոյականների մեջ, բայց դրանք, ինչպես տեսանք: Հիմնականում ետարմատ էին, հետևաբար մեկ զիսարմատա բարդության մեջ հնարավոր էր ընդամենը մեկ բարդ բաղադրիչի առկայությունը: Այսպես ավտոպանսաամաս բարդության երկրորդ բաղադրիչն է ինտոլի բարդ բաղադրիչի աշխարհագրական բարդ բառի կազմում հանդես է գալիս աշխարհագրական բարդ բառը և այլն:

Բարդություններով արտահայտված զիսանուններն ու մակբայները հիմնականում ունեն երկարմատ կազմություն, նրան կատարյունների մի քանի մակբայներ: Ինչպես զինմանդիման, այսուհեր, վաղեներ, իսկույններ, տեղեւտեղը: Այն էլ, նրան քեղուններ, որ և, ալ շաղկապները հոլապի դեր են կատարում և հիմնական ձևաչափ արժեք չունեն, ապա կարելի է ասել, որ նշված բարդությունները երկարմատ են:

Այսպիսով, անվանական խոսքի մասերից բազմաթիվությամբ աչքի են ընկնում քվականները, որոնք մեծ մասամբ արտահայտվում են վերլուծական կազմությանը բարդություններով:

Ժամանակակից հայերենի բայական բարդությունների մեջ նույնպես հանդիպում են երկուսից ավելի հիմնական բազադրչներից կազմված բարդ բառեր: Այսպիսի բարդությունները շատ չեն, եղածներն էլ հիմնականում ունեն վերլուծական կառուցվածք: Կառուցվածքային այս հատկանիշը նկատելի է նաև մյուս խոսքի մասերին պատկանող բազմաթիվ բարդ բառերում, որը իհարկե ունի իր բացատրությունը: Համազրական կառուցվածք ունեցող բազմաթիվ բառերի սակավությունը վերլուծականների համեմատությամբ բացատրվում է նրանով, որ ժամանակակից հայերենի ընդհանրապես խորհի են երկարաբան կազմությունները, առավել ևս մեկ անգամ կառուցվածքում երկուսից ավելի հիմնական ձևայինների համասեղելը, իսկ հարկ եղած դեպքում երեք և ավելի արմատների մեկ բառի մեջ համատեղումը կատարվում է մեծ մասամբ վերլուծական կառուցվածք ունեցող բարդություններում: Այդ մյուս կողմից էլ նպաստում է արտասանական բարեհնչելիյանը ինչպես նաև ընկալման ու արտասանելիության հեշտացմանը:

Բազմաթիվ բայական բարդությունները մեծ մասամբ զուգաբանական բայեր են, շափիլ-շափիլիկ, զոզալ-զոզողալ, գոռալ-գոռոզալ, ծախել-ծախմխել և այլն կամ էլ հարադրական բայեր. ինչպես՝ բաց ու խափ անել, շուտ ու մտու գալ, պատտա-պատտա անել, առևտուր անել, զուրս ու ներս անել, նստց ու փոքծ անել, վեր ու վար անել և այլն:

Ինչպես երևում է օրինակներից, նշված բարդություններից կազմված որպես բազադրչը հանդես են գալիս կրիկավորներից կազմված կցականներ և բազմաբանական հարադրություններ. ինչպես՝ ծախել-ծախմխել, զոզալ-զոզողալ, բաց ու խափ անել, զուրս ու ներս անել և այլն:

Այսպեսպես խոսքի մասերի մեջ ևս կան երկուսից ավելի արմատներից կազմված բարդ բառեր:

Ինչպես արդեն ասվել է, սպասարկու խոսքի մասերի մեջ գերակշռում են վերլուծական կազմությունները, բազմաթիվության մեջ՝ առավել ևս: Բերենք մի քանի բազմաթիվ բազմաբանական շաղկապների և եղանակավորող բառերի օրինակներ՝ որպես քե, ինչպես որ, այնպես որ, նույնպես և, բայց և այնպես, ոչ միայն... այլ նաև, ինչ էլ քե, մինչև իսկ, ինչպես որ և այլն:

Շղանակավորող բառերի մեջ բազմաթիվ կազմություններն ավելի քիչ են շաղկապների համեմատությամբ:

Ինչպես երևում է օրինակներից, բազմաթիվ շաղկապները կազմվում են շաղկապների և այլ խոսքի մասերի զուգաբանությամբ, եղանակավորող բառերը նույնպես զուգաբանվում են այլ խոսքի մասերի հետ (նշված օրինակներում կապերի հետ՝ մինչև իսկ, գերանունների՝ ինչպես չէ, շաղկապների՝ իսկապես որ): Բազմաթիվ կազմություններով հարստվոր է լինում արտահայտել իմաստային որոշ նրբերանգներ:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ խոսվում է բառի երկարության ու խորության մասին. ընդ որում, բառի խորությունը որոշվում է բառի կազմում եղած ձևայինների քանակով, իսկ երկարությունը՝ բառի կազմում եղած վանկերի քանակով³⁸: Նման այդ տեսակետից դիտելու լինենք բազմաթիվ բարդ բառերը, սպա կարելի է ասել, որ այդպիսի բարդությունները ժամանակակից հայերենում իրենց խորությամբ ու երկարությամբ աչքի ընկնող բառերից են: Եվ ի՞նչպես, և թե՛ ժամանակակից հայերենի համար բառի միջին խորությունը չի անցնում երկուսից, սպա բազմաթիվ բարդություններում ավելի անվանական երեք է, էլ չենք խոսում քառաթիվ, հեղաթիվ, բարդությունների մասին, որոնք իրենց կազմում կարող են ունենալ, նաև այլ ձևայիններ (ածանցներ, վերջածանցներ), բայց չիմնական ձևայիններից: Ինչպես լեզվաաշխարհագրական բառի խորությունն է 4, ակումբագրագաղափանային բառերը՝ 4, հազար յոթ հարյուր երեսունչորսերորդ բառերը՝ 7, ոչ միայն... այլ նաև բառերը 6 և այլն:

Համապատասխանաբար լեզվաաշխարհագրական բառի երկարությունը կլինի 8, ակումբագրագաղափանային բառերը՝ 9, հազար յոթ հարյուր երեսունչորսերորդ բառերը՝ 11 և այլն:

Բազմաթիվ բարդություններ և ընդհանրապես երկարաշունչ բառեր, ինչ խոսքի մասի էլ պատկանելիս լինեն, ունեն սահմանափակ կիրառական սլոգան, զրաբո հաճախ հանդիպում են գիտական, հրապարակախոսական տեքստերում:

Խոսքի մասերի բառաբարդման կաղապարների քննությունը ցույց տվեց, որ բառաբարդում ժամանակակից հայերենում ունի մեծ կենտրոնակցություն, այն եղել ու մնում է որպես բառասպաշարի (ինչպես նաև խոսքի մասերի) հարստացման կարևորագույն միջոցներից մեկը: Մյուս կողմից, ժամանակակից հայերենի խոսքի մասերից բառաբարդման կաղապարներով հարուստ են գոյականը, ածականը, բայը. բացի այդ, նշված

³⁸ В. А. Москович, Глушина и злина слов в естественных языках, ВЯ, 1967, №6 стр. 18.

ված նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը բառարարդման ժամանակ որպես բազադրող հիմքեր ավելի արդյունավետ են, քան մյուս խոսքի մասերը:

ՀԱՄԱԹՈՏԱՅԻՆԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԲ—Ակսել Բակունց
- ՀԵ—Հովհաննես Երրազ
- ՀՊ—Հակոբ Պարոնյան
- ՄԳՄ—Մուրացան, Գևորգ Մարզպետունի
- ԵԻԲ.—Երրվանդազի
- ՊՍ—Պարույր Սևակ
- ԻԶ—Իսուրեն Զարյան
- ՍԽ—Սերո Խանդավան

ВЯ—«Вопросы языкознания»

ԺՍՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՉԻ ՏԵՐԻՄԻՆՈԼՈԳԻԱՆԻ ԹՅԱՆ ՀԱՅՅԵՐ

Ս. Ա. ԱՍԱՆՅԱՆ

ՏԵՐԻՄԻՆԱԿԱԿԻՑԱՆ ԱՂԵՑՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Երկու խոսք

Ցուրարանչյուր գիտության պատմություն անխուսափելիորեն ներառում է նաև տվյալ բնագավառի հասկացությունների և տերմինների պատմական զարգացումը: Տերմինաբանության բնագավառում ավելի հասակ և ակնառու է լեզվի, հատկապես նրա բառային համակարգի կապը արվյալ մտղովորի նյութական և հոգևոր մշակույթի պատմության հետ:

Մյուս կողմից, գիտության, տեխնիկայի, արտադրական դրժունենության և քնդհանրապես մշակույթի այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանության պատմությունը վերջին հաշվով ներկայացնում է նաև բնության ճանաչողության և հասարակության զարգացման պատմություն: Իսկ դա նշանակում է, որ տերմինաբանության պատմությունը ոչ միայն օղզային պատմական պրորյեմ է, այլև համաշխարհային գիտության ինտերնացիոնալ պրորյեմ, և մարդկային բաղաբարկրթությունների և ժողովուրդների մշակութային փոխաղղեցությունների պատմության պրորյեմ¹:

Հատկապես այժմ, գիտության և տեխնիկայի աննախընթաց վերելքի դարում գիտատեխնիկական տերմինաբանությունը մեծ զարգացում է ապրում: Հատկանշական է նաև այն, որ գիտական տերմինաբանությունը ավելի և ավելի լայն շափերով է մուտք գործում մասսայական իրաղղեման (ինֆորմացիայի) ոլորտները, ամենօրյա խոսակցական լեզվի մեղ: Ժամանակակից հայոց լեղուն սովետական իշխանության տարիներին սոցիալիստական աղղերի համաղործակցության և սեփական մշա-

¹ «Вопросы терминологии» М., 1961, стр. 7.

կրթի, գիտության, տեխնիկայի, արտագրության ու հասարակական-տնտեսական կյանքի բուն ծաղկման պայմաններում անընդատ հարրատանում է նորանոր տերմիններով ու բառերով: Այդ կապակցությամբ էլ հրատապ է դառնում գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնազգականներին վերաբերող կարգադրված և միջինակացված տերմինարանության ստեղծումը, այնպիսի տերմինարանության, որն ի վիճակի լինի արտացոլելու լեզվի բառախմաստային հորատությունները, հնչյունական և այլ առանձնահատկությունները:

Սույն աշխատության մեջ մենք նպատակ ենք դրել 1920-ական թվականների հայերեն տերմինարանական բառարանների բնձնած փաստական նյութի հիման վրա ներկայացնել Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին տասնամյակի հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական հայ տերմինարանության վիճակը, նրա կազմման, մշակման ներքին և արտաքին աղբյուրները, տերմինների կարգավորման սկզբունքները և հետագա զարգացման հիմնական ուղիները, հիշյալ հարցերի քննարկումը կապելով նախորդ և հաջորդ շրջանների լեզվական-տերմինարանական համանման իրողությունների հետ: Համառոտակի ներկայացնելով նախասովետական շրջանի հայ տերմինարանության պատմությունը՝ մենք այնուհետև անդրադառնում ենք այդ շրջանի տերմինաշինության սկզբունքներին, սպա բառագիտական, սեպագիտական և ձևարանական քննության ենթարկում մեզ հետաքրքրող շրջանի հայերեն տերմինարանությունը:

Ն Ե ր Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՆԱԽԱՍԽՈՒՄԵՆԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻ ՀԱՅ ՏԵՐՄԻՆԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ՓԱՆԵ ՀԱՐՏԵՐ

Հայ գրերի դրուսից անմիջապես հետո, V դարից սկսած, ինչպես հայտնի է, գիտությունն ու գրականությունը և ընդհանրապես Տոգևոր մշակույթը Հայաստանում բուռն վերելք ապրեցին: Դեռևս այց հնուավոր ժամանակներում հայ գիտական մտքի ներկայացուցիչները ոչ միայն սկսեցին հունարենից, ասորերենից և այլ լեզուներից հայերեն թարգմանել աստվածաբանական, փիլիսոփայական-արամբարանական, ընդհանրական, պատմագրական և այլ ստեղծագործություններ, այլև կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծեցին սեփական զարգություն, հարուստ պատմա-

գրություն, դեղաբուսական և գիտական գրականություն: Դեռևս V դարում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ժամանակ հայ թարգմանիչները ստեղծված էին կերտելու մի շարք մասնագիտական բառեր և տերմիններ: Նոր հասակացությունների համար անհրաժեշտ նորանոր բառեր ու տերմիններ կազմելու այս պատկերասրահը այնչափ մեծ շափուկ ծավալվեց հետագայում՝ պատմագրական, փիլիսոփայական, օրամատարանական, բերականագիտական, ճարտասանական, աստվածաբանական և այլ աշխատությունների ստեղծման կամ թարգմանության ընթացքում: Այդ դարերում հունարենի նմանողությամբ, ավելի ճիշտ՝ համարանույնությամբ, այսպես կոչված հունարեն դարձրի ներկայացուցիչների կողմից ստեղծվեցին բազմաթիվ բառեր ու տերմիններ²: Չափազանց մեծ է այդ զարգացի ներկայացուցիչների վաստակը գիտական, փիլիսոփայական, այդ թվում նաև լեզվաբանական տերմինների ստեղծման ուղղությամբ³: Անհնձեղ է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում ստեղծված լեզվաբանական տերմինների զգալի մասը մինչև օրս էլ գործածվում և հաջողությամբ ծառայում է լեզվին:

Հունարան դարձրի ներկայացուցիչների ինչպես լեզվաբանական, այնպես էլ մշակութային և լուսավորական գործունեությունը ծրագրային, սկզբունքային ընդլայնումը, Հայ մշակույթի ստացավոր այդ ներկայացուցիչները իրենց արգասավոր գործունեությամբ հայ հասարակությանը ոչ միայն ծանոթացրին հին հունական գիտության և փիլիսոփայության նվաճումներին, այլև միջնադարյան Հայաստանում որնցին գիտության մի շարք բնագավառների զարգացման հիմքերը:

Ճին շրջանի հայ գիտական տերմինարանության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում բժշկական և բուսաբանական տերմինարանությունը: Այդ են վկայում Մատենադարանի ձևագրերի ֆոնդում պահպանված տասնյակ բժշկական բառարանները և նույնքան էլ բուսանունների ու զեղազործական տերմինների ցուցակները և այլն⁴:

2 Ղ. Անտառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, Գ. Սևակ, Ժամանակակից Հայոց լեզվի դարձրից, Երևան, 1955, Գ. Զամախյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, Ա. Մուրադյան, Հունարան դարձրից և նրա դերը հայերենի բնագավառական տերմինարանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:

3 Ա. Մուրադյան, Լեզվ. աշխատ.:

4 Մ. Աբելյան, Լ. Հովհաննիսյան, Ա. Պաղտյան, Խառնե-ուս-հայերեն բժշկական բառարան, Երևան, 1951, Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բուսաբանարանական հուշարձաններ, (V—XV դդ.), Երևան, 1966: Նույնի, միջնադարյան Հայաստանի բուսաբանարանական հուշարձաններ (XVI—XVII դդ.), Երևան, 1971:

Միջնադարյան հայ բժշկական և բուսաբանական տեքնիկաբանութեան ստեղծման գործում նշանակալի դեր են կատարել հայ բժշկության խոշոր ներկայացուցիչներ Մխիթար Հերացու և Ամիրդովլաթ Ամասիացու աշխատությունները («Օրոտ բժշկութեան», «Անկիտաց անպնա» և այլն)։

Հետագայում, XII—XIII դարերի ընթացքում կազմվում են բազմաթիվ բժշկական բառարաններ, որոնց նկարագրությունն ու ստումնասիրությունը հետո է մեր նպատակներին։ Անճրածեշտ ենք համարում միայն նշել, որ միջնադարում տասնյակ ձևադիր բառարանների կազմումը խոշոր մշակութային իրադարձություն է հայկական կյանքում, և որ հերթյալ բառարաններն ու բառացանկերը հսկայական դեր են կատարել բժշկական ու բուսաբանական հայերեն տերմինների ստեղծման գործում։

Բարձր դեմահատելով միջնադարի այդ ձևադիր բառարանները, այնուամենայնիվ պետք է քննարկել, որ բառի բուն իմաստով վերահիշյալ բնագրավանդների հայերեն տերմինաբանություն ստեղծվում է միայն XIX դարի առաջին կեսերին։

XIX դարի 20—30-ական թվականներին լույս է տեսնում Մեքսայիլ Անտանի բժշկական մասնագիտական բառարանը⁵, որը պարունակում է 2500-ից ավելի բժշկական տերմիններ՝ զբաղեց բացատրությամբ, կրթման էլ անդիներեն, արաբերեն, հունարեն, պարսկերեն և թուրքերեն ըստհնչուներով։ Այդ բառարանը կարևոր դեր է խաղում հայ բժշկական տերմինաբանության ձևավորման գործում։ Մ. Անտանի ստեղծած շատ տերմիններն ամուր հիմքեր են դրել հայ բժշկական տերմինաբանության մեջ։

Բժշկական, մասնագիտապես անատմիական (կազմախոսական), տերմինաբանության զարգացման գործում աչքի ընկնող դեր է կատարել է Տիգրանյանը⁶։ Նրա անատմիական (կազմախոսական) բառարանը կազմված է երկու մասից՝ լատիներեն-հայերեն և ռուս-հայերեն, որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է մոտ 900 բառաձողված։ Նույն Նեղինակի ռուս-հայերեն բժշկական բառարանը ընդգրկում է մոտ 3500 բառաձողված և իրենից ներկայացնում է թարգմանական-տերմինաբանական և մասնագիտական խառը տիպի բառարան և Տիգրանյանի երրորդ աշխատությունը լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն զեղարույաների փոքրիկ բառարանն է, որ պարունակում է ընդամենը 200 բառաձողված։ Ինչպես եղում

է ակադ. Լ. Հովհաննիսյանը⁷, Լ. Տիգրանյանը խուսափել է օտար տերմիններ մտցնել հայ բժշկական լեզվի բառապաշարի մեջ և աշխատել տերմինները կազմել միայն հայերեն արմատներից։

XX դարի սկզբներին արևմտահայ բառարանագրության մեջ իր ֆրասեներեն-հայերեն բժշկական բառարանով և բառացանկերով աչքի է ընկնում Ն. Տաղավարյանը⁸, որի դերը մեծ է արևմտահայ գրական լեզվում բժշկական տերմինների ստեղծման ու մշակման գործում։

Չնայած իրենց որոշ թերություններին, բժշկական այդ բառարանները ժամանակին գիտական և զործնական տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացրել և կարևոր դեր կատարել գիտական հիմունքներով հայ բժշկական տերմինաբանության ստեղծման ու մշակման ուղղությամբ։

Այդ շրջանում բացի բժշկական տերմինաբանությունից, զարգացում էր սպորտ ստանձնապես բուսաբանական, ինչպես նաև կենսաբանական և ընդհանրապես կենսաբանության այլևայլ ճյուղերի տերմինաբանությունը։

Ուշագրություն արժանի է հատկապես Ղ. Ալիշանի բուսաբանական բառարանը⁹։ Առաջարկում է Նեղինակը նշում է, որ բառարանը կազմելուս, որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է Մխիթար Հերացու, Ամիրդովլաթ Ամասիացու աշխատությունները, ինչպես նաև միջնադարյան և հետագա շրջանի ձևադիր բառարանները։ Աշխատությունն ընդգրկում է բույսերի 3400 անուն։ Բառարանի հիմնական բաժինը կզված են նաև լատիներեն և ֆրանսերեն, ինչպես նաև արաբերեն և թուրքերեն բուսանունների անանձին ցանկերը։ Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակը», այսպիսով, իրենից ներկայացնում է բուսաբանական տերմինների մասնագիտական-բացատրական, մասամբ նաև թարգմանական-տերմինաբանական բազմալեզվյալ բառարան։

Հիշատակության արժանի է նաև Հ. Արթինյանի¹⁰ աշխատությունը։ Գ. Գառաբաբյանը իր «Հայ բառարանագրության պատմության» մեջ նշում է, որ «Արթինյանը ոչ միայն մանրամասն տալիս է բույսերի նկարագրերը, հատկությունները, այլև բնութիյան է ասում նախորդ բառարանները և ցույց առալիս քննադատական վերաբերմունք, միաժամանակ բացատրում,

5 Մ. Անտան. Բժշկականություն կամ բժշկական բառարան, Վենետիկ, 1822 և 1832.
6 Լ. Տիգրանյան, ա) Բառարանագրական կամ անատմիական բառարան, Թիֆլիս, 1839, բ) Բառարան բժշկական բույսերի, Սբևոն, 1863, գ) Բժշկական բառարան, Թիֆլիս, 1862։

7 Մ. Արևիյան, Լ. Հովհաննիսյան, Ա. Պողոսյան, Եզվ. աշխ., (տախ-ռուս-հայ բժշկական բառարան, էջ 7.
8 Ն. Տաղավարյան, Բառացանկ արևմտահայ ֆրասեներեն-հայերեն, 1-ին հրատ., 4. Պոլս, 1900.
9 Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ կամ Հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895.
10 Հ. Արթինյան, Ցանկերը և անոնց հայերեն անունները, Փարիզ, 1906։

Քարգմանում և ստուգարանում է բաղմամբի բառերը¹¹: 2. Արժիճյանի աշխատությունը մեծ արժեք է ներկայացնում հայերեն բուսանունների ճշտման տեսակետից: Այդ աշխատանքը բարձր գիտատեսական է արժանացել Է. Անադյանի կողմից¹²:

Այս շրջանում կազմվել են նաև բուսաբանական և քնդճանապարհ կենսաբանական տերմինների այլ բառարաններ (ինչպես Ռ. Պատկանյանի բառարանները), որոնք ձևագրի լինելով, դուրս են մնում մեր առումնասիրության շրջանակներից:

Գիտատեխնիկական և արվեստի ու գրականության հայերեն տերմինների մշակման ուղղությամբ մեծ արժեք է ներկայացնում Մ. Փաբունու մասնագիտական-հանրագիտական և Քարգմանական-տերմինաբանական բառարանը¹³: Աշխատության առաջին և երկրորդ հատորները հիմնականում ֆրանսերեն-հայերեն բառարաններ են, իսկ երրորդը՝ հայերեն-ֆրանսերեն բառարան: Մյուս կիսին այս բառարանը միայն երկլեզվյան համարել, այն իրականում բազմալեզվյան բառարան է, որովհետև բացի ֆրանսերեն և հայերեն համարժեքներից, հաճախ արվում են նաև լատիներեն, իտալիերեն, հունարեն և անգլամ թուրքերեն Քարգմանությունները: Բառարանն քնդգրկում է գրականություն, հունական դիցաբանության, արվեստի, գիտության և հասկապես բուսաբանության, բժմիայի, կենդանաբանության և այլ բնագավառների տերմինների ու բառերը: Տրվում է քնդգրկված տերմինների ու բառերի ոչ միայն Քարգմանությունները, այլև մասնագիտական բացատրությունը կամ նկարագրությունը: Պարզաբար լեզվով: Մեզ համար ավելի գնահատել կարևոր է մի տերմինների բացատրությունն է, այլ գրանց հայերեն համարժեքները, հայերեն տերմինների ստեղծման և մշակման սկզբունքները: Հասկանալի է, որ Մ. Փաբունու բոլոր հնարարությունը աշխատել է Քարգմանաբար ներկայացնել ֆրանսերեն այս կամ այն գիտական հասկացությունը: Հայերեն համարժեքների համար հեղինակը լայն շահիքով օգտագործել է ոչ միայն զրաբարից ժառանգած, այլև միջին հայերենի և բարբառների բառերը: Նոր հասկացությունների համար հեղինակը հաճախ ներկայացնում է իր կազմած հայերեն բառերը: Մ. Փաբունու բառարանի բաղմամբի բառեր հետաքրքրում հաստատուն տեղ գրավեցին ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարում:

Եթե Մ. Փաբունու բառարանը իր զրաբար բացատրություններով անմատչելի մնաց լայն հասարակությունը, ապա իր աշխատանքար (արևմտահայերեն) բացատրություններով հասարակության լայն զանգվածներին միակամայն մատչելի էր Մ. Երմյանի բառարանը¹⁴: Այս բառարանը նույնպես, ինչպես նախորդը, ֆրանսերեն-հայերեն է, այսինքն Քարգմանական և միաժամանակ վերաբերում է մի շարք մասնագիտությունների մասողաբարչության, մաթեմատիկայի, երկրաբանության, ֆիզիկայի, բիմիայի, բժշկության, զինագործության, բուսաբանության, կենդանաբանության և այլն: Բառարանին կցված են նաև հայերեն և թուրքերեն բառաքանակներ:

Բառարանի հիմնական արժանիքն այն է, որ հեղինակը բերել է գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառներին վերաբերող հայերեն համապատասխան տերմիններն ու բառերը և ավելի զրանց մասնագիտական մանրամասն բացատրությունը: Այս բառարանում Մ. Երմյանը հավելել է, մշակել, ճշտել և կարգավորել է մի քանի հազար հայերեն տերմիններ ու բառեր, որոնցից շատերն այժմ բաղաբարչության իրավունք ձեռք բերելով, հաստատապես մտաբ են գործել գրական լեզվի բառապաշարը:

Մյուսեղ անհրժեքում է նշել, որ թե՛ Մ. Փաբունու, թե՛ Մ. Երմյանի մասնագիտական-տերմինաբանական և Քարգմանական-բազմալեզվյան բառարանները պատկերազարդ են, մի առավելություն, որից զուրկ են նույն տիպի հետագա գրքին ըլուր բառարանները: Ցավոք, սկսած է նշել, որ այդ գովելի սկզբունքը այնպես էլ չկազմում հայ բառարանագրության պրակտիկայում:

Այսպիսով, մասնագիտական-տերմինաբանական բառարանների այս համառոտ թվաքանակից անզուտ էր, որ XIX դարում նվազանիս ջանքեր են թափվել և գործնական աշխատանքներ արվել հայ գիտատեխնիկական տերմինաբանության մշակման ուղղությամբ:

Այդ շրջանի հայ գիտական տերմինաբանության մշակման և կարգավորման գործում առանձնապես զիւր են խաղացել այլմտահայ մտավորականության ներկայացուցիչները և միթխարյանները: Առանձնապես XIX դարի կեսերից սկսած արևմտահայ մամուլի էջերում, ինչպես նաև առանձին գրքերով նրանք հրատարակում էին գիտական և տեխնիկական շահատույություններ: Հայերեն տերմինաբանությունը գործնականորեն մշակվում էր նաև զարոցական-առումնական կարիքների համար լույս տեսնող բաղմամբի ձևակերպների և դասագրքերի շնորհիվ:

¹¹ Գ. Պատկանյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 320:

¹² Է. Անադյան, Եզվ. աշխ., էջ 22:

¹³ Մ. Փաբունու, Բառգիրք արտևանից և գիտութան և զեղեքի զպարթևան, Վենետիկ, 1891, 1892:

14 Ե. Երմյան, Պատկերազարդ բառգիրք գործնական գիտութանց, Վենետիկ, 1900,

Ինչպես մասնագիտական և ֆարգմանական բարարաններում, այնպես էլ դպրոցական դասագրքերում և ձեռնարկներում, փաստորեն, լայն գործունեություն ծավալվեց Հայ դիտատեսիսիկական տերմինաբանության մշակման ուղղությամբ:

Հայ դիտական տերմինաբանության մշակման տեսակն և զործնական հարցերում այդ շրջանում նկատվում է երկու տարբեր մտածելակերպ: Տերմինաբանարանների մի մասը, ղլխավորապես արևմտահայ գրական լեզվի ներկայացուցիչները (մխիթարյանները), գտնում էին, որ հայերեն դիտատեսիսիկական տերմինաբանություն պետք է ստեղծել բացառապես լեզվի սեփական հնարավորություններով ու միջոցներով և խուսափել բոլոր տիպի փոխառություններից: Մյուս կողմի՝ արևելահայ գրական լեզվի ներկայացուցիչները, սեփական հնարավորությունների օգտագործման հետ, ընդունում էին նաև փոխառությունները, որպես հայ դիտատեսիսիկական տերմինաբանության կարևոր աղբյուրներից մեկը: Իհարկում, այդ երկու թևերի ներկայացուցիչներին մեզ կաշին նաև միջին դիրք դրավողները:

Արևմտահայ տերմինաբանարանների մեծ մասը հիմնականում զեմ էր տերմինաբանության հարցում օտարազգի փոխառություններին: Աշխատելով հայոց լեզուն մաքրել օտարազգի (Ֆրանսերեն, լատիներեն, անգլերեն, չեմարեն, թուրքերեն) բառերից ու տերմիններից, նրանք սկսեցին կերտել բազմաթիվ հայերեն նոր բառեր: Այդ եղանակով կազմված շատ բառեր խմատով և ձևով հաջող լինելով, հետագայում, որպես այն կամ այն ընտրվալուսի տերմիններ, մուտք գործեցին մեր լեզվի գանձարանը: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ Մխիթարյանները, շնայած իրենց բարի նպատակներին, երբեմն ընկնում էին նաև ծայրահեղությունների մեջ, աշխատելով բոլոր ղզպիներում և ամեն ղնով թարգմանել կամ «հայացնել» օտարազգի բոլոր բառերն ու տերմինները:

Ինչպես հայտնի է, այդ եղանակով ստեղծված որոշ տերմիններ է բառեր, ձևով և խմատով անհաջող լինելով, մուտք չղործեցին մեր լեզվի բառապաշարը, թեև մինչև օրս էլ դրանք բառարանից բառարան նն փոխանցվում, ինչպես օրինակ՝ Իմիա-տաբարանություն, Իմիմիա-տաբարան, մաբնմտիկա-համառողություն, իմպերիալիստ-կայսերապաշտ, իմպերիալիզմ-կայսերապաշտություն, սոցիալգիկա- բնկերարանություն, օսցիոլոգ-բնկերարան, կամունիստ-համայնավար, կամունիզմ-մամայնավարություն, դիալեկտիկա-տաճմախոսություն, դիալեկտիկ-տաճմախոս, անեմին-եզր, լոգ-մանիշ և այլն:

Հասարակական-բաղաբական և գիտատեսիսիկական հայ տերմինաբանության հետագա ղարդացման ընթացքը ցույց տվեց, որ հայոց լեզվի

լիաթծը, կայուն և մատչելի տերմինաբանություն ստեղծելու և մշակելու համար անհրաժեշտ է ղեկավարվել հայոց լեզվի բառակազմական, ձեւաբանական և հնչյունաբանական օրինաչափություններով: Մյուս կողմից, անհրաժեշտության ղզպում, երբ լեզվի սեփական միջոցները ալլես ի վիճակի չեն տվյալ հասկացության համար խմատով և ձևով համապատասխան հարմար բառ առաղարկելու կամ կազմելու, տերմինաբանարանները, որպես օրինք, գիմում են փոխառության, բառ որում, փոխառյալ բառը, բառ հնարավորին ենթարկելով հայերենի հնչյունաբանական և ձևաբանական օրինաչափություններին:

Արևելյան Հայաստանը՝ Խուստտանին միացնելուց հետո, քաղաբական-անտեսական և կուլտուրական բարեկաղատ պայմաններ ստեղծվեցին հայ ժողղղրդի արևելյան նստավայրի համար: Այդ պայմաններ իրենց արտահայտությունը գտան համ ժողղղրդի մշակույթի, գրականության և հատկապես լեզվական քաղաբականության առանցքային հարցերի մեջ:

Եվ իսկապես, արևելահայերը լեզվական քաղաբականության և առանձնապես տերմինաբանարանության հարցերում ընթացան այլ ուղղով:

Արևելահայերեն գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի մշակման հենց սկզբնական շրջանից եւ Արսլանը, Մ. Նալբանդյանը և Ստ. Նաղարյանը մեծ նշանակություն էին տալիս հայերեն գիտական լեզվի հարցերին:

Մ. Նալբանդյանը գտնում էր, որ հայոց լեզուն ունի հարստացման էրեք աղբյուր՝ դարաբար, բարբառները և օտար աղղղեությունը: Նախապատվությունը շատավով դրանցից և ոչ մեկին, Մ. Նալբանդյանը իրավացիորեն նշում էր, որ նոր գրական լեզուն՝ աշխարհաբարը, շպտե է պատրկանա՝ ոչ դարաբարի և ոչ էլ բարբառների առաջ: Այն պետք է ղարգանա ինքնուրույնաբար, իր սեփական, ներքին օրինքներով: Արևելյան ժամանակ աշխարհաբար պետք է օգտաղործի և ղարաբարի և բարբառների տարերը, բայց ոչ մեկանիկորեն¹⁵: Այդ խնդրի մասին Գ. Սեակը գրում է, «Նոր լեզուն պետք է մշակվեր դիտակցաբար և ղղղեր որոշ հասկաբարի (սխտեծի) տակ՝ հավատաբարմ մնալով լեզվի ժողղղրդականությունը¹⁶»:

Մ. Նալբանդյանը կողմնակից էր գիտական և գիտատեսիսիկական տերմինների այն փոխառություններին, որոնք կատարվում էին ավելի

¹⁵ ՏՃ Գ. Սեակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի ղարեթաց, Երևան, 1955, էջ 65-66.
¹⁶ Նույն աղղղում, էջ 66:

զարգացած լեզուներից: Ինքը՝ Մ. Նալբանդյանը, իր գրական և հրատարակատեսակյան գործունեության ընթացքում գործնականորեն հաստատում էր իր լեզվական հայաբնակիչ համարացիությունը: Կարելի է քաղականին ընդարձակ ցուցակ բերել փոխառյալ այն բառերի ու տերմինների, որ Մ. Նալբանդյանը գործածել է իր գրական, գիտական և հրատարակատեսակյան երկերում: Այդ բառերի և տերմինների որոշ մասը այժմ էլ գործածական են ժամանակակից հայոց լեզվում: Սահմանափակվենք միայն մի քանի օրինակներով, որոնք կարող են վերևում ասվածի վերաբերյալ լինել:

Օրինակ՝ ինկվիզիցիա, կրիտիկա, լոգիկա, ամամսվերա, այճառ, լավա, ֆիզիկա, սխոլաստիկա, սխոլաստիկ, ռեֆորմ, ֆեմինը, միլիտար, մոնոպոլիա, մոնոպոլիստ, գլադիատոր, ֆակուլտետ, էնցիկլոպեդիա, կոմեմ, վոլկան և այլն¹⁷:

Միսփամեակ անհրժեշտ է նշել, որ արևելահայ գրական լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում Բվարկված բառերից մի քանիոր փոխարինվեցին բաժականին հաջող բուն հայերեն բառերով:

Այնուամենայնիվ իր ժամանակի համար այդ կարգի փոխառությունները պետք է տեղին և առաջագրմական կրեույթ համարել, կնն նկատի ունենանք համաշխարհային մշակույթից և գիտությունից հետ շննալու անհրժեշտությունը: Մ. Նալբանդյանը շատ լավ հասկանում էր, որ ոչ մի լեզու էլ հնարավոր չէ մեկուսացնել կամ անզատել օտար որևէ ազդեցությունից: Նա հակառակ էր միայն այն փոխառություններին, որոնք ազատում են լեզուն, առաջին հերթին բարբառներից եկող ֆուրբ-ֆաթարական բառերին և այլ լեզուներից կատարվող անհարկի փոխառություններին, որոնց համարորները կային հայերենում կամ էլ հնառավոր էր հնչարկությամբ կազմել:

Հայ գրական լեզվի մշակման և զարգացման հարցերում մեն էլ Հ. Քումանյանի դերը Մ. Նալբանդյանի նման, նա իր գրական, հրատարակատեսակյան-քաղաքական գործունեության ընթացքում ուղադրության կենտրոնում էր պահում ժամանակակից հայոց լեզվի զարգացման հարցերը: Այդ կապակցությամբ Քումանյանը ոչ միայն հանդես էր գալիս մամուլում, կրթության կերպով բանավեճում հայ մտավորականների, գրողների, լրագրողների հետ, այլև իր ստեղծագործություններում կիրառում էր հայոց լեզվի զարգացման, լեզվի ծողմորդականության իր ստեղծական սկզբունքները:

¹⁷ Ա. Սախաչյան, Ռուս-հայերեն բարբառագրությունը սովետական ինկուստիտյան տարիներին (Քննաժողովական գիտություն), Երևան, 1954, էջ 43:

Նա հայոց լեզվի և հատկապես բարոսպաշարի զարգացման գործում շեշտը դնում էր սեփական հնարավորություններին, ինչպես նաև բարբառային, այսինքն՝ գաղափարական բառերի ավելի լայն շարժումով օգտագործման վրա:

Ժամանակակից հայերեն գրական լեզվի և հատկապես բարոսպաշարի մշակման և զարգացման գործում մեն էր նախասովետական մամուլի գերը:

Հայկական մամուլում առաջ քաշվող զանազան բնույթի հարցերի և խնդիրների հետ մշակվում և հարստանում էր նաև գիտություն և տեխնիկայի տարրեր բնագավառներին վերաբերող հայերեն տերմինաբանությունը:

Մայրցամուք, նախասովետական շրջանում արդեն դրվել էր գիտության ու տեխնիկայի մի շարք բնագավառներում հայերեն տերմինաբանության հիմքը: Տերմինաշինության գործնական և տեսական հարցերը այդ շրջանում գտնվում էին հայ մտավորականության ուղադրության կենտրոնում: Այդ հարցերում որոշակիորեն առանձնացել էին երկու ուղղություններ: Սակայն ինքուրուց սեփականությունից զուրկ լինելը, արևմտեական-քաղաքական կյանքի աննպաստ պայմանները, մայրենի լեզվով ուսուցման, բարձրագույն կրթության, ինչպես նաև վարչական, զբաղմունքային, գործավարության և այլ ֆունկցիաների բացակայությունը արգելակում էին հայ տերմինաբանության լիարժեք զարգացումը: Այդ պայմաններում հայերեն գիտատեխնիկական տերմինաբանությունը փաստորեն զարգանում և մշակվում էր ստորբաղկորեն, նրանում բացակայում էր միասնականությունն ու միօրինականությունը: Գիտության և տեխնիկայի շատ բնագավառների տերմինները գեոես անմշակ էին: Առանձին անհատ էնտուզիաստաները ի վիճակի չէին լուծելու այդ դժգոհուն խնդրը:

ՀԱՐԲԱՐԱՆ ԱՊՐԷԼԻ 1920-ԱՊՐԷԼԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ,
ՀԱՅ-ՌՈՒՍՄԵՆԻ ՏԵՐՄԻՆՈՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱԾԱԲԱՆՆԵՐԻ

1920 թ. Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո հայերենը դարձավ պետական լեզու, այսինքն՝ հայոց լեզվի հոտարակական ֆունկցիաներին ավելացավ նաև պետական լեզվի կարևոր ֆունկցիան, որպիսին նա վերադառնալ էր բրեում հայկական պետականության վերականգնման շնորհիվ:

Այդ շրջանից սկսած հայերեն հասարակական, քաղաքական ու գի-

աստիճանիկական տերմինաբանության հիմնական և սկզբունքային հարցերը նոր բովանդակություն են ստանում:

Մոխտական իշխանության տարիներին ամբողջ հասարակական կյանքի, պետական կարգի, գյուղատնտեսության և արտադրության, կրթության և ուսուցման բոլոր ոլորտները նոր կառուցվածքի հետևանքով առաջացած փոփոխությունները իրենց արտացոլումը գտան նաև տերմինաբանության հարցերի ըմբռնման և մշակման մեջ:

Տերմինաբանության հարցերը առանձին անհատների նախամեծուկությունից դարձան պետական, ավելի ճիշտ, համապետական գործ¹⁸, իսկ այդ շատ կարևոր հանգամանք էր: Գրանույթ վերջ էր դրվում տերմինաբանության մշակման, այսպես կոչված, բանականացման և լեզանակին և մեթոդներին և դրանից բխող առանձին այն կամայականություններին, որոնք անխուսափելի էին դարձել նախորդ տարիների ընթացքում: Մյուս կողմից՝ պետության զինվարությունը և Նոստրոլյանը, ինչպես նաև պետության կազմից նյութական աջակցությունը լայն հնարավորություններ և մեծ հնունակարներ էին բացում հայրենի տերմինաբանության մշակման, հետագա զարգացման և կարգավորման ապագաընթացում:

Հետագայում, 30-ական թվականներին սրգեն, հայ հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական տերմինաբանության կարգավորման հիմնական հանձնարարներ իր վրա վերցրեց տերմինաբանական կոմիտեն¹⁹, որը հետևելով հայտ լեզվի զարգացմանը, օրինակամանցում է հայ տերմինաբանության նորոգմանը, ինչպես նաև տերմինների մշակման ու կարգավորման հարցերին վերաբերող գլխավոր անադան հարցերը:

Տերմինաբանական կոմիտեի ընդունած որոշումների համաձայն հայերեն տերմինների մշակման հիմնական սկզբունքները հանգում են հետևյալին²⁰:

Հայերեն մասնագիտական տերմինների մշակման ընթացքում առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել հայոց լեզվի և ՍՍՀՄ ժողովուրդների այլ լեզուների տերմինաբանության երկարամյա փորձը:

Ենելով այն թանկից, որ հայ ժողովուրդի իր դարավոր պատմության ընթացքում, հազարակից լինելով հին և նոր աշխարհների ամենատառաջավոր մշակույթներին, իր լեզվի մեջ արտացոլել է այդ մշակույթների հարստությունը, այնուհետև դարերի ընթացքում իր լեզվի սեփական մե-

ջոցներով ստեղծել է սեփականը, տերմինաբանական կոմիտեն անհրաժեշտ է համարում պահպանել այնպիսի եկող բազմաթիվ պետական և տեխնիկական տերմինները, որոնք ճիշտ արտահայտելով միջազգային տերմինների իմաստը՝ միաժամանակ մատչելի է հասկանալի են ժողովրդին: Օրինակ՝ եկեղաբանություն-геология, րուսարանություն-ботаника, ջերմաչափ-термометр և այլն:

Մյուս կողմից, հայերենում տերմինների փոխառություն կատարելիս՝ տերմինաբանական կոմիտեն առաջարկում է զեկեղաբանի ՍՍՀՄ-ում և առաջին հերթին ուսուց լեզվում պաշտոնապես ընդունված իմաստներով: Այստեղ պետք է ավելացնել նաև, որ թեև տերմինաբանական կոմիտեն չի նշում, բայց իրականում փոխառյալ տերմիններն ոչ միայն իմաստը, այլև բառածին է համապատասխանում ռուսերենին: Ժամանակակից հայոց լեզվի նորագույն փոխառություններին համար սկզբնաղբյուր լեզու է դասնում ռուսերենը:

Վերահիշելով սկզբունքներից ելնելով՝ տերմինաբանական կոմիտեն ընդունել է նաև հայերեն տերմիններ մշակելու, ինչպես նաև փոխառյալ տերմինների առաջարկության կոնկրետ նպումները:

Հայոց լեզվի գիտատեխնիկական տերմինաբանությունը սովետական շրջանում հիմնվում է անցյալի մատանություն, իր սեփական բանականական հնարավորություններին, որը շարժվել նաև փոխառություններին վրա, որոնք անխուսափելի են գիտության և տեխնիկայի անհանդիմաց զարգացման ժամանակակից պայմաններում:

Հայ տերմինաբանության մշակման և կարգավորման պատասխանատու աշխատանքին 20-ական թվականներին ձևավորվում են գիտության և տեխնիկայի բազմաթիվ գործիչներ, ինչպես՝ Վ. Արծրունին, Ա. Տոկյանը, Կ. Տեր-Միքայելյանը և ուրիշներ և առաջին հերթին հայոց լեզվի ու հայ բանասերանագրության խոշոր ներկայացուցիչները՝ Հ. Անտարյանը, Մ. Արեղյանը, Գ. Մայիսյանցը, Գ. Ղափանցյանը և ուրիշներ:

1920-ական թվականներից սկսած հրատարակում են գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառներին վերաբերող տարբեր ժամային երկլեզվյան և բազմլեզվյան ստաշին տերմինաբանական բառարաններ:

1924 թ. լույս է տեսնում սովետական շրջանի տերմինաբանական ստաշին աշխատանքը՝ «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարանը»: Այս բառարանում իրենց արտահայտություն են գտել սովետական կարգի հայրենականից հետո իրավաբանական պարզում և այդ բնագավառի տերմինաբանության մեջ կատարված փոփոխությունները:

¹⁸ Ա. Մախրաջյան, Եզ. աշխ., էջ 53.
¹⁹ Վ. Գալաշյան, Ուղեցույց տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներին, Երևան, 1945, հմտ. նաև Ա. Մախրաջյան, Եզ. աշխ., էջ 60—65.
²⁰ Հ. Բաբանյան, Տերմինաբանական ուղեցույց, Երևան, 1964, էջ 3:

Ալեյն՝հակ լույս են տեսնում «Ռուս-Հայերեն» և «Հայ-ուսերեն» երկաթուղային տերմինների բառարանները (1925 թ.), որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է մոտ 6 հազար տերմին և բառ, «Շինարարական կառուցվածքների ասու-հայերեն բառարանը» (1928 թ.), որ բնագրերում է ավելի քան 10 հազար տերմին և տերմինային կապակցություն, «Առևտրահայկապահական տերմինների ասու-հայերեն բառարանը» (1927 թ.), «Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարանը» (1924 թ.), որ պարունակում է մոտ 20 հազար տերմին և բառ:

1920-ական թվականներին և բնօրհանրագին ողջ սովետական շրջանի հայերեն տերմինարանական բառարանների կազմության բնագործում սկզբնաբանի դեր է կատարել Մ. Արեղյանը: Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն ուսուցանական բառարանը» (1925—1927 թթ.) պարունակում է ավելի քան 25 հազար տերմին և բառ: Բառապանակի ընտրությունը, հայերեն համապատասխան տերմինների կազմությունը Մ. Արեղյանի ընդունած սկզբնաբանները լայն կիրառություն են գտնում հնչյուն նմանազարգացված հայերեն տերմինարանական բառարանների, այնպես էլ հայերեն տերմինարանության տեսության մշակման համար:

Անհրաժեշտ է միտմամտական ելքել, որ 20-ական թվականներին առաջին տերմինարանական-փարզմանական բառարաններ կազմողների առեւ նստացան մի շարք զգալիություններ:

ա) Առաջին անգամ էին մշակվում գիտական և մասնագիտական հայ տերմինարանության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են՝ առդմական և երկաթուղային զործը, շինարարական կառուցվածքները, իրավաբանությունը և այլն: Եթև բժշկության կամ աստրոնոմիայահայերեն բնագործականների վերաբերող որոշ տերմիններ արդեն մուտք էին գործել լեզվի բառապաշարը, այսպ նույնը չի կարելի ասել մյուս ճյուղերի վերաբերյալ: Այս բնույթի պետք է ավելացրել նաև այն, որ եղած տերմիններն էլ մեծ մասամբ գտնվում էին ընդհանուր համակարգի շեքարկված և շփոթիչանկազգած վիճակում, որում զգալիությամբ կարող էր կողմնորոշվել որևէ մասնագետ:

բ) Արևելահայ գրական լեզվում տերմինների կերտման համար, ինչպես եղեցինք, որպես ուղեցույց և աղբյուր լեզու այդ ժամանակ գարնել էր ուսանելը, որն իր դերը կատարում էր մասամբ նաև նախասովետական շրջանում: Մյուս կողմից, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գրական լեզուն՝ արևմտահայերենը, իր տերմինարանության աղբյուր արդեն բնույթն էր եվրոպական լեզուների և առաջին հերթին ֆրանսերենի: Ֆրանսերենի հիման վրա էին կազմվել և հրատարակվել հայերեն

ուսանել տերմինարանական բառարանները (ինչպես օրինակ՝ Մ. Քալուսոս²¹ հայերեն-ֆրանսերեն և ֆրանսերեն-հայերեն բառարանները և այլն): Մյուս պետք է ավելացնել այն նանրահայտ իրողությունը, որ արևմտահայերենում օտարազգի տերմինները մեծ մասամբ ֆրագմանում և խիստ սակավ են գիտնում փոխառության:

գ) Տերմինաշինության համար որպես ուղեցույց լեզու ընտրված ուսանելում նույնպես տերմինարանության և տերմինաշինության շատ հարցեր զեռ էին լուծված: Թարգման, իրավարանական, երկաթուղային, շինարարական, բժշկական և այլ տերմինների համար դեռևս լիարժեք բառաշանկեր չկային նաև ուսանելում: Հայ տերմինաշինարանների համար ստիպված էին համապատասխան բնագործականները համարել նախ ուսանելի համար (ինչպես Մ. Արեղյանը՝ առդմական զործի), նոր միայն ձեռնամուխ լինել հայերեն տերմինների մշակման կամ կարգավորման գործին: Այդ, ինչպես հայտնի է, երկնակի աշխատանք է պահանջում մասնագետից և բառարանագիրից:

և) Տերմինաշինական ժապարակ աշխատանքը պահանջում էր լուծել նաև դարարի, միջին հայերենի և բարբառների սրտագործման նուրսվորության, շափերի ու սահմանների, այլև դրա հետ կապված խմաստարանական, ուղղագրական և այլ խնդիրներ:

Վերոհիշյալ անհական ու զործնական հարցերը լուծելու համար զգալիում էր համապատասխան մասնագետների՝ լեզվաբան-հայագետների և ուսուցիչների, քաղմաթիվ լեզվաբան-բառարանագիրների կատարել Քալուսոսի շե, որ խիստ սակավ էին այնպիսի մասնագետները, որոնք ի վիճակի էին լուծելու 20-ական թվականների հայ բառարանագրության և առաջին հերթին տերմինաշինության վերահիշյալ խնդիրները: Այդ տեսակետից էլ պետք է գնահատել 20-ական թվականների հայ տերմինարանական բառարանագրության բնագործում կատարված ծանր ու զգալի աշխատանքը: Այդ զործը իրական հավասար էր սիրաների՝ այն առումով, որ ամբողջ աշխատանքը փաստորեն հարկավոր էր հիմնագործային նորից սկսել, իհարկե, հենկվում հայ բառարանագրության և տերմինարանության զարակող փորձի, ավանդույթների և բայականին պատկանելի մասնագրության վրա:

Այսպիսով, 20-ական թվականներին, սովետականացման առաջին իսկ տարիներին տերմինաշինական աշխատանքները հիմնականում ժապավեցին գիտության ու տեխնիկայի մի շարք բնագործողների տերմին

²¹ Մ. Քալուսոսի, Բաղդեր արևուստից, պիսիկան և գեղեցիկ գրություն:

նաբանական բառարանների կազմման ուղղությամբ: Առաջին հերթին մշակվեց և կարգավորվեց՝ իրավաբանական, ազգամական, բժշկագիտական և տեխնիկական (երկաթուղային և շինարարական) տերմինաբանությունը, իհարկե, այդ ժամանակահատվածի մակարդակին համապատասխան:

Իրավաբանական, ազգամական, երկաթուղային և շինարարական ուսուցանողական տերմինաբանական բառարանների դերը չափազանց մեծ է ոչ միայն հիշյալ բնագավառների տերմինների մշակման ու կարգավորման, այլև հայերեն տերմինաշինության ուղիների և սկզբունքների որոշման և ուղեկշիման առնակետից: Հիշյալ բառարանները փաստորեն իրենց տեսական սկզբունքներով զարուհի այն անկյունաքարեր, որի վրա բարձրացավ սովետահայ տերմինաբանությունը:

Արդ, քեզ հանուր զոհերով որոշեք ինչ այն տեսական ու գործնական սկզբունքները, որոնցով կազմվեցին 20-ական թվականների տերմինաբանական բառարանները:

ա) Բազմաբանական և բառաանկի փոխառության համար որպես ուղեցույց և սկզբնաղբյուր լեզու ընդունվում է ռուսերենը: Հաղվազույց միայն տարբ է տրվում արևմտահայ գրական լեզվի ամենազույթներին, որոնց անբովանդիսական սկզբունքների համաձայն, ինչպես նշել ենք, ուղեցույց լեզու էր ընդունվում ֆրանսերենը (Հմմտ.Վ. Արծրունու ուսուցատիւն-հայ բժշկագիտական բառարանը), որտ հետևանքով էլ մի շարք փոխառույթ բառերի տառապարտությունը (գրադարձությունը) չի համապատասխանում ռուսերենին: Իրենց հիմնականում այս կարգի շնորհիվ ենք և ամենին էլ քնորոշ չեն 20-ական թվականների հայերեն տերմինաբանական բառարանների համար:

բ) Այս շրջանի հայերեն տերմինաբանական բառարանների ուսուցական (թարգմանիչ) մասը բառացանկի համար հիմնականում աղբյուր են ծառայել ռուսերեն երկրչվյալ կամ բարձրագույն գիտատեխնիկական բառարանները: Միակշիռ որոշ դեպքերում հայ հեղինակները ինքուրույնաբար են կազմել սույալ գիտության համար անհրաժեշտ բառացանկեր (ինչպես իրավաբանական, ազգամական, անտորահաշվադասական և այլն), զրանով փաստորեն կատարելով կրկնակի աշխատանք:

գ) Տերմինաբանական բառարաններում ամփոփված 20-ական թվականների հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական հայերեն տերմինները երեք շերտի են բաժանվում՝ զրական լեզվի նախատուրական շրջանից եկող տերմիններ, ներակազմություններ և նորագույն փո-

խառնություններ: Բառերի և տերմինների վերջին երկու շերտերը փաստորեն այդ շրջանի հայերենի նորարարություններն են:

1) Փասնական թվականներին տերմինաբանական բառարաններում արձանագրված իրավաբանական, ազգամական, բժշկական, երկաթուղային, շինարարական, անտորահաշվադասական և օրանց հարակից գիտություններին և տեխնիկայի գիտական նյութերին վերաբերող տերմիններին ու բառերին հիմնական զանգվածը, այնուամենայնիվ, պատկանում է ժամանակակից հայոց գրական լեզվի նախասովետական փուլին: Գրանք հիմնականում ժամանակակից հայոց գրական լեզվի բառային կազմի մեջ մտնող այն բառերն են, որոնք կայուն բազա ծառայելին հայ տերմինաբանության մշակման համար: Ըստ ծագման, դրանք բուն-հայերեն բառեր են կամ Տնագույն ժամանակներում տարբեր լեզուներից փոխառված բառեր, որոնք մերվել են բուն հայերեն բառերի հետ և հավասարապես տեղ գտել արդի հայերենի բառապաշարի մեջ: Բնատի մասնավորմամբ տերմինային արժեք ստացած այս բառերին զուգընթաց բառակազմական (ածանցման և բառարարգման) տարբեր միջոցներով այդ շրջանում կազմվեցին կամ որդեգրվեցին գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ հայերեն բառեր ու տերմիններ:

Այդ վերջին տերմիններից ու բառերից կարելի է քերել մի քանի օրինակ, ինչպս՝ զարկան, հրահան, նիսկապարհ, չամփրակող, գազանց, հրապատիժ, առաջան, պոնակատուն, պոնականոց, ազգամատ, ազգամատական, անտառաբարեկ, ծովաբարեկ, քաղնույկ, շեռանց, փամփռաբան, իշտակակ, խաչեռակ, գորայուն, գնչապուն, գրամախառն, վաչառառուն, զուգաչար, եռաչար, ապաչարային, շատային, փոխաբեղչ, ուղեկցող, կարսայիկ, փոստակ, կայունակ, ուղղակ, սայլաբավ, էլագիժ, գնանավ, հանձնավ, ազուտ, փակազակ, Ռեզուլ, գորչարած, ուղեցուցակ, ընթացուղի, երթուղի, ակնանառ, ակնանազույ, ակնանազար, ակնանափակոց, ակնանիթ, ակնակիր, ակնանավ, ծովամարտ, բաժնյակ, լաստակամուր, սայլակամուր, տակառակամուր, հավակամուր, շարչակամուր, խցիկ, լծանակ, սայլագումակ, հրաներ, հրանյութ, հրապաշար, սովետակ, ուրբանե, ուրբակու, ուրբակի (առամական բառարան): Տածանագիր, գրավագիր, հարցափորձ, պանանչագիր, տիրագուհի, հաշվակցություն, կաշատառու, կրկնականանց, կրկնաճուր, կրկնանակություն, դրոշմատուգանք, կտակավանդություն, կտակագիր, կտակաբար, պահանջատեր, հայցատեր, դատակիր, հրամարագիր, ժանուցագիր, կշեռագիր, ցուցադաշտ, հանցափորձ, իրավաժողով, իրավախաբուրդ, իրավագանց, իրավագեղություն, իրավունակ, իրավունակություն,

վանաացուցակ (իրավաբանական բուռարան)։ Շաշվիակ, երկվանդ, հայաթվազներ, առկոշ, նմուշաներ, փոխանակագիր, գրոշմատուրք, գրոշմատուցանք, պիտառ, պաճաղատեր, պաճեղատու, շտաբաժին, բնունաստուգանք, հավատգիր, հավատարմ, հավատուտ, հարկամատյան, ապրանքանիշ, կեկնահաշվաբե, հատավճար, հարգամաշ, փորձակշիտ, խոսամագիր, սուխաթիվ, սուխաշափ, հաշվեգրություն, հաշվեմատյան, հաշվեվճար, մուրհակատու (ստեղծարձաշվազագճական բուռարան)։

Այդ ցուցակը կարելի էր շարունակել և համապատասխան օրինակներ կարելի էր բերել բանական թվականներին լույս տեսած մասացած բառարաններից։ Բայց այս էլ բավական է զարգացր կազմելու համար հայերենի լեզվական միջոցները կազմված տերմինների և բառերի մասին։

2) Վերոհիշյալ բառարաններում ընդգրկված հայերեն տերմիններին մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում դրաբարյան կամ միջին հայերենի, ինչպես նաև բարբառային այն բառերը, որոնք իմաստային կանխբնացման կամ իմաստակերի փոփոխման շնորհիվ քննարկվող բառարաններում հանդես են գալիս արդեն որպես տերմիններ կամ տերմինաբանական նշանակություն ունեցող բառեր։ Օրինակ՝ ասպատակ, ական, այլուձի (հենելագոր), բարան, գեղարդ, կապարե, բանբեր, զամբիկ, կափույր, նաշին, զարույր, պարեւ և այլն։ Կամ բարբառային՝ բջիւր, գլղան, բոխր, ձիավոր, մառան, կարժառ, շիլա, բաշովի, Բելք և այլ բառերը։

3) Վերոհիշյալ բառարաններում չիլ չեն նաև արևմտահայերեն զբաղյան լեզվից վերցրած բառերը։ Դրանց մեծ մասը սեփականացվել է տերմին էլ մասնակակից հայերենին։ Սակայն կան նաև արևմտահայերեն բառեր, որոնք թարգմանվող տերմինի համաարդը չլինելով, փաստորեն դրաք են մասցել լեզվից, ինչպես՝ ամբոխալար, համայնավար, ընկերավարություն, կնկրուկ և այլն։

4) Քանական թվականների տերմինաբանական բառարաններում որոշակի տեղ են զբաղում նորագույն փոխառություններ, որոնք ճնշող մեծամասնությամբ կատարվում են ուսուներին միջոցով։

Այդ շրջանի տերմինաբանական բառարաններում մուտք գործած նորագույն փոխառյալ բառերը կարելի է բաժանել երկու մասի։

ա) Փոխառյալ տերմիններ կամ բառեր, որոնց հայերեն համադրները զենու չկան, կամ նդածները չեն կարող մրցիլ փոխառության հետ։ Օրինակ՝ անհիտուս, ագիտատու, ագիտացիա, ապարատ, առակ, րիզազ(ա), բուֆետ, դեմպինգ, դիկտատուրա, դուպլիզմ, լարուրաւտ, կարել, կոնգրես, կոնկրետ, կոմիսար, կոմունա, մանիֆեստ, մասա, միլիցյա, մոլիլզացիա, սեզոն, սինդիկատ, վագոն, տրեստ, ֆոնդ և այլն։

բ) Փոխառյալ տերմիններ ու բառեր, որոնց հայերեն համադրները կան և շատ զեպքերում փոխարինում են կամ կարող են փոխարինել տերմինաբանական բառարաններ մուտք գործած այդ կարգի փոխառություններին։ Օրինակ՝ աքրեստ-կառավար, ակսիլրեստ-ուսուցիչ, բազմ-ձանբոց, բինդի-երկրիտակ, ամբուլատորյա-բուժարան, կեդուկցիա-արտաժուրյուն, դեպոզիտ-ավանդ, դիմեմա-երկայարանություն, կոմպլետեցիա-ննդանախարարություն, ունիա-միություն, ստարիլիզացիա-կայունացում, կոնֆիդալցիա-բնագրավում և այլն²²։

Միտմանակ պետք է նշել, որ ուսուներին միջոցով կատարված փոխառյալ տերմինների և բառերի ուղղադրությունը այդ շրջանում զենու զենուականացնա ճշգրտվել է, և այդ կարգի բառերը հայերենում տարբեր ձևերով էին տառադարձվում։ Օրինակ՝ բյուլե-բյուլետ, բյուլետ և այլն։

Պետք է հիշատակել նաև, որ այդ շրջանում որոշ փոխառյալ բառերի կմբարտարությունների կրճատման փորձեր են եղել, որով հիմնովին աղանալվել է ոչ միայն այդ բառերի հնչյունական պատկերը, այլև՝ իմաստը։ Օրինակ՝ математика-մաթեմատիկ, физика-ֆիզիկ, акустика-ակուստիկ, механика-կինետիկ, кинетика-կինետիկ և այլն։

ՏԵՐՄԻՆԱԿԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐՎԵՐԸ ԵՎ ԱՐՔԱՌՎԵՐԸ
ՉՅՈՑ ԵՎՉՎՈՒՄ

Լեզվի բառային կազմը անմիջականորեն կապված լինելով մարզկանց զորթունությունների բուրդ ոլորանների հետ, անընդհատ փոփոխվում է, և դրանով էլ առաջին հերթին պայմանավորված է նոր տերմինների երևան գալը լեզվում։ Փխառանխնիկական այն տերմինները, որոնք արտասույտում են զիտության և արդյունաբերության զարգացման հետ կապված հասկացություններ, ամբանում են լեզվում սովորական բառերի նման և հարստացնում լեզվի բառապաշարը։ Մովորբար փտություն որևէ ճյուղի զարգացումը ուղեկցվում է այդ ճյուղին անհրաժեշտ տերմինաբանությունների ամբար կարգավորմամբ։ Մատչելի և ճշգրտ տերմինները օգնում են զիտական որույնների հասկանալիությանը, նպաստում նրանց տարածանը և դրականացնա աղղում զիտության հետագա զարգացման վրա։ Այդ պատճառով փտության և տեխնիկայի բուրդ բնագավառներում նրանց զարգացման տարբեր փուլերում տերմինաշինարարների մտահոգության

²² Տե՛ս «Փոխ-հայերեն բառարան», 1954—56։

առարկան գիտական տերմինաբանության անդձման, կատարելագործման, կարգավորման և միջոնակացման հարցերին են:

Գիտատեխնիկական հավաքագրությունների փոփոխումը, նրանց ընդլայնումը և խորացումը, որպես գիտական և տեխնիկայի տվյալ բնագավառի զարգացման արդյունք, անպայման իր հետ բերում է օգտագործվող տերմինաբանության վերանայման և կարգավորման պահանջ: Շատ դեպքերում գիտատեխնիկական տարրեր հասնակագրություններ նշանակող տերմինները փոխարինվում են նորերով, որ հիմնականում պայմանավորված է նրանց բովանդակության փոփոխմամբ:

Յուրաքանչյուր զարգացող գիտություն պետք է ժամանակ առ ժամանակ վերանայի իր տերմինաբանությունը: Նոր տերմիններ են պետք ոչ միայն նոր հայտնաբերված առարկաների և երևույթների համար, այլև այն նոր զոդափարների համար, որոնք ստեղծվում են հին փաստերի քննման նոր եղանակների հիման վրա: Ավանդական տերմինները հաճախ կաշկանդում են հետազոտողների միտքը և կարող են արգելք հանդիսանալ արդյունավետ եզրակացությունների համար: Իհարկե, կայունացած այն տերմինաբանությունը, որի մեջ յուրաքանչյուր տերմինի նշանակությունը, իմաստը լիովին համապատասխանում է գիտական հասակագրությանը, առավելություն է մասնագետի համար: Բայց եթե տերմինաբանության կառուցումը կապված է միայն տերմինների անփոփոխության հետ, այն ղեկընտ, երբ գիտական զարգացման հետևանքով համապատասխան հասակագրություններ փոփոխվում են, անհրաժեշտ է դառնում որոշել հին տերմինի օգտագործման նպատակահարմարությունը: Տարրեր գիտություններին վերաբերող տերմինների ոչ քննադատական օգտագործումը, գիտատեխնիկական տերմինաբանության կատարելագործման և կարգավորման ուղղությունը տարվող աշխատանքի ֆեդացիոնալ-տարածքային, կարող է հանգեցնել լուրջ սխալների: Եվ պատահական չէ, որ տերմինների օգտագործման ժամանակակից պրակտիկայում հաճախ նկատվում են հնացած տերմինների և սխալ գործածման բազմաթիվ դեպքեր:

Նոր բառերը, մասնավորապես տերմինները, լեզվում ստեղծվում են տարրեր ուղիներով, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ ղեկն հանգամանորեն ուսումնասիրված չեն:

Բառարմատների ստեղծումը, ինչպես հայտնի է, շատ հազվադեպ է պատահում: Գու մեկ անգամ ես հասցատում է լեզվի և նրա բառակազմակերպման տարրերի կայունությունը: Բառաստեղծման, բառակազմության դեպքում էլ բարդորոշ բառերը, բանականաբար, չեն կազմվում լեզվին

անհայտ բառերով կամ անանցներով, կամ բառակազմակերպման անհայտ մեկերով ու միջոցներով, այլ լեզվում գործող բառակազմական կադապտաների օրինակով:

Այսպիսով, նոր տերմինների կամ բառերի ստեղծումը հիմնականում կատարվում է լեզվում եղած բառերի բազայի վրա՝ տվյալ լեզվի բառակազմական օրինաչափություններով:

Լեզվում տերմինակազմությունը, լինելով բառակազմության դրսևորման ընթացք, որոշ չափով տարբերվում է նրանից: Տերմինաստեղծումը լեզվի մեջ պայմանավորված է նրա երևան գալու բնույթով: Բանն այն է, որ լեզվում ընդհանուր գործածական բառերի ստեղծողը մեծ մասամբ անհայտ է մնում: Մենք չենք կարող որոշել, թե ո՞վ և ե՞րբ է ստեղծել այս կամ այն բառը: Տերմինները երևան չեն գալիս, չեն հայտնվում, ինչպես լեզվի սովորական բառերը, այլ նրանք ստեղծվում և ներմուծվում են այս կամ այն մասնագետի, մասնագետների խմբի կամ անգամ կազմակերպությունների կողմից: Այդ պատճառով տերմինի ստեղծման եղանակը նաև նրա գործածության մեջ մտցնելու ուղին է: Բրե՛ն տերմին գործածության մեջ մտցնելիս, մասնագետը փաստորեն ներկայացնում է իր հեղինակությունը: «Տերմինները չեն հայտնվում, այլ հորինվում են, ստեղծագործվում են իրենց անհրաժեշտության գիտակցման աստիճանով»²⁴:

Այսպիսով, նոր տերմինները առաջանում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, մշակույթի և այլ բնագավառների զարգացման հետևանքով և հիմնականում մասնագետների գիտակցական գործունեության արդյունք են, գործունեություն, որը հետևողականորեն իրագործում է տերմինաբանության ստեղծումը, մշակումը և կարգավորումը: Սովորաբար տերմինի նոր նշանակությունը բավականին արագ է դուրս մղում հերթ: Սակայն հաճախ այդ երկու տերմինն էլ գործածվում են միաժամանակ նոր և հին նշանակությամբ:

Եթե խոսակցական լեզվում նոր բառի ընդունումը մեծ մասամբ տարրային, պատահական պրոցես է, ապա տերմինաբանության մեջ գիտատեխնիկական նոր տերմինի ընդունումը կատարվում է ավելի կազմակերպված ճանապարհով: Շատ հաճախ տվյալ մասնագիտության ներկայացուցիչները, ընդհանուր համամայնության դալով, կարող են վերջ տալ այս կամ այն սխալ տերմինի օգտագործման վեճերին և

24 Դ. Օ. Կուկուր. О некоторых явлениях словообразования русской технической терминологии, стр. 9.

առաջադրել կամ ընդունել տվելի ճիշտ տերմիններ: Այդ տեսակետից գործունեության ազատ ապագայի է բացելու այս կամ այն մասնագետի համար տեղիները: տերմինարանության կարգավորման գործը, ընդունելու կամ մերժելու նոր տերմիններ, հրաժարվելու հենքից, սահմանափակելու կամ ընդհանրապես հրաժարվելու տերմինարանական համանիշ-ներից, համանուններից և այլն:

Անդրադասնալով 20-ական թվականների հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական տերմինների անմիջորինակության և կազմության որոշ թերություններին, պետք է նշել, որ դրանք պայմանավորված են Հայաստանի գիտության ու տեխնիկայի այն ժամանակվա վիճակով: 20-ական թվականների հայերեն տերմինարանությունը արտացոլում էր հայոց զբաղման լեզվի այն ժամանակվա վիճակը, ինչպես նաև նրա զարգացման ուղիների վերաբերյալ գոյություն ունեցող տարբեր հայացքների առկայությունը:

Անուրանալի է, որ ժամանակակից հայոց լեզուն զարարից ժառանգություն է ստացել որոշակի քանակությամբ հայկական տերմիններ: Սակայն պետք է անմիջապես նշել, որ զարարից ժառանգությունը ստացած տերմինները և բառերը վերաբերում են միայն մի քանի մասնագիտությունների՝ փիլիսոփայությանը, աստվածաբանությանը, քերականությանը և այլն, որոնք համապատասխանում են զարարյան շրջանի գիտության մակարդակին, և որոնց արժեքը մեր ժամանակների համար շատ լնչին է թե որակական և թե քանակական տեսակետից, էլ չենք խոսում այն մասին, որ մեր ժամանակների տասնյակ գիտությունների և գիտաճյուղերի առանձակ հազարավոր հասկացությունների համար անհրաժեշտ էին նոր տերմիններ և բառեր, որոնք հայտնի պատճառներով չէին կարող ժառանգվել զարարից:

Իրականում մի շարք գիտությունների և գիտաճյուղերի հայերեն անթմինարանության հիմքերը դրվեցին սովետական իշխանության առաջին տասնամյակին՝ ռուս-հայերեն տերմինարանական բառարանների շնորհիվ:

Ցուրաբանչյուր լեզու ունի տերմինարանության իր աղբյուրները՝ կապված ավել լեզվի պատմության և գիտության ու արդյունաբերության զարգացման հետ: Հայոց լեզվի հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական տերմինների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայոց լեզուն ունի տերմինաշինության ներքին և արտաքին աղբյուրներ:

Տերմինաշինության ներքին աղբյուրներն են.

- 1) ժամանակակից հայոց լեզուն (այսինքն՝ տերմինների ստեղծումը

- 2) հայոց լեզվի բառակազմության օրինակներով:
- 3) արեմտահայերենը,
- 4) դրաբարը,
- 5) բարբառները:
- 6) արեմտահայերենի վերաբերյալ աղբյուրների թվին են պատկանում.
- 7) օտար տերմինների փոխառությունը,
- 8) իմաստային բառազու-ճեղնումները:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԱՏԵՂԹՈՒՄԸ ԵՎ ԳՐԱՍԿԱՅԻՆ ԿԱՅԻՆԻ ՎԵՐԱԿԱՐԳՄԱՆ ԿԱՅԻՆԻ ԿԱՅԻՆԻ

Հայոց լեզվի հարստացման հիմնական աղբյուրը նրա ներքին հարավորություններն են, որոնք զբնորոշում են բառատեղեղծման և բառակազմական տարբեր ձևերով ու եղանակներով: զրանց օգտագործման և կենսունակության տարբեր աստիճաններով: Եվ հենց այն պատճառով, որ նրա տերմինների ստեղծումը վերաբերում է բառակազմությանը, յուրաքանչյուր լեզվում այն հիմնվում է լեզվի զարգացման և առաջին հերթին՝ բառակազմական օրինաչափությունների վրա: Լեզվի զարգացման ներքին միջոցներով բառեր ստեղծելու եղանակը հատուկ է հայերենին, նրա զարգացման բոլոր փուլերում: Ինչպես հայտնի է, արդի հայերենում քաղցության ոչ բոլոր տեսակները կամ հայերենի ոչ բոլոր սծանցներն են կենսունակ: Ածանցների կամ քաղցությունների այս կամ այն տեսակների կենսունակությունը բարձր է կամ ցածր: Կախված է որոշ շարքով տերմիններից կազմողների նախադրություններից և զլխավորապես այն ընդհանուր միտումներից, որոնք գործում են լեզվի ավելի փոփոխ բառակազմության քնազավառում: Այսպիսով, լեզվի ներքին միջոցներով նոր տերմինների ստեղծումը հայոց լեզվի բառակազմարի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկն է: Այն իրագործվում է տարբեր եղանակներով, որոնք պայմանավորված են լեզվի քերականական համակարգի առանձնահատկություններով:

1. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼՃՆՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայոց լեզվում գոյություն ունեն բառակազմական ներքին միջոցներով տերմիններ ստեղծելու մի շարք եղանակներ, որոնցից պետք է նշել.

- 1) բառի նշանակության կամ իմաստի տերմինացում, այսինքն՝ բառաիմաստարանական եղանակ.

2) անձեցում, այսինքն՝ ձևարանական եղանակ:

3) բարդ տերմինների ստեղծում. այստեղ մտնում են բարդությունները, բառակապակցությունները և հապավումները, այսինքն՝ բառաշարաչափական եղանակ:

Բառաիմաստարանական եղանակին են պատկանում լեզվական տարբեր ոլորտների բառերի իմաստափոխություն հետևանքով որպես տեքստի գործածելը, ինչպես նաև կենցաղային, դրարարյան, բարբառային բառերի տերմինականացումը:

Անձեցման եղանակին են պատկանում նախածանցումը և վերջածանցումը:

Բուռաշարաչափական եղանակին են պատկանում բառաբարդությունները, հապավումները և բառակապակցությունները, իրենց բուռ տարառեսակներով:

1. ՔԱՌԻ ԵՆԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ԽՄԱՍԻ ՏԵՐՄԻՆԱԾՈՒՄ

Տերմինների ստեղծման եղանակները լեզվում նույնն են, ինչ որ բառակազմության եղանակները: Գոյություն ունի տերմինակազմության երկու սկզբունք՝ առաջնային կազմություն և երկրորդային կազմություն: Առաջինը տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ տերմինը ստեղծվում է ազդարան բառ որպես տերմին օգտագործելու կամ սովորական բառերից բարդություններ և բառակապակցություններ կազմելու եղանակով: Երկրորդ տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ նոր տերմին ստեղծվում է արդեն գոյություն ունեցող տերմիններից՝ բառակազմության, իմաստափոխության կամ էլ բառակապակցության միջոցով:

Ինչպես վերևում նշեցինք բառ իրենց բնույթի տերմինները բաժանվում են երկու խմբի.

ա) տերմիններ, որոնք ստեղծվել են ոչ տերմինարանական բնույթի բառերի հիման վրա.

բ) տերմիններ, որոնք հայտը լեզվի բառակազմական միջոցների օգնությամբ ստեղծվել են հատկապես որպես տերմիններ:

Ոչ տերմինարանական բառերը որպես տերմին օգտագործելու պտորներ կապված է մի շարք բարդ և ղեկու շատ թույլ լուսարանված հարցերի հետ: Անսուր վերաբերում է հատկապես բառի նույնիսկայն պտորների, որն իր հերթին կապված է բազմիմաստություն հետ: Ամեն մի առանձին դեպքում հարկավոր է պարզել արդյո՞ք գործ ունենք հատուկ նշանակություն ունեցող, առանձին գործածությամբ օժտված միևնույն

բառի, թե երկու տարբեր բառերի հետ: Սրա հետ կապվում է նաև կենցաղային բառ որպես տերմին օգտագործելու հարցը և այլն:

Ժամանակակից հայտը լեզվի տերմինարանական համակարգում տերմինների կազմման հիմնական եղանակը լեզվի սովորական, ինչպես նաև գրաբարյան, բարբառային, կենցաղային և այլ բառերի տերմինացումն է: Այդ նշանակում է՝ ժամանակակից հայերենի լեզվական տարբեր շերտերին պատկանող այդ կարգի բառեր կոնկրետանում և վեր են անվում միևնույնիսկ այս կամ այն բնագավառի հատուկ տերմինների: Սրինակ՝ գրական լեզվի այնպիսի բառեր, ինչպես՝ անուղ, անճարճ, անճաղճ, ղեճվար, զոճ, բակակ, պատերազմ, զոճ, անճար, հերու, հեամու, և հազարավոր այլ բառեր իմաստի կոնկրետացմամբ դարձել են նաև իրավաբանական և ռազմական տերմիններ: Նույն կարգի օրինակներ կարելի է բերել նաև ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն երկաթուղային տերմինների, ռուս-հայերեն ռազմական և ռուս-հայերեն անտրահաշվապահական տերմինների բառարաններից, ինչպես՝ ամբարձիչ-подъемник, ամբարձում--подъемка, զստիկոն--ярус²⁵, կնգուղ--башлык, խրատ--окоп, խոտան--брак, խոտանել--браковать, խոտանել--браковщик, խոց--камера, խմակ--пакля, տապառ--подстилка, մատուց--подступ, առաջարկ--предложение, ճեպիկ--обмотка, կնճճ--запал, խից--затычка, պարիկ--патруль, հավառչեք--задаток, սահիկ--жалованье²⁶, կոտորակ--дробь, զուպանակ--пружина, աարտ--монтаж, ես--сварка, եսել--сварить, ցուկ--штвень, տասնայեա--десятьник, կարկառ--выступ, աարչի--шпунт²⁷, գործակալ--агент, գործակալություն--агентура, չածարք--ликвидация, աաառմ--экспедиция²⁸ և այլն:

Այս ձևով նաև 20-ական թվականների ռուս-հայերեն մյուս տերմինարանական բառարաններում հայտը լեզվի ընդհանուր բառապաշարի բառերը տերմինանալով՝ ձևը են բերել սովյալ մասնագիտության կամ մասնաճյուղի հասկացությունը համապատասխան իմաստներ:

25 Ռուս-հայերեն բառարան երկաթուղային տերմինների, Թիֆլիս, 1925, «Հայ-ռուսերեն բառարան երկաթուղային տերմինների», Թիֆլիս 1925:

26 Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան, Երևան, 1925:

27 Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների, Երևան, 1925 թ.:

28 Ռուս-հայերեն բառարան անտրահաշվապահական տերմինների, Երևան, 1927:

ա) կենցաղային բառերի օգտագործումը ընդես տե՛րմին՝

Բառի տերմինացման միջոցներից մեկն էլ կենցաղային բառերի որպես տերմին օգտագործումն է:

Տերմինաբանության հիմնական միջուկը, ինչպես նշվեց, պատմականորեն առաջանել է քնդհանուր գործածությունը ունեցող բառերը որպես տերմիններ օգտագործելու հետևանքով:

Մի կողմից տերմինարանական բառապաշարի և մյուս կողմից կենցաղային բառապաշարների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մասնագիտական տերմինաբանությունը շատ հաճախ ստեղծվում է կենցաղային բառապաշարի հիմքի վրա: Վ. Ն. Պրոխորովան²⁹ նշում է, որ այդ պրոցեսի օրինակությունը կրեում է կենցաղային և տերմինային բառապաշարների քնդհանրությունից, որ կայանում է հետևյալում:

Նախ, և՛ կենցաղային բառերը, և՛ տերմինները ամենից հաճախ հանդես են դալիս անվանման ֆունկցիայով:

Երրորդ, և՛ կենցաղային բառերը, և՛ տերմինները համարժեք ու համազոր են իրենց արտահայտած հասկացությանը և հարաբերականորեն մեկնաստ են:

Երբբայ, կենցաղային բառերը մտնում են բառերի որոշ խմբի մեջ այնպես, ինչպես տերմինները պատկանում են որոշ տերմինարանական շարքի:

Սակայն կենցաղային և տերմինային բառերի միև կան նաև տարբերություններ: Տերմին միայն այն գեղցում է տերմին, երբ գտնվում է միասնակ, միասեն տերմինների շարքում: Կենցաղային բառապաշարին պատկանող բառը ավելի ինքնուրույն է այդ խմաստով: Բացի այդ, մասնագիտական տերմինաբանությունը օգտագործվում է մարդկանց որոշակի խմբի կողմից, իսկ կենցաղային բառապաշարը օգտագործվում է բոլոր մարդկանց կողմից և ավելի հաճախ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տերմինային և կենցաղային բառերը ոչ միայն փոխարարմարք կապակցված, այլև փոխարարմարք բափանցելի են: Այս բառարանների փոխադրելիությունը ե փոխարարվել ներթափանցումը հետաքրքրական պրոցես է յուրաքանչյուր լեզվում, այդ թվում նաև հայերենում: Կրկնով շատ բառը պրոցես՝ այն իր մեջ պարունակում է երկու հակադիր պահեր: Մի կողմից նկատվում է բառի տերմինացում, մյուս կողմից՝ տերմինի ապատերմինացում: Այ-

սինքն՝ մի կողմից կենցաղային բառը դառնում է տերմին, նեղացնելով իր գործածության ոլորտը և մյուս կողմից տերմինը դառնում է կենցաղային բառապաշարի սեփականություն՝ ընդլայնելով իր գործողության և գործունեության ոլորտը: Այսպիսով, կենցաղային բառը դառնում է տերմին, շղարարելով գործածվել որպես կենցաղային բառ: Այսինքն՝ նույն բառը կարող է հանդես գալ և որպես տերմին, և որպես ոչ տերմին, լեզվի սովորական բառ:

Պետք է նշել, որ վերահիշյալ պրոցեսներում որոշակի դեր են խաղում արտալեզվաբանական գործոնները, այսինքն՝ այդ բառերով նշանակված օբյեկտները և երևույթները՝ հրատապությունը և հասարակական նշանակությունը: Լեզվի քնդհանուր բառապաշարի մեջ սովորաբար մտնում են այն տերմինները, որոնք տվյալ պատմական փուլում առավել նշանակալից դեր են խաղում և արագորեն զարգանում են: Այդ տեսակետից և՛ կենցաղային բառերը, և՛ մասնագիտական տերմինները նպաստում են լեզվի բառային կազմի հարստացմանը և զարգացմանը:

Գիտական բառապաշարի և կենցաղային բառապաշարի միև ուղղակի և սերտ կապ կա: Յուրաքանչյուր դիտություն իր հետագա զարգացման մեջ չի կտրվում մտղովրդական լեզվից³⁰:

Այսպիսով, տերմինակազմության եղանակներից մեկը լեզվի սովորական բառի օգտագործումն է որպես տերմին: Տերմինատեղծման այս եղանակը ունի այն արժանիքը, որ այս դեպքում լեզվի բառային կազմը պահպանվում է մաքուր վիճակում, լեզուն չի զղոզվում օտարազգի անհայերի փոխառյալ բառերով, և այդ բառը մտնում է հասկանալի արվյալ լեզուն գործածող յուրաքանչյուր անհատի համար: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ հայերենում տերմինների մեծամասնությունը կազմված է քնդհանուր բառապաշարի նյութի վրա՝ նշված եղանակներից որևէ մեկով:

Տերմինի և ոչ տերմինի (լեզվի քնդհանուր գործածական բառի) միջև հստակ սահմանադատում դժվար է անկացնել: Ինչպես նշել ենք, կան շատ դեպքեր, երբ լեզվի սովորական բառերը դառնում են տերմիններ: Օրինակ, այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ օդ, ջուր, երկաթ, պղինձ, քրոս և այլն, փոխյալում հանդես են գալիս որպես տերմիններ, այն դեպքում, երբ առօրյա լեզվում այդ նույն բառերը հանդես են գալիս որպես սովորական, քնդհանուր գործածության բառեր: Նույնն է տեղի ունեցել նաև

²⁹ В. Н. Прохорова, Бытвая лексика в языке московских памятников II половины XVII в., (Автореферат канд. диссертации), М., 1953, стр. 7.

³⁰ В. В. Виноградова, Основные типы лексических значений слова, ВЯ, 1953, № 5, стр. 5.

չրսու, գերան, նազ, խաչմերուկ կամ անանուխ, դադն՝ կազմի, բլկի-բարդի, սոսի, ադամախենձոր կամ արբանյակ, տիեզերանավ, հետաուստեսություն և այլ բաների հետ:

Այսպիսով ոչ տերմինաբանական բնույթի բաների օգտագործումը որպես տերմին, ավելի բարդ երևույթ է, քան կարող է լինել առաջին հայացքից: Այս պրոբլեմի հետ կապված են մի շարք այլ, նույնպիսի թույլ լուսարանված և մշակված դանազան հարցեր, մասնավորապես բառի նույնությունն ինգլիս, որն իր հերթին անբաղանդորեն կապված է համանունության և բառի բազմիմաստության պրոբլեմների հետ³¹:

բ) Տերմինների առաջացումը իմաստափոխությամբ

Բարձրագույն տերմինացման միջոցներից մեկն է նաև իմաստափոխությունը: Լեզվում լայն տարածում ունի բարձրագույն փոփոխմամբ նոր տերմինների ստեղծումը:

Ըստ Ա. Մ. Տերպիգորնի³² վիպություն, տերմինների ստեղծման հիշյալ եղանակը այլ եղանակների նկատմամբ ունի մի շարք առավելություններ: Որպես լեզվում արդեն գործածված բառեր, այդ տերմինները ավելի մաքուրի են, ավելի կարճ, այսինքն՝ կազմությանը ավելի հարմար են և, որ կարևորն է, դրանք հնչությունամբ են հիշվում: Մի խոսքով դրանք օժտված են իդեալական տերմինի բոլոր տանձնատեսություններով:

Իմաստափոխության նյութը շատ հաճախ կարող է ծառայել այնպիսի մի բառ, որը որպես տերմին արդեն օգտագործվել է մի այլ տերմինաբանական համակարգում: Օրինակ՝ խմորիչ—фермент, տեսակավորել—сортировать, տեսակ—сорт, խուսա—хижа, թակ—колотушка, трепало, трепалак, թավալել—катать, թավալիչ—каток, և այլն:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն բառերի իմաստների փոփոխությունները, որոնք կապված են մարմնի մասերի նշանակության հետ: Այդ կարգի տերմիններ կազմվում են տարբեր լեզուներում, և հետաքրքրականն այն է, որ մերենակի նույն մասը տարբեր լեզուներում կարող է համեմատվել մարմնի տարբեր մասերի հետ: Այսպես, որսերենում կարելի է հանդիպել միևնույնիսդների անունների՝

³¹ А. Н. Смирницкий, К вопросу о слове (проблема «тождества слова»). Труды института языкознания АН СССР, т. IV, М., 1954, стр. 53.

³² А. М. Терпигорев, Об упорядочении технической терминологии, ВЯ, 1953, № 1, стр. 75.

որոնք կազմված են մարմնի մասերի անվանումներից: Օրինակ՝ лапа, голова, глаз, глазок, спинка և այլն:

Նույնպիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել հայերենից: Օրինակ՝ տնի—ушко, անակ—крюк, սкоба, лапа, անկիրի—скобочка, շարժակ—шатуи, ժանձնիվ—зубчатое колесо, ժանձնվոր—зубчатка, ոտնակ—педаль, գլխիկ—голова և այլն:

Սրբ սովորական բառը դառնում է դիտատեխնիկական տերմին, տերմինների համակարգում առանում է որոշակի բովանդակություն, և այդ բառի նախորդ նշանակությունը ավելանում է մի նոր նշանակություն: տերմինաբանական նշանակություն: Օրինակ՝ խոնարհում բառն ունի հետևյալ իմաստները.

1. Գեպի ներև թերվելը, կանալը, ընկճվելը, հպատակվելը:

2. Բայի բերականական կարգիչի անբողջությունը:

Այստեղ, երկրորդ նշանակությունը տերմինաբանական է և այդ իմաստով ավելի նեղացված: Մյուսայն իմաստի նեղացումը դեռևս մասնաշրտանական տարրերակում չէ: Իմաստափոխությամբ այս կամ այն տերմինը կազմվում է բառի նշանակություն՝ իմաստի նեղացման կամ մասնաշրտանական սահմանադատման միջոցով, երբ այդ բառը կորցնում է իր լայն նշանակությունը, օրինակ՝ հողով թաղ սկզբում նշանակել է քավալում, հողով գալը, գրովելը, իսկ այժմ այդ բառը իմաստի նեղացման շնորհիվ դարձել է բերականական տերմին:

Այսպիսով, տերմինների առաջացումը ժամանակակից հայերենում կատարվում է ոչ միայն լեզվի ընդհանուր բառապաշարի բառերի տերմինացման, տերմինային իմաստների ձևը բերելու միջոցով, այլ նաև այդ կարգի բառերի իմաստափոխմամբ: Ըստ որում լեզվի սովորական բառերը տերմինանում են իմաստափոխության զանազան տեսակներով՝ իմաստների լայնացմամբ, նեղացմամբ, ըստ ֆունկցիոնի, ձևի և այլն: Բառապաշարի մասնագիտական տարրերակումը դիտարկապես կատարվում է բառիմաստի ընդլայնմամբ կամ նեղացմամբ:

Բառիմաստի ընդլայնումը իմաստափոխական այն երևույթն է, երբ բառը կորցնում է իր էական հատկանիշների մի մասը և դառնում ընդարձակում է իր սովալը: Օրինակ՝ բառիմաստի ընդլայնմամբ անձնանունները, տեղանունները և այլն հաճախ հասարակ սնուն են դառնում: Օրինակ՝ ամպեր, վոլտ, վոլգա, մեխերձիգոտ, յուկիբեո և այլն: Մյուս կողմից անգի է ունենում նաև բառիմաստի նեղացում, բառի ավելի լայն իմաստի կամ իմաստների մասնավորմամբ:

³³ О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 449.

Այսպես, բոտ իմաստասիրն Ֆունկիցիայի լեզվի ընդհանուր բռնապաշարի՝ ոտի բառը վեր է ածվել ռազմական տերմինի՝ «հրացանի սոր» հասկացություն համար, պտուղը՝ բժշկական տերմինի շաղմզ նշանակությունը է այլն:

Բառիմաստի ընդլայնմամբ կամ նեղացմամբ լեզվի սովորական՝ եռնակ, ձագաբ, նակառ, շամփուր և այլն բառերը դարձել են ռազմական տերմիններ, որպես ռուսերենի՝ граната, воронка, фронт, шомпол բառերի համարժեքներ:

Նույն ձևով՝ կոուկ, ցուկ, սայր և բազմաթիվ այլ բառեր վեր են ածվել շինարարական տերմինների, որպես ռուսերենի՝ кран, штепелъ, штыль հասկացությունների համազորներ:

Անշուտձեշտ է արձանագրել, որ լեզվի ընդհանուր գործածական բառապաշարի մեջ մտնող բառերի տերմինացումը ժամանակակից հայերենում տերմինների կազմության դրժման միջոցներից է և լայն շափերով կիրառվում է գիտության ու տեխնիկայի նորանոր բնագավառները տերմինների ստեղծման գործում:

2. ԱՄԱՆՏՈՒՄ, ԱՄԱՆՁԱՐՍԵՐ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՍՏՂՍՈՒՄԸ

Նախածանցներով և վերջածանցներով կազմված բառերը գիտատեխնիկական տերմինաբանության մեջ լայն տարածում ունեն Լատարական-բազաբանական, գիտատեխնիկական տերմինաբանությունը, այսինքն՝ գիտության լեզուն կազմելով գրական լեզվի ընդհանուր բառապաշարի ենթահամակարգը, բնականաբար տերմինաստեղծման ժամանակ օգտագործում է ածանցման և բառաբարձման (ձևայինկապակցման) նույն միջոցներն ու ներառվորությունները, ինչ որ լեզվի ընդհանուր գործածական բառապաշարը: Այդ պատճառով, մի կողմից՝ գրեթե բոլոր տերմինաբանական կազմություններն արդեն պայմանավորված են ընդհանուր գործածական բառապաշարի օրինաչափություններով, մյուս կողմից՝ կենսունակ ածանցները յուրաքանչյուր կտնկրես նորանոր կիրառություն են ստանում: Այսպիսով, ածանցման միջոցով ստեղծված հայերեն տերմինների տարբերությունը լեզվի ընդհանուր գործածական բառապաշարի սովորական բառերից հիմնականում կտնկրես ածանցների գործածականությունից մեջ է:

Այս տիպի տերմինների համակարգայնությունը պայմանավորված է, մի կողմից՝ գիտական համապատասխան հասկացությունների համար արմատական ձևայինների ճիշտ ընտրության և, մյուս կողմից՝ նույն կար-

դի հասկացությունների համար միևնույն կամ հունանիշ ածանցների օգտագործման ներառվորությունը: Այսպիսով, տերմինաբանության համակարգայնությունն ապահովելու համար նպատակահարմար է, որպեսզի ածանցյալ բառերը ներառվորության սահմաններում հանդես գան նույնածանց կազմությամբ:

ա) Նախածանցներով կազմված տերմիններ

Նախածանցումը վերջածանցումից տարբերող հիմնական յուրահատկություններից մեկն այն է, որ նախածանցները ի հակադրություն վերջածանցների որոշ դեպքերում չունեն դասակարգող նշանակություն, որոշակի խոսքիմասային փոփոխություն չեն մտցնում այլալ հիմքի վերաբերմամբ:

Նախածանցները հիմնականում կազմված չեն բառափոխության որոշակի հարացույցի հետ, կցվում են տարբեր խոսքի մասերի, հիմքերին և այսպես ստան, ճշշտողս ցիք են կատարում:

Նախածանցը որպես բառակազմական ձևային, վերջածանցների համեմատությամբ հնչյունական, ձևաբանական և իմաստային առումով սովորաբար ավելի ինքնուրույն է նախորդելով արմատին կամ հիմքին՝ նա չի միանում մեկնազմական վերջածանցների և վերադրությունների հետ: Նշանաձևաբանական մեկ ամբողջության մեջ՝ Ածանցյալ հիմքի նշանակությունը, որին միանում է նախածանցը, սովորաբար ինչ-որ աստիճանով պահպանվում է՝ լլուծվելով նախածանցի նշանակության հետ և լլուծվելով ամբողջ նախածանցային կազմության նշանակության մեջ²⁴:

Ինչպես հայտնի է, հայերենը համեմատաբար այնքան էլ հարուստ չէ նախածանցներով: Այդ է եղել պատճառը, որ դեռևս V դարում հունարեն զարգրի ներկայացուցիչները դարաբարի համար ստեղծել են երկու տասնյակից ավելի նախածանցներ, որոնցից շատերն այժմ էլ ակտիվ գիք են կատարում: Հայերեն բազմաթիվ նոր բառերի կերտման գործում:

Նախածանցմամբ կերտվող գիտատեխնիկական հայերեն տերմինների համար հիմնականում աշխույր են ծառայում հունարեն զարգրի ներկայացուցիչների ստեղծած նախածանցները, ինչպես նաև դարաբանյան առ, քառ, բնդ, ի, ց նախդիրները:

²⁴ К. А. Левковская. Имяное словообразование в современной немецкой общедоступно-политической терминологии и примыкающей к ней лексике. М., 1960, стр. 86.

Հատկանշական է, որ գրաբարյան շրջանից եկող վերոհիշյալ նախածանցներից շատերը և հատկապես գրաբարյան նախդիրները տեքմինացման շեղումով վերականգանանում, բնօրինակում են ստանում, բնագր-ձևկում են իրենց ֆունկցիաները և գործածության ոլորտները: Նախածանցներով կազմված տեքմինները շատ մեծ տարածում ունեն վերոհիշյալ բառարաններում: Հանդիպում են ոչ միայն ժամանակակից հայերենում տարածված կենսոճեակ նախածանցները, այլև լեզվի բնօրինակ գործածական բառապաշարի լրացման տեսակետից ոչ կենսունակները, աճիկ սակավ տարածվածները:

Այդ բնօրինակ նախածանցները, հատկապես մեծ չափով կիրառվում են հայ բժշկական տեքմինաբանության մեջ, Վ. Արթուրյան բժշկագիտական տեքմինների բառարանում: Նախածանցներով կազմվող տեքմինները համեմատաբար շատ են նաև ռազմական և երկաթուղային տեքմինների բառարաններում:

Նախածանցներով կազմվող տեքմինների առատությունը, բայտ կերպով, պայմանավորված է ոչ միայն գիտության ու տեխնիկայի այս կամ այն ճյուղի կամ մասնաճյուղի առանձնահատկություններով, այլև այդ բնագավառի հայերեն տեքմինները լատիներենի, հունարենի և հատկապես ռուսերենի հիման վրա պատճենելու հանգամանքով:

Իհրենք նախածանցներով կազմված հայերեն տեքմինների մի շարք՝ (աճ) անօրիթմիկ (аритмический), անհեխական (асептический), անաֆալիան (анофалия), անտեսություն (аносия), (ապ) ապատանայան (атрофический), ապադիցեսում (аблектация), ապախարգություն (атаксия), (արտ) արտամտանական (внебрачный), արտափոխային (внебрюшной), արտատեսային (внесудистый), արտասրտային (внесердечный), արտորոգվածային (внеуробный), արտաթոքային (внегрудной), (գեր) գերարդամություն (гипертензия), գերաճում (гипертрофия), (ներ) ներատմանիական (поднафральный), ներախարժերնային (субдуральный), ներալեզվային (подязычный), (նախ) նախաթուն (антитоксин) նախհորմոն (антигормон), նախամորժիններ (антитела), (նախ) նախագործիչներ, նախագործիչներ (агонисты), (նար) նարակցական (агезивный), (ներ) ներառում, ներփակում (включение), ներցան, ներարկել (вливать), ներհրակային (внутривенный), ներքրիչային (внутриклеточный), ներմաշիային (внутрикожный), ներճոգային (внутригуставный) (վեր) վերտաշական (анамнестический), վերտուգիչ (контролер), վերաբեկություն (кассация), (աար/ա) ասրախոտություն (аллопатия), ասրա-

բ) Վերջածանցներով կազմված տեքմիններ

Վերջածանցման համար բնորոշն այն է, որ դրանով ամենցյալ բառը կարող է փոխել իր խոսքիմասային պատկանելությունը: Վերջածանցները միշտ կազմված են որոշակի խոսքի մասի հետ և կարող են ըստ կազմել այլ խոսքի մասերից: Վերջածանցի իմաստը հիմնարակի նշանակության հետ իմաստաբանական սերտ միություն է կազմում: Որոշ դեպքերում էլ վերջածանցների խաղում են բարձրատեսի հարման դեր: Օրինակ՝ փոր-վերջացիչը, նվազական ածանցները՝ -իկ, -ակ, -ուկ և այլն՝ վերջածանցները նախածանցներից տարբերվում են նաև նրանով, որ առաջինները անմիջականորեն կազմված են բարձրացուցչային ձևավորման հետ, այն դեպքում, երբ նախածանցները շատ զգայուն թուրքովին չեզոք են:

Քանի որ վերջածանցների մեծամասնությունը կազմում է իմաստով միասնյալ բառեր, տեքմինաբանության մեջ վերջածանցային կազմությունները զգալի տեղ են գրավում: Վերջածանցների դերը շարժական մեծ է հատկապես միասնա առարկաների կամ երևույթների շարքերի կազմության, տեքմինաբանության համակարգայնության գործում:

Գիտատեխնիկական հայ տեքմինների կազմությանը մասնակցում են 150-ից ավելի հայերեն ածանցներ, որտ որում շատ վերջածանցների շործածության չափանիշը, այսինքն՝ բնագիտական կենսականությունը տեքմինների կազմության մեջ լեզվի բնօրինակ գործածական բառապաշարի համեմատությամբ որոշ չափով տարբեր է, որ պայմանավորված է տեքմինների յուրահատկություններով:

Հատկանշական է նաև այն, որ տեքմինների վերջածանցման դեպքում նվազվում է գրաբարյան կամ բարբառային ծագում ունեցող, կամ էլ գրաբարում ու բարբառներում գործածվող վերջածանցների լայն կիրառությունը, և այն զգուշությունը, որ ցուցաբերվում է այդ կարգի վերջածանցներով լեզվի սովորական բառերը կերակրելու, այս դեպքում, այնքան էլ հանգեա չի գալիս:

Ստորև բերում ենք վերջածանցմամբ կազմված մի շարք տեքմիններ, որ բաղկ ենք քննարկվող բառարաններից: Օրինակ՝ (որդ), միջնորդ (медиагор, маклер), պակարդ (недостача), մրցորդ (соискатель), զներ (покупатель), վերլուծորդ (аналитик), (ի), սարիչ (монтер), նկիչ (полировщик), սակարիչ (таксировщик), կուտակիչ (акку-

ույադոր), աւարիչ (экспедитор), (ուի) բերուկ (явносный), կրկն-
 փուկ (сухарн), (ու) բափոն (отвал), կարոն (тэлон), Բարգան (саль-
 ник), մաքրոն (сдачи), ճուրան (пластырь), (ու) կրոն (стебель),
 կալուն (вязкий), (աճ) պառա (вертушка), (ալ) զուճակ (пигмент),
 մեճակ (иммитация), պոռուճակ (винт), կրկնակ (дубликат), Բարրակ
 (площадка), արոճակ (штмпель), (իկ) ադուցիկ (вставной), պա-
 րուցիկ (изрывчатый), (ու)քր Բաուքր (доход), Լուքր (литре),
 արժուք (валюта), աւարուք (посылка), զրուք (положение), (աճ)ի
 երկնուճի (двурукий), երկնուճի (двусторонний), երկուճի (дву-
 глазый), Գնուճի (ассортимент), (ու)ա Կարուա (фильтрат),
 (ու)րդ կարուրդ (остановка), կարու (стык), (ոց) փուց (подстилка),
 ձոց (подтяжка), (ալի) բարձրճուկի (подъемный), (ալար) Կարու-
 ալալար (винтовой), (ք) րուար (ликвидация), բալուճ (выпи-
 ска), (ուք) բուք (смазка), ծալար (фалыц) և այլն:

3. ԲԱՐԳ ԵՆՐՄԱՆՆԵՐ

Քառարարգում— Բարգ տերմինները հայերենում մի քանի տեսակ են՝
 բարդ և բարդ ածանցազոր բառեր, բառակապակցություններ և նորարարյա
 հասկացումներ:

Հայերեն տերմինների և հատուկ արտահայտությունների ստեղծման
 միջոցների բազմազան են: Դրա ձևերից մեկն էլ մասնականակից հայերեն
 տերմինակազմության մեջ բառարարգումն է:

Բարդ բառեր կազմելու անհրաժեշտությունը առաջին հերթին զգաց-
 լում է մի բառով նրկու և ավելի հասկացությունների, զարգամարների
 արտահայտման համար: Մյուս կողմից, բարդությունների շնորհիվ ընդ-
 լայնվում են լեզվում առկա բառապաշարային նյութի հիման վրա նոր
 բառեր կազմելու հնարավորությունները³⁶:

Բարդ բառերը միաժամանակ անհրաժեշտ են նաև տերմինարանու-
 փյան համակարգման համար: Տվյալ զեպում տերմինների համակարգ-
 ման էությունն այն է, որ նման, մտա հասկացություններ արտահայտող
 բառերը մի շարք տերմինարանական համակարգերում ձևավորվում են
 բառակազմական նույն եղանակով:

Մյուս կողմից, բարդ տերմինները նպաստում են զիտառեխնիկա-
 կան տերմինարանության ճշգրտմանը, զիտական հասկացությունը բա-

առաջին ձևի առավելագույն համապատասխանեցման շնորհիվ: Բարդ բա-
 րերը պաշտաններ են ստեղծում ավելի ճշտորեն սահմանազատելու զի-
 տական աարքեր բառերը և խոսակերտ բազմիմաստությունից, որ-
 ինչպես հայտնի է, տերմինարանական համակարգում տերմինների զբ-
 վար յուրացման պատճառներից մեկն է: Բարդ տերմինները բնորոշ են
 զրեթե բոլոր լեզուների համար, սակայն յուրացանչյուր լեզվում նրանք
 ձևավորվում են այդ լեզվի օրինակափոխությունների համապատասխան և
 աարքեր տեսակարար կշիռ ունեն: Բարդ տերմինները կազմվում են տրդ-
 յալ լեզվին ճարագատ լեզվական միջոցներով, որոնք պատմականորեն
 արարածպվի են այդ լեզվում: Օրինակ, առկայ լեզվի համար հասկացելու
 բնորոշ են անականական որոշիչ բառակապակցությունները, այն զեպ-
 րում, կր հայոց լեզվին հատուկ են ավելի բառարարգումները: Առաջին-
 ների կենսունակությունը աուտերենում բացատրվում է անականների ար-
 դյունական բառակազմական զեպերի իմաստային ճկունությամբ:

Բառարարգումը հայերենում, ինչպես հայտնի է, արտահայտվում է
 վերուժական և համադրական բարդությունների ձևով³⁶:

Բառարարգումը հայոց լեզվում բառակազմական ամենատարածված
 ձևն է՝ կապված նրա կատարվածի յուրահասկությունների հետ, որոշա-
 կի զիւր է կատարում նաև բարդ տերմինների բազադրիչների թիվը: Այս-
 պես, հայերեն երկբազադրիչ տերմինները ճշտում են միաձևավորվածու-
 փյան:

Բառարարգությունը տերմիններ կազմելու տեսակետից ժամանակա-
 կից հայերենը որոշակիորեն աարքերվում է աուտերենից: Բառարարգումը
 հայերենի բառակազմական տեխնիկայում որոշիչ զիւր է խազիւր, և շատ
 զեպերում, կր աուտերենը նոր տերմինների կազմության համար զիմում
 է բառակապակցությանը, հայերենը կազմում է զրանք բառարարգման
 շնորհիվ: Այսպես, օրինակ՝ մաշվերրույի (расчетная книжка), Բաշ-
 վեմալյան (расчетная книга), Զաշվեմար (расчетная плата), փոր-
 ձակշիւր (пробный баланс)³⁷, կալարանալյուր (начальник станции),
 զրուշմաուրը (гербовай сбор)³⁸, ցամարալար (армия сухопутная),
 Գալարալյան (атака лобовая), փալարան (атака фланговая), րիկ-
 Գալարան (атака тыловая), զրալալարան (атака ценью)³⁹, զալերկար

³⁶ Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской терминологии, Труды МИФИ, т. 5, М., 1939, стр. 47.

³⁷ Ք. Օ. Վինոկուր, О некоторых явлениях словообразования в русской терминологии, Труды МИФИ, т. 5, М., 1939, стр. 47.

³⁶ Գ. Ջանեկյան, է. Ազալյան, Ա. Ասալեյան, Ա. Քալյան, Հայոց լեզու, 1 մաս, Ա. պարկ, Երևան, 1980, էջ 384—443:

³⁷ Քժուր-հայերեն բառարան աներանաշլապադական տերմիններին:

³⁸ «Հայ-աուտերեն բառարան երկբազադրիչ տերմիններին»:

³⁹ «Քժուր-հայերեն ազգային բառարան»:

մուծեալատու, շրջան, ջրմուղ, հավատար, էլեկտրաշարժ, ջրաղբի, զոր-
ձակալ, արխաներ, անդրախոս, իրավաբար, դրոշմաձագ, հողմազգ,
կովախառնիչ, բեռնոսխառնիչ և այլն:

3. Բայարմատ+գոյականով կազմված բարդություններ: Օրինակ՝
զրոտանավ, հեծանիվ, շարժարև, շաժառիթ, հեծաբար, ցայտազրույզ,
առջևար և այլն:

4. Անական+գոյականով կազմված բարդություններ: Օրինակ՝ կար-
անկյունակ, շեղմույր, ներսազոց, փոփոհասակ, երկարազլուխ, արա-
զույն և այլն:

5. Անական+բայարմատով կազմված բարդություններ: Օրինակ՝
դյուրակիր, դյուրատար, մեծածախ, մանրածախ և այլն:

6. Բեռանուն+գոյականով կամ բայարմատով կազմված բարդու-
թյուններ: Օրինակ՝ ինճեակ, ինճեակաչ, ինճեակզորմունեություն, ինճեակաշաշուկա-
նույթյուն, ինճեակ և այլն:

7. Քվական+գոյականով կազմված բարդություններ: Օրինակ՝ երկ-
րնաճամբ, երկաշխանի, երկկողմանի, միօրինակ և այլն:

Բարդ բառերին սերտորեն ածելով մեք բարդ ածանցազոր բառերը:
Բարդ ածանցազոր տերմինները նույնպես լայն տարածում ունեն քննարկ-
վող ժամանակահատվածի տերմինաբանական բառարաններում: Այստեղ
մենք տեսնում ենք ինչպես նախածանցազոր և վերածանցազոր, այնպես
էլ միաժամանակ, և՛ նախածանցներով, և՛ վերածանցներով կազմված
բարդ ածանցազոր տերմիններ: Օրինակ՝ անհավասարակողմ, անջրտար-
վական, անկանոնակազմ, անջրանցիկ, անջրանցիկություն, անկենսակա-
նություն, անբերունակություն, ջրարմույրուն, կոծմանկզով, աստու-
րաչափադասություն, կավախանիչ, ֆառամսիկ, արամախաղաղակնուն, արտա-
արքայաբալանի, կուրակյունակ, օդանավուղ, երկկողմանի և այլն:

Ի վերջո պետք է նշել, որ նախածանցներով կազմված բարդածան-
ցազոր բառերին հատուկ չեն ածանցների բարդազանրությունը, և խիստ
առկազմաբխի ածանցներ են հանդես գալիս այդ կարգի տերմինների կազ-
մության ժամանակ: Այստեղ վճարող զոր է խաղում, անկասկած, նախա-
ծանցների աղբյուրության փաստը ժամանակակից հայերենում:

4. ՔԱՌԱՎԱԳԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԵՐ ՏԵՐՄԻՆՆԵՆ ԿԵՐԱԿՆԵՐԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տերմինաչին կազակցությունները կազմվում են խոսողների կողմից
բայտ անհրաժեշտության, կամ էլ լեզվի պարզապես միավորներ են:

Տերմինաբանական նշանակություն ունեցող կայուն բառակազակ-

ցությունների շատաչին իմաստը կախված է բազադրիչների իմաստներից,
ինչպես նաև նրանց միացման ձևից և կազակցման նշանակությունից:
Այսին մեկ իմաստով այս կամ այն կայուն կազակցության մեջ մտնող
բառի նշանակության սահմանազատումը կատարվում է այդ բառերի մա-
նագրանցման գծով:

Բառակազակցության մեջ գրվեն յուրաքանչյուր տերմին օգտագործ-
վում է որպես սոր բազադրյալ մաս (բազադրիչ): Այդ տեսակետից էլ յու-
րաքանչյուր տերմին պետք է օգտակար լինի կայուն բառակազակցության
կազմելու համար:

Կայուն բառակազակցությունները, որպես լեզվի պարաստի միա-
վորներ, ունենալով հիմնական իմաստ և համապատասխանելով դիտա-
կան այս կամ այն հասկացությանը, մտնում են զարմվածաբանության
մեջ, կազմում ոչ իդիոմատիկ զարմվածաբանական միավորների խումբ:
Թյուրմտով զարմվածաբանական միավորներից վերջիններս տարբեր-
վում են նրանով, որ սրանց իմաստը անմիջական կախում ունի և բխում է
կազակցությունը կազմող բառերի՝ բազադրիչների իմաստից, այնինչ
իդիոմատիկ զարմվածաբանական միավորների իմաստը չի բխում զարմ-
վածը կազմող բազադրիչների բառային իմաստից, այստեղ բառեր փաս-
տորեն կրցնում են իրենց բառային ինքնուրույնությունը:

Տերմինաբանական բառակազակցությունների տեղը լեզվի համա-
կարգում մինչև այժմ վերջնականորեն չի որոշվում: Հենց այստեղից էլ
ծագում է վերջիններին անվանման խայտարակնությունը: Նրանց անվա-
նում են զարմվածաբանական տերմիններ, տերմինաբանական զարմ-
վածքներ, բազադրյալ տերմիններ, տերմին-բառակազակցություններ,
տերմինային կազակցություններ, տերմինաբանական նշանակությանը
ազատ բառակազակցություններ և այլն:

Տարբեր անվանումները ըստ երևույթին հարցի աչ քաջաբար ուսում-
նասիրության հետևանք են: Բանն այն է, որ ինչպես չի կարելի հավասա-
րության նշան դնել տարբեր տերմինաբանական համակարգերի միջև,
այնպես էլ չի կարելի հավասարեցնել այդ համակարգերի բառակազակ-
ցությունները:

Տերմինաբանության համակարգայնության համար անհրաժեշտ է,
որ տերմին-բառակազակցությունները, որոնք մի կարգի հասկացության-
ներ են նշանակում, ունենան միատիպ կառուցվածք:

Տերմինաբանական որոշակի համակարգում բառակազակցություն-
ները ստանում են կայուն բնույթ և դրանով իսկ մտնում զարմվածա-

բանական միջավորներին, այլ դեպքերում նրանք ունենում են ավելի ազատ բնույթի և պատկանում են լեզվի շարահյուսական միավորներին:

Տերմինաբանական կապակցությունների բաղադրիչներ կարող են լինել անվարի բառեր, որոնք նույնպես իրենց հերթին օգտագործվում են որպես տերմիններ: Այս առումով կարելի է կատարել հետևյալ ստորաբաժանումը:

ա) Տերմինալին կապակցություններ, որոնց երկու բաղադրիչներն էլ տերմինաբանական բնույթ են կրում, այսինքն՝ տեղմիններ են:

Օրինակ՝ իրավագետ խաբուրաուու, դասական պաշտպան, ռազմական երկարույրի, առողջապահական ազգային, անգրուտ եկամուտ, արձանագրական տուրք, արձանագրական մատյան, վերադիր վճար, վերադիր ծախս, մանրածախ առևտուր, մեծածախ առևտուր, գրավի վկայագիր, առևտրական իրավունք, հրեանական գումակ, հեռախոսային գիճանոց, գեղի հրեռանք, խրամատի պատոց, մարտական հրահրայուն, մարտական հերթ, մարտական դասակ, առաջապահական մարտ, կարտեչավորում, գաղիանի պտուտակ, գինձորական բժիշկ, ռազմական միևխար, հրձիգ ուժը, հրձիգ նանակ, հրձիգ արկ և այլն:

բ) Տերմինալին բառակապակցություններ, որոնց մեջ բաղադրիչներից մեկը տերմին է, իսկ մյուսը՝ ընդհանուր լեզվի բառ:

Օրինակ՝ շրջիկ գործակատար, շարժական գույք, անվճար գործարք, անջատ հաշիվ, խառն եկամուտ, խառն հատույք, ներգործական իրավունք, մասնավոր օրենսդրություն, սուտ վկա, ժայպվիչկա մաշյան, ներգործական իրավունք, ընդհանուր ներուտ, փոխբանակ առևտուր, պարզ լծակ, մասնավոր օրենսդրություն, ծովափնյա հրետանի, լեռնային հրետանի, քեթև հրետանի, դաշտային հրետանի, ծանր հրետանի, բայ նրակնատ, փակ հրակնատ, անշարժ լծանակ, վարժական նրագան, հարկադրված ետխաղադրություն և այլն:

գ) Տերմինալին կապակցություններ, որոնց մեջ որոշիչը տերմին է, իսկ որոշյալը լեզվի սովորական բառ: Օրինակ՝ պետական գաղտնիք, մեղադրանքի բանաձևում, սանմանցիք ծոցով, զենամատիչ նանձնածոցով, ապոտիկների գրգույն, ըստ գործունյա վճար, ակտիվ գործունեություն, բազմաի տում, մարտկոցի վարձություն, մարտական շարժում, մարտական արժանիք, գործի վարում, պայրուցիկ քույր, պայրուցիկ խառնուրդ, ռազմական ջրբան, ռազմական սովորույթ, գորական միավոր, հրամանի բոց և այլն:

դ) Տերմինալին կապակցություններ, որոնց բաղադրիչները և ոչ մեկը տերմին չէ: Օրինակ՝ ազատ պաշտոն, զուտ կշիռ, զուտ քաշ, կողմա-

կան քամի, հաճախյին գետին, հաճախյին տեղանք, կոշտեղով ճանին, բվեղով ճանին, իրերի տապրակ, ծովափնյա քամի, փոփոխական քամի, պարբերական քամի, ուղեկցող քամի, անհասանելի տարածություն, խառնուրդ, չուր, անույ չուր, հասող չուր, խառն չուր, նեխած չուր, շրի դույլ, խառնի պաշար, վարսակի պաշար և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր բարդություններում տերմինների բաղադրիչները գտնվում են որոշիչի և որոշյալի, հասկացուցիչի և հասկացույալի հարաբերություններում: Որոշող մասը կարող է արտահայտվել տարբեր խոսքի մասերով:

1. Անականով: Օրինակ՝ շրջիկ գործակատար, երկարն հեծան, փայլան հեծան, զոպանակավոր կշեռք, խառն հատույք, անվճար գործարք, ռազմական երկարույրի, ընդհանուր ներուտ, պարզ լծակ, առևտրական իրավունք, մասնավոր օրենսդրություն, ազատ պաշտոն, զենամատիչ նանձնածոցով, անջատ հաշիվ, շարժական գույք և այլն:

2. Կոյականով՝ նրա ուղիղ ձևով և որևէ թեք հոլովածակով: Օրինակ՝ իրավական խաբուրաուու, բազմաի տում, գրավի վկայագիր, հրեռայուն արձանագրություն, սուտ վկա, ապոտիկների գրգույն, մեղադրանքի բանաձևում, գործի վերահրեռություն, ցերեկվա գրոն, շրջալույս գրոն և այլն:

3. Գերբայով կամ դերբայի բարացած ձևով: Օրինակ՝ ժայպվիչկա մաշյան, հեծյալ հրետանի, հոսող չուր, հեծյալ մարտկոց և այլն:

5. ՀԱՊԱՍՈՒՄՆԵՐ

Կետևության և տեխնիկայի ընդլայնմանը անվանակարգային տերմինաբանության մեջ լայն տարածում են գտել զանազան տիպի հապավումներ⁴⁵: Օրինակ՝ ՍՍՀՄ, ՍՄԿԿ, բուհ տիպի հապավումները տարբերվում են սովորական բառերից նրանով, որ ներկայացնում են միասին կամ առանձին ձևավորված տերմիններն կրճատումը, այսինքն՝ նրանք արհեստականորեն կրճատված բառային միավորների կցմամբ առաջացած բարդություններ են, որոնց բաղադրիչները գոյություն ունեն միայն համապատասխան միարժեք անվանումների զբման վրա: Ռուսերենի և հայերենի հապավումների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանք մի շարք ընդհանրությունների հետ միասին ունեն նաև տարբերություններ: Հայերենի նորագույն հապավումները հիմնականում կազմված են սուսերենի պատճենմամբ կամ նմանողություններով, ինչպես օրինակ՝ ՀամվԿԵՄ (Համամիութենական լեռնիյան կոմունիստական երիտասար-

⁴⁵ Գ. Սևակ, եղված աշխ., երևան, էջ 185,

դաթյան միություն) ВЛКСМ (Всеобщий Ленинский Коммунистический Союз Молодежи), կոլեկտիվներում (կոլեկտիվ տնտեսություն) колхоз (коллективное хозяйство), խնայարարական (սնայարարական) сберкасса (сберегательная касса), քաղաքում (քաղաքական բյուրո) политбюро (политическое бюро) և այլն:

Սակայն շատ են նաև այն դեպքերը, երբ հայերենի կազմության համար ուսանողները սկզբնապես չեն ծանոթանում, ինչպես օրինակ՝ Կենտրոն-Վենտրեսական կոմիտե, աշխարհայնաստանային օր, ժողովրդամիեն-մոլդովորական կրթության բաժնի և այլն: Հայերենում ուսանողների ընթերցանությունը կազմվող նորագույն հասցեումների զարգացման նոր փուլ սկզբվե՞լ 20-ական թվականներին՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո: Այդ տեսակետից մեր քննության նյութը հանդիսանող 20-ական թվականների սոս-հայերեն և հայ-ուսանողներն տերմինաբանական բառարանների ընձեռած փաստերը չափազանց թիչ են: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ նախ՝ նորագույն հասցեումների տեխնիկական դեռևս նոր էր ամսագրերում և ծավալվում ուսանողներ և երկրորդ՝ քննարկվող վերահիշյալ տերմինաբանական բառարանների սուսներն բառարանները, ինչպես հայանի է, կազմվելով Հայաստանում, հայ մասնագետների կողմից, որոշ ուղացումով էին արձագանքում ուսանողների բառապաշարային տեղաշարժերին և հատկապես բառակազմական նորություններին: Բառակազմական այս եղանակը ինչպես սուսներնում, այնպես էլ հայերենում լայն ծավալ օտացավ 30-ական թվականներից սկսած: Այդ և հետագա տասնամյակներում հիշյալ եղանակով կազմված տերմիններն ու բառերը այնպիսի չափերը հասան, որ մի շարք լեզուների համար (անգլերեն, ռուսերեն և այլն) կազմվել և հրատարակվել են նորագույն հասցեումների հատուկ բառարաններ, ապելիքան 10 հաշար բառ պարունակությամբ:

II. ԱՐԵՎՄԱՍԿԱՆՆԵՐԵՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

ժամանակակից հայոց լեզվի տերմինաբանության հարստացման աղբյուրներից են նաև արևմտահայ գրական լեզվի տերմինները: Արևմտահայերեն տերմինները մուտք են գործում որպես պատրաստի միավորներ, իսկ բարբառային և զարբարան ձևերը իմաստների կոնկրետացմամբ կամ իմաստափոխությամբ վեր են ածվում տերմիններ:

Հայերեն տերմինների հիմնական զանգվածը հաստատարական պատկանում է և՛ արևելահայերեն, և՛ արևմտահայերեն գրական լեզուներին:

Հայերեն տերմինների հնչող մեծամասնությունը, մասնավորապես զինա-տեխնիկական այն տերմինները, որոնք հրապարակ են եղել XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին, հնարավոր է վերագրել այդ երկու լեզուներից որևէ մեկին և համարել միայն այս կամ այն լեզվի տեխնիկա-ությունը: Անորանալի է և այն հանրահայտ իրողությունը, որ հիշյալ տերմինների կազմության, մշակման ու տարածման գործում մեծ դեր են խաղացել առաջին հերթին Ս. Քալուստ, Ս. Երեմյանի մասնագիտական բառարանները, ինչպես նաև Վենտրեսկան, Վենեսայում, ինչպես և Կ. Պոլսում հրատարակված տարբեր մասնագիտությունների վերաբերող դասագրքերն ու ձեռնարկները: Տվյալ դեպքում, խոսքը արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների ընդհանուր տերմինաբանական բառապաշարի մասին է: Խոսքը վերաբերում է այն տերմինների միայն, որոնք շեն մեղվել ժամանակակից հայերենի՝ արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարին և գործածվել են միայն արևմտահայերենում:

20-ական թվականների գիտատեխնիկական տերմինների բառարանների հնդիկանները օգտագործել են նաև այնպիսի տերմիններ և բառեր, որոնք մուտք չգործեցին ժամանակակից հայերենի բառարանի կազմը, խորթ մնացին արդի հայերենին և այժմ էլ գիտակցվում են որպես արևմտահայերենում: Այդ կարգի տերմիններից և բառերից հիշատակվում են արժան են՝ ինքնաշարժ-ավտոմեխ, ավտոմիլի, զորմանոց-լարարատորի, ինքնիկ-ավտոմատ, էյոլի-ստոմ, ժանիք-քամ, մանիշ-յոդ, հուզողություն-վիրահատություն, հոսանակ-ձեռնասայլակ, եզր-տեմին, հուզարի-ազդեցատու, հուզարկություն-ազդեցիտ, զգրիշ-պրոյոկատոր, զգրություն-պրոյոկտոր, ընկերավար-սոցիալիստ, ընկերավարություն-սոցիալիզմ, համայնավար-կոմունիստ, համայնավարություն-կոմունիզմ և այլն:

Արևմտահայ այս կարգի տերմինների և բառերի փոխարեն արևելահայերենը կողմնակալ է գործածում է հայերեն մեկ այլ համանշանակ ինչպես՝ ձեռնասայլակ-հոլդեակ, կամ էլ՝ մեծ մասամբ գործածվում են բառարանի փոխառությունները: ինչպես՝ տեմին, ավտոմատ, ստոմ, քամ, յոդ, կամ՝ ազդեցատու, ազդեցիտ, պրոյոկտոր, պրոյոկտիտ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ, սոցիալիստ, կոմունիստ և այլն:

Վերահիշյալից բնավ էլ չի հետևում, թե արևմտահայերենը զարգարել է արևելահայ գրական լեզվին տերմիններ և բառեր մատակարարելուց կամ այլ կերպ առած՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզուն զարգարել է յուրացնել արևմտահայերեն տերմիններն ու բառերը: Այս կա-

պահպանութիւնը անհրաժեշտ է նշել, որ արեւելահայերէն գրական լեզուն միշտ էլ պատրաստակամորէն դորժածել և դորժածում է արեւմտահայ այն հաջող տեքստներն ու բառերը, որոնց համարոյուններ կամ համանշանակները չկան ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզուում:

Անհրաժեշտ է միամտանակ ընդգծել, որ բառազորածառութիւնը բնագավառում այլ երկու հայերէն գրական լեզուներէ մի շարք տարբերութիւններ աստիճանաբար վերանում և համահարթւում են վերջին տասնամյակներէն մշակութային, գրական և գիտական փոխազդած սերտ շփումներէ շնորհիվ:

Վերջին շրջանում զովքով է անզամ որոշել, թէ այս կամ այն հայերէն նոր տեքստը արեւմտահայերէնում է ստեղծվել, թէ արեւելահայերէնում, ստաշին անշամ որ լեզուում է գործածվել, որն է փոխառու կամ փոխառու կողմը:

Հայոց լեզվի տեքստիարանութիւնը ընդհանուր շահերն էլ պահանջում են, որպէս չի վերանում այլ երկու գրական լեզուներէ միշտ զոտն զոյութիւն ունեցող տեքստաւեղծման և տեքստիարանութիւնը սկզբունքային որոշ տարբերութիւնները:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն բոլոր հայերէն հաջող տեքստներին ու բառերին, որոնք կազմվում և գործածվում են արեւմտահայերէնում, արեւելահայերէնը՝ ինչպէս միշտ, անհրաժեշտութիւնը զնպրում պատրաստ է դրանք նույնպէս յորացնելու:

III. ԳՐԱՐԱՐՅԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Տեքստիարանութիւնը հաջող աղբյուրը գրաբարն է: Գրաբարյան ծագում ունեցող տեքստները բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) տեքստներ, որոնք հունարան դպրոցի ներկայացուցիչները ստեղծել են հունական տեքստներէ նմանութիւնով՝ օգտագործելով գրաբարի բառերը, արմատները, ստանցիւնները և այլն:

Գրաբարյան մի շարք բառերի վերակենդանացման փորձեր են կատարվում հատկապէս Մ. Արեղյանի սազմական բառարանում, ինչպէս, օրինակ՝ конница—աղբուհի, городок—գլխիշ, և այլն:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի համակարգում այլ կարգի բառեր այնպէս չեն գիտակցվում կամ ընկալվում իբրև գրաբարյան, ինչպէս գրաբարի ամբողջ բառապաշարի այն մասը, որ ժառանգել է աշխարհաբարը:

Գրաբարյան փոխառութիւնը հարցերի մոտեցման միակզամայն ճիշտ

սկզբունքով է զննվաբարում, մեր կարծիքով Գ. Անակր: Այդ հարցի կապակցութիւնը ա՛ա ինչ է գրում նա:

Գրաբարյան փոխառութիւնը անկով, այսպիսով մենք նկատի ունենք աշխարհաբարի ոչ թէ այն բոլոր բառերը կամ բառակները, որ գրաբարային են և բարբարոսներն չկան (անաստղ, արոտ, Բեռականութիւն և այլն), կամ կան այլ հեղուսակազմով (մեք, մի՛ն, պար և այլն), այլ այն գրաբարային բառերը, որոնք իրենց ստուգաբանութիւնը կամ ձևաբանութիւնը կազմված են գրաբարի ձևաբարիւսութիւն ու բառակազմութիւն արեւելներէ հնա և իրենք իսկ ակնարկում են իրենց գրաբարյան լինելը և կամ ակնառու կերպով տարբերվում են ժողովրդական խօսվածքի ու գրական աշխարհաբարի համապատասխան նույնանշաններից ու հոմանիշներից⁶⁹:

Ժամանակակից հայերէնում գրաբարյան փոխառութիւններէ տարբերակման հնչյալ տեսակետով առաջնորդվելով 20-ական թվականներէ բնակարկող բառարաններում նկատվում են հետևյալ փաստերը.

ա) Գրաբարյան առ. բառ, բնդ, ի, ց նախդիրներով կազմված տեքստներ: Օրինակ՝ առձնն (подручный), աղկում (аннекция), առնում (приток), աղկաում (взвесь), աղկիր (приложение) առանք (домовый), աղկոշ (запеления), բնդոտում (рикошет), բնդառակ (приватъ), բնգփորվածք (подкон), բնդառակ (подаешной), բնդպոսնալ (почвенный), բառարեւութիւն (закономерность), բառարոշյա (сделельный), բառամշա (почасовой), բառարա (подежный), ի սպին (հրամ.) (в штаны), թտրն ի պատյան (հրամ.) (шапки в ножны!), ի հրածան (հրամ.) (к ружью!), ի ժիր (հրամ.) (живой), ի մեկ կուր (слепорожденный), ի հաշիվ (аконто), ի ցույց փեճակի մարճակ (сексель по предъявлению), ցպաննն (до востребования):

բ) Գրաբարյան Ի հոգնակիով կազմված տեքստներն ու բառեր: Թրինակ՝ սպար, պարագոյր (прибор), ինդիր (просьба), կր (расход) մար (приход), նոտիր (сиделье), ճանապարհակիցր (распутье), զետնաբար (галерея), առաք (перед), պան, անդապան (двета), հարթ (столбняк), փորճար (эксперимент), տաք (выдача), նմուշար (визирок):

գ) Գրաբարյան հոլովական, խոնարճման, դերբայական և այլ բարացած ձևերով կազմված բառեր ու տեքստներ:

Գրաբարի սեռական հոլովածներով: Օրինակ՝ մտից հաշվելչիտ

⁶⁹ Գ. Անակր, Էջվ. աշխ., էջ 124:

(вступительный) կամ (входящий баланс, մտից մտայան (входящий журнал) և այլն:

Անցյալ գերբայի ձևով, օրինակ՝ երկվիցյալ (двусводный), ճափեյալ (добавочный), ճեծյալ (конный, кавалерийский), մեռյալ (мертвый), ներառյալ (включительно), անկյալ (инвалид), մաղափիջյալ մատյան (шнуровая книжка), կախյալ (зависимый), փոխարկյալ (доверитель):

Գրաբարյան բայական և այլ սծանցներով կազմված ձևեր: Ծրինակ՝ աղույց (вставка), կախույց (погашение), մածույց (желатин):

Բերված օրինակներից երևում է, որ գրաբարյան ոչ բոլոր ձևերն են կենսունակ փոխառնիկական հայերեն տերմիններ ստեղծելու գործում: Այդ տեսակներից համեմատաբար հազու դեպք է համարել գրաբարյան նախդիրներով, ինչպես նաև անցյալ գերբայի ձևերով ու Է հոգնակով կազմվող տերմինները, այն էլ՝ որոշ վերապահություններ: Համենայն դեպս ժամանակակից հայերենի գիտատեխնիկական տերմինաչափության մեջ գրաբարյան տարածված ձևերը հիմնականում դրանք են:

IV. ԲԱՐՔԱՌԱՅՆՆԵՐ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Ուղղակի փոխառությունների ոլորտում է. Բլումֆելդը տարբերում է բարբառային փոխառություններ, երբ փոխառյալ երևույթները անցնում են նույն լեզվական տարածքից, և մշակութային փոխառություններ, երբ փոխառյալը ներույթները դալիս են որոշ լեզուներից⁵⁰, Առաջին դեպքում փոխառությունները կատարվում են մեկ լեզվի ներքում, երբ գրական լեզուն բառեր է փոխ առնում բարբառներից:

Հայերենում, այդ հարցում պարզություն է մտցնում Սևակը: «Բարբառային-ժողովրդական փոխառությունները մեր գրական լեզվի մեջ զօրապատարար այնքան շնչին են, որ այժեյի հեշտ կլիճի դրանք ուղղակի թվարկել, քան թե դրանց հատկանիշները գտնելու փորձ կատարել»⁵¹: Այս ներույթի պատճառն այն է, որ գրական աշխարհարարի բառապաշարը ամբողջապես գրաբարյան դրոշմ ունի և բարբառային ձևեր ունեցող բառերը մեծ զգալություններ են մտնում նրա մեջ⁵²:

Հասկանալի է, որ բարբառներից գրական լեզվին անցած բառերը, կամ բառաձևերի մեծագույն մասը, օրինակ՝ էլ-էլի, առչև, վրա, նրա, մեհե, ենե, դաս, բնիկ, ծծվել և այլն, Գ. Սևակը փոխառություն չի համարում, որովհետև դրանք հանգիստնում են գրական աշխարհարարի էությունը որոշող բազմացուցիչ տարրը Դրանք ծիլը տարրեր են, ծնողից ժառանգին անցած բնածին հատկանիշ⁵³:

Հայերեն բարբառային բառապաշարը նույնպես տերմինակազմության աղբյուր է, եթե որևէ հասկացության համար ժամանակակից հայոց գրական լեզվում չկա անհրաժեշտ բառ, ապա ընտրվում է այնպիսի բարբառային բառ, որը ամբողջությամբ և ճշտորեն է արտահայտում համապատասխան գրական հասկացությունը, ընդ որում իր հնչյունական ձևով էլ այն պետք է մտա լինի գրական լեզվին:

Տերմինաբանական բառապաշարում բարբառային բառերի օգտագործման մասին շատ է խոսվել: Մասնագետները մեծ մասամբ խթանում են բարբառային բառերի մուտքը տերմինաբանական բառապաշարը: Այդ տեսակներից ուշագրավ է այն փաստը, որ բարբառներում կան դարձիվով փոխված շատ բառեր, որոնք կարելի է օգտագործել որպես տերմիններ, արհեստական բառեր ստեղծելու փոխարեն, օակայն ժամանակակից փուլում բարբառային տերմինների մուտքը գրական տերմինաբանության մեջ համեմատաբար աննշան է: Այդ կերպով բացատրվում է նրանով, որ ինչուօտարացման պրոցեսում տեղի է ունենում հին բարբառային-ֆոլկլորային և արհեստների վերադարձը բառապաշարի աստիճանական մտացման, արտամղման պրոցես:

Ժամանակակից հայերենի տերմինաբանական բառապաշարում և հատկապես մեր ընտելյան նյութի հանդիսացող 20-ական թվականների սուս-հայերեն և հայ-ուսուկերեն տերմինաբանական բառարաններում որոշակի տեղ են գրավում տարրեր կարգի բարբառային բառերն ու բառաձևերը, որպես գիտական տարրեր հասկացությունների համապատասխան անվանումներ:

Այդ կարգի բառերից առաջին հերթին պետք է հիշատակել բույսերի, ինչպես նաև կենդանիների բարբառային-ժողովրդական ժողովում ունեցող անունները: Դրանք տեղ են գտել հատկապես Վ. Արծրունու բժշկական բառարանում, մասամբ էլ երկավիզային տերմինների սուս-հայերեն և հայ-ուսուկերեն բառարաններում:

ա) Բուսանուններ: Օրինակ՝ նվլիկ—հայոց բանջար, կահար. արբա-

⁵⁰ Л. Блумфилд, Язык, М., 1968, стр. 488.

⁵¹ Գ. Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 233:

⁵² Նույն անգամ:

⁵³ Նույն անգամ:

համյան ծառ, գոթից ճանկ. ծուռ խառ-ըրֆորի դիմ. բաղդտակ-ալիուհ. լախուր-կարոս. ոչխարախոտ-փոնչուկ, բոխ. շաբոտո, գազ-խաղիբան. շրմուս-լու, խանին. խաբարզ-շնգեղ, սորնչան. ձեծադիկ-սապուտուկ, նավթոս, չիխտեմ. բանգ-խոզի բակլա. չիխամ-չուկ, եղորոս-մրախոտակ, վրացական կոճ. բոզ-նկաղեզ, օձի զեղ. գեւեարուր-իծամորի. կլումիւ պղպեղ-ծիծակ. անանուխ-դաճ. կնշուրուկ-վայրի սեճան, պակասուկ-Տապուկ, ամոթխած միժոզա. պնդուկ-կաղին. աշուրախու-ոչխարոտ. Բարեբուր-փրփրիճակ, վիամեղա. վիշապարյուն-աղբբաց աբուն. ծաբո-թում, դաշտի ուրց և այլն:

Հասկանաչական է, որ այդպիսի զնայքերում որպէս լատինական և աուսական տերմինների համարժեքների համանշանակ ընթրվում են մեկից ավելի հայերեն հոմանիշ բառեր, որոնք մեծ մասամբ բարբառային-ծաղովորական ծագում ունենւմ. Հանախի է բարբառային բառերը տրվում են որպէս գրական բառերի հոմանիշներ:

բ) Կենդանիների անուններ. Օրինակ՝ վակ-մոճակ. պիտուկ-սրտուտու-հիճու. և այլն:

Բուսանունների և կենդանական անունների հոմանիշների առկայութեամբ հիշյալ բառարաններում վկայում է, որ այդ բառերի տերմինացման պրոցեսը դեռ չի ավարտվել: Միաժամանակ քննարկվող շրջանի տերմինարանական բառարանների փաստերը խոսում են այն մասին, որ գիտութեան ու տեխնիկայի տարրեր քննարկումների հայտնեն տերմինարանութեան ստեղծման գործում ավելի լայն շահերով է ներգրավվում բարբառային-գավառական բառապաշարը:

Բուսանունների և բարբառային բառապաշարի օգտագործումը հայ տերմինաշինութեան մեջ կատարվում է, ըստ երևույթին, երկու ուղղութեամբ:

- ա) Բարբառային-գավառական բառերի տերմինացում և
 - բ) տերմինակազմութեան բնագոյացումը բարբառային քերականական միջոցների և ձևերի օգտագործում:
- Կարելի է շատ օրինակներ բերել 20-ական թվականներին հրատարակված ազգական, երկաթուղային, շինարարական և հասոպայեռ քերական բառարաններից, որտեղ որպէս նշված և հարակից քննարկմանների գիտական հասկացութայինների համապատասխան անվանումներ բերվում են բարբառներում և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում դործածվող լեզվի բառապաշարի սովորական բառերը:

Հետաքրքրական է, որ հիշյալ բառարաններում բարբառային շատ

բառեր՝ իմաստային փոփոխությամբ զործածվում են որպէս պատասխան տերմիններ:

Այսպէս, օրինակ, որպէս բոճկական համապատասխան տերմիններ զործածվում են հիվանդութայինների այնպիսի անուններ. ինչպէս՝ կարմրուկ, ղեղնուկ, կապույտ հագ, հարուրեկ, բրջուկ, ըծալիկ, բրզդուրբուկ, զօրտեղուկ. կոճիճ, զարի, զարեկ, զարեկ, աղիկանցավ, աճուցի և այլն: Որոշ զնայքերում բառարանում տվյալ տերմինի համար բերվում են մեկից ավելի բառեր, որպէս հոմանիշներ. ինչպէս՝ կենկ-փոճուկ, պատիճ. զուղ-զնարագիճ, շեճ-ձաղկասպի. խլիճն-վրայ, շրգան-խախաց. Բարան-կտավ. մարմին-շոռ. Լեճ-դեակ, փոքր-ձայ. զխոտոց-դիտոց. հիլի-պատանաւոր, էրեխով. մեմբուկ-թրմոր, որբին, զարի-զարեկ. րվատ-կակազ. խիպիլի-իլի-մղձավաճ և այլն:

Այն և նման զնայքերում, երբ միևնույն հասկացութեան համար բերվում են մեկից ավելի բառեր, որտեղից միայն մեկն է լեզվում հանդես գալիս որպէս տերմին, իսկ մյուսները դիտվում են իբրև լեզվի սովորական բառեր:

Շուքն ձևով նաև աղմական, երկաթուղային և շինարարական կատարվածների բառարաններում բարբառների և ժողովրդական-խոսակցական լեզվի շատ բառեր ուղղակի իմաստներով կամ էլ որոշ զնայքերում իմաստների կոնկրետացմամբ վեր են ածվել տերմիններով: Դրանց մի զգալի մասը այժմ, նիշտ է, հաստատուն տեղ չի գրավել հայոց լեզվի տերմինարանական համակարգում, քանզի երկույթը ինքնին շատ հետաքրքրական է:

ա) Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանում տեղ դրած բարբառային ծագում ունեցող տերմիններ:

Օրինակ՝ բնչք (аллюр), կոմբն (барабанная палка), ծիծեռնակ, նեռիկ (блок), սեռնակ (болт), մակեա (борона), խզառակ (затылок), Կեծվար (всадник), Բիար (голенщик), իծաշարկ (гуськом), նալդաճ. շսնորակ (желоб дождевой), բերբ (зазубрина), աղիկիլ (зацепить), ախլակ (застежка), զլոյն (катор), իշուկ, իշուռուկ (козлы), բհիր (кол), կոլուիլ (скатать), խորիլո (трещина), կարեա, վիլառակ (катушка), պուռնիկ (закраина), կրեսապ (поверхностная), փորրաշ (подпруга), ինչակ, ինչվար (созка), օճաշարուկ (строг змейкой)

բ) Ռուս-հայերեն երկարուղային տերմինների բառաբան

Օրինակ՝ աբրա (тара), բլով (кандалы), բուրլու (бурав, бу-

равчик, ցիւց (осколок), բովաի (оптом), բրաշ (гранение, шиф),
նիլու (мочалка), նիւ (дѣри) և այլն:

գ) Լուս-նայրեհն շինարարական կառուցվածքների բառացն
հալ (белязина), փուշախ (горбина), օլանդ (колодец отстой-
ный), շրուտ (брус), բահ (хряст) և այլն:

Բարրառային բառերի տերմինացման այս պրոցեսը, որ տեսնում
ենք 20-ական թվականներին, հետագայում դանդաղում է:

Այս շրջանում նկատվում է հատկապես բարրառային քերականական
միջոցների ընդհատ, բարրառային փանցանքով կազմված բառերի տերմինաց-
ման նրա օրինակները: Այդ տեսակներից առանձնապես կենսունակ են
դասնում՝ ուկ, ովի, շիֆ և այլ անանցները:

Օրինակ՝ մնուկ, կախուկ, կարծուկ, կպուկ, կցուկ, ֆայլուկ, կամ՝
ճզուկ (выжимка), ճմուկ (экстракт), կորբանջուկ (грудная
жаба), կապուկ (сникс), բրվուկ (закюкс), պողկիլամարուկ
(пролежень), բանարուկ (гуша) և այլն: (Ռուս-լատին-հայ բժշկագի-
տական բառարան):

Դեղուկ (вазелин), բանդուկ (разъемный), ծալուկ (складной),
վեարուկ (платный), բարշուկ (тяговый), կիսուկ, խփուկ, անուկ
և այլն: (Երկաթուղային տերմինների ռուս-հայերեն բառարան):

Կրողչեք (провозная плата), ճանճառողչեք (провизия), մթի-
րողչեք (магазинат) և այլն: (Առևտրահաշվապահական տերմինների
ռուս-հայերեն բառարան):

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԵՄԱՆ ԱՐՏԱԲԵՐ ԱՂՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՕՏԱՐԱԶՔԻ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՆԵՐԸ

Ըստ ծագման լեզվի բուսապաշարը բաժանվում է արնիկ և բո-
խառայալ բառերի, ընդ որում բառերի այդ երկու կարգերն էլ իրենց հեր-
թին ունեն ենթարձանումներ: Լեզվի բուսապաշարի միջուկը կազմում
են առաջին հերթին արնիկ բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք տըզ-
յալ լեզվում լեզվ են հնագույն ժամանակներում և, երկրորդ, այն փոխա-
ռայ բառերը, որոնք փոխ են անվել այլ լեզուներից տվյալ լեզվի զար-
գացման նախնական շրջանում և ոչ շրջանի փոխառություններից տար-
բերվում են ու այնքան ծագումով, որքան փոխառու լեզվի մեջ հնչյունա-

կան տեսակներից մերձենալու կամ մերժելու աստիճանով: Այնինչ ուշ
շրջանի փոխառությունները փոխառու լեզվում ենթարկվում են հնչյու-
նական ալիքի անշնան փոփոխությունների, իսկ արալին ձևով նրանք
զրկվեն բոլորովին չեն փոխվում:

Օտար լեզուներից կատարվող փոխառությունների ուսումնասիրու-
թյունը բավականին մեծ ավանդույթ ունի ինչպես սովետական, այնպես
էլ արաբաստանական լեզվաբանության մեջ: Փոխառությունների հետ
կապված հարցերը պետք է քննել ժողովուրդների և կրկրների օտարա-
տեսանական և մշակութային փոխադարձությունների հարցի ամբողջության
մեջ: Կրթիչ բարդ են և բազմաբնույթ՝ ընդգրկելով տարբեր, առաջին
հերթին լեզվաբանական հարցերի մի բարդ համալիր: Այդ հարցերից
առավել հրատապ են և սույն աշխատանքում ուսումնասիրվում են հե-
տևյալները:

1. Փոխառության հասկացությունը:
2. Փոխառության պատճանները:
3. Փոխառության տեսակները կամ տիպերը:
4. Փոխառության աղբյուրները:
5. Փոխառյալ տերմինների բնույթը փոխառող լեզվում:
6. Փոխառության դրական և բացասական կողմերը:
7. Փոխառյալ տերմինների յուրացումը:

1. ՓՈՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՌՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չնայած փոխառության հարցերին նվիրված լեզվաբանական գրա-
կանության առատությանը, դեռևս չկա միասնական կարծիք այն մասին,
թե ինչ է փոխառությունը, որ լեզվական երևույթն է կոչվում փոխառու-
թյուն, ինչպիսիք են փոխառությունների տիպերը: Քանի որ սույն աշ-
խատանքի նպատակը չէ մասնագիտական գրականության տեսություն
տալը, մենք սահմանափակվում ենք միայն մեր կարծիքը ներկայացնե-
լով այդ հարցի մասին:

Փոխառություն է կոչվում լեզվական տարբեր տարրերի փոխառումը
մեկ լեզվից մյուսը: Տարբեր տարրեր ստելով պետք է հասկանալ լեզվի
կառուցվածքի տարբեր մակարդակների միավորները, այսինքն՝ հնչյու-
նական, ձևաբանական, շարահյուսական, բառային (լեքսիկական), լիմաս-
տաբանական միավորները: Հենց այդ պատճառով «փոխառություն» տեր-
մինը օգտագործելիս, պետք է անպայման նշել, թե որ մակարդակի վրա
կատարված փոխառությունների մասին է խոսքը, այսինքն՝ անհրաժեշտ

է սահմանադրուել՝ հնչյունական, ձևաբանական, շարահյուսական, բա-
սային և իմաստարանական (սեմանտիկական) փոխառությունները: Փոխառու-
թյունների այդ բոլոր տեսակները գտնվում են որոշ օտարա-
կարգական (հերարտիական) կապի մեջ: Առավել հաճախ է բնորոշ են
բառային փոխառությունները, այսինքն՝ բառերի փոխառությունները, իսկ
ամենահազվագեղարկ հնչյունական փոխառություններն են, այսինքն՝
հնչյունների (հնչույթների) փոխառությունները: Շատ տարածված են
իմաստարանական փոխառությունները, այսինքն՝ բառապատճենում-
ները:

Ձևաբանական և շարահյուսական փոխառությունները միջանկյալ
տեղ են դրադեցնում և շատ դեպքերում կախված են երկու լեզուների
շփման աստիճանից: Բառային փոխառությունը օտարազգի ազդեցության
տապալեն աստիճանն է⁵⁴: Մյուս մակարդակների փոխառությունները, որի-
նակ՝ ձևաբանական կամ հնչյունաբանական, անհարին են ասանց բա-
ռային փոխառությունների առկայությանը: Որպեսզի լեզուն կատարի
ձևույթի կամ հնչույթի փոխառություն, բառ երևույթին պետք է ունենա
բառային փոխառությունների հարուստ ավանդույթներ: Այս առիթով
Ն. Պատյը դրում է. «Բառերը միշտ փոխառվում են ամբողջովյն. բառա-
կազմական առանձին վերջածանցներ և վերջավորություններ ներքե չեն
փոխառվում: Սակայն միևնույն վերջածանց ունեցող բառերի մեծ շեքերի
փոխառության դեպքում, այդ բառերը ճիշտ այնպես, ինչպես հարազատ
լեզվի բառերը նույնանման անանցով կարող են կազմել մի խումբ, որը
ժամանակի ընթացքում կարող է դործուն դառնալ»⁵⁵:

Իմաստարանական և շարահյուսական փոխառությունները եռլեզույին
փոխառու լեզվի բառահմաստային համակարգի և շարահյուսական կարգ-
ի հետ լավ ծանոթություն են պահանջում:
Այսպես աշխատանքի խնդիրներից և նպատակներից ելնելով, մենք
կիրառելով միայն բառային և իմաստային փոխառությունների մասին: Այդ
պատճառով փոխառություն տերմինը մենք օգտագործում ենք բառային
և իմաստային փոխառությունների իմաստով:

2. ՓՈՆԵՆՈՒՓՅՈՒՆԸ ՊԱՏՃԱՍԻՆԸ

Լեզվական փոխառությունների ունեն արտաքին և ներքին, այսինք-
ն՝ արտալեզվաբանական և լեզվաբանական պատճառներ: Փոխառու-

թյունների արտաքին՝ արտալեզվաբանական պատճառները ժողովուրդ-
ների միջև դրույթյուն ունեցող բարդաբան, տնտեսական, արդյունաբե-
րական և մշակութային կապերն են: Քանի որ լեզվի բառային կապեր
լեզվի առավել փոփոխուն մասն է, և, այսպես ասած, «բաց է» արտաքին
ազդեցությունների համար, ապա հասարակության սոցիալական կյան-
քում կատարվող փոփոխությունները առաջին հերթին արտահայտվում
են բառային կազմի մեջ: Քաղաքական, մշակութային և այլ կապերի ակ-
տիվացումը ազդում է լեզվական փոխառությունների ակտիվության վրա
և հաղիսառելի:

Ինչ վերաբերում է փոխառությունների ներքին՝ լեզվաբանական
պատճառներին, ապա պետք է նշել, որ նրանց հայտնաբերումը և պար-
զարանումը բավականին բարդ և հաճախ զժխարին հարց է, մասնավորապես,
որ այն համարյա չի լուսաբանված մասնագիտական գրականության մեջ:
Փոխառությունների ամենահիմնական պատճառը լեզվում որևէ գաղա-
փարի, հետևաբար նրա անվանման քայքայությունն է: Այս դեպքում
լեզուն անկալման դիմում է փոխառության, ընդ որում այդ փոխառու-
թյունը կատարվում է կամ բառային, կամ էլ իմաստային մոկարդակին-
ով, այսինքն՝ բառը կամ փոխ է տակվում, կամ էլ՝ պատճենվում: Այն
հարցը, թե զրանցից որն է նախընտրում լեզուն, կախված է տվյալ լեզվի
սովետիզացիայից, լեզվի պատմական զարգացման ընթացից և կոնկրետ
բառի ընտրից, ինչպես նաև նրանից, թե այդ բառը փոխառու լեզվում
պատճառարանված է, թե ոչ, գործածական է, թե ոչ և այլն:

Փոխառության կրկրորդ պատճառը բազմիմաստության վերացման
ձգտումն է լեզվի բառային կազմում, նամանակակեր, տերմինաբանական
բառապաշարում:

Փոխառության երրորդ պատճառը համապատասխան հոսիացու-
թյան ճշտման և մասնավորման պահանջն է:

3. ՓՈՆԵՆՈՒՓՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՄԱՆԵՐԸ ԿԱՐ ՀՅՈՒՐԸ

Փոխառված տերմինները լեզվում ներկայացվում են երկու հիմնա-
կան խմբով՝

1. Տերմին-պատճենումներ, որոնք օտար բառի իրային-առարկայա-
կան նշանակության վերաբերություններն են սեփական լեզվական էյուրթի
միջոցով. ինչպես՝ փարգևարամ (наградные деньги), փարգևաբիրք
(наградный лист), հակողպ (противопаз), փրնպաբադիր (охран-
ный лист), ծիսածեղիուր (завеса дымовая), քրածեղիուր (завеса

⁵⁴ Л. П. Крысок, Иноязычные заимствования в современном русском языке, М., 1968, стр. 19.

⁵⁵ Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, стр. 469.

огневая), լուսավաճկույթ (звезда световая), և այլն: (Ռուս-հայերեն սազմական բառարան):

2. Տերմիններ, որոնք պահպանում են իրենց իմաստը (նշանակությունը), ձևաբանական կառուցվածքը կրում է միայն որոշ հնչյունական փոփոխություններ, այսինքն՝ լրիվ (լիակատար) փոխառություններ են:

Օրինակ՝ արարակա (абстрактный), արարակցիա (абстракция), ագենտ (агент), աղաց (абзац), ազարտ (азарт), արսենա (абсент), ազրեստ (азбест), ազրեգա (агрегат), ազրեգուս (азимут), ազրու (азот), արմո (альбом), արյումից (алюминий), ամբուլատորիա (амбулатория), ամպլիտուդ (амплитуда), անբուլան (аэроплан), ավիատոր (авиатор), ավիացիա (авиация), դոպացիա (дотация), կարինետ (кабинет), կարբի (кабель), կոմունա (коммуна), կոմունիզմ (коммунизм), կոմունիստ (коммунист) և այլն:

Փոխառությունների մեջ տարբերում են հետևյալ երկու տիպերը՝ ուղղակի փոխառություններ և ինասային պատճենումներ: Ուղղակի են կոչվում այն փոխառությունները, որոնք կառուցվածքով չեն տարբերվում իրենց օտարալեզու նախատիպից: Իմաստային պատճենումները այն բառերն են, որոնք միայն փոխ են առնում օտար բառի նշանակությունը, բայց կազմվում են մայրենի լեզվի միջոցակերպով⁶⁶: Այս դեպքում փոխառությունն են ոչ թե բառերը, այլ հոսակացությունները, ընդ որում օտար բառերը թարգմանվում են բառացի: Պատճենումը օտար բառի թարգմանությունն է կամ նրա արտահայտությունը առանձին մասերով՝ այդ մասերի անպայման հետագա մեխանիկական միացմամբ՝ փոխառում լեզվի բառակազմական օրինակափոխությունների համաձայն:

Փոխառությունների հազարդ ենթաբաժանումը՝ բանավոր և գրքային փոխառությունների տարբերումն է: Բանավոր փոխառությունը տեղի է ունենում խոսակցական շփման միջոցով: և այդ պատճառով փոխառույթ բառերը հնչյունաբանական են յուրացնում լեզվում, բայց շատ հաճախ նրանք ժողովրդական ստուգաբանմամբ են թերթվում են ազգավազման կամ ազգատան նրանք համակարգային քրոնոլ չեն կրում և հաճախ աղոտտում են լեզուն:

Գրքային փոխառությունները տեղի են ունենում գրային ճանապարհով և երկար ժամանակ մնում են տվյալ լեզվի բանավոր խոսքում լուրջապես: Եվ այդ իսկ պատճառով նրանք իրենց հնչյունական տեսքով և

նշանակությամբ մոտ են լինում փոխառու աղբյուրին և պահպանում են փոխառվող լեզվի բնարկանությունն և հնչյունական կառուցվածքներին խորթ տարրեր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ տերմինաբանության մեջ ավելի արագոված են գրքային փոխառությունները, որոնք բառ երևույթին մասնագիտական բազմապես և բազմաբանակ գրականության սրբույնք են:

Տերմինաբանական գրքային փոխառությունների արժեք ունեն 1920-ական թվականների օտս-հայերեն տերմինաբանական բառարաններում առատորեն շեղեղված մի բանի հազարի հասնող տերմինները, որոնց մի տիպը մասը այդ ժամանակաշրջանում հայերեն համանշանակների բազմակալության կամ անհաջող լինելու պատճառով, լայնորեն զործածական էր մասնագիտական գրականության մեջ: Այդ կարգի տերմինների տարածման աղբյուրը փաստորեն գրականությունը եղավ: Օրինակ՝ բեոդոլիտ (теодолит), բեոֆազերիտ (теофазерит), ինդեքս (индекс), ինդիկատոր (индикатор), իներտ (инертный), իներցիա (инерция) և այլն:

Փոխառությունները լինում են՝ անմիջական և միջնորդավորված: Անմիջական փոխառությունները այն փոխառույթ բառերը կամ տերմիններն են, որոնք կատարվում են տվյալ բառերի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից:

Միջնորդավորված են համարվում այն փոխառությունները, որոնք փոխառու լեզվի մեջ մուտք են գործում ոչ թե բառի սկզբնաղբյուր հանդիսացող լեզվից, այլ որևէ այլ լեզվի միջնորդությամբ:

Հայերեն նորագույն փոխառույթ փոխառույթ ձևերը սեծամասնությունը կատարվել է ուսերեքին միջոցով և այդպիսով պատկանում է միջնորդավորված փոխառությունների թվին: Վերոհիշյալ կարգի փոխառույթ տերմինները, ինչպես հայտնի է, իրենց հնչյունական կազմով, այսինքն՝ առտաբին տեսքով, ինչպես նաև այդուհետոս իմաստով համարվում են ոչ թե ծագումով սկզբնաղբյուր հանդիսացող լեզվի, այլ անմիջապես ուսերեքին համապատասխան տերմինների հետ:

Այժմ մի բանի խոսք փոխառությունների կառուցվածքային տարբերակման մասին: Լեզվական փոխառությունների կառուցվածքային տարբերակման գաղափարը պատկանում է Ե. Հաուզենին, որն այն առաջարկել է 1950 թվականին: Նա տարբերակում է երեք տիպի օտարազգի բառեր:

1. Բուն փոխառություններ (loan-words)՝ բառեր առանց ձևաբանական փոխարկման ստրախոտոցիայի, այսինքն՝ բառեր, որոնք ազ-

⁶⁶ Г. П. Пядусова, О заимствованиях английских спортивных терминов во французском языке. Вестник ЛГУ, № 20, 1968, вып. 4, стр. 157.

բոլոր լեզվում ամբողջապես համապատասխանում են իրենց նախադասիին:

2. Փոխառություն-հիրքիղներ (loan-blends)⁵⁷ բառեր մասնակի ձեվարանական փոխարկմամբ, այսինքն՝ բառեր, որոնք միայն մասամբ են բաղկացած օտար ստորբերից:

3. Բառապատճենումներ (loan-shifits)⁵⁸ բառեր լրիվ ձևարանական սուբստիտուցիայով կամ իմաստային փոխառություններ (semantic loans)⁵⁹:

Հայոց լեզվում և հատկապես 1920-ական թվականների ուսուհայերեն տերմինաբանական բուսարաններում ղեռնգրված առաջին տիպի փոխառությունների թվին են պատկանում միայն անունները, ղյախորսպան զոյականները, ինչպես՝ արտաբառ, արտաբաղկա, աղբգառ, տախլառ, մեխոացիա, մանուֆակտուրա, կոնֆլիկտ, կոնցեռն, դիվիդենտ, դիրեկտոր, դիրեկցիա և այլն:

Երկրորդ տիպին կարող են պատկանել համարյա բոլոր խոսքի մասերը, որովհետև այդ դասերին վերաբերող բառերի փոխառությունը կապված է անհրաժեշտ քերականական ձևավորման հետ, այսինքն՝ օտարազգի անանցները սեփականներով փոխարինումով:

ա) Բաշխրի փոխառության ղեպքում՝ мобилизовать—մորիլիզացանել, эвакировать—էվակուացանել, комбинировать—կոմբինացանել, оккупировать—օկուպացանել, нормализовать—նորմալացանել կամ նորմալորել և այլն:

բ) Գոյականների փոխառության ղեպքում: Օրինակ՝ դարվիանկանություն (дарвинизм), մագնիսականություն (магнетизм), պրովոկատորություն (провокация), պրոֆեսորություն (профессура), կոնկրետություն (конкретность) և այլն:

գ) Ածականների փոխառության ղեպքում: Օրինակ՝ ազոտային, ազոտական (азотный), ալյումին (алюминевый), ալկոհոլային (алкогольный), կոլտոլային (колхозный), սովետային (советский), կոմպոզիտորական (композиторский) և այլն:

Այսպիսով, ինչպես ասենում ենք, բայական փոխառությունները վերաբերում են երկրորդ տիպի փոխառություններին: Հնդհանրապես գործնականորեն երկրորդ տիպի փոխառությունները կարող են պատկանել բառերի քերականական բոլոր դասերին: Նույնը կարելի է ասել երրորդ

տիպի մասին: Օրինակ, ղոխմամբրեմա (адская машина), հարցաթերթիկ (анкетный лист), յուղաներկ (краска масляная), բետոնախառնիչ (бетономешалка), ջրապարի (мешок водяной), ենթանծամ (подбалка) և այլն:

4. ՓՈՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՂՔՏԱԲԵՐԸ

Օտարազգի փոխառությունների վերլուծության ժամանակ նախ և առաջ պետք է պարզել յուրաքանչյուր բառի աղբյուրը և նրա օտարազգի նախադասի: Օտարազգի բառերի աղբյուրները պարզելու համար ամբողջարթ բերվում են հետևյալ փաստարկները⁶⁰:

1. Բառի հնչյունական, ձևարանական և ընդհանրապես կառուցվածքային հատկանիշները՝ որպես լեզվական որոշակի համակարգի պատկանող ստորբեր, Օրինակ՝ սովետ, բալլետ, մենջերիկ և այլ բառեր հաստատ կարող ենք ասել, որ ուսուներևից են փոխառված, որովհետև նրանք իրենց հնչյունաբանական հատկանիշներով աճելի մտն են ուսական ձեվերին, թեև ուսներևում էլ դրանք շատ ղեպքերում կարող են փոփոխված լինել:

2. Պակաս ղեր լուծեն նաև ոչ լեզվական տվյալները, մասնավորապես խոսքը այնպիսի բուսերի ծաղղի մասին է, որոնք նշանակում են որևէ երևույթ: Հաստի առարկայի կամ իրի մասին լեզվական տվյալները հաստատվում են տվյալ իրերի և առարկաների անվանման վերաբերյալ պատմական տվյալներով կամ ընդհանրապես:

3. Հարկի առնելով լեզվական և պատմական տվյալները այն կամ այն առարկայի կամ իրի մասին, պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ երբեմն լեզու, փոխ է առնում որևէ քերականական խմբի ոչ թե մեկ, այլ մի քանի բառ: Եվ էթն այդ խմբի մի բառի աղբյուրը հայտնի է, ապա հանկարծիք է, որ մյուս բառերը կա պատկանում են այդ աղբյուրին⁶¹:

Որոշ մասնագետներ ժամանակակից զարգացած լեզուների և ընդհանրապես ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի սեփականությունն են համարում անտիկ շրջանի տերմինաբանական ֆունդը, որպես որևէ «ազգային» հրահանգավորումից զուրկ և «չեզոք» տերմինաբանություն: «Տերմիններ-

⁵⁸ Л. П. Крысин, Иноязычные слова в современном русском языке, М., 1968, стр. 53.

⁵⁹ Այդ մասին ասել նաև Н. С. Авилова, Слова интернационального происхождения нового времени в русском литературном языке (с заимствованной основой глагола), М., 1967.

⁵⁷ E. Haugen, The analysis of linguistic borrowing, «Language», 1950, vol. 26, № 2.

րի կազմավորման համար, սկսած վերածննդի ժամանակաշրջանից, զոյովյուն ունի և երկրորդ հանապարհը, այսինքն՝ հունարեն և լատիներեն լեզուների բառերն ու բառակազմական կաղապարներն ու տարբերը Այլ բացատրվում է նրանով, որ, նախ՝ անտիկ շրջանում արդեն ստեղծվել էին բազմաթիվ գիտական, տեխնիկական և քաղաքական տերմիններ (պատմական, փիլիսոփայական, գրականագիտական, բժշկական, երկրաչափական, աստվածաբանական և այլն), երկրորդ՝ հունական ու լատինական սեղանի նշանակության բառերը կարելի է օգտագործել այլ լեզուներում փոխաբերական իմաստով, որպես տերմիններ (հմտ. հունական dekan «տասնամյակ», լատինական seminaria «տեղաբան, բուսաբույս»), երրորդ՝ հին հունարեն և լատիներեն արմատներից նրանց քարոզմամբ ու ամանցմամբ կարելի է ցանկացած լեզվում ստեղծել բազմաթիվ արհեստական տերմիններ: Բանի որ անտիկ ժամանակաշրջանը զբոյսնում ունի թեև բառերի և թեև բառակազմական տարբերի տեսքով և այժմ, ըստ այդ մասնագետների, ոչ մեկին արդեն չի «պատկանում»: Դասի և այն կարող են օգտագործել բոլոր ժողովուրդները, դրանց հարմարեցնելով իրենց լեզվին, այսինքն՝ յուրացնելով այդ բառերը և բառակազմական տարբերը իրենց բերականության և հնչյունաբանության օրենքների համապատասխան⁶⁰:

Սկզբնաղբյուր լեզվի ընտրությունը պայմանավորված է ունայ պատմական պրակտիկայով և ժողովուրդների մշակութային շփումով: Օրինակ՝ բնաբնիկ բառարաններում, որոնք հիմնականում սուս-հայերեն են, կազմողները որպես փոխառություն աղբյուր ընտրել են սուսերեն լեզուն, թեև շատ դեպքերում այդ տերմինները ոչ թե քնիկ սուսերեն բառեր են, այլ փոխառյալ, այսինքն՝ «ուսերենն էլ իր հերթին փոխ է առել այլ լեզուներից:

Փոխառյալ տերմինների մեջ, սակայն, իրենց առանձնատեսակություններով, իրենց ազգային, ավելի ճիշտ՝ տեղային հատկանիշներով առաջին հերթին առանձնանում են տեղայնաբանությունները:

5. ՏԵԼԱՅԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տարբեր լեզուների բառային նյութի քննությունը ի հայտ է բերում մի շատ հետաքրքիր երևույթ: Լեզվական դուզահեռ փոխառությունները շատ հաճախ տարածված են տարբեր, ազգակից և ոչ ազգակից լեզուներում, որոնք վերաբերում են որոշակի տարածքի: Այս դեպքում նրանց

ընդհանուր են միայն այն լեզուների համար, որոնց կրողները սովորաբար մտա են անտեսական, մշակութային հարաբերություններով և բնորոշ չեն այն լեզուների համար, որոնք գտնվում են այլ տարածքներում (արեալներում): Փոխառված այս բառերը յուրաքանչյուր լեզվում կարող են ունենալ տարբեր հնչում, իմաստ և գրություն, որը անհրաժեշտ է ընդգծել այսպես կոչված «միջազգայնության» ավանդական հասկացություն կապակցությունում: Այսպիսի բառային միավորները ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ընդունված է անվանել տեղայնաբանություններ (տեղայնաբանություններ):

Տեղայնաբանությունները զմայր են թարգմանվում և նրե թարգմանվում են, ապա զմայր են մտնում լեզվի մեջ: Օրինակ, բալթայիկ՝ սուսական ժողովրդական լարային երաժշտական գրծից, բալթա՝ բարդ կառուցվածքով մեծ հարման. ակին՝ միջինասիական ժողովրդական երգիչ, կրգաւ՝ ուկրաինական ժողովրդական երգիչ, գուսան. կարմանյուլա՝ ֆրանսիական հեղափոխական երգ. աուլ-հյուսիսային կովկասյան լեռնցիների բնակավայր. խաւոր՝ կաղապային բնակավայր. կալիտ՝ շարական սագմական միջնակարգ դպրոցի սան, նույն ձևով նաև՝ ուլան, յուկիւր և այլն: Այդպիսի բառերը բավականին շատ են և մեծ մասամբ չեն թարգմանվում:

Տեղայնաբանությունները (նույն տարածքին պատկանող) մի շարք լեզուներում (ինչպես ազգակից, այնպես էլ ոչ ազգակից) կարելի է բացահայտել փոխառյալ բառերի ընդհանուր բառային ֆոնդ. մի բան, որ բնորոշ չէ տարբեր տարածքների պատկանող լեզուների համար Այս բաների հնչյունական, իմաստային և գրային ձևը նկատելի տարբերություններ է ապխտ: Այս պատճառով դրային և իմաստային առումները չեն կարող տեղայնաբանությունների որոշման հուսալի շափանիշներ ծառայել:

Մի բանի խոսք տեղայնաբանությունների գրային կազմի մասին: Ամենից առաջ պետք է նկատել, որ, մի կողմից, իրենց բառային կազմում տեղայնաբանություններ ունեցող լեզուները կարող են օգտվել գրության տարբեր համակարգերից, մյուս կողմից՝ տարբեր տարածքների մեջ մյուսող լեզուները կարող են ունենալ գրության միատեսակ համակարգ: Գրության միատեսակ համակարգ ունեցող լեզուներում տեղայնաբանությունների մեթոդական հնարավորությունը նկատելիորեն սահմանափակվում է առաջին հերթին պատմականորեն պայմանավորված այն յուրահատուկ հնչյունական փոխակերպումներով, որոնք բնորոշ են տարբեր լեզուների համար և չեն կարող շարտահայտվել նրանց գրության մեջ: Այս կամ այն տերմինաբաններում տարածված բազմաթիվ լեզուներում տեղայնաբանու-

⁶⁰ А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1961, стр. 86.

Ֆյունների իմաստները կարող են տարբերվել մեծ բազմազանությամբ: Անհրաժեշտ է ընդգծել տարբեր լեզուներում տեղափոխարանությունների տեղական կիրառության և դարձվածաբանական կապակցությունների ոչ միանման հնարավորությունները:

☞ ՓՈՒՍՈՒՑԱԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՎՈՒԹԷ

Հայոց լեզվի բառապաշարի զարգացման պատմությունը ջույց է տալիս, որ հայերեն հազարամյակների ընթացքում, իր մեջ ներառնելով տարբեր լեզվաբնույթների պատկանող լեզուներից բազմաթիվ բառեր⁶¹, չի կորցրել իր ինքնորոշվածությունը, այլ ավելի է հարստացել և ձեռք բերել բազմակողմանի լեզվական հնարավորություններ: Գրավոր բազմաթիվ հուշարձանները ջույց են տալիս, որ հայոց լեզուն ոչ միայն ընդունակ է փոխառություններ կատարելու, այլև ստացել դժվարության (հնչյունական և ձևաբանական) ներառում է ցանկացած թվով բառեր ու տերմիններ, ստացել ձուլման մասեր:

Հայոց լեզուն օտար լեզուներից բազմաթիվ փոխառություններ է կատարել իր պատմության բոլոր շրջաններում, հայոց լեզվի գոյության ամենավաղ շրջաններից սկսած: Ամենավաղ փոխառությունների թվին են պատկանում խեթական, ուրարտական, կովկասյան և հնադարյան շրջանի փոխառությունները, որոնք կատարվել են նախքան հայ գրերի սկզբնավորումը, հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում:

Վերադարձապես զբաղին շրջանի են վերաբերում հունարենից կատարված փոխառությունները⁶², որոնց թիվը հասնում է հարյուրների: Մյուսը մեծ մասամբ կատարվել են գրքային ձևով, դերակազիմ մասով մեացել հունարենից կատարված թարգմանական գրականության մեջ V—XII դարերում և ներկայումս գործածական չեն: Ժամանակակից հայերենում գործածական են նրանից միայն որոշ բառեր, ինչպես, օրինակ՝ քարքարոս, բյուրեղ, կաղապար, կանոն, մարմար, մուգն, հակիր, ինչպես նաև ամիսների անուններ (որոնք առնված են լատիներենից հունարենի միջոցով) և այլն⁶³:

Հետադարձում, միջին դարերում, լեկատվում են լեզվական այլ փոխ-

ազդեցություններ, որոնք իրենց հերթին պատճառ են դառնում նոր փոխառությունների առաջացման՝ արաբերենից, թուրքական, քաղաքական, եվրոպական և այլ լեզուներից: Փոխառությունների մի զգալի մասը վերաբերում է արաբական և թուրքական տիրապետության շրջանին, արաբերենը՝ շուրջ 250 տարի՝ սկսած VII դարից և թուրքերենը՝ շուրջ 300 տարի՝ սկսած XI դարից, բայց, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը, այսօր հայերենը պահպանել է դրանցից շատ քիչը: Սրինակ՝ արաբերենից՝ առաս, բակալ, քաս, լորի, կլայկ, հունար, ճարիճ, բարդիլան և այլն, թուրքերենից՝ բախարի, շոխի, սուպրակ, յուլա զնալ, զալի, օջախ և այլն, որոնք մտադր են գործել հայոց լեզվի բառային հիմնական ֆոնդը:

Ներմուծվելու են հեղափոխության հաղթանակից հետո հայ ժողովուրդը սկսեց ավելի շատ բառեր ու տերմիններ փոխ առնել անմիջապես օտար լեզվից և սրանով հարստացրեց հայոց լեզուն, երբ հասարակական-քաղաքական բառապաշարն ու տերմինաբանությունը: Հարկ ենք համարում նշել, որ նախահեղափոխական շրջանում էլ հայերենը ուսուրենից կատարվող փոխառությունների ճարտար ավանդույթներ ուներ: Այդ կապակցությամբ բավական է բերել այն փաստը, որ հեղափոխական մամուլի կողմից պրոպագանդավորվում էին (հատկապես 1905—1907 թթ. հեղափոխության շրջանում) նոր հասարակական-քաղաքական այնպիսի տերմիններ, որոնք աշխարհում հաստատապես մտել են հայոց լեզվի մեջ, ինչպես՝ պրոլետար, պրոպագանդա, կոմունիստ, կոմունիզմ, սոցիալիստ, սոցիալիզմ, միսիոն, սպիտակա, սպիտակուր, շոեկիերնիստ, բուժուս, բուժուսգիտ, կապիտալիզմ, կապիտալիստ, իմպերիալիզմ, բոլշևիկ, օպորտունիստ և այլն:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո հայոց լեզուն գրավածով պետական լեզու, և անհրաժեշտություն առաջացավ լեզուն հարստացնել նոր բառերով ու տերմիններով, որոնք պետք է համապատասխանեին նոր հասարակական-քաղաքական հարաբերություններին, Այսպիսով, փոխառությունների հարցը, որպես նոր տերմինների կազմափոխման ձև դրանում է հայկական տերմինաշինության ամենահրատապե ճարտիքից մեկը: Այս պատճառով էլ արդի հայերենի լեզվաշինարարությունը գործում հարկավոր էր ցուցաբերել զգուշություն: Գործարանային օտար տերմինի հարցը լուծելիս պետք է հաշվի առնվեր տերմինի ծագումը, երբ ստույգությունը, հասկանալիությունը, հեշտ արտասանելիությունը և ողջ համայնքի նշույթները:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը զգալի փոփոխություններ կրեց: Բա-

61 Ըստ Հ. Աճառյանի «Արժանատի և արժանախառն զբարարի 10772 արժաններից 4016-ը փոխառություններ են, որոնցից 1406-ը արաբերենից, 209-ը ասորերենից, 775-ը հունարենից, 800-ը արաբերենից և այլն»:

62 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա և Բ մասեր, 1940, 1951:

63 Ա. Մառվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, Նրբան, 1955, էջ 10—11:

նապաշարալին այդ փոփոխությունները արտահայտվեցին նորարարականությունների՝ նոր բաների երևան գալու մեջ, որոնք բնորոշ են նոր հասարակական կառուցվածքին, սովետական նոր կենցաղին ու մշակութային: Որպես հետևանք կայանում կատարված բազմաթիվ և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների, այդ շրջանում առևերենի միջոցով ժամանակակից հայոց լեզվի բառալին կազմք մուտք գործեցին բազմաթիվ օտար բաներ ու տերմիններ:

Սովորաբար նոր տերմինների կամ բաների փոխառություններ կատարվում են, երբ.

ա) նոր հասարակական հարաբերությունների ծագմամբ առաջանում են նոր հասկացություններ, որոնք արտացոլվում են նոր տերմիններում: Բ) Որիչ ժողովուրդների հետ կուլտուրական կապերի ամրապնդման հետևանքով առաջանում է նոր տերմինների օգտագործման անհրաժեշտություն.

գ) երբ լեզվում հին հասկացություններ նշանակող բառերը փոխարինվում են նոր բառերով⁶⁴:

Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներին հայոց լեզվի մեջ մտան ինքուստրացման և կոլեկտիվացման հետևանքով ստեղծված մասնագիտական նոր բաներ, կազմվեցին նոր տերմիններ, կատարելագործվեց գիտության լեզուն, որն արդեն նախալուրջությամբ ունի արտահայտելու ամենաբարձր և ամենանորը հասկացությունները:

Սովետական իշխանության տարիներին առևերենի միջոցով օտարազգի տերմինների փոխառությունը հայերենում անընդհատ աճում է: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդ կարգի փոխառյալ տերմինների թիվը ժամանակակից հայերենում արդեն հազարներ է հասնում: Միաժամանակ պետք է նշել, որ այդ տերմինների որոշ մասի համար ստեղծվել են նաև հայերեն համադրեր, որոնք լեզվում զուգահեռ գործածություն ունեն:

Առանձին խումբ են կազմում այն տերմինները, որոնք փոխ են առնվել ոչ ամբողջովին, այլ կազմված են առևերեն հայերեն հայկական համապատասխան ածանցների հայելումամբ, Օրինակ՝ ստախանովական, կարելագործ և այլն: Գրալստեղծչի սպառույթն է 1920-ական թվականների բառարանագրությունը: Այդ թվականների տերմինաբանական բառարանների մեջ բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ յուրաքանչյուր օտար

բառի դիմաց տրվում է նախ՝ նրա փոխառությունը համապատասխան լեզվից և ապա նույն բառի թարգմանությունը հայերեն: Կամ բերհակառակը, սկզբում արվում է թարգմանությունը և հետո՝ օտար բառը:

Մեր ասածը հիմնավորելու համար օրինակներ բերենք *առահայերեն իրավաբանական և տնտեսահաշվապահական տերմինների բառարաններին*: Օրինակ՝ ակտ—ակտ, գործողություն, արարք, արձանագրություն, ակտիվիզմ—ակտիվ, ներգործական, գործն, бюджет—բյուջետ, ելիմաացույց (արժմ՝ բյուջե), бюро—գրասենյակ, բյուր, капитал—կապիտալ, դրամագույն, карантин—կարանտին, անոդայապակակակ տրեյան, конфликт—կոնֆլիկտ, ренегатство, менад—մանեգատ, հանձնարարագիր, масса—մասսա, բազմություն, милитаризм—միլիտարիզմ, գրապաշտություն, шантаж—շանտաժ, зурриот(н), агитатор—ագիտատոր, գրգռիչ, агитация—ագիտացիա, գրգռում, амниция—ամներիստիա, ренегатство, аналогия—անալոգիա, համանմանություն (արժմ՝ համարանություն), багаж—բագաժ, բեռ, бэза—նիսր, բազա, банда—վազակախումբ, բանդա, бандит—վազակ, բանդիտ, банк—գրամատուց, բանկ, фактура—ֆակտուրա, վաճառացուցակ, орган—օրգան, մարմին, ордер—օրգեր, նրամանագիր, нормальный—նորմալ, բնական, օրինակելի, саботаж—սաբոտաժ, ենեզադուլ, нетто—զուտ բաշ, գուտ կշիռ, ցետա, манифест—մանիֆեստ, նրավարտի⁶⁵, аккредитив—ակրեդիտիվ, վարկագիր, абонемент—արձեմեմետ, բաժանորդություն, абзац—արգաց, առդագույն, альтернатива—ալտերնատիվ, երկրնարանք, депрессия—դեպրեսիա, дефицит—դեֆիցիտ, дефицит, ренегатство, дивидент—շահարամին, դիվիդենդ, динамик—շարժում, բերացք, դեմոկրատիա, бэзекс—յեզմեն, գապանակալոր կշեք, валюта—արծույթ, վալյուտա, компактный—կոմպակտ, սեղմ, ամֆոֆ, комбинизия—կոմբինացիա, համագրություն, мотив—մոտիվ, պատճառ, գրգռմ, ապացույց, вариация—վարիացիա, փոփոխվել, валоризация—վալորիզացիա, արժեքավորում, аванс—կանխավարձ, կանխավեր, ավոնս, аналитик—անալիտիկ, վերլուծորդ, кадр—կադր, բնակավ⁶⁶:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ փոխառյալ և սեփական (նորակազմ) տերմինների միջև առկա են տարբեր կարգի հարաբերու-

65 *Առահայերեն իրավաբանական բառարան*:

66 *Տնտեսահաշվապահական տերմինների առահայերեն բառարան*:

64 Տե՛ս Մ. Ղազարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսուցիչի գերը նրա հարստացման ու զարգացման մեջ*, Երևան, 1955:

Յյունները նախ՝ մի շարք օտարազգի տերմիններ ակներևաբար գերազանց են իրենց հայերեն համագործնորդի, որոնց հայկական ձևը ներկայումս չի օգտագործվում, այսինքն՝ լեզուն չի քնդուծել այդ նորակազմությունները: Այդպիսի օտարազգի տերմինների թվին են պատկանում հետևյալները. կապիտալ, բյուրո, ակտիվ, ակտ, միլիտարիզմ, միլիմետր, կոնֆլիկտ, սաբոտաժ, շանտաժ, կադր, մանդատ, մասսա, ագիտացիա, ամբիտաիլ, բազա, սյեկեում, մանիֆեստ և այլն: Մյուս կողմից՝ այդ կարգի օտարազգի տերմինների հայերեն համանշանակները, որպես իմաստով և ձևով անհաջող բառեր, այժմ փաստորեն զուրս են մնացել լեզվից, թեև վերահիշյալ բառարանների հեղինակները զրանք բարեխղճորեն դեռնողը նաև այդ բառարանների հայկական բառացակերտում, ինչպես, օրինակ՝ դրամագլուխ (կապիտալ), գրասենյակ (բյուրո), ներգործական, գործոն (ակտիվ), քննարում (կոնֆլիկտ), հանձնարարագիր (մանդատ), գաղապաշուրջյուն (միլիտարիզմ), շուրում (շանտաժ), գրգիշ (ագիտացիա), գրգում (ագիտացիա), նեցցաղոլ (սաբոտաժ), մանիֆեստ (սեպարատիզմ), բազմաբյուրե (մասսա) և այլն:

Հիշյալ օրինակներում կարելի է հանդիպել նաև օտարազգի տերմինների նկարագրական թարգմանության, ինչպես՝ *амниция*—ընդհանուր ներում, *дефицит*—բնդհանուր վնաս, *карантин*—սառցապահական աղվան և այլն:

Այս դեպքում նույնպես նախապատվությունը պետք է տալ փոխառյալ տերմիններին: Բազմաթիվ են այն տերմինները, որոնք անհաջող են թե իմաստային և թե կառուցվածքային տեսակետից և չեն բավարարում տերմինի պահանջներից և ոչ մեկը⁶⁷:

Մայրց լեզվում օտարազգի տերմիններին օրյնկոտիօրեն նախապահ են հարթում նաև տերմինների համանշանության այն դեպքերը, երբ օտարազգի մեկ տերմինի համար կազմվում են հայերեն մեկից ավելի բառեր ու տերմիններ, ինչպես օրինակ՝ սիմուս-հայերեն իրավաբանական բառարանում⁶⁸: *активный*—ակտիվ, ներգործական, գործուն: *Рассуровление* անթիվում է այս անպակասի հետ կապված նրանք բառակառուցվածություն և երբեք էլ կազմված են այդ անպակասի տարբեր հոմանիշներով՝ *активное право*—բնուսության ներգործական իրավունք (նշտորե-

լու իրավունք), *активное действие*—ակտիվ գործողություն, *активное участие*—գործոն մասնակցություն: *Անպակասի մի քանի այլ օրինակներ*՝ մատրոնոմ-մանակաչափ, ամանակացույց, մանուկտու-անգլառաչափ, նշաչափ, բառմառ-նշաչափ, ծանաչափ (ֆիզիկա):

Ազգումբառ-շեղաբար, կուտակաբար, պերասար-բառեր, լուսանկուռ, ամբոյտ-ակնվանի, վանկն, բյուրեղ, պաղակն, մեղեմիկ, բազալա-ււսակուն, երկաթակուն, բասանաբար և այլն (երկրաբանություն և հանգարանություն):

Տարեկալյուզ-բառակախտ, պարագախտ, ծյուրախտ, հյուսվախտ, բարակացավ և այլն (բժշկություն):

Աբուրակցիա-վերացարկում, վերացում, վերացություն, լիբերալ-ազատամիտ, ազատական, ակցիա-բաժնետոմս, բաժնեբուլո, ակցիոն-բաժնետեր, փայտեր, մանաաներ, բազուր, բաժնուղ, սոցիալոգիա-հետազոտություն, ընկերաբանություն և այլն (հասարակական-քաղաքական տերմինաբանություն):

Այս դեպքում խախտվում է տերմինի համակարգայնությունը, որը թիվ կարևոր է տերմինաբանության համար:

1920-ական թվականների ուսու-նաչեռեն տերմինաբանական բառարաններում բազմաթիվ են դեպքերը նաև օտարազգի և սեփական տերմինի զուգահեռ գործածության, որը վնասում է այդ տերմինների համարստորոգյության մասին, ինչպես՝ արգել-տողազուխ, պանեոտիվ-եկտրոտանք, ակնելիտիվ-վարկազիր, վալյուտա-արժույթ (ստոնեսագիտական), ակուստիկա-ձայնաբանություն, պրոգրեսիա-առաջատվություն (մասնաճանաչում), կամ՝ արտյուտ-բացարձակ, կոնվենցիա-համանշանազիր, իմունտեո-աննենմիլիտրյուն (իրավաբանական), ֆուգասականաուսուր, կեանք-ազմիրալ-փոխծովակալ, դիվիզիոն-բաժնյակ (առաջական) և այլն:

Անբողջ սրույնամբ առաջ է դրվում նոր տերմինների կազմման, և սրա հետ կապված ուսանողի միջոցով որոշ հասարակական-քաղաքական տերմինների փոխառության հարցը: Այսպիսի բառերի թվին են պատկանում՝ ագիտացիա, ագիտատուր, ավանգարդ, բոլյկոտ, բրիգադ, դեկրետ, դեմոստրացիա, դեմոկրատ, դեպտուր, դեպարտիվ, էկոնոմիկա, էկոնոմիստ, էկոլոգիա, լեզալ, լիվիդոցիա, լիվիդացիոն, կամիսար, կոմունա, կամիսե, մանիֆեստ, միլիմետր, ռեակցիա, սոցիալիստ, սոցիալիզմ, սոցիալիզմ, սոցիալիստ, օրթոդոքս, օպորտունիստ, օպտիմալ, օպտիզիա, օպերացիա, ֆորմացիա, ֆորմալ, ֆունկցիա և այլն: Այս բոլոր բաները մեծ մասամբ նկրտական ծագում ունեն, բայց արդեն զուրս են

⁶⁷ Ըստ կուտակի, շուրաբանչյուր տերմին պետք է բավարարի հետևյալ պահանջները՝ նշտորեություն, սեփական, մեկնամաստված, սրունամասնակցություն:

⁶⁸ *Տե՛ս Ը. Տ. Լոտտե*, Как работать над терминологией, М., 1968, стр. 38.

⁶⁹ Վերահիշյալ բառարանում չի պահպանված փոխառյալ բառերի միասնական ուղղագրությունը, ստանդարտությունը և այլն:

ենկէ «վերտպահանութեան» շրջանակներէց և ուսերեկի միջոցով սովորական ազգային լեզուների համար փաստորեն դարձել «միջազգային» իրենց նոր նշանակութեամբ և բովանդակութեամբ: Այսպիսով, բառային փոխառութիւնների հիմնական օրինակափոխութեւր պետք է համարել համանման տերմինների նվազագույն ասորբերութիւնների սկզբունքը ՍՍՀՄ ժողովուրդների գրական լեզուների միջև: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ այդ բառերի մի մասը մտնէ է աշխարհի շատ լեզուները, որպէս նոր-բարաստիւթուններ: Օրինակ՝ կոլխազ, սովխազ, կոստոնդ, կոմունիզմ, կոմունիստ և այլն: Ընդ որում այդ բառերից շատերը, որպէս նոր փոխառութիւններ, կրկին «վերադարձնւ» են այն լեզուները, որտեղից փոխառվել են: Օրինակ՝ կոմունիստ բառը, եկրոնական ոչ մի լեզվում չի օգտագործվում իր սկզբնական համայնք նշանակութեամբ:

7. ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՓՈՒՆԱԿՈՒՓՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՏԱՍԱԿԱՆ ԿՈՎՈՐԵՐ

Ինչպէս յուրարանչուր երևույթ, լեզվական փոխառութիւնները նույնպէս ունեն իրենց գրական և բացասական կողմերը: Նախ խոսենք փոխառութիւնների գրական կողմի մասին: Որոշ մասնագետներ զբաղում են, որ օտարազգի բառերի օգտագործումը տերմինաբանական հասկարգում ունի իր ստավիլութիւնները: Վերջիններս իբր ավելի լրիվ են պատասխանում «իդեալական» տերմինների պահանջներին: Երանք զբղ-խաճորդապէս անվանումներ են⁶⁹ և մենիմասա են, անգամ այն դեպքում, երբ փոքրեր լեզվում ունեն մի քանի նշանակութիւն:

Փոխառութիւնները, ինչպէս ընդունում են մասնագետները, մտնում են լեզվի մեջ, որպէս իրենի և երևույթների անվանումներ, գործածութեան ժամանակ նրանք անվանական արժեք ունեն և իմաստարանական ֆունկցիա են ստանում միայն անանցական տերմինների կառավորութեյ հետ, երբ հասկացութեան ընդհանրութիւնը հանդիս է գալիս որպէս տարրեր բառերի տարրեր անվանումներ: Փոխառյալ տերմինները շեն խառնվում սովորական բառերի հետ, լեզվի բառապաշարի համակարգում գրանք հանդիս են դալիս որպէս ինքնուրույն միավորներ և զուրի են հու-գացարտահայտչական օրել գունավորումից կամ ոճական-կիրառական առանձնահատկութիւններին: Այդ մասին Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին գրում է. «Երանք (փոխառյալ տերմինները) մտնում են լեզվի մեջ ինչպէս մականուն, պիտակ, համարյա ինչպէս հատուկ անուններ (կոմբայն, կոն-սենյեր, բուլդոզեր), որպէս իրենի և երևույթների անվանումներ: Երանք

մեկուսացված օգտագործման ժամանակ զուտ անվանական են և իմաստարանական ֆունկցիա ստանում են միայն անանցյալ տերմիններ կազմելուց հետո, երբ հասկացութիւնների ընդհանրութեւր հանդիս է գալիս որպէս կապակցող տարրեր բառերի տարրեր անվանումներ: Այդպիսի փոխառյալ տերմինները օտարազգի բառեր են և շեն խառնվում սովորական բառերի հետ, երանք ինքնուրույն են, միանշանակ, գտնվում են արտահայտչականութեւր:

Սակայն, ինչպէս ասացինք, օտար տերմիններն ունեն նաև իրենց բացասական կողմերը. ա) զգվար են հասկացվում, զգվար են յուրացվում ու հիշվում, բ) խանգարում են լեզվի մաքրութեւր:

Ինչորոշ դեպքում օտար բառերի հակասակորդները նկատի ունեն ամենից առաջ լեզվի հնչյունական համակարգը, որի ամբողջականութեւրը չի կարող լիարտալվել, էթն օտարլեզվյան հնչյունական ևեեր մտնե-նը լի ազգային լեզվի մեջ՝ շեն համապատասխանում նրա հնչյունական ան-վերին: Օտար բառերը շեղվում են նաև ազգային ևնաբանութեւրից և շա-րահչուսութեւրից, քանի որ այս ստումով նրանք միշտ չէ, որ ենթարկ-վում են ընդունող լեզվի օրենքներին: Վերջապէս երանք խախտում են ազգային լեզվի ուղղագրութեւր համակարգը, քանի որ համայն հնչյունի և ստաի միջև եղած համապատասխանութեւրը երկու լեզուներում նույ-նական չեն:

Փոխառութիւնիկական տերմինաբանութեւր փերմութեւրը ցույց է տալիս, որ օտար տերմինները համայն փոխառվում են առանց անհրա-ճեշտութեւր և համակարգից դուրս, որի հետևանքով խախտում է տեր-մինաբանութեւր համակարգայնութեւրը: Մասնաշախկան փոխառութեւր-ները ոչ թե հարստացնում են լեզուն տերմիններով, այլ զուտում են այն: Մինչ-հեկափոխական շրջանում մասնաշախկան փոխառութեւրների հիմքը տեխնիկական հետամնացութեւրն էր, որի պայմաններում օտար-լեզվյան ժազում ունեցող տերմինները ներմումվում էին տեխնիկական հասկացութեւրների հետ մեկտեղ կամ նույնիսկ դրանցից առաջ:

Ընզվի աղատումը օտարաբանութեւրներով ամենից առաջ արտա-հայտվում է տերմինաբանութեւր միաստուութեւր և միջազգային կապերի խզման մեջ, քանի որ ժողովուրդները կարող են փոխանել միեւույն-ընազգակաի տերմիններ՝ տարրեր լեզուներին: Օտար տերմինները խա-նգարում են տերմինաբանական ընդհանուր համակարգի պարզութեւրը և հասկանալիութեւրը:

⁶⁹ А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1967, стр. 115.

70 Նույն սեղում, էջ 116:

Օտար լեզուներից տերմիններ փոխանակելիս պետք է հաշվի առնել տվյալ լեզվում եղած ամսագրությունները, Փոխանակելիք նյութ կարող է լինել միայն տերմինի հնչյունական կազմը և այն իրական նշանակությունը, որը բնորոշ է տերմինների կազուկացած կիրառությունը: Եթե օտարազգի բառին բնորոշ է բազմիմաստությունը, ապա փոխ է առնվում այդ բառի միայն մի նշանակությունը և ոչ թե նրա ամբողջ իմաստային համակարգը: Դրա հետ միասին երբեմն հաշվի են առնվում լեզվի մեջ միատեմանկ կամ օտարեր ժամանակներում բառի ունեցած մեկ, երկու կամ ավելի նշանակությունները: Այսպես, օրինակ, օտսերեռնու՝ «ТИРАЖ» բառն ունի երկու նշանակություն, որոնք իմաստային ոչ մի կապ չունեն: Մահայն այդ երկու նշանակություններն էլ ծագում են ֆրանսիական «tirage» բառի տարրեր լատաններից⁷¹:

Փոխառված բառական «նյութը» փոխանող լեզուն չի կարող մերի-նայաբար ընդունել որպես իր լեզվի բառ: Բառային փոխառությունը կապված է արտաքին աղբյուրից փոխառվող բառի վրա լեզվի ակտիվ ազդեցության հետ: Այսինքն՝ տեղի է ունենում այդ բառի այսպես կոչված «կիրանորոգում», նախ՝ հնչյունական և հետո՝ քերականական տեսակետից: Օտար բառի պատճառարանվածությունը չի յուրացվում փոխառված նյութի հետ: Վերջինս որևէ կապ չունի լեզվի բառակազմության հետ և հենց այդ պատճառով է, որ հաճախ մի բառակազմական ընդ մեջ միացած օտարազգի բառերի ընդհանրությունը զգալիորեն է զգալի լինելուց: Այդ է վիայում վերը բերված օտսերեն «ТИРАЖ» բառի օրինակը:

Լեզվի մեջ մուտք գործելիս փոխառված բառերը զոտևս վերջնականորեն յուրացված չեն: Սկզբնական շրջանում նրանք, յուրացվում են միայն անբանով, սրբանով կարող են օգտագործվել որպես այս կամ այն հակացություն անվանում: Փոխառված բառի իսկական յուրացումը տեղի է ունենում միայն այն ժամանակ, երբ այն մտնում է մշտական, կայուն գործածության մեջ: Օտարազգի բառերի յուրացումը բազմակողմանի երևույթ է, այն բնորոշվում է լեզվում փոխառված բառերի գործածության ամբողջ պատմությունը, հնչյունական, քերականական և իմաստային այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում այդ պրոցեսում: Դրանքնում էլ բառապաշարի մեջ էտր բառի մուտքից: Դրանով իսկ փոխառության հարցը առաջին հերթին առնչվում

է նորարանությունների հարցի հետ: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է տարրերել լեզվի բառային միավոր զարմած իսկական փոխառված բառերը այն օտարազգի բառերից, որոնք արտաբուսա պատկանում են լեզվին, բայց փաստորեն զուտ են մնացել նրա բառային կազմի արդեն յուրացված բառապաշարից:

Այսպեսով, լեզվական փոխառությունների համար ընդհանուր սկզբունքն այն է, որ նրանք ենթարկվում են փոխանող լեզվի կողմից յուրացման պրոցեսին: Այսինքն՝ փոխառված բառը հարմարվում է այն լեզվի նորմաներին և օրինակափոխություններին, որի մեջ մուտք է զործում: Եզվաբանական զբաղանդության մեջ սովորաբար գտնում են, որ բառի՝ փոխանող լեզվի համարյադրի մեջ մտնելու համար պետք է արդեն լինեն հետևյալ պայմանները:

1. Օտար բառի արտահայտումը փոխանող լեզվի հնչյունաբանական և քերականական միջոցներով:
2. Օտար բառի համառոտումը փոխանող լեզվի քերականական դասերի և կարգերի հետ:
3. Օտար բառի հնչյունական յուրացում:
4. Օտար բառի քերականական յուրացում:
5. Օտար բառի բառակազմական ակտիվություն:
6. Օտար բառի իմաստային յուրացում:
7. Օտար բառի սխտանմասիկ օգտագործում խոսքի մեջ⁷²:

Որոշ լեզվաբաններ գտնում են, որ տվյալ լեզվի մեջ օտար բառի փոխառության և նրա զործածության համար վերահիշյալ ոչ բոլոր հատկանիշներն են պարտադիր⁷³:

Մենք գտնում ենք, որ թվարկած հատկանիշներից կարտադիր են հետևյալները:

1. Օտարազգի բառի գրույթա-հնչյունաբանական արտահայտում փոխանող լեզվի միջոցներով:
2. Նրա համատեղումը փոխանող լեզվի քերականական դասերի և կարգերի հետ:
3. Բառի իմաստային ինքնուրույնություն, համանիշային զուգադիր հարաբերությունների բացակայում:
4. Դրական լեզվի բառերի համար ոչ պակաս, քան խոսքային երկու ժանրերում, իսկ տերմինի համար որոշ տերմինաբանության մեջ սխտանմասիկ օգտագործում:

⁷¹ Այդ մասին ավելի մտքածանակ ան՝ Л. П. Крисиц, Иноязычные слова в современном русском языке, М., 1968.

⁷² А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология, М., 1959.

⁷³ Л. П. Крисиц, Иноязычные слова в современном русском языке.

Այսպիսով, տերմինները յուրացում փոխառու լեզվում կատարվում է երբ հիմնական կողմով:

- ա) Փոխառված տերմինի հնչյունաբանական յուրացում:
- բ) Փոխառված տերմինի ձևաբանական յուրացում:
- գ) Փոխառված տերմինի իմաստային (սեմանտիկական) յուրացում:

ա) Փոխառյալ տերմինի հնչյունաբանական յուրացումը

Փոխառյալ տերմինները լեզվում ենթարկվում են որոշ հնչյունական փոփոխությունների: Հանրահայտ է, որ մեկ լեզվի հնչյունական կառուցվածքը երբեք ամբողջությամբ չի համընկնում մեկ այլ լեզվի հնչյունական կառուցվածքին: Հնչյունական փոփոխությունը ամենից առաջ նրանով է արտահայտվում, որ այժայ լեզվում բացակայող օտար հնչյունները փոխարինվում են փոխառյալ լեզվին ափելի մոտ հնչյուններով: Այդ փոփոխումը հիմնվում է երկու լեզուների մեջ կղած հնչյունական համապատասխանությունների վրա: Փոխառված նյութի հնչյունական կողմի փոփոխումը, սակայն միշտ չէ, որ կապված է լեզվի հնչյունական կազմի պահանջների հետ: Փոխառված նյութի հնչյունական փոփոխման որոշ կանխերտ զեպքեր ընդհանրապես զմայր են բացատրվում: Այդ բաներ արդարացիորեն նկատել է ակադեմիկոս Ի. Գ. Գրոտը, «Ցուաբ բառերը ընդգրկելով իր սեփական բառապաշարի մեջ, լեզուն շատ կամայականորեն է վարվում, մերթ իրք թե նտակելով հնչյունների ձևափոխման որոշ կանոնների, մերթ էլ ներկայացնում է իր ոչ հեշտ բմրոնելի պահանջները»⁷⁴:

Այս կողմից, ինչպես ցույց է տալիս փաստական նյութի վերլուծությունը, ու բոլոր փոխառված տերմիններն են ենթարկվում միանման հնչյունաբանական յուրացման: Ափելին, տերմինների մեծամասնությունը նոր լեզվում համարա չի ենթարկվում հնչյունական փոփոխությունների: Դրանք այսպիսի բառեր են, որոնք լեզվի մեջ են մտնում զերազանցապես զրական ճանապարհով, և որնեն չեն ենթարկվում հնչյունական փոփոխությունների:

Ժամանակակից հայոց լեզուն նույնպես հետևում է այս ընդհանուր կանոնին, և, իսկապես, վերջին շրջանում կատարած նորագույն փոխառությունների ճնշող մեծամասնությունը հայերենին են անցել հնչյունա-

նական անճշան փոփոխություններով: Ինչպես՝ тезис—բեզիս, астма—արմա, алюминий—ալյումին, альдегид—ալդեհիդ, алкоголь—ալկոհոլ, линол, аннексия—աննեսիա, антрацит—անթրացիտ, аппарат—ապարատ, хлорамина—քլորամին և այլն: Մնացած բոլոր զեպքերում ժամանակակից հայերենում փոխառյալ բառերը գրավոր լեզվում հնչյունական ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվում, ինչպես՝ агрегат—ագրեգատ, акт—ակտ, актив—ակտիվ, акционер—ակցիոներ, ажиотаж—աժիոտաժ, ампер—ամպեր, астероид—աստերոիդ, аспирин—ասպիրին, анахронизм—անախրանիզմ և այլն:

բ) Փոխառյալ տերմինների ձևաբանական յուրացումը

Փոխառված տերմինները լեզվում պարտադիր կերպով ենթարկվում են ձևաբանական յուրացման: Խոսելով տերմինների ձևաբանական յուրացման մասին, պետք է նկատի ունենալ ձևաբանության մեջ բառերի հետադրության երկու կողմերը՝ նրանց ձևաբանական կառուցվածքը և քերականական կարգերը: Փոխառված տերմինների ձևաբանական յուրացման ժամանակ փոփոխության են ենթարկվում տերմինների և՛ ձևաբանական կառուցվածքը, և՛ քերականական կարգերը:

Նախ՝ խոսենք փոխառությունների ձևաբանական կառուցվածքի յուրացման մասին: Այս զեպքում, պետք է նկատի ունենալ ձևաբանական կառուցվածքի յուրացման մի քանի ընդհանուր օրինաչափություններ: Ամանցյալ տերմինը մտնելով ուրիշ լեզվի մեջ, կարցնում է իր անանցյալությունը, այսինքն՝ լեզվական նոր միջավայրում սեղի է սուննում փոխառված բառի հիմքի ձևաբանական պարզեցման պարզեցում: Հայոց լեզվում փոխառված տերմինի հիմքի ձևաբանական պարզեցման իրողություններից մեկն էլ այն է, որ չեն գիտակցվում ուսեսերնի փոխառված գոյականների սեռը և նրանց սեռային վերջավորությունները, ինչպես ֆактура—ֆակտուրա, масса—մասսա, абсцисса—արքսիս, երբեմն էլ հայերենը հրաժարվում է ուսեսերնի սեռային վերջավորությունից, ինչպես՝ բригадa—бригадa, сoнaтa—соната, рaциaл—бaлaдa, պoեմa—пoэмa և այլն:

Հատրդ օրինաչափությունն այն է, որ փոխառված տերմինը ձևաբանական յուրացման ընթացքում ստանում է այնպիսի մի հատկություն, ինչպիսին օտար ձևայիններին հայերենի ձևաբանական-բառակազմական մասնիկների միացումն է: Այսպիսի փոխառյալ բառեր, ինչպիսիք են՝ կոմունիզմ, կամունիստ, սոցիալիզմ, սոցիալիստ, կապիտալ, պասսիվ,

⁷⁴ Грота И. К. Грота, т. II, Филологические разыскания, СПб., 1899, стр. 245.

բազմա և այլն, հայերենում արտաքին փոփոխություններ չեն կրել, սակայն նրան կարողանում են կապակցվել հայկական վերջավորությունների և ածականների հետ: Կոմունիզմ-կոմունիզմի, կոմունիստ-կոմունիստներ, կոմունիստի, կոմունիստ-կոմունիստական, սոցիալիզմ-սոցիալիզմի, ագիտիստ-սոցիալիստական-սոցիալիստներ-սոցիալիստի, պասիվ-պասիվություն, բազիս-բազիսային և այլն: Մրանից կարելի է հանդիլ այն նշանակությունը, որ փոխառված տերմինների ձևաբանական յուրացման ժամանակ այդ տերմինների ստանում են այնպիսի ձևափոխություն կապի, որոնք համապատասխանում են փոխառու լեզվի՝ տվյալ գեպում: Հայոց լեզվի ձևաբանության և բառակազմությանը:

Այս նորից հետ սերտորեն կապված է փոխառված տերմինների բնութանական կարգերի յուրացումը: Բառերի ձևաբանական յուրացման ժամանակ առավել մեծ փոփոխությունների է ենթարկվում բերականական կարգերի ձևը: Փոխառված տերմինների բերականական կարգերի փոփոխությունը տեղի է ունենում մի քանի ուղղությամբ:

Նախ՝ բերականական որոշ կարգեր փոխառված տերմինների յուրացման պրոցեսում վերանում են, օրինակ՝ շնչավորի և անշունչի կարգը, սեռի կարգը:

Երկրորդ՝ բերականական որոշ կարգեր, ձևաբանական յուրացման ընթացքում են ձեռք բերվում, օրինակ՝ որոշայի և անորոշի կարգը, դիմորոշ՝ ստացական և ցուցական հոգերը, որոնք ուսուներենում բացակայում են:

Որորդ՝ բերականական այն կարգերը, որոնք փոխառնող և փոխառու լեզուների համար ընդհանուր են (ինչպես ռուսերենի և հայերենի համար՝ քվի, հուլիսի կարգերը), յուրացման պրոցեսում տեղի են ունենում որոշ փոփոխություններ քանի որ այդ կարգերի միջև բացարձակ միանմանություն չի լինում:

Այսպիսով, փոխառված նյութի բերականական յուրացումը լեզվում հնարավորություն է ընձեռում օգտագործել այդ բառերը գոյվոր և բանավոր խոսքում ըստ փոխառնող լեզվի բերականության օրենքների:

գ) Փոխառյալ տերմինների իմաստային յուրացումը

Տերմինաբանության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ փոխառված տերմինների հիմնական մասը ինչպես փոխառու, այնպես էլ փոխառնող լեզվում հանդես է գալիս միևնույն նշանակությամբ: Այն չեպքում, երբ

փոխառված բառի նշանակությունը երկու լեզվում համընկնում է, այդ բառի իմաստային յուրացում տեղի չի ունենում:

Երբևէ օտար տերմինների փոխառությունը ուղեկցվում է փոխառնող լեզվի հիման վրա համապատասխան տերմինների ստեղծման պրոցեսով: Այսպիսով, մի հասկացության անվանման համար կարող է ներհայանալ երկու տերմին՝ փոխառյալ և սեփական, որ բոլորովին էլ օրինակալի և ցանկալի չէ: Նման երկու տերմին էլ լեզվում օգտագործվում են նույն նշանակությամբ, այսինքն՝ ստեղծվում են իմաստարանական կրկնակներ, դրանցից մեկը գտնվում է ազդերի: Տերմինաբանության կարգավորման պրոցեսում համանիշ տերմինների մրցության մեջ մեկնում ենք անպայման հազիմանակ և տանում: 20-ական թվականների հայ տերմինաբանական բառարանների նյութը հիմնադրում է այս դրույթը:

Բերենք մի քանի օրինակ՝ депресия—դեպրեսիա, бегство—բեճվածություն, альтернатива—ալտերնատիվ, երկրաբանություն—բժոշոքում—արևելակենտրոնականություն, нефть—ուտա բուշ, գուտ կշիռ, бешагг—բեառո, трюм—տրյում, компактный—կոմպակտ, սեղմ, սոփոք, валюта—արծուր, վալյուտա, безмен—բեզմեն, գալանակալի կշիռ, валоризация—վալորիզացիա, արևելակարում, дефинит—գեփինիտ, гинианетор վնաս, բաց, дивидент—շամարափեն, դիվիդենտ, динамика—շարժում, բնագր, դիմամիկա, орган—օրգան, մարմին, ордер—օրդեր, կրավանդիկը, аккредитив—ակրեդիտիվ, վարկադիր, фактур—ֆակտուրա, վանառացուցակ, безан—բեանք, բալիս, безаж—բազաժ, լեա, ուղեքես և այլն:

Ինչպես եղևից, տերմինաբանության կարգավորման ընթացքում այս տերմիններից մեկը հնազալում իր տեղը դիրում է մյուսին: Սակայն յուս պրոցեսը ոչ միշտ է արագ տեղի ունենում, և ոչ միշտ է այս կամ այն տերմինը նշանությամբ զործածությունից դուրս գալիս: Այլուայլ պատճառներից բացի, պրոցեսի արագությունը կախված է նաև տերմինի զործածականության աստիճանից: Բերված օրինակներում տերմինների մեծ մասը մասնագիտական գրականության մեջ այժմ զործածվում է իր հայկական ձևով, սակայն խոսակցական լեզվում շատ դեպքերում զործածվում է օտար ձևը:

Հնարավոր է նաև այլ ելք, եթե տերմինը ունի երկու ձև, ապա տեղի է ունենում նրա նշանակությունների, այսպես ասած, տրոհում: Այսպես, ռուսերենի «МИНИМУМ» բառը բնագրված բառարաններում թարգմանվում է հայերեն երեք բառով՝ մինիմում, նվազագույն, աննվազ: Ներկայումս մինիմում ձևը օգտագործվում է միայն մեկ նշանակությամբ՝

ապիրանտական միեմում. մյուս բոլոր զիպերում գործածվում են Հայերեն աները՝ նվազագույն զուտ, գիտելիքների նվազագույնը, առնվազն հինգ հազար ուրլի և այլն:

Ռուսերեն «базис» բառը վարդամովն է հայերեն երկու բառով՝ հիմք, բազա: Ենթակայում հայերենում բազա ձևը օգտագործվում է «առևտրական, ապրանքային բազա», «ազդական բազա», կառույցի բազա և այլն, իսկ հիմք բառը գործածվում է մյուս նշանակություններով: Բազմիմաստ տերմինի իմաստների բաշխումը Հնչյունական տարբեր կազմ ունեցող բառերի միջև շատ հետաքրքիր և արքածված երևույթ է: Այդ լեզուում, փաստորեն, տեղի է ունենում նույն տերմինի իմաստների ձևերում և նոր բառերի (տերմինների) ձևավորում: Այսպիսով, բազմիմաստ տերմինը բաժանվում է մի բանի մեկիմաստ, միանշանակ տերմինների, որոնք ավելի են համապատասխանում տերմինի կոմաներ որվալ լեզուում: Հետևաբար տեղի է ունենում բազմիմաստ տերմինի նեղացում և վերածում մեկիմաստ տերմինի, ընդ որում միաժամանակ ստեղծվում է նոր տերմին՝ անշատված տերմինի նշանակությունը արտահայտելու համար:

Հետևաբար, փոխառված բազմիմաստ տերմինի իմաստային յուրացման ժամանակ տեղի է ունենում երկու պրոցես: Եսի՝ բազմիմաստ տերմինի իմաստի նեղացում և նրա վերածումը մեկիմաստ տերմինի: Երկրորդ՝ նոր բովանդակության համար փոխառնող լեզվի նյութի հիման վրա նոր տերմինների ստեղծում:

9. ՏԵՐՄԻՆ ԿՐՈՒՄԻՆԻ ՍՈՑԻՅԱԼԻ ՆԱԲԵՐ

Տերմինի միջազգայնության հարցը վաղուց ի վեր դարձել է բանավեճի առարկա: Սակայն մինչև այսօր էլ տերմինի միջազգայնության նույնիսկ այնպիսի մի մասնավոր հարցի վերաբերյալ, ինչպիսին նրա իմաստային միօրինակության հարցն է, որևէ հստակ միջազգային պայմանավորվածություն չհանա ձևեր չի բերվել: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ, չնայած տերմինի միջազգայնացման սկստիվացող միտումին, Վ. Վ. Ակուլենկովի վկայությամբ տերմինը զրեթև միաժամանակ մի շարք լեզուներում փոխառնվել է ազգային ձևով:

Ռուսերեն՝ аэроплан—самолёт
Ռեկրահներեն՝ аэроплан—літак
Իտալերեն՝ аэроплан—самолет
Լեհերեն՝ аэроплан—samolot

Զեկերեն՝ aeroplan—letodlo
Գերմաներեն՝ Aeroplan—Fengzeug
Անգլերենում՝ aeroplan—airplane կամ plane.⁷⁵

Նվ վերջապես հայերենում՝ աերոպլան՝ օդանավ, սավանակ, ինքնաթիռ:

Մի շարք հետազոտողներ ընդհանրապես չեն ընդունում բառերի այս կարգի դոյուկյունը: Ոմանք էլ ընդունում են բառի միջազգայնության աստիճանը շահանիշներ: Այդ պատճառով դիտական գրականության մեջ միջազգային բառապաշարի մեկնարանման հարցում միանական կարծիք դոյուկյուն չունի:

Կասկածի տակ շտննելով բառային տվյալ կարգի օրինակով դոյուկյունը⁷⁶, մեր կարծիքով նպատակահարմար է փորձել հետազայում ճշշտելու, այսպես կոչված «միջազգային բառապաշար» հասկացությունը:

Քանզի միջազգայնության որոշումը դիտական կինձուտ և առանգական ինչորի է: «Միջազգային բառեր» հասկացությունը հարաբերական է, հետևաբար, միշտ պետք է խոսել բառերի միջազգայնության տարբեր աստիճանների կամ զրեկորումների մասին: Հատկանշական է, որ ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ բառապաշարի միջազգայնության ինչորին ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն է հատկացվում: Դա ամենից առաջ բացատրվում է այն նշանակայի զիյով և աննախնամաց աճով, որ կատարում են օտար բառերն ու տերմինները լեզվական դործունություն մեջ, կապված լեզուների փոխադարձ շփման և ներթափանցման պրոցեսների հետ:

Քանզի «միջազգայնության» պրոբլեմը, օլատմականորեն կապված է փոխառություն պրոբլեմի հետ⁷⁷: Բառադիտական տեսակետից միջազ-

⁷⁵ В. В. Акуленко, Существует ли интернациональная лексика, ВЯ, № 3, 1961, стр. 87.

⁷⁶ Գիտական գրականության մեջ փորձ է արվում ճաշկնու (չեռես մտապոր) միջազգային բառերի քանակը առանձին լեզուներում: Այդպես, Վ. Վ. Ակուլենկովը նշում է, որ ռուսաց լեզուն հիմնականում յուրացնելով օտարական լեզուների միջազգային բառապաշարը XX դարի սկզբին, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արդեն ուներ ավելի քան 160.000 միջազգային բառ: В. В. Виноградов, Основные этапы истории русского языка (статья третья), РЯШ, № 1, 1968.

⁷⁷ Ըստ Վ. Գնորիի և Բ. Գուրիլյանովի շնտիվան, ռուզարեթեն լեզվի Ա առավոկ սկզբից բառերի մոտ 39 տոկոսը պատկանում է միջազգային բառապաշարին: В. Георгиев, Н. Дурданов, Езикознания, София, 1968, стр. 153—154.

⁷⁷ М. Маковский, К проблеме так называемой «интернациональной» лексики, ВЯ, № 1, 1960, стр. 41—50.

գալին բառերը ոչ այլ ինչ են, եթև ոչ փոխառություններ: Այդ երկու Հաս-
կացությունները իրարից անբաժանելի են ըստ հրեությունների: Քն
ինչ տեսանկյունով ենք մտածում հարցի ընկալմանը: Երբ փոխառույ
բառերը ուսումնասիրում ենք որևէ որոշակի լեզվում, մենք գրեթե ունենք
սակ փոխառությունների հետ: Եթև հետազոտման նպատակը փոխա-
ռությունների միջև եղած կապի որոշումն է, երբ վերջիններս բացահայտ-
վում են միաժամանակ տարբեր լեզուներում, ապա այդ դեպքում արդեն
գրեթե ունենք, այսպես կոչված, «միջազգային բառերի» հետ:

Պետք է նշել, որ բառերի ավյալ կարգը մինչև այժմ ընդել է բացա-
ռապես եվրոպական լեզուների նյութի հիման վրա: Այդ իսկ պատճա-
ռով, ներկայումս, բառերի միջազգայնությունը ընդամենը չափաանց
կարծող է հրաժարվել արդեն սովորույթ վարած այն տեսակետից: Քն
բառերի միջազգայնությունը հասում է սակ եվրոպական լեզուներին, և
նկատի օճենայ, որ ուրիշ մշակութային ոլորտներին պատկանող լե-
զուներում նույնպես կան միջազգային բառեր: Այսպես, եվրոպական
ոլորտին, որը հարուստ է լատինական և հունական բառերով ու տերմի-
ններով, կարող են հակադրվել այն ոլորտները, որտեղ նմանորինակ դեբ
են խաղում արարները և այլ լեզուները:

Այսպես՝ տարբեր լեզուների համամասնական-համադրական
ընտելությունը ցույց է ապին, որ ներկայումս գոյություն օճեն միջազգայ-
նության մի քանի հիմնական ոլորտներ, որոնք համարմբված են մարդ-
կային քաղաքակրթության առավել տարածված լեզուների շուրջը: Չի
կարելի միջազգային կոչել այն երևույթները, որոնք ստանձնահատուկ են
միայն ազգային լեզուներին: Այսպես՝ միայն գերմանական կամ միայն
ֆլորանական լեզուների առանձնահատկությունները դեռևս միջազգայնու-
թյան երևույթ են: Այստեղից պարզ է, որ իսկապես միջազգայնական
զուգարանություններ պետք է հանդիպեն ոչ միայն մերձավոր ազգակից,
այլև հեռավոր ազգակից և նույնիսկ ոչ ազգակից լեզուներում: Միջազ-
գայնության բնորոշման բույրը չափանիշները նշում են բառերի տարած-
վածության աստիճանից, այն բանից, որ այդ բառերը կան բոլոր կամ

գրեթե մի շարք մտղավորների լեզուներում և չեն սահմանափակվում մեկ
վերջի շրջանակներում:

Միջազգայնությունը ընկալվում է լեզվաբանների կողմից որպես
բառերի և տեղեկանքների որոշակի ընտելացիք, նկատի են առնվում այն
բառայինները, որոնք մինչև նույնության աստիճան մտն են գրովյալում և
լրիվ կամ մասնակի իմաստով արտահայտում են ազգային շրջանակնե-
րից վաղուց գոյուր եկած հասկացություններ՝ գոյություն ունենալով մի
քանի (գործնականորեն 3-ից ոչ պակաս) համամասնական զուգահեռ,
այդ թվում հեռավոր ազգակից և ոչ ազգակից լեզուներում⁷⁵:

Այդ պատճառով հասկանալի է, որ նորագույն դրակախության մեջ
ստաջ են բաշվում երբև լեզուներ որպես բառի միջազգայնության նվա-
զագույն զուգարանության շահանիշ⁷⁶:

Որոշ մասնագետներ գտնում են, որ բուր միջազգային կարելի է
համարել լուի այն դեպքում, երբ նրա զուգարանությունը անցնում է երեք
ոչ ազգակից լեզվազուգահեռների միջով, թեև նրա անցումը լեզվաբանա-
կետների միջով արդեն միջազգայնության առաջին փուլն է⁷⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, հետազոտողները խոսելով «միջազգայնու-
թյան» մասին, փաստորեն նկատի են ունենում բառերի տարածվածու-
թյունը ցեղակից և ոչ ցեղակից մի քանի լեզուներում:

Միջազգայնության հասկացության վերը նշված մեկնաբանությու-
նը ունի նաև իր սահմանափակումները, որոնք կազմված են «միջազգայ-
նի բառ» հասկացության արտահայտած ընտելի հետ: Այն բառերն ու
արտահայտություններն են կոչվում միջազգային, որոնք հասկանալի են
ավյալ լեզվական շրջանի սահմաններից դուրս Այսպիսով, բառի և ար-
տահայտության միջազգայն լինելու շահանիշը դրանց ծանոթ մարդ-
կանց բանակությունն է: Իրականում օտերինկական տերմինների «միջ-
ազգայնություն» աստիճանը չի կարող որոշվել լեզվական ավյալ շրջա-
նի շրջանների բնակչության թվին, այլ այն բանին, թե որքանով է այդ
շրջաններում տարածված և զարգացած ավյալ մասնագիտությունը: Ըստ
երևույթին, միջազգային պետք է համարվեն բառի րոն իմաստով միայն
այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք միջազգային են և ըստ

75 Մակայն պետք է նշել, որ ոչ միայն ոչ բոլոր փոխառություններն են դառնում
միջազգային բառեր, այլև ոչ բոլոր միջազգային բառերն են փոխառություններ: Առաջին
դրույթը ազգայնության կարելի չի զրուտ: Եւզ վերաբերում է երկրորդին, ապա պետք է նշել,
քանի որ լուրբաբնույթը, թեկուզև միջազգային ընտել ունենող բառ կամ տերմին փոխ է
առնված որևէ լեզվից, ապա վերջինիս համար այդ բառը, բնականաբար, փոխառույ չի
կարող լինել:

75 B. B. Аксентов, *Եզվ. աշխ.*, էջ 81:
80 A. A. Белецкий, *Եզվ. աշխ.*, էջ 79:
81 B. B. Аксентов, *Եզվ. աշխ.*, էջ 81:

նշանակության: Հենց այդ իմաստով միջազգային հնչյունական ձև են ներկայացնում, օրինակ՝ *molot, tolot* բառերը⁸²:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, միջազգային կարող են համարվել այն տերմինները, որոնք միաժամանակ զոլոյություն ունեն ոչ պակաս, քան երբ ոչ մերձավոր ցնդակից լեզուներում նույն նշանակությամբ: Այդ ղեկարում հաշվի չեն առնվում նրանց գրություն և արտասանության որոշ տարբերություններ, որոնք կապված են լեզուների այբուբենների, հնչյունաբանության և ուղղագրության հետ: Սակայն այց ամենը պետք է լինի որոշ սահմաններում, քանի որ շատ ղեկարներ բարձր փոխառու լեզվում կարող է քոլորովին անձանաչելի գտնուել:

Այսպիսով, «միջազգային բառերի» քննության ժամանակ հատկապես կարևոր է նկատի ունենալ հետևյալ սահմանապատումը. որքան լրիվ է փոխարնյալ բառերի ձուլվածությունը լեզվի արմատական բառերի հետ, այնքանով նրանց միջազգայնությունն աստիճանը բույլ է:

Մինչև անգամ «տասնչորս» հասկացության հնչյունային ձևը զեռ միջազգայնորեն աստիճանագրված չէ: Շատ արտահայտություններ կրենց գրային ձևով ավելի միջազգային են, քան հնչյուն ձևով, օրինակ՝ ամեն մեկի համար, ում հայտնի է *ուստերեն-горизонт-ը*, *զերմաներեն- horizon-ը*, *ֆրանսերեն horizon-ը*, *նախկնալի է և անդլիական- horizon* գրային ձևը, սակայն անդլիական ուղղագրության չկարգավորվածության պատճառով անդլերեն *horizon* բառը հնչյուն ձևով կարող է մնալ անձանաչելի: Այսպիսով, եվրոպական բառերի նմանությունը ավելի հազվադեպ է արտացոլվում բանավոր խոսքում, որտեղ այն միշտ հարաբերական է: Մենք խոսում ենք, իհարկե, բառի միայն ձև-հնչյունական կազմապարհ գուտ նմանության մասին: Լեզուների այն կամ այն հնչյունների պարբությունը ոչ մի նշանակություն չունի տարբեր լեզուների բառերի գործապես նույնազման համար: Առանձին բառերի նմանության իրենպակակ տեղաբեր խոսքի ընդհանուր ձևերում հնարավոր են միայն ասանձին ազգակից լեզուներում, որոնք ընդգրկում են միայն ցուղաբանությունների մի մասը⁸³:

Հատ Ալուստերի՝ «միջազգային» են բառի բուն իմաստով միայն այն արտահայտությունները, որոնք միջազգային են և ըստ նշանակության⁸⁴: Այս իմաստով մեր երկրում սովետական կարգերի հաստատումից հետո

միջազգային բառերի օգտագործումը դարձավ լեզվի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկը: Այս միջազգային բառերը են՝ իրենց որակով, և՛ նշանակությամբ տարբերվում են մինչևսովետական փոխառություններից: Մյուսը կապված են անտեսական ու քաղաքական այն փոփոխությունների հետ, որոնք տեղի են ունեցել մեր երկրում սոցիալիստական շինարարության ու մշակույթի բուռն զարթոյի պայմաններում: Այս բառերը պատկարգվում են հետևյալ կերպ.

1. Միջազգային բառեր կապված մարքս-լենինյան ուսմունքի հետ: Փրկելի դիպակակա, մատերիալիստ, ինտերնացիոնալ, սոցիալիստ, Լեհնոմիա, բեռիա, մեքոչ, օտոպիական սոցիալիզմ, մարխիզմ-լենինիզմ, պրոլետարիատ, դիկտատուրա:

2. Հեղափոխական շարժման հետ կապված բառեր. գրանց մի մաջը մեր լեզվի մեջ մտալ է գործել մինչև սովետական կարգերի հաստատումը: Օրինակ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ, պրոլետար և այլն:

20-ական թվականներին միջազգային տերմինների ներմուծումը կատարվում էր շատ զգույշ ու շանչազորեն: Առանձին դեպքերում օգտագործվում էին գուգահեռ նշանակության բառեր՝ հասույրան և սեփա, նկարիտություն և սեպյուցիա, խորհուրդ և սովկո և այլն:

Տարբեր տիպի միջազգային բառերի նկատմամբ վերաբերմունքը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր է: Ընդհանուր առմամբ արհեստական լատինական բառերի նկատմամբ մեր շարք գիտությունների (բժշկություն, կենսաբանություն, քիմիա) վերաբերմունքը ավելի դիջալան են է, քան լատինատիպ⁸⁵ բառերի նկատմամբ: Թեև լատիներենը կորցրել է կենդանի լեզվի բնույթը և որպես «մատուցող լեզու» ընդունակություն չունի նախաստացություններ կարգելու, այդինքն՝ կենդանի լեզու չէ այժմ, սակայն այն պահպանվել է որոշ անվանումների լատինական համակարգում: Մինչև այժմ բժշկությունը, բուսաբանությունը և կենդանաբանությունը օգտվում են անվանումների լատինական համակարգից, ընդ որում վերանունների այն համակարգերը վերաբերում են այն ժամանակներին, երբ լատիներենը գիտության միակ լեզուն էր: Վերջինս բացատրվում է հավանորեն նրանով, որ այդ բառերը պահպանելով իրենց հնագույն վերաբերությունները, ընկալվելով որպես լեզվից դուրս գտնվող միավորներ, արգային լեզվի բուսաբանում ասանձանատուկ տեղ զրավելու հավանություն չունեն:

85 Լատինատիպ բառեր հասկացության տակ մենք հասկանում ենք այն բառերը, որոնց հիմքը լատինական է, իսկ թերման մենք և հաճախ նաև տանցները՝ ազգային:

⁸² E. Востер, Международная стандартизация в технике, М., 1935.

⁸³ Կարելի է համեմատել նաև ընդհանուր հերթույթները ղեկար ոչ եվրոպական լեզուներում ցուգափարագրական գրության հետ:

⁸⁴ E. Востер, Международная стандартизация языка в технике, М., 1935.

Միջազգային բառերը գիտությունների որոշ բնագավառներում կազմում են իմաստների (նշանակությունների) ավարտուն համակարգեր և այդ բնագավառներում ներառում են նշանակումների ազգային համակարգերի մեջ: Այսպես, 1949 թ. ընդունված բուսաբանական անվանանցանկի միջազգային կանոններում զգված է. «եթե տարբեր բուսաբաններ սկսենք օգտագործել տարբեր անվանումներ միևնույն բույսի համար, այս նրանք միմյանց չէին հասկանա նվ բուսաբանության մեջ կոիրեր լիակատար բառ, ինչպես այդ տեղի կուենեար նաև բնական գիտությունների տարբեր բնագավառներում, օրինակ՝ ճիմիայում ճիմիական տարրի՝ պայմանական նշանակումների կամային փոփոխումների, մասնատվելու՝ բանաձևերում օգտագործվող նշանակումների և նշանների, աստղագիտության մեջ՝ աստղերի անունների վերափոխման զեղջում և այլն»⁸⁶:

Այսպիսի համակարգեր անկասկած հեշտացնում են միջազգային հաղորդակցման ճարավորությունը: Բառի միջազգայնության համար պարտադիր են բառերի միայն հիմքերը, կամ նույնիսկ հիմքի մասերը⁸⁷: Մյուս կողմից՝ համապատասխան բանաստեղծիչի ազգային հայտնի տարրությունները սպառնում են նրանց համակարգայնությունը և ինքնատիպությունը յուրաքանչյուր լեզվում, այն ժամանակ, երբ նրանց միջլեզվային քնդհանրությունը կարևոր օժանդակ միջոց է ինֆորմացիայի միջազգային փոխանակման գործում⁸⁸:

Էական է նաև այն, որ միջազգային բառերը օգտագործվում են միջազգային հաղորդակցման ընթացքում օտար լեզուների նկատմամբ այն կամ լատիվ ծանոթ մարդկանց կողմից: Մեծ նշանակություն ունի միջազգային բուսաբանաբանական գրականության թարգմանության համար, իսկ առանձնապես մեծ է նրա նշանակությունը մասնագիտական գրականության ընթացման և թարգմանության գործում, որտեղ միջազգայնությունը օտար տեքստի ամենից ավելի հեշտ ըմբռնվող տարրերն են: Շատ ավելի կարևոր է այս հարցը այն լեզուների համար, որոնց գիտական տերմինաբանությունը նոր է միայն սկզբնավորվում: Օրինակ, ՍՄԷՄ մտղագիտության բազմամիլիոնային նրազիր լեզուներ լայնորեն հաղորդակից են կարծել միջազգային տերմինաբանության բառապաշարին օտապաց լեզվի միջոցով: Այս պրոցեսը, որը սկսվել էր դեռևս մինչևոկ-

տեմբերյան շրջանում, բնորոշ է հատկապես սովետական ժամանակաշրջանին⁸⁹:

Հատուկ անունների մեծ մասը արդեն իրենց նշանակության բնույթով միջազգային է: Այս պատճառով այնպիսի արտահայտությունները, որոնցում բաղադրիչներից մեկը ներկայացված է հասուկ անունով, միջազգայնորեն ավելի հասկանալի և ավելի միտնշանակ են, քան այն արտահայտությունները, որոնցում բոլորը անգամը արտահայտում է բարդվող մի ինչ-որ հատկաժիշկ, մինչև իսկ այն դեպքում, երբ հասկացության ձևը տարբեր լեզուներում նույնն է: Օրինակ, այնպիսի տերմիններ, ինչպիսին են վոլտ, ամպեր, օմ⁹⁰ և այլն, անկասկած միջազգային են, բանի որ նրանք անթարգմանակ են: Նույնը կարելի է ասել նրանցից կառված բարդ կամ կրթման էլ բաղադրյալ տերմինների մասին, իհարկե, այն դեպքում, երբ այդ տերմինների կրկնորոգ բաղադրիչը նույնպես միջազգային է, թեև կարելի է թարգմանել. Հմմտ. վոլտմետր, ամպերմետր և վոլտաչափ, ամպերաչափ և այլն:

Իսկական միջազգային արտահայտություններից պետք է տարրերել այնպիսիները, որոնք թեև մտնում են տարբեր լեզուների մեջ (մեծ մասամբ որպես փոխառություններ), բայց ըստ նշանակության նույն ձևով չեն օգտագործվում տասնմեկ լեզուներում: Օրինակ ВОКЗԱԼ բառը ռուսերենում և զերմաներենում ունի սխառամատույցո նշանակությունը, բայց ֆրանսերենում այն նշանակում է օսանդուզքը՝ կամ օսանդուզքի առանձնանկեր: Այսպիսի արտահայտություններ կարելի է անվանել կենդանի միջազգային⁹¹: Գրանց ազդեցությունը լեզվի դյուրմբանելիության վրա խիստ բացասական է, բանի որ գրանց հեշտությամբ կարող են թյուրիմացության տեղիք տալ: Գրա փայլուն օրինակը բերում է Հեմմոնդը, որն իր իսկ խոստովանությամբ միայն մի քանի տարի աշխատելուց հետո հայտնաբերել է, որ իր կողմից օգտագործվող weber⁹² կազմած միաբոլորը, Անդրիայում ուներ 10 անգամ ավելի մեծ արժեք, քան Գերմանիայում: Հատկապես վտանգավոր են այն կենդանի միջազգային ներքին, որոնք ունեն տարբեր, բայց իրար մոտ նշանակություններ: Օրինակ՝ անջվերենում, զերմաներենում, ռուսերենում, իսպաներենում transformator նշանակում է միայն անարժ մեքենան, իսկ իտալերենում trans-

⁸⁶ Նույնի սեղանով.

⁹⁰ Գիտական գրականության մեջ այդ բառերը անվանում են թարգմանելի կենդանի բառեր (пожизненно-дружеские заимствования).

⁹¹ Այս բառերը նույն նշանակությամբ գործածվում են անջվերենում:

⁹² 1887 թ. Փարիզի Լեկտուրատիոնիական կոնգրեսի որոշմամբ weber-ը փոխարինված է ampere-ով:

⁸⁶ Международные правила ботанической номенклатуры, М., 1949.

⁸⁷ А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1967, стр. 23.

⁸⁸ Ю. Д. Дешерго, Развитие младописьменных языков народа СССР, М., 1958, стр. 210—218.

formator-ը՝ նաև պատվոջ մեքենան է նշանակում: Այսպիսի բաների օրինակները շատ են, սակայն բավարարվենք այսբանով: Հասկացության ձևի կեղծ-միջազգայնության հիման վրա առաջացած թյուրիմացությունները նշատությանը կարող են շտկվել, եթե արտահայտության ձևը ծանոթ է օտարերկրացուն նա, բնականաբար, այդ արտահայտությունը կապում է իրեն հայտնի մարմնի լեզվի իմաստի հետ: Սակայն եթե այդ երկու արտահայտությունների իմաստներն մասամբ են մոտ իրար, նա կարող է երկար ժամանակ մնալ մոլորության մեջ, չնկատելով սխալը:

10. ՏԵՐՄԻՆԸ ԵՎ ԼԵզՎԻ ՄԱՐԲԱՄԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Խոսելով փոխառության խնդրի մասին, չի կարելի կանոչ շտանել մարբամության հարցի վրա: Մարբամության ճգնումը ժամանակի առ ժամանակ հանդես է գալիս որպես դրական լեզուների զարգացման րեճուղու միտումներից մեկը, միտումներ, որոնք առավել կամ պակաս շահով որդեգրել են համարյա բոլոր զարգացած լեզուները: Ինչպես վերը նշվեց, ամեն մի զարգացող լեզու իր մեջ ներառում է նաև ուրիշ լեզուների տարրեր: Լեզուներում օտար ազդեցության արտաքին արտահայտությունն այն օտար բաների փոխառություններն են, որոնք զիտավորային կապված են փոխառյալ ստորկանների՝ իրերի և հասկացությունների հետ:

Ժամանակակից մի շարք լեզուների բառապաշարի զարգացման մեջ բաժնվում են երկու հակադիր միտումներ. մի կողմից՝ հակում դեպի փոխառությունները և դրանով՝ մեղծեցում այսպես կոչված միջազգային բառապաշարի ու տերմինաբանության հետ, մյուս կողմից, մարբամության նպատակ, որ կապված է իր հերթին սոցիալ-սոսակական որոշակի գործունեների հետ: Այս հարցի լուծումը լուրջ նշանակություն ունի նույնիսկ կուլտուրական խոշոր ազդերի լեզուների համար, քանի որ, մտանց կարծիքով, մարբամության խրատությունը ի վերջո կարող է ստեղծել «միջանկրության մեջ մնալու վտանգ»⁹²:

Մարբամության պատճառները տարբեր են: Ըստ Գ. Օ. Վինոկուրի՝ դրանք երկու կարգի են՝ զգացմունքային և գաղափարական⁹³: Մի փոքր այլ ստորաբանում է տալիս Վ. Պ. Գրիգորեթ⁹⁴: Ըստ նրա՝ մար-

բամությունը դիտակցել «լեզվական քաղաքացիություն» են, որոնք սխալ են պատկերացում լեզվի զարգացման ընթացքը:

Իհարկե, անվերապահորեն չի կարելի ընդունել հիշյալ հեղինակների տեսակետները և առանձնապես, այսպես կոչված, մարբամության պատճառների վերաբերյալ նրանց մեկնաբանությունները: Բոլոր ժողովուրդների և բոլոր ժամանակների համար այդ հարցին չի կարելի նույնպես մոտենալ, միանման վերաբերմունք ցույց տալ, այսինքն՝ մեկ «արքիեով չափել» այդ կենճառ հարցը բոլոր լեզուների համար:

Մարբամության ընդհանուր բնորոշումից անցնենք մարբամության հարցերին տերմինաբանության մեջ: Մեր կարծիքով, մարբամության հարցերը ըննելիս չուրարանչյուր մասնավոր դեպքում պետք է կենդրեա վերաբերմունք ցուցաբերի: Ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման հետ մեծանում է հետաքրքրությունը ազգային լեզվի նկատմամբ, որ հերթին արտահայտվում է արտասովոր, փոխառյալ ստորկից այդ լեզվի մարբաման առավել կամ պակաս պահանջատություն: Այդ պահանջատությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում, և տարբեր ժողովուրդների տարբեր ներկայացուցիչների մոտ միանման չէ: Ընշված ժողովուրդների մարբամական ձգտումներում կա իր որոշակի իմաստը, ժողովուրդներ, որոնց սպասում է ապագազայնացման և լեզվի կորուստի վտանգը: Այդ տեսակետից, որը չափով արդարացված է նաև արևմտահայերենի մարբամությունը:

Ինչպես նշել ենք, արևմտահայերի մոտ XIX դարի վերջին և XX դարի սեղաններին մեծ թափ են ստացել մարբամության միտումները: Արևմտահայ տերմինաբանաբանների զգտում էին թարգմանել բոլոր դիտակցան տերմինները, ներառյալ նույնիսկ այնպիսի բաներ, որոնք փոխառվել են հունարան զարգացի ներկայացուցիչների կողմից հնագույն ժամանակներում: Այժմ էլ արևմտահայերենը ծայրահեղորեն պաշտպանված է նորարդին փոխառություններից: Սրա լավագույն վկայություն են հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական այնպիսի տերմինների թարգմանությունը, ինչպիսիք են՝ տանկ-հրատայլ, ուղիղ-նայլ-նայլալու, ավտոմեկենա-ինվենչարժ, սեպիլիզ-իրապաշտպան, մատերիալիզմ-նյութապաշտպան, մատերիալիստ-նյութապաշտ, կոմունիզմ-համայնավարություն, կոմունիստ-համայնավար, սոցիալիզմ-ընկերավարություն, սոցիալիստ-ընկերավար և այլն: Այս կարգի բաների որը մարբ մտաք է գործել նույնիսկ Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ուղղմական բառարանը», ինչպես, օրինակ, հուգարկու-աղիտաղ, հուգարկարյուն-աղիտաղ, հուգարկել-աղիտաղ մղել և այլն: Սակայն,

⁹² Г. О. Винокур, О пуризме, В сборнике статей «Культура языка», Издание 2-ое, Из-во Федерация, М., 1929, стр. 87—88.

⁹³ Եսայի տեղում, էջ 87—88:

⁹⁴ В. И. Григорьев, Культура языка и языковая политика, Вопросы культуры речи, вып. 4, АН СССР, 1963, стр. 11.

Հնամարտությունը պահանջում է նշել, որ արևմտահայերենում շատ դիպուկ թարգմանված բաղձանթիվ բառեր ու տերմիններ որդեգրվել են ժամանակակից հայերենի կողմից և հաջողությամբ ծառայում են նրան:

Օտարազգի բառերի և տերմինների անհարկի թարգմանություն և հասկացան հայ տերմինաշինության մեջ մարքանդությունից ծայրահեղ միասնանրեմ կողմնակից չէր նաև հայագիտության մեծ կրթատավոր Լ. Անատյանը⁹⁶:

Այսպիսով, շղեպը է ընկնել ծայրահեղության մեջ, ձգտելով ամեն կերպ լեզվից դուրս մղել բոլոր փոխառյալ տերմինալիս տարրերը, որոնց թվում այնպիսիները, որոնք հաստատապես մտել են հայոց լեզվի բառապաշարը:

Լեզուների պատմությունը ջուլջուլ է առչի, որ արհեստական և անհայտիկ բառերը բառարանից այն կողմ չեն անցնում Փայտաշյալ տերմինների թուփ արտաձգումը, ստանց հայերեն համապատասխան հաջող տերմինների ստեղծության, հայոց լեզուն կարող է կտրել ժողովրդական կենդանի խոսքից, ժամանակակից գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի զարգացման քննադրից: Խոսքը ոչ միայն հայերեն լեզվի կողմից դժվարությամբ յուրացվող առանձին տերմինների մասին է, որոնցից շատերը փոխ են առնվել դեռևս նախահեղափոխական շրջանում:

II. Բ Ա Ի Ա Պ Ա Տ Ը Ե Ն Ո Ի Մ

Բառապատճենումը օտար բառերի յուրացման հատուկ ձև է: Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ բառապատճենում ասելով հասկանում ենք որևէ բառի կամ բառակապակցության թարգմանությունը օտար լեզվից մայրենի լեզվի:

Ա. Ա. Բելեցկին նշում է, որ «բառապատճենում» տերմինը լեզվաբանության մեջ ճիշտ կամ հարմար չէ և առաջարկում է գրափոխարեն նոր տերմին՝ մետաֆիզը, աչինթն՝ զգեստափոխում⁹⁷: Դա, բայց Ա. Ա. Բելեցկու, այնպիսի ճշգրիտ է արտահայտում այս պրոցեսի էությունը, քանի որ լեզվից լեզու անցնելիս բառը կամ բառակապակցությունը կարծես թվ փոխում է «զգեստը» պահպանելով իր նշանակությունը: Սակայն,

մեր կարծիքով, հարկ չկա շատ լեզուներում ընդունված և բաղադրացիական իբրավունք ձևեր քերած տերմինը փոխարինել նորով:

Պատճենումը, սովորաբար, թարգմանիչների ու բառարան կազմողների ձեռքի դրոն է և, հետևաբար, ծագում է դրային ճանապարհով: Այն բավական արջունակված է մասնականց հայերենում, որ առաջակարգ տեղ է գրավում նոր տերմինների և բառերի ստեղծման մեջ:

Նոր տերմինների և բառերի կազմման այս եղանակը հայտնի է և կիրառվում է հայերենում դեռևս V դարից, Հունարան դպրոցի ժամանակներից: Գեոնոս այդ շրջանում հունարանից գիտական գրականության թարգմանության ժամանակ թարգմանիչների համար պարզ դարձավ, որ հայոց լեզուն որոշ դեպքերում հնարավորություն չունի հաջողելու բնագրի ուղղակի թմատար: Զբաղվարարելով մայրենի լեզվով, թարգմանիչները հունարանի օրինակով սկսեցին ստեղծել նոր հայերեն բառեր՝ վերջիններս պատճենելով հունարանից: Փաստորեն այդ դպրոցի ներկայացուցիչները հայերենում դրեցին բառապատճենման հիմքերը, որը, ինչպես ասվեց, լեզվի բառապաշարի հարստացման կարևորագույն միջոցներից մեկն է:

Անգնահատելի է հունարան դպրոցի զերը հայերեն գիտական տերմինաշինության քեռազավառում, փիլիսոփայական, ճարտասանական և քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում: Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների ստեղծած տերմինները չեն կորցրել իրենց ստեղծի և ներկայումս: Հունարան դպրոցի քերականական տերմինաբանությունը ստեղծվել է նիմանկանում հայերենի լեզվական միջոցների, իմաստների, երբեմն նաև բառի կառուցվածքի պատճենման միջոցով⁹⁸: Այս վերջինում էլ կայանում է հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների սխալը: Ընտանելով հունարանի, նրանք շատ դեպքերում խախտել են հայերեն բառաբարձման կանոնավաճառը: Երանց կողմից կազմված մի շարք բարդ բառերում երկրորդ բաղադրիչը քեռապարում է առաջինը, օրինակ՝ Կալպամաչա⁹⁹, ստեղծարան, սխալարան և այլն:

Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների զերը և նշանակությունը փնտհատելիս պետք է նշել, որ նրանց ստեղծած տերմինների զգալի մասը դարերի բեթաջրում պահպանվել է անփոփոխ և այժմ էլ հաջողությամբ օգտագործվում է գիտության մեջ:

⁹⁶ Ա. Անատյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, 1951, էջ 533—539.

⁹⁷ А. А. Белецкий, Об интернационализмах, «Збірник філологічного факультету Київського держ. ун-ту», вип. 8, Київ, 1955, стр. 71.

⁹⁸ Ա. Անատյան, Հունարան դպրոցը և նրա զերը հայերեն քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Սբեան, 1971:

⁹⁹ Հունարանից մեկ է, որ ժամանակակից հայերենում Կալպամաչա բառը օգտագործվում է հատկապես բանաստեղծական լեզվում:

96 Ա. Անատյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, 1951, էջ 533—539.

97 А. А. Белецкий, Об интернационализмах, «Збірник філологічного факультету Київського держ. ун-ту», вип. 8, Київ, 1955, стр. 71.

Ինչպես ասվեց վերևում, պատճենները հայերենում ամենից արդյունավետ է պատճենակներն արդարացիված բառակազմական եղանակներին մեկն է, որով լեզվի սեփական միջոցով վարպետները են օտար բառերը, ավելի ճիշտ՝ հասկացութունները: Երբ Հայաստանում սովորական իշխանության հաստատուից հետո նոր տերմինների կազմության անհրաժեշտություն առաջացավ, հայերեն բառապաշարը մի կողմից լրացվեց ի հաշիվ սուսերենի միջոցով կատարված փոխառությունների, մյուս կողմից՝ ուսաց լեզվից կատարվեցին շատ պատճեններ, որոնք հաստատապես մուտք գործեցին հայոց լեզվի մեջ և իրենց հերթին հիմք հանդիսացան մի շարք բառերի կազմման համար:

Անդրադարձնելով սուսերենից կատարած բառապատճեններին հարցին, շ. Աճառյանը գրում է.

«Փոխառություններից շատ ավելին հետաքրքրական են այն բառերը, որ հայ հեղինակները թարգմանել ու թարգմանում են շարունակ սուսերենի (հրեան, ուղղակի և ասիոսիոս, կերբեն էլ բարեկամելով ու գեղեցիկացնելով) և մտցրել են մեր լեզվի մեջ»¹⁰⁰.

Գ. Սևակը իր «Փամանակակից հայոց լեզվի գասրեթացում» բերում է սովետական շրջանի պատճեններին հետևյալ ցանկը¹⁰¹.

ударник—նարվածային, пятилетка—հնգամյակ, колхоз—կոլտնտեսություն, колхозник—կոլտնտեսական, единоличник—մենաման, железная дорога—երկաթուղի, пулемет—զինվաթ, поезд—գնացք, совпадать—համընկնել, порядок дня—օրվաթիվ, опытное поле—փորձադաշտ, одновременное—միաժամակալ, самокритика—իքնաքննադատություն, вредительство—վնասարարություն, чистка—գտում, самотек—իքնանու, паровоз—զվեքար, самолет—իքնաթիռ, поле зрения—տեսադաշտ, поле ледяное—առաջադաշտ, целесообразно—Բպատակահարմար, подпольное—ընդհատակյա, трудодень—աշխար, политрук—քաղցեկ, противогаз—նակազգ, поденщик—օրավաշ:

Բառապատճենումները ըստ կառուցվածքային-իմաստային հատկանիշների կարող են լինել երկու տեսակի՝ իմաստային և կառուցվածքային-իմաստային:

1. Իմաստային պատճենումները արտահայտում են միայն տվյալ տերմինի նշանակությունը և ոչ թե նրա բառացի թարգմանությունն են:

Ֆինանսիկոլո բառարաններում այս կարգի բառերը բավականին լայն չափերով են ներկայացված:

Բերենք մի քանի օրինակ՝ аукционист—անրգոխոս¹⁰², арбитр—իրավարար, анкета—նարցուփորձ, альтернатива—երկբարանք, альтернативный—երկբարկի, кодекс—օրենսգիրք, кассация—վնասընդդրույն, коммивояжер—շրջիկ գործակալատար, монополия—մենաշնորհ, патент—արտոնագիր, рапорт—զեկուցագիր¹⁰³, шатун—շարժարկ, педаль—սանակ, мензурка—չափանք, лобзик—երկազոց, душ—ջրցույց, водочапка—ջրհանոց, вертушка—պտտամե, маховик—բափանիվ, яхта—զբոսանավ, портативный—գյուրակիր¹⁰⁴ և այլն:

2. Կառուցվածքային-իմաստային պատճենումները արտահայտում են ոչ միայն բառի իմաստը, այլև կրթման նաև բառի կառուցվածքային կազմապարզը՝ Գրանք բառերի տառացի թարգմանություններն են: Այս տիպի բառապատճենումները նույնպես բավականին լայն տարածում ունեն հայոց լեզվի տերմինաշինության մեջ՝ Իրենք բառարանագրական նյութին:

Безбрачие—անամուստրյուն, двусторонний—երկկողմանի, единообразный—միօրինակ, иммиграция—հերթադր, целесообразно—նպատակահարմար, эквивалент—համարիք, юриспруденция—իրավաբանություն, абстракция—վերացականություն, абстрактный—վերացական, авиация—օդագնացություն, антитезис—նակարարյուն, платежеспособность—վարունակություն, перезалог—կրկնազգրավ, пеныборы—վերքարություն, компенсация—փոխհատուցում, самозащита—իքնապաշտպանություն, самозванство—իքնակույություն, самостоятельность—իքնագործունեություն:

Պատճենվել կարող են ոչ միայն առանձին տերմիններ, այլև տերմինաբանական բառակապակցություններ: Օրինակ՝ чистая прибыль—զուտ վաճառի, формулировка обвинения—մեղադրանքի բանականումը, разделене голосов—աչյների բաժանվելը, разделение власти—իշխանության բաժանումը, наложенный платеж—վերագիր վճար, пересомот дела—գործի վերաքննություն, партикулярное за-

¹⁰⁰ Շ. Աճառյան, էջվ. աշխ., էջ 589—590.

¹⁰¹ Գ. Սևակ, Փամանակակից հայոց լեզվի գասրեթաց, էջ 24:

¹⁰² «Ճամտորտ» ուսուցանողական բառարանի տեղաբնակարարական տերմիններու.

¹⁰³ «Մուսու-հայերեն իրավաբանական բառարան»:

¹⁰⁴ «Երկաթուղային տերմինների ուսուցանողական բառարան»:

КОНОВАТЕЛЬСТВО—մասնավոր օրինաբարբյուց¹⁶⁵, заборная книжка—
ապագաբերի գրքույկ, заделанная плата—բազարմնյա վճար:

Պատանվելի կարող են նույնիսկ դարձվածաբանական միջոցները:
Օրինակ՝ найти общий язык—ընդհանուր լեզու գտնել, принесть
меры—միջոցներ ձևար առնել, целиком и полностью—լրիվ և ամ-
բողջությամբ և այլն:

Երբի պատճենումների նետ մեկտեղ լեզուներում հանդիպում են և
կիսապատճենումներ: Կիսապատճենումը փոխառու լեզվով կիսով շահի
կատարված թարգմանություն է: Օրինակ՝ бетон с гравием—լիտերե-
տոն, бетон известковый—կրաբետոն, бетон каменный—քարաբե-
տոն և այլն¹⁶⁶:

Ուշագի նշել ենք, սովետական շրջանում հայերենը ուղղակի փո-
խառություններ և բառապատճենումներ կատարում է հասկալիս աս-
տերների կամ ասուերների միջոցով: Վերևում բերված բառային և դարձ-
վածաբանական պատճենումների մեծ մասը կատարված է ասուերներից: Բայց
20-ական թվականների տեղմիտարանական բառարաններում միշտ լին
նաև հայերեն այն բառերն ու տերմինները, որոնք պատճենվել են ոչ թե
ասուերներից, այլ եվրոպական ուրիշ լեզուներից՝ այդ բառերի սկզբնաղ-
բյուրային իմաստների հիման վրա. ինչպես, օրինակ՝ авангард—առա-
ջապան, арьергард—վերջապան, антагонизм—հակամարտություն
барометр—ձանրաչափ, бинокль—երկզիտակ և այլն¹⁶⁷:

Պիտոմյան ու արվեստի ազգային տերմինաբանությունը եվրոպա-
կան ժողովուրդների մոտ համախ ներկայացված է և թև ու ուղղակի փո-
խառությունների, այլ պատճենումների ձևով, որոնք համապատասխա-
նում են հունական և լատինական տերմիններին: Նույնը կարելի է ասել
և հայկական տերմինային բառապաշարի վերաբերյալ. ընդ որում ան-
հրաժեշտ է նշել, որ հայոց լեզուն ավելի հանկված է ղեկի պատճենում-
ները, քան ուղղակի փոխառությունները:

Այսպիսով, թեև բառապատճենումները լեզվական փոխառություն-
ների ձևերից մեկն են հանդիսանում, բայց վերջիններիս նետ ունեն ընդ-
հանուր միայն մեկ քան՝ երկուսն էլ ունեն օտար ծագում: Սակայն օտար-
բերությունը այդ երկու հասկացությունների միջև ավելի մեծ է, քան
նմանությունը: Նախ՝ օտարազգի փոխառությունները փոխառույզ էլութի

քերականական և շեշտական մշակման արդյունք են, մինչդեռ բառ-
պատճենումների մեջ չկա ոչ մի օտարազգի տարր, և նրանք միայն իրենց
ստեղծման եղանակով են կապված իրենց նախորդող օտարազգի բառի
հետ: Բառապատճենման եղանակը օտար բառի մեջ նրա ստեղծման
պատճենարանվածություն սովորությունն է, որի վրա հենվելով, կարելի
է ասել թեև նոր բառ՝ սեփական միջոցներով: Հենց այդ պատճենով է,
որ բուն, տուն, մեզ, ձուկ և այլ արմատական բառերից իրենց ուղղակի
նշանակությամբ անհնարին է բառապատճենումներ կատարել: Այդ բա-
ռերը կարելի է միայն թարգմանել, բայց բառապատճենել՝ նորք: Չեն
պատճենվում նաև այն բառերը, որոնք փոխառվել են լեզվի վաղ շրջա-
նում: Չեն պատճենվում նաև տեղական և պատմական բնույթի բառերը,
որոնք բնորոշում են ժողովրդի պատմական անցյալը, մշակույթը, կեն-
ցաղը, հասարակական կառուցվածքը, Այդպիսի բառերի յուրացումը
լեզվում կատարվում է միայն ուղղակի փոխառության միջոցով:

Այսպիսով, հայոց լեզուն ավելի հակված է բառապատճենումներին,
քան ուղղակի փոխառություններին: Հայերենի մասնագիտական տեր-
մինների հիմնական մասը կազմում են հունարենից և լատինարենից, իսկ
սովետական շրջանում՝ ասուերներից կատարված բառապատճենումները:

165 «Մուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների»:

166 «Մուս-հայերեն իրավաբանական բառարան»:

167 «Մուս-հայերեն ուսմանական բառարան»:

Ս. Ա. ԱՄԼԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ ո ս Բ

Հայերեն ռազմական տերմինաբանությունը հայերենի տերմինաբանական համակարգի առանձին ճյուղն է: Հետևաբար, հայերեն տերմինաբանության ստեղծման կարգավորման և միջինակացման պատմական ամբողջ պրոցեսի լուսարանման և տերմինաբանական տեսական խնդիրների բնման ու մեկնարանման տեսակետից հիշյալ քաղաքագափ տերմինաբանության համակարգային-իմաստային և կառուցվածքային համակողմանի ուսումնասիրությունը գիտական և զործնական որոշակի արժեք է ներկայացնում:

Այդ հարցերի մեկնարանման համար հարուստ նյութ են բնձնում ինչպես ավանդական, այնպես էլ ժամանակակից ռազմական տերմինները: Արքիմեդես առանձնապես հետաքրքրության արժանի են գիտության ու տեխնիկայի և հատկապես ռազմական գործի մեջ հետպատերազմյան շրջանում տեղի ունեցած տեղաշարժերի հետևանքով այդ բնագավառի տերմինաբանական համակարգում կատարված զգալի փոփոխությունների պատճառով:

Հաշվի առնելով հայ տերմինաբանության այլ բնագավառների՝ հատկապես հայ լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային բնության ուղղությունը կատարված փորձերը և ձևաբանական արդյունքները¹, եման բնության ենթ ենթադրում հայ ռազմական տերմինաբանությունը:

Ավանդական և ժամանակակից տերմինների բնձնում փաստական նյութի հիման վրա, հարավորության սահմաններում, կատարել ենք հայերեն ռազմական տերմինների համակարգային-իմաստային և կառուց-

վածքային բնություն, աշխատել ենք որոշել ռազմական տերմինաբանության ենթահամակարգերը, պարզել այդ տերմինների աղբյուրները և կազմության միջոցները, տվել ենք նրանց ձևաբանական ու տերմինաբանական կարգապարները:

Աշխատանքը զործնական և տեսական առումով օգտակար դարձնելու նպատակով հայերենի ռազմական տերմինաբանության ուսումնասիրությունը կատարել ենք նրա պատմական զարգացման ընթացքում:

Աշխատանքը չի հավակնում սպառել կերպով բննելու կամ լուծելու հայ ռազմական տերմինաբանության բոլոր հարցերը: Մեր նպատակն է եղել մասամբ լրացնել այն բացը, որ նկատվում է այդ բնագավառում:

ԱՆՆԱՐԿ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ժամանակակից հայերեն ռազմական տերմինաբանության համակարգային-կառուցվածքային ուսումնասիրություն և բնություն կատարելուց առաջ անհրաժեշտ է ընդհանուր գծերով ներկայացնել նրա ստեղծման և զարգացման հիմնական փուլերը, ուստի հայերեն ռազմական բանասրահների և այլ աղբյուրների բնության հիման վրա ցույց տալ հայերեն ռազմական տերմինաբանության միճակը, կազմավորման ուղիները:

Ժամանակակից հայերենը հին հայերենից՝ զբարբից լի ժառանգել ռազմական այնպիսի տերմիններ, ինչպիսի տերմիններ զբարբայրյան շարժանից արդի հայերենին փոխանցվել են քերականության, ինչպես նաև ֆիլիսոփայության, բուսաբանության և այլ բնագավառներից: Ինչպես հայտնի է բանասիրական, ֆիլիսոփայական, աստվածաբանական-կրոնական հայերեն տերմինաբանության առաջացմանը նպաստել են, անշուշտ, այդ շրջանում հիշյալ գիտությունների զարգացումը, այդ բնագավառներին վերաբերող սեփական և թարգմանական հարուստ զրահանության ստեղծումը, ուսումնական կենտրոնների գոյությունը և այլն: Մի փոստով, կյանքի հրամայական պահանջները ստիպել են ստեղծելու, մշակելու ժամանակի գիտական մակարդակին համապատասխան կենսական անհրաժեշտություն ներկայացնող այնպիսի բնագավառների տերմիններ և բառեր, որոնք, ըստ էրևույթին, խիստ անհրաժեշտ են եղել գիտության այդ ճյուղերին վերաբերող սեփական և թարգմանական զրահանության ստեղծելու, ինչպես նաև ուսուցման զործք առաջ տանելու համար: Այլ է պատկերը ռազմական տերմինաբանության բնագավա-

¹ Մ. Ղազարյան, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, Վեպի և ուր հարցերը մտղածու, հ. 4, Երևան, 1977.

ումը։ Այստեղ դրական լեզվի համար չկա հատուկ կազմված տերմինների համակարգ, որանք առաջացել են խոսակցական լեզվում և անցել գրաբարին։ Գրաբարյան շրջանից մեզ հասած միայն ազգական կապին վերաբերող ոչ արքան մեծաթիվ տերմինները ամբողջական գաղափար չեն ստվա ժամանակի ուղղման արձևատի բոլոր կողմերի մասին։ Այնուամենայնիվ, հայերեն ուղղմական հին բառերը և տերմինները, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Բացի պատմամշակութային արժեքներից այդ բառերը հետաքրքրական են նաև նրանով, որ որոշ մասով, և հաճախ փոփոխված իմաստներով, մուտք են գործել ժամանակակից ուղղմական տերմինաբանության մեջ։

Փորձենք շ. Անտոյանի «Նաչոց լեզվի պատմություն» առաջին և երկրորդ հատորների նյութի հիման վրա, ներկայացնել ուղղմական տերմինները՝ բառ հեղինակի ստուգաբանության, իմաստների քաջատրուիցան և ստորաբաժանումների, Ինչպես հայտնի է, շ. Անտոյանը իր այս աշխատության մեջ քննելով հայերենի բառարանները՝ բառ ծագման ստորաբաժանում է ներկայացրած ծագում ունեցող կամ, իր իսկ տերմինով, ընդհանրապես և փոխառյալ։ շ. Անտոյանը քննվող բոլոր արմատները խմբավորում է նաև բառ գործածության ոլորտների։

Այդ տվյալներով ուղղմական կյանքին վերաբերող հեղեյրուպական ծագում ունեցող, այսինքն՝ բնիկ հայերեն բառերն են՝ մարտ, ազմուկ, (սփոխք), բուր, նեւ, պախ, կուրք, գեղի։ Այսպիսով, քննումներ ընդհանրապես 7 արմատ է մնացել, որ այս կամ այն չափով վերաբերվել է ուղղմական կյանքին։ Գրանցից այժմ նույն իմաստներով գործածվում են՝ մարտ, բուր, նեւ, գեղի բառեր։ Ժամանակակից հայերենում իրենց ուղղմական տերմինի իմաստը կորցրել և այլ իմաստներ են ստացել ազմուկ, պախ բառերը, իսկ կուրք-ը զուրս է եկել գործածությունից։ Առաջին չորս բառարաններից նեւ-ը պատմական արժեք ունի. մնում են՝ մարտ, բուր, գեղի արմատները, որոնց հիման վրա հետազոտում կազմվել են ուղղմական կյանքին վերաբերող զգալի թվով բառեր։ Այսպես, օրինակ, մարտ արմատից արձանագրված են՝ մարտական, մարտազրլ-իկի, մարտազայտ, մարտազոտար, մարտական, մարտակախ, մարտակարգ, մարտահանդես, մարտամեհեա, մարտամբեբ, մարտանով,

մարտաճակակ, մարտաչարք, մարտապաշար, մարտապատենշ, մարտապալլ, մարտավար, մարտավարական, մարտավարել, մարտավարում, մարտափիթ, մարտափորձ, մարտիկ, աշխարհամարտ, հակառակմարտ, հակառակմարտիկ և այլն։

Շատ բառեր են կազմվել նաև գեղի և բուր արմատներով։ Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ուղղմական կյանքին վերաբերող բնիկ հայերեն այս կամ այն չափով կենսունակ մարտ, բուր, գեղի արմատներն են միայն «շինականութ ծառայել հետազոտում կազմված հայերեն բառերը համար։ Թաղմական բնույթի բառերի գերակշիռ մասը բառ մեր քննության կազմել են կամ փոխառյալ արմատները, կամ էլ դրանցով կազմված բազազրուբյունները։

Թաղմական բնագավառին վերաբերող փոխառյալ բառարմատները կամ դրանցով կազմված հետագա բազազրուբյունները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում։

Անորոշներից հայերենին են անցել «պատերազմական արվեստին» վերաբերող կիւք բառ բերդ, մախտի, զագարն (ամբոթյան վայր)։ Միայն բերդ արմատն է պահպանել իր ուղղմական իմաստը։ Կարելի է հիշատակել մի շարք բառեր, որոնք բազազրված են այդ բառարմատով։ Օրինակ՝ բերդաբակ, բերդազուլ, բերդարմար, բերդակ, բերդակալ, բերդամարտ, բերդամոց, բերդաճավ, բերդապահ, բերդապատենշ, բերդապալիսպ, բերդատե, բերդախալ և այլն։

Հայերենում առանձին արժեք և հետաքրքրություն են ներկայացնում իրանական (պարսկական) այն փոխառությունները, որոնք վերաբերում են ուղղմական գործին ու զինեղծին։ Խոսելով հայ պետական կյանքի, ինչպես նաև ուղղմական գործի պարսկական բաղաբարկությունների և հատկապես լեզվի ազդեցության մասին, շ. Անտոյանը գրում է՝ «Թաքահական բաղաբարկությունների և լեզվի ազդեցությունը իր մեծադրյալ աստիճանին է հասնում պետական կազմի վերաբերմամբ. այստեղ ընդհանրապես չկան (8 բառ միայն), իսկ պարսկերենից փոխառությունները 166 հատ են։ Այս բառերի մի մասը ինքը որ պատկանում են զուտ

3 Շ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա մաս, 1940, Բ մաս, 1951.
4 Շ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա մաս, էջ 117.
5 Ժամանակակից հայոց լեզվի քաջատրական բառարան, Երևան, Կ. 1, 1969, Կ. 11, 1972, Կ. 111, 1974, 2, Բաժանում, Հայերեն ուղղագրական-որոգիտական տերմինաբանական բառարան, Երևան, 1973.

6 Այս բոլոր բառերը և տերմինները մենք բազմի ենք նշում բառարաններից, որպեսզի բառարանի լիակատար լինի, բայց որ ուղղմական տերմինների երկու բառարաններն էլ թերի է Բացած են, մի կողմից, իսկ մյուս կողմից, ուղղմական տերմինների բառարաններում տեղ չեն գտել այնպիսի բարեխալ բառեր, ինչպես մարտափիթ և այլն.
7 Շ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա մաս, էջ 195, 200.
8 Ժամանակակից հայոց լեզվի քաջատրական բառարան, Կ. 1, 2, Բաժանում, Երվ. աշխ.

պարսից պետական կյանքին, ամենամեծ մասը այնպիսի բաներ են մեր լեզվի համար, որ այսօր էլ շարունակում են իրենց գոյությունը և առանց նրանց մենք չգիտենք թե ինչպես պիտի բացատրվենք (օրինակ՝ զրան, դօշ, հեռվաբանակ, պանակ)։ Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ հին հայոց վարչական ձևեր, դիվանական գործողությունները, հարկալին սխտաներ (համակարգը), ռազմագիտությունը, գեներալը, մի խոսքով ամբողջ պետական կազմը պարսկական ձևով էր⁸։ Ռազմական կյանքին վերաբերող պարսկական փոխառությունները Հ. Անադյանի նշված աշխատության մեջ բերվում են սերկիր և պետությունն իմբրվորման տակ։ Ռազմական նշանակությունը ժամանակից գործածվել են՝

ա) Պետական-ռազմական պաշտոններ.

Ապետ, բղշիս, իշխան, հագարապետ, համնարզ, համանատար, մարզպան, մարզպետ, սեպուհ, սպասալար, սպարապետ, ասպանապետ։

բ) Պատերազմին վերաբերող բաներ.

Ակշոպ, ապուտ, ապստամբ, ապստակ, արշավ, ասար զամար-տակ, գունդ, դարան, զոպարտ, դօշ, զինար, զօր, բիրախ, բշնամի, լաշկար, հաշուրբին, հեն, համբար, մարզել, մարզիկ, հախեիր, հանհանջ, պայքար, պատերազմ, պարանաղ, պարկէն, պշոպայ, ռազմ, սպայ, վաշտ, վկանդի⁹։

գ) Ձեռքի տեսակներ.

Աշտեայ, ասպար, բահիկ, դաշնակ, դասապան, զենք, գրան, լախ, խիշտ, Նիզակ, պատկան, պատկանդարան, պարս, սազավարտ, վանան, վարապան, վարզ, վիրզ, տապար, տէզ¹⁰։

Այսպիսով, պարսիկներից փոխառյալ ռազմական կյանքին վերաբերող ստորատական բաների ընդհանուր թիվը հասնում է 64-ի, որը մոտ 10 անգամ զերգանցում է հեղձրոպական ծագում ունեցող բնիկ հայերեն բառարմատներին։ Հարցն այստեղ միայն թվական կողմը չէ, այլ նաև այլ կարգի բաների ընդհանուր կշիռն ու արժեքը հայոց լեզվի ռազմական տերմինաբանության համակարգում։

Նշված բաներից պահպանվել և ժամանակակից հայերենում ավել կամ պակաս շարժով տարածված է մտապորտական կերպը։

⁸ Հ. Անադյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա. մաս, էջ 205։

⁹ Քերտած տերմինները մասամբ բուն ռազմական են, իսկ մյուսները հիմնականում ունենալով պետական-վարչական արժեք, իրենց մեջ օգտագործել են նաև ռազմական իմաստներ, որտեղ կրոնականներ կրող անձիկի գործառնության

¹⁰ Հ. Անադյան, նշվ. աշխ., էջ 296։

Այդ կարգի բաները ժամանակակից հայերենի բառապաշարում իրենց գործածությունը և գրաված տեղով նույնպես միատարր չեն։ Դրանց որոշ մասը արդեն հնացած է և լեզվի պարզացման արդի փուլի համար տան պատմական արժեք է ներկայացնում. ինչպես, օրինակ՝ ասպետ, բղշիս, իշխան, հագարապետ, մարզպան, մարզպետ, սեպուհ, սպարապետ, աշտայ, ասպար, դասապան, լախ, նիզակ, պարս, վանան, տեգ և այլն։

Ժամանակակից հայերենում բոլորովին չեն գործածվում դարարյան շրջանում պարսկերենից փոխառյալ այնպիսի բաներ, ինչպես, ասպանապետ, ապշոպ, ապուտ, լաշկար, մարձիկ, պարավանդ, պարկէն, պշոպայ, վկանդի, բանիկ, խիշտ, պտական, պատկանդարան, վարապան, վարզ, վիրզ և այլն, որոնք Հ. Անադյանը Հայոց լեզվի պատմության մեջ բերում է իբրև պատերազմին և զենքի տեսակներին վերաբերող բաներ։

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հին շրջանում պարսկերենից փոխառյալ այն բառարմատները, որոնք նույն իմաստով կամ որոշ իմաստափոխությունը լայն գործածություն ունեն, ցուցաբերում են բառակազմական մեծ ափսոսանքներ, տերմինացման ենթարկվելով մտել են հայերենի ռազմական տերմինաբանության համակարգը։ Այդ տեսակետից առաջին հերթին հիշատակության են արժանի պարսկերենից փոխառյալ այն բաները, որոնք վերաբերում են ռազմական կյանքին և այժմ էլ տարածված են հայերենում՝ համնարզ, համանատար, արշավ, ավար, զամարտակ, զունդ, դարան, դաշ, զինար, զօր, բիրախ, բշնամի, հաշուրպուտ, համբար, հանհանջ, պայքար, պատերազմ, ռազմ, սպա, վաշտ, զենք, գրան և այլն։

Այլ բաների մեծ մասը կենսունակություն է դրսևորում նաև ժամանակակից հայերենի բառակազմության բնագավառում։ Դրանց շնորհիվ հայերենի բառապաշարը համալրվել է բազմաթիվ նոր բաներով և տերմիններով։ Այսպես, միայն ռազմ հիմքով «Հայերեն ուղղագրական, ուղղաբանական, տերմինաբանական բառարանում»¹¹ հիշատակվում է 136 բառ։ Քերտարդյանցից մի քանիսը, ռազմավար, ռազմարդյունաբերություն, ռազմաբեմ, ռազմագետ, ռազմագետություն, ռազմադալար, ռազմադաշտ, ռազմադաշտային, ռազմախաղ, ռազմամտվային, ռազմակայան, ռազմական, ռազմակառուցելի, ռազմակարգ, ռազ-

¹¹ Տե՛ս Հ. Բարսեղյանի նշված բառարանը։

բնագավառի քուրբերեն չորս բառից հայերենում որոշ չափով գործածություն ունեն բարան և բառուք (վառող) բառերը: Առաջինը՝ բարան (որպես պատերազմական գործիք) այժմ պատմական նշանակություն ունի, իսկ բարուք-ը, որը գործածվում է ժողովրդախոսակցական լեզվում, ավելի ռազմատեղանում է բարբառային բառապաշարին:

Ազգամական իմաստներ ունեցող հայերեն բառարանների քննությունից երևում է, որ՝

ա) հայերենը աղբատ է եղել ռազմական կյանքին, պատերազմին և զենքերին վերաբերող բառերով: Այդ շրջանում խոսք անգամ չէր կարող լինել ռազմական տերմինաբանության մասին:

բ) ռազմական կյանքին վերաբերող օակավաթիվ բառերը կամ ավելի ճիշտ՝ բառարանները մասամբ հնչյվորդական ծաղում ունեցող բնիկ հայերեն բառեր են, հիմնականում փոխառություններ կատարված պարսկերենից:

դ) մյուս աղբյուրներից, որոնցից հայերենը մեկ-երկու կենսունակ փոխառություն է կատարել, հիշատակության արժանի են՝ ասորերենը և հունարենը:

դ) մնացած լեզուներից (ռազմական իմաստ ունեցող բաներից) ժամանակակից հայերենը համարյա ոչինչ չի ժառանգել:

Այսպիսով, հայերեն ռազմական տերմինաբանության կազմավորման-ձևավորման պրոցեսը և նրա հետագա մշակումը նոր ժամանակներին է վերաբերում: Այն հիմնականում սկսել է կազմվել սեփական և օտարալեզուական զբաղանդության, մամուլի և հրատարակատեսության շնորհիվ: Հայերեն ռազմական բառապաշարը իր արտահայտություն է գտել միակիցվան-բացատրական և հատկապես՝ քաղաքական (ուսու-հայերեն, ֆրանսերեն-հայերեն, անգլերեն-հայերեն և այլ բառարաններում):

Գետք է անմիջապես ավելացնել, որ հիշյալ աղբյուրներում ռազմական կյանքին վերաբերող բառերը համակարգման ենթարկված չեն, բացակայում է միօրինակությունը:

Գիտական, բուն իմաստով հայերեն ռազմական տերմինաբանություն ստեղծելու գործին Հայաստանի սովետականացման առաջին իսկ տարիներին ձևավորվել է լիներալ խոշոր հայալեզու Մ. Արեղյանը, որի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը»²⁰ ընդգրկում է ավելի քան 17 հազար բառ և կապակցություն:

Բառարանի համառոտ առաջաբանում հեղինակն անդրադառնում է այն կազմելու հանցամասններին, խոսում է ուսուական բառացանկի և համապատասխան հայերեն բառերի ընտրության մասին, շարադրում հիմնական սկզբունքները:

«Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը կազմելիս Մ. Արեղյանը բառերի ընտրությունը և դրանց իմաստները որոշելու համար գիմել է ռազմական գործին նվիրված աշխատությունների: Այդ նպատակի համար օգտվել է ավելի քան 35 ռազմական կանոնադրերից ու ձևանարկներից:

Այս ծանր աշխատանքի հաջողությանը նպաստել է, անշուշտ, այն հանգամանքը, որ 20-ական թվականներին լինելով ռազմական կանոնադրերը ուսուներենից հայերեն թարգմանող հանձնաժողովի անդամ, Արեղյանը միաժամանակ կատարել է 14 ռազմական գրքերի, ինչպես նաև ռազմական զործավարության վերաբերյալ գրվածքների թարգմանության խմբագրությունը, և առիթ է ունեցել մշակելու դրանց ռազմական տերմինաբանությունը:

Այնուհետև, 1924 թ. Կովկասյան Կարմիրբոլոր բանակի ռազմահնդավորական խորհրդին կից կազմվում է հայկական խմբագրական-հրատարակչական կոլեգիա՝ նոր ռազմական գրքերի թարգմանության և խմբագրության համար: Այդ գործերի թարգմանությունների տերմինաբանությունը ևս խմբագրվում է Մ. Արեղյանի կողմից²¹: Իր բառարանը կազմելու ժամանակ Մ. Արեղյանը ձեռքի տակ չի ունեցել ոչ միայն հայերեն, այլև ռազմական տերմինների ուսուական բառացանկ: Այսպիսով, ռազմական տերմինների ուսուական բառացանկի կազմության պատասխանատվությունը նույնպես ընկնում է հեղինակի վրա: Ռուսական բառացանկի համար, բացի վերոհիշյալ ռազմական կանոնադրերից ու ձևանարկներից, աղբյուր են ծառայել Ա. Յիլնտի «Յրանսերեն-ուսուերեն ռազմական տերմինների բառարանը»²² և Գ. Ա. Լենինի խմբագրությանը լույս տեսած «Ռազմական և ծովային գիտությունների հանրագիտարանի» հատորները²³:

Մ. Արեղյանը հավերժում, ի մի է բերում ուսուական ռազմական տերմինաբանությունը, կազմում է այդ տերմինների ցանկը, հասցնելով այն մոտ 17 հազարի: Այդ առումով Մ. Արեղյանին պետք է համարել ուսու-

21 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 3-6:

22 A. Filin, Dictionnaire Franco-Russe des principaux termes militaires.

23 Энциклопедия военных и морских наук, сост. и ред. Г. А. Леер.

20 Մ. Արեղյան. Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան, 1927:

կան ուղղման տերմինների առաջին ընդարձակ ցանկը կազմող և սովետական շրջանում սուսերենից մեկ այլ լեզվի ուղղման տերմինների առաջին բառարանի հեղինակի, Բառարանը կազմելով 20-ական թվականների կեսերին՝ հեղինակն առաջին հերթին ներկայացրել է ուղղման գործի և ուղղման գիտության այն վիճակը, որ բերոր էր այդ ժամանակաշրջանին:

Մյուս կողմից, ձևերի տակ շունչն առնելով ուղղմանն ուսուցանող պատճառի բառացանկ, որ դիտակետին արտացոլեր ուղղման տերմինարանական ամբողջ համակարգը, Մ. Արեղյանը բառացանկում տեղ է տվել հարակից գիտությունների ու բառապատանների, էրբեմն նաև ուղղման գործին և գիտության բիշ աննշվող որոշ տերմինների ու բառերի:

Բառարանի ուսուցանող բառացանկի բնութվույնը ցույց է տալիս, որ այն բաղկացած է՝ բուն ուղղման տերմիններից, հարակից գիտությունների տերմիններից և բառերից, ուղղման կյանքին ուղղակի շփոթարկող տերմիններից ու բառերից:

Այսպիսով, բուն ուղղման տերմինների կողքին բառացանկում բերվում են իրավաբանական, ֆինանսական-հաշվապահական, բժշկական, տեխնիկական, բազմազան, դիվանագիտական, ընդհանուր գիտական տերմիններ և ամենօրյա գործածական, նույնիսկ ժողովրդական-ցաղախին ստորական բառեր:

1. **Քաղաքական, դիվանագիտական, վաղախան տերմիններ.** агент дипломатический, агент полицейский, агитатор, агитация, агитировать, администратор, администрация, администрация гражданская, амнистия, амнистировать, анархия, антагонизм, антагонист, верхозная власть, Верховный суд, дипломат, дипломатический агент, дипломатический корпус, дипломатическая миссия և այլն:

2. **Ֆինանսական-հաշվապահական, բժշկական, մարզական, գիտական-տեխնիկական տերմիններ.**

аванс, авансировать, авансовые деньги, авансовый счет, авансовая уплата, аренда, арендатор, артель, артель трудовая, артельный, артельная сумма, артельщик, ассигновать, ассигновка, аукцион, багаж, бандероль, брутто, бухгалтер, бюджет, бюджет государственный, вакансия և այլն:

азбест, азбестовый, акведук, амбаркадер, архитектура, архи-

тектор, белила, бинковые белила, свищовые белила, бетон, бронза, бронзировать, бронзовать և այլն:

атлет, атлетика, атлетика легкая, атлетика тяжелая, ампутиация, ампутировать, аптекарский магазин, аптечный магазин, аптечная лаборатория, близорукий, вазелин և այլն:

3. **Յ. Ուղղման գործի հետ ուղղակի կապ չունեցող բառեր.**

башлык, буфетчик, банальность, беготня, бегун, беда, беженец, безвыходный, безвыходное положение, безотлагательно, безотлагательность, безотлагательный, беспечность, бесперывность, бесспорный, бесспорный, бесчестие, быть, благоприятный, благоприятный случай, благоприятные условия, бодрый, бодрость, брак, бракованье, браковка, бросать, буйный, буйность, быстро, великодушные, верность, верховенство, вес, веса, ветошь և այլն:

Սուսական բառացանկի թերությունները բառարանի կազմության ընթացքում նկատել է նաև հեղինակը, որը զրում է՝ «Անսովոր էն բառերի միայն կարևոր նշանակությունները, էրբեմն նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեպետ այժմ հետացած են, բայց կարող են այս կամ այն կերպ պետք լինել այս բառարանին դիմողների համար: Բայց այդ՝ ցույց ունենց կիվա, թե այս բառարանի մեջ տեղ են գտել բառեր, որոնք բառերուսկին ուղղման բառեր չեն, բայց ուղղման գործն այնպիսի շնորհրդակ շինում տեղ կյանքի, արվեստի և գիտության բազմաթիվ կողմերի հետ, որ շատ այդպիսի բառեր նույնպես անհրաժեշտ են համարվում, որքան և բուն ուղղման բառերը: Չնայելով դրան՝ այս բառարանը, հարկավ, զարմյալ բազմաբար շինվող լիակատար և անկեղծ է, թեև նույնիսկ շատ անհրաժեշտ բառեր կամ անհրաժեշտ կիրառություններ պակասում են: Ապագան, անշուշտ, կլրացնի պակասողը»:

Իհարկե հեղինակին չի կարելի մեղադրել ուսուցանող բառացանկի նշված թերությունների, հասկապես ուղղման գործին, ուղղման գիտության անմիջականորեն շտնշվող կամ բիշ աննշվող, էրբեմն նույնիսկ կապ չունեցող տերմիններ ու բառեր ուղղման տերմինարանության կազմում ներգրավելու համար, և թե նկատի ունենանք բառարանի կազմության ժամանակաշրջանը, նաև այն պայմաններն ու հանգամանքները, որոնցում գործել է հեղինակը:

Մ. Արեղյանի ծառայությունը, առաջին հերթին այն է, որ նա փաստորեն համակարգել և կազմել է ուղղման տերմինների առաջին ուս-

սական բառացանկը, որը, բնական է, չէր կարող անթերի լինել: Մյուս կողմից, կազմվելով 20-ական թվականներին, բառարանը բնականաբար պրոսագրվել է ուղղմական գործի և գիտության այն վիճակը, որը բնորոշ էր այդ շրջանին: Նշված թերթում թերթում և պահասաթղթումներից հանդերձ՝ իր ժամանակին համար ուսուական բառացանկը միակզամայի գուհացուցիչ պետք է համարել:

Բառարանի հրատարակությունից հետո անցած մոտ հինգ տասնամյակում ուղղմական կյանքի, ուղղմական գործի և տեխնիկայի մեջ կատարված զգալի տեղաշարժը որոշակի փոփոխություններ է առաջ բերել նաև ուղղմական տերմինաբանության մեջ: Հաստատապես կարելի է պնդել, որ հետպատերազմային շրջանում արդեն վերջնականորեն մշակվել, հզղվել և համակարգայնորեն ամբողջական տեսք է ընդունել ուղղմական տերմինաբանությունը, որոշվել են նրա և հարակից գիտությունների ու բնագավառների սահմանները: Այս կապակցությամբ Մ. Արեղյանի կազմած բառացանկը զգալիորեն թափանցել է ուղղմական գործին, գիտությանը և տեխնիկային վերաբերող նոր տերմինների հաշվին. բառացանկից դուրս են մնացել արդեն հնացած և իրենց դարն ապրած ոչ քիչ թվով ուղղմական տերմիններ ու բառեր:

Մ. Արեղյանի ուղղմական բառարանի ուսուական բառացանկը համեմատելով 1971 թ. լույս տեսած բառարանի²⁵ բառացանկի հետ, նկատում ենք հետևյալ փոփոխությունները:

1. Մտապորտապես կիրառվ չափ նվազել է ուսուական բառացանկի թափալը: Մ. Արեղյանի բառարանում ընդգծված մոտ 17 հազար բառերի և բառակապակցությունների դիմաց, նշված բառարանը պարունակում է մոտ 8 հազար ուղղմական տերմին և տերմինակապակցություն:
2. Հիշյալ բառարանի բառացանկից դուրս են մնացել ուղղմական կյանքին, գիտությանը և տեխնիկային մասամբ կամ քիչ առնչվող, ինչպես նաև որևէ կապ չունեցող տերմիններ, բառեր և բառակապակցություններ, որ լայն չափով տեղ էին գտել Մ. Արեղյանի ուղղմական բառարանի ուսուական բառացանկում:
3. Նոր բառարանում տեղ չեն գտել նախասովետական ուղղմական գործին և կյանքին վերաբերող տերմիններ ու բառեր, որոնք ժամանակակից ուսաց լեզվի բառապաշարային համակարգի համար արդեն պատմական արժեք ունեցող բառերի և հնարանությունների շարքն են

անցել: Օրինակ՝ аксельбант—տիկերանտ, талица, атаман—տառաման, հնաման, баба—գարանդ, ыгзап, бастион—բաստիոն, берданка—բերդան, բերդանի հրացան, берма—բերմ, պашаг, блокгауз—բլոկհաուզ, կոնդատор, бонет—բոնետ, фрейн, брантарея—հրիզոպոնոզ, бризура—բրիզուր, բնիվածք, бруствер—պատվար, вагенбург—գամակերպող || գամակալուս, валанг—վանապապ, պատնեղողի, вахмистр—հեծնական, վերական, вешняк—սահանապակ, սահանաբուս, взводный унтер офицер—գասակավոր ենթասպա, военода—զորավար, военно-цензурный отдел—ուղղմա-գրաքննական բաժին, драгун—զրազու, драгуны—զրազուազոր, фризьяггорт, есаул—եսավու, жандарм—ժանդարմ, жандармерия—ժանդարմերիա, казак—կազակ, казачьи войска—կազակ զորքեր, казачьи винтовки—կազակի հրացան, каземат—կազեմատ, капораль, капрал—կապրալ, корнет—կորնետ և այլն:

4. Մտապական գործի, գիտության և ուղղմական տեխնիկայի բնագավառներում վերջին տասնամյակներին կատարված տեղաշարժերի շնորհիվ որոշակի փոփոխություններ են կատարվել նաև ուղղմական տերմինաբանության ամբողջ համակարգում: Այդ սեռակետից ուշադրավ է այն փաստը, որ 20-ական թվականներին և նույնիսկ Հայրենական պատերազմի առաջին շրջանում ուղղմական կյանքում լայն գործածություն ունեցող շատ տերմիններ հետագայում համապատասխան հասկացությունների հետ միասին դուրս են մղվել լեզվից և լրացրել հնարանությունների կազմը: Միայն ձիուն և ձիու հետ կապված արդեն հնացած ուղղմական տերմիններից Արեղյանի բառարանից կարելի է բերել հետևյալ օրինակները. конник—ձիավոր, конница—այրտձի, հեծնզոր, конница армейская—բանակային այրտձի, конница войсковая—զորտակային այրտձի, конница дивизионная—զինվորական այրտձի, конница корпусная կորպուսային այրտձի, конница полковая—զնդի այրտձի, конница стратегическая—ազմափարակային այրտձի, конногорная батарея—հեծյալ լեռնային մարտկոց, конно-гренадерский полк—հեծյալ գրենադերային նստածից գունդ, конно-пионеры—հեծյալ սահմիրաներ, конный—հեծյալ, ձիավոր, конная артиллерия—հեծյալ հրետանի, конная батарея—հեծյալ մարտկոց, конный ординарец—ձիավոր սարճանդակ, конное оружие—հեծյալ հրանոթ, конный отряд—հեծյալ ջոկատ, конный полк—հեծյալ գունդ, հեծնլուսուցուց, конный пост—ձիավոր պոստ, конный разведчик—ձիավոր

²⁵ «Семязычный военный словарь», М., 1971.

հեծյալ հետախույզ, конный род войск (оружия) — ճիւղաբ զորք, զորքերի ճիւղաբ տեսակ, конный строй — հեծյալ շարք, конный транспорт — հեծյալ տրանսպորտ՝ փոխախրանք, конная часть — հեծյալ զորամաս, конный ишечный вожатый — հեծյալ արկղապար, коновал — ճիւղաբի, коновод — ճիւղապան, конь лобовой — ետպարի ձի, коновязь — ճիւղապարան, коновязиные колышки — ճիւղապարանի ցցեր, коновязный канат — ճիւղապարանի ետպան, конский — ձիու, ճիւղական, конский завод — ճիւղաբարան, конский запас — ճիւղապահուս, конская повинность — ճիւղական պարտակ, ճիւղաբարանից, конское снаряжение — ձիու սարք, ճիւղաբի, конский состав — ճիւղական կազմ, ճիւղազոր, кавалерия — հեծելազոր, кавалерия легкая — լիթև՝ լիթևազոր հեծելազոր, кавалерия тяжелая — ծանր հեծելազոր, кавалерийский — հեծելազորի, հեծյալ, հեծելական, кавалерийка винтовка, ое ружье — հեծելակի ճրացան, винтовка кавалерийского образца — հեծելական արայի ճրացան, кавалерийский дивизион — հեծյալ հեծելական բաժնյակ, кавалерийская дивизия — հեծյալ հեծելակազմի ղեկավար, кавалерийская лошадь — հեծելական ձի, հեծելաձի, кавалерийский начальник — հեծելազորի պետ, հեծելապետ, кавалерийский полк — հեծելազորի, кавалерийское седло — հեծելական թավք, հեծելաթավք, кавалерийская часть — հեծյալ հեծելական մաս, кавалерийская школа, училища — հեծելական դպրոց, кавалерийский эскадрон — հեծելազորա, эскадрон лезуций — թուռցիկ հեծելազորա, эскадрон пулеметный — գնդացրաբար հեծելազորա, эскадрон разведывательный — հետախույզ հեծելազորա, эскадрон сабельный — թրուղաբ հեծելազորա, эскадрон флангоый — թևային հեծելազորա, эскадронная колонна — հեծելազորաի սյուն և ալիւ:

Այսպիսով, 60-ից ավելի տերմիններ և տերմինաչին կազակցություններ, որոնք կազմում են ձիու հետ, ժամանակակից ազգական տերմինաբանության համար արդեն ընտցած են և կազմում են պատասխի բառապաշարի բաղադրիչ արտերը:

Մ. Արեղյանի պատմական մեծ ժառանգությունը հայ տերմինաբանությանը և հատկապես հայերենի ազգական տերմինաչինությունը արտացոլված է կրա սկուս-հայերեն ազգական բառարանի հայկական բառացանկում:

Բառարանի հայերեն տերմինների ու բառերի համար աղբյուր են ծառայել Գ. Ա. Խոսրոյանի, Մ. Քաչուսու, Նուպարյանի «Տրուստերեն-հայերեն» և Գաբրիելյանի «Սկուս-հայերեն և հայ-ուսուերեն» ընդհանուր

Քարգմանական բառարանները: Այդ բաժնում Մ. Արեղյանն ընդգրկել է բազմաթիվ ազգական դրբերի, ձեռնարկների, ճրահանգների ու իր կողմից խմբազորված Քարգմանություններում տեղ գտած նոր բառերն ու տերմինները:

Այսպիսով, Մ. Արեղյանի այս բառարանի շնորհիվ հայերենի՝ ազգական դրբի մեջ վերաբերող ոչ անկան մեծ բառապաշարը հարստանում է հայերեն հազարավոր տերմիններով ու բառերով, որոնց մի մասը կերտվել է հենց իր՝ հեղինակի կողմից:

Մ. Արեղյանն առաջինը նրով, որ ոչ միայն բառ առ բառ հավաքեց, ի մի բերեց ստորեր աղբյուրներում ծմբարած հայերեն ազգական բառերը, այլև օտեղծեց ու մշակեց նորերը և մտցրեց հիշյալ բառարանի հայկական բառազանկի մեջ:

Մ. Արեղյանը, այսպիսով, ժամանակակից հայերեն ազգական տերմինաբանության ոչ միայն կարգավորողն ու նորմավորողն է, այլև որոշ իմաստով նաև հիմնադիրը:

Գիտական սկզբունքներով մշակված հայերեն ազգական տերմինաբանության հիմք են ծառայել, նախ, հին հայկական ազգական բառերը, այնուհետև, համապատասխան հայերեն բառերի բացակայության դեպքում, օտտերենից անվճար բառերը և, վերջուպես, նոր կազմված բազմաթիվ բառերն ու տերմինները: Այլ կերպ ասած՝ Մ. Արեղյանի սկուս-հայերեն ազգական բառարանում և ներկայացված հայերեն ազգական տերմինաբանությունը կազմված է հետևյալ բաղադրատեսակներից.

ա) Տերմինաբանական ենթարկված կամ նոր իմաստներ ձևոր բերած հայերեն բառեր:

բ) Քարգմանված կամ պատենված հայերեն տերմիններ:

գ) Նորագույն փոխառություններ:

Տերմինազման ենթարկված կամ նոր իմաստներ ձևոր բերած հայերեն բառեր, հայերեն ազգական տերմինաբանության համակարգում այնքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում: Գրանք ազգական նշանակություն անհնչող հին հայերեն բառերն են, որոնք, նոր իմաստներ ձևոր բերելով, տերմինազման են ենթարկվել, ինչպես, օրինակ՝ համարաթ (адъютант), ժովակալ (адмирал), ջոպ (отделение), բանակ (армия), ժուկու (борона), զուժարան (батальон), պարկուճ (гильза), սկավոտակ (диск), կամաբոր (доброволец), դեւոր (дозор), փակազակ (затвор) և այլն:

Հայերեն ազգական տերմինաբանության օտեղծման և մշակման բեթաբքում Մ. Արեղյանը դիմում է նաև զրարարի և բարբառների օգ-

նությանը, հաճախ օգտագործում է ժողովրդական-խոսակցական, կեն-
ցադրային բառապաշարը: Մի բանի օրինակ այս բնագավառը: Պահանջ
(арматура), սապենակ (вальтрап), բաների (вестник), ասուք (взы-
скание), ապուս, կենիք (зацеп), խզատակ (затылок), խորոփի (вог-
нутый), մտից մատչան (входящий журнал), արտիկը (вылазка),
երես (устье), ժողովի պրծնել (выслужаться), ելուս (вы-
ступление), գորղիլյան (генералитет), ընդհանուր սպարապետ
(генералиссимус), դյուցազն (герой), սեկարտոր, ճիտք (голленице),
սլառանակ (гололедеца), լծաշարակ (гуськом), պարեկ (дозор),
ձեծկիտ, ձեծկոտք (драка), դուրաց (дружина), մատակարար (же-
ребец), քառերեն (закономерный), Ի զեն կոչել (вызов к оружию)
և այլն:

Ոչպես ելվել է, Մ. Արեղյանի սեռու-հայերեն ուղղման բառա-
րանքն իմանական արժանիքն այն է, որ նա ուղղման հայերեն տեր-
մինաբանությունը ճարտարապետի է հարադարձոր նոր բառերով ու տերմին-
ներով: Գրանց գերակշիռ մասը ուսուսանողական տերմինների հա-
չերեն հաջող թարգմանություններն են, մեծ ճաշակով և ճմտությամբ
կազմված հայերեն բառեր: Մ. Արեղյանն առավելագույն շահերով օգ-
տագործել է հայերենի բառակազմության հարուստ միջոցները, անհրա-
ժեշտության դեպքում դիմել ուսուսանողական բառերի և տերմին-
ների բառապատճենման եղանակին: Երջանատիվյան մեջ են զրվել բազ-
մաթիվ նորանոր բառեր ու տերմիններ, և այդ տերմինների ու բառերի
մեծ մասը հաստատագրելու կարելի է ստել, ոչ միայն մուտք է գործել ուղղ-
ման տերմինաբանության մեջ, այլև կազմել է նրա համակարգի իմ-
նական գանգավոր և դարձել է ժամանակակից հայոց լեզվի բառային
կազմի բազադրամատը, նրա անկապտելի սեփականությունը: Մ. Արեղ-
յանի բառարանի շնորհիվ լայն գործածություն ձևոր բերած տերմինները
և բառերը հիշենք մի քանիսը. ակնակիր, ակնանետ, ակնանկար,
սավառակ, սավառեղ, ելանետ, ուրակածիչ, նախակշիկ, գուսակո-
շիկ, գարկան, գրանմար, զինպարտ, շաբաչին, շարգային, ոչ շաբա-
չին, լցավառիկ, լցատափ, լցավող, ուրակող, պահեստատափ, գառիչ-
անդրադարձիկ, քաշակ, դարձյակ, զորակող, նրգապարհ, երեսակո-
ծուրյուն, նրակետ, նրակետ, նրածակույր, լուսածակույր, նետանար,
ձգպար, ձողացակ, շարժանակ և այլն:

Բառարանի հսկիական բառացանկում տեղ գտած կառուցվածքային
պատճենումներից և կիսապատճենումներից հիշատակության արժանի
են հատկապես հետևյալները.

ա) Կառուցվածքային պատճենումներ. հակադուղ (противогаз),
ասորարժանում (подразделение), ակնանետ (миномет), հակադուր
контратака), հակամարտից (контрбатарей) և այլն:

բ) Կիսապատճենումներ. ավտոդասակ (автовоз), ավտոմատ
(автомат), զազանետ (газомет), զազորչիչ (газоопределятель),
անդադաթափանց, անդազանցիկ (газонепроницаемый), նոսկարտեչ
(гранатная картечь) և այլն:

Հաճախ ուսուսանողական բառակազմությունների կամ տերմինակազմակ-
ցությունների դիմաց Մ. Արեղյանը առկա է հայերեն մեկ բառ՝ երևան
հանելով հայերենի բառակազմական միջոցների հարստությունը և բա-
ռակազմության մեղմությունը: Տերմինի կազմության գիտական սկզբ-
նականորեն ստանալից, անշուշտ, գերադասելի է մեկ բառը բառակա-
պակցության կամ տերմինակազմության նկատմամբ, եթե, իհարկե,
այդ բառը կարող է հարողությամբ փոխարինել վերջիններիս: Անձիջա-
պետ պետք է արձանագրել, որ Մ. Արեղյանի բառարանում բերված այդ
կարգի բառերը իմանականում հարողությամբ են փոխարինում ուսուսանող
բառակազմություններին և մեծ մասով վաղուց բազադրացիության
իրավունք են ձեռք բերել ժամանակակից հայերենում: Ոչպես, օրինակ,
крючок спусковой—ձգան, минное заграждение—ակնանկարից
бой кулачный—կոփամարտ, бой морской—ծովամարտ, бой на
жительство—կացադիր, вид на проезд—անցաթուղթ և այլն:

Կան զուպեր, երբ ուսուսանողական մեկ բառի դիմաց բերվում է հայերեն
բառակազմակցություն կամ հարադրություն, բայց դրանք խիստ սահմա-
նափակ են և որակ չեն կազմում: Օրինակ՝ амнистировать—ամնիստա-
չներել, ամնիստախ տալ, атаковать—կռիվ սկսել, барабанить—թմար-
տակ զարկել, ավտոակածիկ, беспогодница—հկային եղանակ, ветеран—
հին զինվոր, вольнонаемный—կամովյն վարձված, վարձու ժառանգ
և այլն:

Բառարանում ներկայացված հայերեն ուղղման տերմինաբանու-
թյան երրորդ շերտը կազմող փոխառյալ բառերի կամ տերմինների ան-
միջական աղբյուրը ուսուսանող է, և դրանք, որպես կանոն, բերվում են
ուսուսանող ճերակաբանական-կառուցվածքային ձևավորվածության և ու-
սուսանողական ձևեր բերած իմաստներով:

Բառարանում ուսուսանողից վերջում ուսուսանողի միջոցով փոխառյալ

բաւերն ու տերմինները երկու կարգի են բաժանվում: Առաջինի մէջ մտնում են ոչ մեծաթիվ այն փոխառութիւնները, որոնց հետ չեն աղբ-
վում հայերեն հոմանիշները: Երկրորդ կարգին պատկանում են փոխառ-
յալ այն բառերը, որոնք բերվում են իրենց հայերեն նույնատիպների հետ,
սրանք համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում: Բերենք երկու խմբից էլ
օրինակներ:

1. ազիմուտ (азимут), բալիստր (баллистр), բաստիոն (бастион),
բետոն (бетон), բլինդ (блинда), բրիգադ (бригада), զիվիզիս (дивизи-
я), եսաուլ (есаул) և այլն:

2. автомат—ավտոմատ, ինքնեկ, автомобилист—ավտոմոբիլ-
իստ, ինքնաշարժորդ, автомобиль—ավտոմոբիլ, ինքնաշարժ, агитатор—
ագիտատար, հուզարկ, агитация—ազիտացիա, հուզարկութուն,
аксельбант—ակսելբանտ, տայգա, ангар—անգար, ծածկ, аэродром—
ակերոդրոմ, սոսնափարան, баррикада—բարիկադ, սնցիկ, бинголь—
բինոլի, երկրիտակ, блиндаж—բլինդաժ, շերտափակ, буфер—բուֆեր,
геноармеец, генерал—գենեռալ, գորափար, генерализисмус—գենեռա-
լիզիզմուս, բնդհանուր սպարապետ, дивизион—զիվիզիոն, բաժնչակ,
радио—ռադիօ, սնթել հետադիւր և այլն:

Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանին» հրատարա-
կութեանից անցել է մոտ հինգ տասնամյակ, բայց բառարանը չի կորց-
րել իր թաղամասերը և հիմնական արժանիքները: Անցած տասնամյակ-
ները միաստանակ չափանիշ կարգի են լինել Մ. Աբեղյանի ռազմական
տերմինաբանութեան ստեղծման և մշակման ինչպես սկզբունքների կեն-
ստեակ կողմերի, այնպես էլ մասնակի թիրոթիւնները վեր հանելու հա-
մար: Կանրը Տուլջ տղէց, որ Մ. Աբեղյանի տերմինաբանական սկզբ-
բունքները մշակողամայն գիտական են, կենսամակ և առաջադիմական,
միայն որով շարքեր ենիմպա են վերանայման:

Խոսքը վերաբերում է միայն հասարակական-քաղաքական, մասամբ
նաև տեխնիկական այն տերմիններին, որոնց համար արված հայերեն
համադրները այլևայլ պատճառներով չեն արդարադրել իրենց և չեն
գործածվում. օրինակ՝ ինքնեկ (автомат), ինքնաշարժ (автомобиль),
ինքնաշարժորդ (автомобилист), ինքնեկակեղ (автоматчик), հուզարկ
(агитатор), հուզարկութուն (агитация), գորափար (генерал), սպար-
ազմում (демобилизация), գորամարմին (корпус), մեկնազն (пар-
тизан), գրգռութուն (провокация), բնկերաժարութուն (социализм),
արվեստաբանութուն (технология) և այլն:

Բացի հաջող ու լայն գործածութիւն ունեցող բառերից բառարանում
տեղ են գտել նաև այնպիսի նորակազմ բառեր, որոնք արդեն դուրս են
մնացել ռազմական տերմինաբանութիւնից, ինչպես, օրինակ՝ բաժնչակ
(дивизион), պահուրդ (гвардия), պահուրդական (гвардеец), թնլանի
(офрейтор), համբարակ (интендант), սողակալ (лейтенант), զուլթ
(штурм), դուլթասայուն (колонна) և այլն:

Հայոց լեզվում բնորոշութեան շրտած մի շարք բառերի ու տեր-
մինների փոխարեն ժամանակի ընթացքում կազմվել են նորերը, որն,
ազից հաջող են դուրս եկել և արդեն տարածվել ու գործածվել են զիվի
մէջ, ինչպես, օրինակ՝ ակտամատաձիգ, ինքնեկակեղ, այժմ՝ ակտոմա-
տափոր (автоматчик), ռազմական կոմիսար (ռազմկոմ), այժմ՝ զին-
վարական կոմիսար (զինկոմ), (военный комиссар, военком), ու-
րաք, ուսնից, այժմ՝ ուսարկ (погон), պատվի պանակ, այժմ՝ պա-
վո պանակ (почетный караул), ինքն իր նամար իրամատ փորելը,
ինքնաիրամատացում, այժմ՝ ինքնաիրամատափորում (самоокапы-
вание) և այլն:

Նշված ժամանակի թիրոթիւնները չեն նսնծացնում Մ. Աբեղյանի
«Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանին» գործնական և պատմական ընդ-
հանուր արժեքը, այն դերը, որ կատարել է հայ տերմինաբանութեան
և մասնավորապէս հայ ռազմական տերմինաբանութեան ստեղծման,
մշակման ու կարգաւորման գործում:

Հայ ռազմական տերմինաբանութեան հաջորդ աղբյուրը «Ռուս-հա-
յերեն ռազմական համառոտ բառարանն» է²⁶, որ պարունակում է 7 հա-
յեր բառահոգւման: Առաջարանում նշված է իրատարակ հնգիտակներին,
աղբյուրներին, կազմութեան սկզբունքներին և նպատակի մասին: Բառա-
րանի կազմութեան աշխատանքներին մասնակցել են՝ Պ. Աթայանը,
Վ. Գրիգորյանը, Վ. Թերզիբաշյանը, Հ. Մազմանյանը և Մ. Գեորգյանը՝
Ար. Գաբրիելի ղեկավարութեամբ:

Բառարանի կազմելիս օգտագործվել է Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն
ռազմական բառարանը», իսկ հիշյալ բառարանից տարբերվող բառերը,
հաճախ ու թարգմանել է Պ. Աթայանը: Ըստ առաջարանի, բառարանը
հրատարակվում է հայ կարմիր բանակայիններին օժանդակելու համար
«Համառոտ բառարան» գիտական հատուկ նպատակներ չի հետապնդ-
ում: Սկզբունք ունենալով հասկանալիութիւնը և շտապ օգնութեւնը,
հեղինակները բառարանում ղետեղել են առանձին անհրաժեշտութեւն

ներկայացնող բառերը: Հաս հնարավորին բացատրությունները տրված են ժառանգրեն ծանոթ և ընդունված բառերով: Այդ նույն նպատակով որոշ դեպքերում նույնիսկ խախտված են բառադարձադիտական և կամ, նույնիսկ, գրական լեզվի ընդունված նորմաները:

Մի կողմ թողնելով հայ գրական լեզվի նորմաների պահպանության կարևորության հարցը, կանգ առնենք բառարանի առավել քան բառացանկի ընտրության և տեքստի նկատմամբ տեղադրման սկզբունքների վրա: Բառարանը կազմողների համար առավել քան բառացանկի և հայերեն սազմական բառերի ու տեքստի նկատմամբ լայն ընտրության հնարավորություն է առկա Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն սազմական բառարանի» շնորհիվ:

Բառարանի հեղինակները թեև առաջարկում խոստանում են առավել քան բառացանկում դնողով ասանդիկ ասանդիկ անհրաժեշտություն են ներկայացնող բառեր, բայց իրականում այնտեղ տեղ չեն գտել սազմական գործի համար, այնպես անհրաժեշտ տեքստներ ու տեքստային կապակցականներ, որոնք ասանդ որևէ դժվարության հեղինակները կարող էին բաղել Մ. Արեղյանի բառարանից: Բառարանի առավել քան բառացանկում տեղ չեն գրավել սազմական այնպիսի տեքստներ և բառեր, ինչպես՝

базисбаза, азимут, антенна, база, блиндаж, бомбовоз, гвардия, вприг, калибр, каска, код, маяк, номер, погон, плацдарм, танкер, солдат, транспортер, училище և այլն:

Տեքստային կապակցություններ՝

авиация береговая, атака воздушная, верховный главнокомандующий, винтовка автоматическая, винтовка с автоматическим прицелом, война гражданская, война отечественная, война позиционная, война тотальная, дежурный по караулам, дежурный по кухне, дежурный по полку, дежурный по части, командующий войсками, концентрация огня, подготовка артиллерийская, подготовка огневая և այլն:

Բառարանի ծավալը և նպատակները պահանջում էին նաև առավել բառացանկում դնողով դիտարկել հրեզոլիտների հրամաններ, որոնք, սակայն բառարանում տեղ չեն գտել, ինչպես՝

В атаку, вперед! Да здравствует! Заводи! К бою! К игоде! На караул! На ремень! Налезо ровнясь! Наводи! Сожжись! Стой!, Стой, кто идёт! և այլն:

Բառարանում հանդիպում ենք ոչ կարևոր սազմական տեքստների, նույնիսկ սազմական գործին շփոթարեղ կամ մասամբ վերաբերող բա-

ռեր և բառակապակցություններ, ինչպես, որինակ՝ акустика, безграмотность, безрельсовая дорога, бесзриный, болото, введение, вероятно, вентилятор, нитрига, цемент, перекрещивание путей железной дороги, электрическая станция, экстренный поезд, ветряная мельница և այլն:

Բառարանում չի մշակված համանունների տարբերակման որևէ համակարգ, այնլի ճիշտ՝ ընդհանրապես դրանք չեն տարբերակված: Եստ ղեպերում չեն տարբերակված նաև բառերի տարբեր իմաստները: Դրանք թվաշնաններով նստակորեն չեն ասանդացված, որի հետևանքով բնթերցողի համար դժվարանում է ինչպես համահիշելի, այնպես էլ համանուն բառերի իրարից տարբերելը: Որինակ՝ дисциплина—դիցիպլինա, կարգապահություն, դիցիպլին, անարկ, команда—գրասխումբ, խումբ, հրաման, магэзия—պահեստարան, մթերանոց, մազազին, масса—մասա, բազմություն, դանդաղ, мпр—խաղաղություն, հարտություն, обход—ըրում, պտույտ, քրաղայություն, շրանցում, բիկուներ անդելը, կողքով անցնելը, орудия—գործիք, հրանոթ, քուստոթ, охотник—սորսող, որվան, ցանկացող, очко—ակ, ծաթ, աչկո, прием—ընդունում, ձև, եղանակ, пункт—կետ, կայան, տեղ, վայր, расчёт—հաշիվ, հարկարկ, անձնակազմ:

Բառարանի հեղինակները չեն կարողացել խուսափել նախորդ բառարանի վերաբնություններից և վրդայակներից, հազիվ ասնելով անշուշտ սազմական տեքստներարանության մեջ կատարված որոշակի փոփոխությունները, ինչպես նաև տեքստներարանության զարգացման միասունները: Հեղինակների կողմից Արեղյանի բառարանի հաշվական մասի, հայ սազմական տեքստներարանության մեջ կատարված որոշ փոփոխությունները և շրտկումները իրականում սկզբունքային կամ էական արժեք չունեն, որովհետև նրանք, թա երևույթին չեն կարողացել որոշակի շափակները գրանել այդ մասնակաշարանում հայտ լեզվի զարգացման ոգուն հոսուակ կենսունակ ու առաջադիմական և լեզվից զուրս մղված խորք ու անհարատա տարրերի միջև: Եստ ղեպերում հայկական բառացանկի փոփոխությունները կատարվել են Մ. Արեղյանի բառարանի համապատասխան բանձի՝ հայերեն համահիշելի կոնստուման միջոցով, որ կրկնմ աղբարացրել է իրեն հայ սազմական տեքստներարանության կարգավորման և մեթոդականացման անսակաթից:

Ի տարբերություն Մ. Արեղյանի սազմական բառարանի, «Ռուս-հայերեն սազմական համառոտ բառարանում», սակայն նկատվում է օտար բառերի գործածության այնլի մեծ հակում, նույնիսկ այն դեպքում, երբ

նրանց հայերեն համազորները լեզվում տարածված և գործածական են եղել:

Այսպես օրինակ՝

аэропорт—աերոպորտ, օդանավակայան, օդակայան, БОРТ—բորտ, կող, եզր, вздох—ամենընթաց, վիզզիկնոց, взятие... штурмом—ատում... շտուրմով, выдержать... штурм—դիմանալ... շտուրմին, вышка—վիշու, գիտանոց, դիտան, гауптвахта—հատուցման սենյակ, կայանատուն, гидропульт—հիդրոպուլտ, քրտացան, հեղուկացան, ГИЛЬЗА—գիլզա, պարկուճ, депеша—դիպեճ, հեռագիր, ԸՆԿԱԳՈՐԴ, ДИСИПЛИНА—գլխավորված, կարգապահություն, ЗЕНИТЧИК—զենիթավոր, գեներալիզ, комбриг—կոմբրիգ, բրիգադի հրամանատար, բրիգորդ, КОМДИВ—կոմիճիվ, գլխավոր հրամանատար, КОМЕНДИАНТ—պարետ, կենտրոն, комкор—կոմկոր, կորպուսի հրամանատար, лагерь—ճամբար, լաբեր, բանակ, лафет—հրետանային, լաֆետ, МОТОР—մոտոր, շափճիչ, моторист—մոտորիստ, մոտորավար, наряд—կարգում, սեփականություն, վերակարգ, կարգազրկ, նարյաթ, пилот—պիլոտ, օդաչու, пистон—պիստոն, հրապարակ, покрывка—ձածկոց, խուփ, պոկրիշկա, пропеллер, вент—պրոպելլեր, պատուակ, рикочет—րիկոշետ, սաստուտուն, сапер—սապյոր, сирена—սիրենա, тачанка—տաչանկա, փնդաքրտանայակ, телескоп—տելեակոպ, հեռագիտակ, траверс—տրավերս, միջաթումբ, траншея—տրանշեյ, խրամ, указ—հրամանագիր, օկագ, фонарь—լուսարներ, ֆանար, фураж—ֆուրաժ, կեր, шкала—շկալա, սանդղակ, ցուցնակ, шофер—շոֆեր, штурмовик—գրոհային, գրոհորդ, շտուրմովիկ, шебень—թիճ, շիրին, эккиаж—էկիպաժ, կատր, նավակազմ, օդանավակազմ, эсминец—էսմինց (էկիպորային ակնանակիք) և այլն:

Նշված և այլ բերություններով հանդերձ «Ռուս հայերեն ուղղմական համառուս բարարներ», այնուամենայնիվ, պատմական որոշ դեր կատարել է հայերեն ուղղմական տերմինաբանության զարգացման գործում:

Շայ ուղղմական տերմինաբանությունը հիմնականում մշակվել և որոշ չափով կարգավորվել է հատկապես ռուս-հայերեն ուղղմական բարարների շնորհիվ: Չնայած այդ բնագավառի տերմինաբանության մեջ կյանքի բեկորանքով կատարված պարբերական փոփոխություններին՝ Մ. Արքեպիսի բարարներ երկար ժամանակ շարունակում էլ մնալ հայերեն ուղղմական տերմինների հիմնական աղբյուրը, առանց իր նշանակությունը կորցնելու: Նույնիսկ Հայրենական պատերազմի տարիներին, 268

երբ հասկանալի պատճառներով մեծացավ ուղղմական տերմինները և բարերի գործածության հանահականությունը:

Քնն աուս-հայերեն ուղղմական բարարանների շնորհիվ մշակված հայերեն տերմինաբանությունը հիմնականում բավարարում է այդ բնագավառի պահանջները, սակայն Հայրենական պատերազմի տարիներին մաքի եղավ զբաղվելու ուղղմական տերմինաբանության հարցերով: Ռազմափոխություններ էին առաջացրել ուղղմական տերմինաբանությունները, որոնք համար կենսական անհրաժեշտություն էին դարձել անհրաժեշտությունները, որոնք համար կենսական անհրաժեշտություն էին դարձել անհրաժեշտությունները յուրացնելու հարցը: Մյուս կողմից, հայերենում սակայն ուղղմական տերմինների ինտենսիվ գործածությունը անընդհատ ընդարձակվել էր: Այդ ժամանակ, միաժամանակ, շնորհակալ գործը կատարվում էր հիմնականում մասնաշաղկապի կողմից:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայերեն ուղղմական տերմինների համակարգում կատարված տեղաշարժերը, որոնք արտացոլվել են հիշյալ ժամանակաշրջանի մամուլի էջերում: Այդ հետաքրքրական հարցերի ընտելությունը առանձին ուսումնասիրության նյութ է և մեր նպատակից դուրս: Այդ շրջանի բազմաթիվ նորաստեղծ տերմիններից մենք հատկապես կանց ենք անում արդեն քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերած հայերեն ուղղմական տերմինների վրա:

Պատերազմական շրջանի այլ մամուլը, փաստորեն, ստանձնել էր հայերեն ուղղմական տերմինաբանության հետագա մշակման, հղիման, միջբերակցման և կարգավորման աշխատանքները, եվ պատահական չէ, որ 1943 թ. Տերմինաբանական կոմիտեն իր միակնից նիստում հաստատել է հանձնարարել է հետագա գործածման «Մոլոտովային» Հայաստան» թերթի որդեգրած 60 ուղղմական տերմին և տերմինակազմչությունը²⁷:

Դրանք են՝ ակնանենտ, ակնանձիգ, ակնառք, առաջակալ, ավառամատավոր, արդելիլ ռեկատ, բնագիծ, գետանց, դիպակոտություն, գի-

27 Ս. Ազգաբյան, Մոլոտովյան Տերմինաբանական կոմիտեի հարցումներ, Եր. 1945, էջ 52—54:

պում, գիսանցք, զորամիկուսք, զորասյուն, զրահաձուր, Սիանցել, թիկնակել, ինքնազնաց, ինքնաշարժ, խորատուչ, կանոնավոր (զորք), կամբինացված, կործանվել, կրակահերթ, կրակամարտ, հակազործել, հեռահաղթյուն, հիդրոօրենաթիւն, մատուց, մարտակարգ, մեքենայացված, մոտոցացված, մոտոցուղ, ներխուժել, շարասյուն, շրջանցել, պատժել ջոկատ, վայրասյաց, վարժվածություն, տարանել, տեղակայվել, փակուցային կրակ, փոխհրածություն:

Հետպատերազմյան շրջանում սկզբնորային տեղաշարժեր կատարվեցին ապումական տերմինաբանության ընդհանուր համակարգի մեջ: Դրա հիմնական պատճառները, նախ, պատերազմի մտքած ճշտումներն էին, և, ապա՝ հետպատերազմյան շրջանում գիտության և տեխնիկայի բուն զարգացման շնորհիվ կայունում, սաղմնական արդյունաբերության մեջ և սաղմնական գործում կատարված որակական փոփոխությունները: Բավական է նշել, որ պատերազմի վերջին շրջանում և հատկապես հետպատերազմյան տարիներին ձիու և հեծելազորի հետ կապված բոլոր հասկացությունները և դրանց համապատասխան տերմինները ու տերմինային կապակցությունները զուտ մզվեցին սաղմնական տերմինաբանության համակարգից: 70-ական թվականներին հրատարակված²⁵ առևերև յթիվովյան սաղմնական բառարանում ձիուն և հեծելազորին վերաբերող ոչ մի տերմին չի մտել: Թաղմական գործից զուր մնացած նման կարգի շատ տերմինների փոխարեն սաղմնական տերմինաբանությունը հարստացել է հարյուրավոր նոր տերմիններով, բառերով և տերմինային կապակցություններով, որոնք արտահայտում են սաղմնական գործի արդի մակարդակին համապատասխանող հասկացություններ և քմբնումներ: Թաղմական գործում կատարված տեղաշարժերի մասին որոշ զաղափար տալու համար բերում ենք սաղմնական բառերի, տերմինների և տերմինային կապակցությունների օրինակներ, որոնք տեղմինաբանության մեջ մուտք են գործել հետպատերազմյան շրջանում²⁶:

ա) Տերմիններ և բառեր՝

Автомат, альфа луч, альфа-излучение, альфа-частица, антибиотик, антиракета, бета-активность, бета-лучи, бета-частица, вертолет, гамма-активность, гамма-лучи, доззучуковая, дозиметр, индикатор, индикация, сверхзвуковой, конструктор, контейнер, координатор, космодром, космонавт, космонавтика, лётчик-космо-

навт, лазер, мегатонна, мотопехота, мотострелковый, напад, нитроглицерин, интропорох, нитроцеллюлоза, орбита, пеленг, пеленгатор, пеленгование, пистолет-пулемёт, пламегаситель, пламеотражатель, плащ-накидка, плащ-палатка, противоракета, радиация, радиоактивность, радиовысотометр, радиолокатор, радиолокация, радиолуч, радиомаскировка, радиомыяк, радиомолчалие, радиообмен, радиопеленг, радиопеленгатор, радиоперехват, радиопротиводействе, радиорелейный, радиотелетайп, ракета, реактор, самолквидатор, самонаведение, снайфандр, стандартзация, тренажёр, тринитроголуод, фотодонесение, фотопулемет, шлемофон, шумопеленгатор, электроника և այլն:

բ) Տերմինային կապակցություններ՝

реактивная авиация, радиолокационная антенна, космический металлический аппарат, атомная артиллерия, реактивная артиллерия, баллистический снаряд, ядерный барьер, радиорелейный батальон, ракетная батарея, реактивная батарея, атомная бомба, бихтерологическая бомба, водородная бомба, термоядерная бомба, радиоактивное вещество, атомный взрыв, ядерный взрыв, ядерная ракета, ядерная война, ракетные войска, ракетные войска стратегического назначения, ракетное вооружение, выделение радиоактивных осадков, лазерный дальномер, радиолокационный дальномер, дальность радиолокационного обнаружения, атомный двигатель, жидкостный ракетный двигатель, ракетный двигатель, реактивный двигатель, ядерный двигатель, ракетный дивизион, бактериальное заражение, радиоактивное заражение, ядерный заряд, радиоактивное измерение և այլն:

Թուսական սաղմնական տերմինաբանության մեջ հետպատերազմյան վերջին տասնամյակներում կատարված տեղաշարժերը, բնականաբար իրենց ներգործություն են սեղեցել նաև հայերեն սաղմնական տերմինաբանության վրա:

Հայերենում հիմնականում կազմվել և գործածության մեջ են մտել սուսական այլ նոր տերմինների համարժեքները, որոնք միայն մասամբ են տեղ գտել, ուսու-հայերեն թարգմանական բառարաններում²⁹, իհար-

²⁵ «Семитязычный военный словарь», М., 1971.

²⁶ Տվյալները բերվում են ըստ նշված բառարանի:

²⁹ Հայերեն սաղմնական բառարաններում տեղ չգտած սաղմնական սուսական նոր տերմինների և տերմինային կապակցությունների հայերեն համարժեքները հաճախում կամ ներքեր կազմվելու աշխատանքները կատարվում են մեր նշված:

կն այն ծավալով, որ թույլ էն տալիս այդ տիպի աշխատանքների բնույթն ու նպատակները:

Հայերեն ռազմական այդ նոր տերմիններն ու տերմինակապակցությունները կազմվել են նույն սկզբունքներով և կանոններով, ինչպես որ նախկին տերմինները: Գրանք հիմնականում ուսուցանում տերմինների հայերեն թարգմանություններն են: Գրանք մեզ կան նաև ուսուցիչի միջոցով կատարված փոխառություններ, որոնց թիվը այնքան էլ մեծ չէ: Ռուսական տերմինների հայերեն թարգմանությունների մի զգալի մասը պատճենումներ և կիսապատճենումներ են:

Մեր ձեռքի տակ գտնվող Հայերեն ռազմական նոր տերմիններն ու տերմինակապակցությունները կարելի է բաժանել չորս խմբի՝ ուսուցանող ռազմական տերմինների իմաստների հայերեն թարգմանություններ, կատարվածքային պատճենումներ, կիսապատճենումներ և փոխառություններ:

ա) Ռուսերեն ռազմական նոր տերմինների իմաստների թարգմանությամբ կազմված հայերեն համազորներ.

Հրթիռային հրետանի—(ракетная артиллерия), հրթիռային մարտիկ—(ракетная батарея), հրթիռային զորքեր—(ракетные войска), հրթիռային սպառազինություն—(ракетное вооружение), ճառագայլային հիվանդություն—(лучевая болезнь), մանրէաբանական ուժեր—(бактериологическая бомба), ջրածնային ուժեր—(водородная бомба), միջուկային ուժեր—(ядерная бомба), ջերմամիջուկային ուժեր—(термоядерная бомба) և այլն:

բ) Ռուսերեն ռազմական նոր տերմինների հայերեն պատճենումներ.

Հակահրթիռ (антиракета), սպառաժիռ (вертолет), գրահաժափանցիչություն (бронепробиваемость), պայթածարար (взрывпакет), գազաազդանշանիչ (газосигнализатор), սպակողմորոշում (дезорientация), նախահետախուզություն (доразведка), տիեզերակայան (космодром), տիեզերազնայն (космонавт), տիեզերագնացություն (космонавтика), միջմայրցամաքային (межконтинентальный), հրթիռախափ (ракета-приманка), գերաձայնային ինքնաթիռ (сверхзвуковой самолет), ինքնաթիռ-ափ (самолетснаряд), ինքնաթիռ-թիրախ (самолет-мишень) և այլն:

գ) կիսապատճենումներ.

Բարոսցիկ (барокамера), բենզինատար (бензиновоз), գրահակատեր (бронекатер), գրահարանսպորտոր (бронетранспортер),

ռադիոակտիվ նյութ (радиоактивное вещество), կորդինատաչափ (координатометр), ական-զետոնատոր (мина-детонатор), նիտրովառոզ (нитропорох), ռադիոհեռուստակառավարում (радиотелеуправление), ինքնաթիռ-ամֆիբիա (самолет-амфибия), ֆոտոզնայիցի (фотопулемет), ֆոտոհետախուզություն (фоторазведка) և այլն:

դ) Ռուսերենի միջոցով կատարված փոխառություններ.

Հիդրոլոկատոր (гидролокатор), հիդրոլոկացիա (гидролокация), զիզինֆորմացիա (дезинформация), ինդիկատոր (индикатор), ինդիկացիոն (индикация), լազեր (лазер), մեգատոննա (мегатонна), նապալմ (напалм), պելենդ (пеленг), պելենդատոր (пеленгатор), ասզիոպելենդ (радиопеленг), ռադիոլոկատոր (радиолокатор), ռադիոլոկացիա (радиолокация), ռադիոպիլոնդատոր (радиопеленгатор), սկաֆանդր (скафандр), տրենաժեր (тренажер), էլեկտրոնիկա (электроника) և այլն:

Հայերեն ռազմական տերմինարանության պատմության համառոտ ակնարկը ցույց է տալիս հետևյալը.

ա) Գրաբարայն և հետագա շրջաններում չի եղել հատուկ ծրագրով մշակված և բառիս բուն իմաստով համակարգման ենթարկված հայերեն ռազմական տերմինարանություն: Հայոց լեզվի բառային կազմում եղել են ժամանակի պահանջներին խիստ համապատասխան ոչ մեծամիջոց բառեր ու կաշուն կապակցություններ, որոնք արտահայտել են ժամանակի ռազմական որոշ հասկացություններ:

բ) Գիտական առումով հայերեն ռազմական տերմինարանության ստեղծման մշակման և կարգավորման հիմնական աշխատանքներն սկսվում և տարվում են սովետական իշխանության տարիներին՝ 20-ական թվականներից սկսած: Հայերեն ռազմական տերմինարանությունն ամփոփված է հիմնականում Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանում», մասամբ նաև «Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարանում»: Մեծ է հատկապես Մ. Արեղյանի ռազմական բառարանի դերն ու պատմական նշանակությունը:

գ) Հայերեն ռազմական տերմինարանության ստեղծման և մշակման գործում ուղեցույց լեզվի դեր է կատարում ուսուց լեզուն: Հայերեն ռազմական տերմինարանությունը կազմվել և կազմվում է ուսուցական ռազմական տերմինարանական բառացանկի հիման վրա: Հայերեն տերմինները կազմվում են զերբազանցապես ուսուցիչներն ու ճանրված իմաստների թարգմանության կամ պատճենման միջոցով: Սովետական

շրջանի ռազմական բաժնի փոխառույթունները նույնպես կատարվել են ռուսերենից և ռուսերենի միջոցով:

դ) Պատերազմի և Հետպատերազմյան տարիներին ռազմական գործի Հետագա զարգացման կապակցությամբ կյանքը որոշակի շտկումներ և ճշգրտումներ է մտցրել Հայերեն ռազմական տերմինների գործածության և ռազմական տերմինաբանական համակարգի մեջ:

ե) Ռուս-Հայերեն ռազմական բառարանները իրենց կատարած պատմական խոշոր դերով պարզապես ինչպես տերմինալին ջրանկերի, այնպես էլ Հայերեն տերմինների գործածության մեջ կատարված փոփոխությունների և ընդհանրապես Հայերեն ռազմական տերմինաբանության համակարգի միջոցինակացման և կարգավորման կապակցությամբ այլևս չեն կարող լիովին բավարարել արդի պահանջները: Հայերեն ռազմական նոր բառարանի կազմության պահանջն այժմ օրակարգի հարց է դարձել:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շրջանում և հատկապես վերջին տասնամյակներում ռազմական գործում տեղի ունեցած խոշոր տեղաշարժերի հետևանքով հայերեն ռազմական տերմինաբանության համակարգում զգալի փոփոխություններ են կատարվել:

Առաջին հերթին համալրվել և փոփոխություն են կրել տերմինալին բոլոր ենթահամակարգերը և տերմինների շերտերը: Այսպես, պատմա-ալմանդական մոտավորապես 20 հազար տերմինից ժամանակակից ռազմական տերմինաբանության մեջ կայուն արժեք են ձեռք բերել 8—9 հազարը:

Ռուսական ռազմական տերմինների վերջին բառարանը³¹, որ լույս է տեսել 1971 թ. Մոսկվայում, պարունակում է շուրջ 8 հազար տերմին և տերմինալին կապակցություն: Ռազմական արդյունաբերության բուն զարգացումը՝ կապված նորադուրյն տեխնիկայի և ընդհանրապես դիտության զարգացման հետ ոչ միայն իր հետ բերում է հարյուրավոր, անգամ հազարավոր նորադուրյն տերմիններ, այլև գործածությունից դուրս է բերում բազմաթիվ հնացած տերմիններ, չանդեցնում տերմինաբանության հետագա մշակմանը և միջոցինակացմանը: Կարելի է ասել, որ ժամանակ-

կակից տերմինաբանական համակարգից ոչ միայն ամբողջապես դուրս են եկել ռազմական տերմինների ստանձին ենթահամակարգեր, այլև բոլոր ենթահամակարգերը այնքան փոփոխություն են ենթարկվել թե՛ քանակապես և թե՛ որակապես, որ փաստորեն ստեղծվել է ռազմական տերմինների նոր համակարգ: Ժամանակակից ռազմական բառարաններից հանդիլ են այն տերմինները, որոնք կապված են ռազմական շարժում հնացած և իրենց դարն ապրած այնպիսի տեսակների հետ, ինչպես՝ հեծելազորը և հեծելազորային ծառայությունը, որոնք միայն պատմական իրողություն են դարձել:

Ահավասիկ, ռազմական գործին շտեղծող կամ մասամբ առնչվող մի շարք տերմիններ, տերմինալին կապակցություններ և բառեր, որոնք դուրս են մնացել ժամանակակից ռազմական տերմինաբանության համակարգից, օրինակ՝ կանխույր, կանխավհար, կանխադրամ, կանխանաչիվ, կանխուրել, արկամախնդրություն, բախտախեղություն, արկամախնդիր, բախտախնդիր, գործակալ, դիվանդիտական գործակալ, եկարպային գործակալ, ոստիկանական գործակալ, գործակալություն, հուզարկու, հուզարկություն, վարելվար, ագետ, քաղաքացիական վարչություն, հասցե, հասցեատեր, հասցեմատյան, հասցեագրել, ագրեստ, կտավաճար, կարնատես, սպանդանոց, կոզ, կոզի, բազկարան (մտով կամ առանց մտի), կոշիկ, տակառ, տակառակ, գերան, հուն, կարոնք (գետի), արդալով փաշ, անդալալաթիկ, տարբա, ամանոց, վարաիկ, բլուր, բլրակ, դար, շեղ ը իսլա, տանիկ ը աղալալար, մուզգին, վալալոց, մուզգնություն, վալալալություն, կոսիին, րալոց ը գրություն, խազմ, տասատակ և այլն:

Իրենք նաև ռազմական գործում արշեն հնացած և գործածությունից դուրս եկած հակացություններ արտահայտող տերմիններ և տերմինալին կապակցություններ. դժոխային մեհենա, ռազմա-իրավաբանական ակադեմիա, ակադեմիան, ոսկալո, քիլ (ձիու), արագ քիլ, աշխույժ քիլ, ձիատար, ձիատարհանոց, գառել, քամարեղ, քաստին, նոպալից քաստին, բերմ, պատոց, իկիկորգային պատարայոց, իկիկորգային կաշվոց, իկիկորգային փաղ, բրիգադ, գումակամոց, տապանակ, ձիու ծածկոց, հեծելական վնակա, հեծելապահակ, ձիավոր, հեծելազոր, թերևազեն հեծելազոր, ծանր հեծելազոր, հեծելակ, հեծելազեն, հեծելակի քրացան, հեծյալ, հեծելական բեռնակա, հեծյալ, հեծելական դիվիզիա, հեծելածի, հեծելազորի պետ, հեծելապետ, հեծելազուն, հեծելական քամր, հեծելաքամր, հեծյալ, հեծելական մաս, հեծելական զվարց, հեծելազարտ, ձիավոր, կամրի բանակայինի գր-

31 Семязычный военный словарь, М., 1971 г.

հայկ, կամբարդապոր, կամբարդոշ բանակ, կամբարդոշ զունց, կամբիր բանակ, կամբիր պանանորդ, սուր, Երկայն սուր, կարն սուր, բուր, կն բուր, քրավար, քրի պառայան, քրավար շոկ, քրի հարված, քրավոր հնձկլավաչու և այլն³²:

Ժամանակակից ռազմական տերմինաբանությունն իր մեջ մտնում է միայն ռազմական գործի, ռազմական տեխնիկայի արդի պատեղները բավարարող հասկացությունների անվանումները, այդ հասկացություններն արտահայտող տերմինները, տերմինային կապակցություններն ու բառերը:

Այդ հասկացություններն առաջին հերթին, բնորոշում են դիտատեխնիկական հեղաշրջման արդի մակարդակը, դիտության և տեխնիկայի վերջին նվաճումների վրա խարսխված արդի ռազմական գործը, ռազմական դիտությունը ու տեխնիկան՝ օժտված մերևաշայջման և ավտոմատացման ամենանորագույն միջոցներով, ռազդիոյի և էլեկտրոնիկայի սարքերով, համակարգերով և այլն:

Ժամանակակից ռազմական տերմինաբանության համակարգի մեջ արդեն հիմնավորապես մտար են գործել ֆիզիկայի, մեխանիկայի, մաթեմատիկայի, կիրենոնտիկայի, էլեկտրոնիկայի տարրեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ հասկացություններ և դրանք արտահայտող տերմիններ ու տերմինային կապակցություններ: Հիշյալ տերմինների և տերմինային կապակցությունների մտադր փաստորեն սրակական փոփոխության է ենթարկել ժամանակակից ռազմական տերմինաբանական դրեխն ողջ համակարգը, հետևաբար նաև առանձին ենթահամակարգերը և ռազմական տերմինների տարրեր շերտերը:

Միայն վերջին տասնամյակներին առաջ եկած նոր և նորագույն հասկացությունների հետևանքով հայերեն ռազմական տերմինաբանության մեջ մտար են գործել ռազմական գործին, դիտությանը և տեխնիկային վերաբերող հարյուրավոր նոր տերմիններ և տերմինային կապակցություններ, որոնց մեծ մասը դեռևս բառարանագրական մշակման չի ենթարկվել:

Վերջիններս բնույթի մասին դատարար տալու նպատակով նպատակահարմար ենք զանազան բերել դրանց մի քանի ենթաշերտերը: Այդ տերմինները հիմնականում վերաբերում են հրթիռային տեխնիկային, ժամանակակից ավիացիային, ռազմածովային նավատորմին, հարձակողական և պաշտպանական արդի համակարգերին, միջուկային և ջեր-

մամիջուկային զենքին և դրանց հետ կապված ֆիզիկական և քիմիական երևույթներին, զենքի նորագույն տեսակներին և այլն³³:

1. Խուսմբերի, կանգնեցր նոր տեսակներ, պատերազմի նոր ձևեր:

Առումային ռումբ, ջրածնային ռումբ, ջերմամիջուկային ռումբ, միջուկային ռումբ, խաբային ռումբ, լուսավորող ռումբ, մանրէարանական ռումբ, լոկալ (տեղային) պատերազմ, ատոմային պատերազմ, ջերմամիջուկային պատերազմ, մանրէարանական պատերազմ, գորթ պատերազմ, ջրածնային զենք, տիեզերական զենք, ջերմամիջուկային զենք, մանրէարանական զենք, դանդաղեցված գործողության ական, անբարձրային գործողության ական, ձգովի գործողության ական, հրկիզող ական, բերդային ական, լողացող ական, ստորջրյա ական, հակասուզանավակային ական, հակահետևակային ական, կառավարվող ական, ակամբարայող, ական-անակնկալ, լուսածրային արկ, միջուկային արկ:

2. Հրիտային միջոցներ, զենքեր:

Հակահրիտ, հրիտային զորհեր, հրիտային մարտեղ, հրիտային շարժիչ, հրիտային նավ, հրիտահրեանային հետախուզություն, մատակարար գործողության հրիտ, հետավար գործողության հրիտ, օդային մարտի հրիտ, «օդ-օդ» կարգի հրիտ, «օդ-նավ» կարգի հրիտ, «երկիր-օդ» կարգի հրիտ, «երկիր-երկիր» կարգի հրիտ, միջին հետախուզության հրիտ, ինքնանշանտու համակարգով հրիտ, միջուկային մարտանավ հրիտ, քավար հրիտ, բազմաստիճակ հրիտ, հեղուկ վառելիքով հրիտ, կարծր վառելիքով հրիտ, կոդ հրիտ, կառավարվող հրիտ, խայծ-հրիտ:

3. Ինքնաթիռների և նավերի նոր տեսակներ, ավիացիային, ռազմական նավառորմիղին վերաբերող նոր տերմիններ և տերմինային կապակցություններ:

Ուղղանցյալ բաշիքի և վայրէջքի ինքնաթիռ, ճշմատու ինքնաթիռ, անօդաչու ինքնաթիռ, ուղեծրային ինքնաթիռ, պարեկային ինքնաթիռ, օդաչվավար ինքնաթիռ, հրիտային ինքնաթիռ, հակասուզանավակային ինքնաթիռ, զերծայնային ինքնաթիռ, լցավորող ինքնաթիռ, ճշտող ինքնաթիռ, ինքնաթիռ-քիթախ, հետախույզ ինքնաթիռ, հրիտակիր ինքնաթիռ, ինքնաթիռ-արկ, ինքնաթիռ-նպատակ, վերջահավ, հետևակցանետային նավ, հակասուզանավակային նավ, հրիտային նավ, տանկադեանտային նավ:

32 Մ. Աբեղյան, «Թուս-հայերեն ռազմական բառարան»:

33 Հայերեն տերմիններ ու տերմինային կապակցությունները կազմել ենք նշված յոթերկույան բառարանի հիման վրա:

մինչքանուիջուր արդի փորում կարելի է բաժանել պատմավանդակահան³⁵ և ժամանակակից (արդիական) տերմինաբանության³⁶:

Հայերեն պատմավանդակային տերմինաբանական ընդհանուր համակարգի ենթահամակարգերը ե' քանակապես, ե' որակապես տարբերվում են ժամանակակից տերմինաբանության ենթահամակարգերից: Այն կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական ենթահամակարգերի՝ հիմք բեղունելով զորքերի տեսակները նախապատերազմյան, մասամբ էլ՝ պատերազմի շրջանում:

1. Հետևակազորային տերմինների ենթահամակարգ: Այս ենթահամակարգին պատկանում են այն պարզ ու բարդ տերմինները, որոնք վերաբերում են հետևակին, հետևակային զորքերի զենքի տեսակներին, ուսման հանգիստներին, հրամանատարներին, շարքային, կրտսեր, միջին և բարձր հրամանատարական կազմին և այլն: Օրինակ՝ հետևազոր, հետևակ, հետևակի գրեհ, հետևակային դիվիզիա, նրաձգային դիվիզիա, հետևակային միավոր, հետևակային նրաձոր, հետևակային զուգը, հետևակային զորամաս, ձեռնամուր, ձեռնանոակ և այլն:

2. Հեծյալազորային տերմինների ենթահամակարգ: Այս ենթահամակարգին պատկանում են հեծյալազորին, նրա անձնակազմին, զենքի տեսակներին, հեծյալազորի հետ կապված դանազան ծառայություններին վերաբերող պարզ և բարդ (բազադրյալ) տերմինները: Օրինակ՝ հեծյալազոր, հեծյալական դիվիզիոն, հեծյալազորի պետ, հեծյալազոր, այրուծի, բանակային այրուծի, զուգական այրուծի, հեծյալ չոկատ, հեծյալ կարգ, հեծյալ զորամաս և այլն:

3. Հրետանազորային տերմինների ենթահամակարգ: Այս ենթահամակարգին պատկանում են հրետանուն, հրետանային զորքին, հրետանու տեսակներին, հրետանային ծառայության վերաբերող պարզ և բազադրյալ (բառակապակցական) տերմինները: Օրինակ՝ հրետանի, ծովակային հրետանի, հաուրիցային հրետանի, լեռնային հրետանի, հետահր հրետանի, քերի հրետանի, պաշտպանական հրետանի, հատուկ նշանակարյան հրետանի, դաշտային հրետանի, զնդի հրետանի, ծանր հրետանի, պանետի հրետանի և այլն:

4. Օդազորային տերմինների ենթահամակարգ: Այս ենթահամակարգի մեջ են մտնում օդային ուժերին պատկանող այն պարզ և բազադրյալ

այս տերմինները, որոնք վերաբերում են ուղղման օդային նավատորմին, նրա անձնակազմին, սպասարկիտվյալը և այլն: Օրինակ՝ ավիացիա, ինճեաքիա, ուրալիք ինճեաքիա, կործանիչ ինճեաքիա, օդանավակայան, ուղղման օդանավակայան, ժամանակավոր օդանավակայան, քաղաքացիական օդանավակայան, պանետի օդանավակայան, հիմնական օդանավակայան, առաջադան օդանավակայան, դաշտային օդանավակայան, քշեմու ինճեաքիա, ռադիոպկացիոն զեմֆի ինճեաքիա, կապի ինճեաքիա, անօդաչու ինճեաքիա, ռազմատրանսպորտային ինճեաքիա, քաղաքացիական ինճեաքիա, ուղեծափի ինճեաքիա, պարետային ինճեաքիա, հետախուզական ինճեաքիա, երթուղային ինճեաքիա, ռեակտիվ ինճեաքիա, զերմայնային ինճեաքիա, տրանսպորտային ինճեաքիա, ուսումնամարտական ինճեաքիա, ուսումնամարզական ինճեաքիա, ավիացիա, հատուկ նշանակման ավիացիա, ավիակիր ավիացիա, քաղային ավիացիա, մարտական ավիացիա, ուրակոծիչ ավիացիա, ռազմական ավիացիա, ռազմատրանսպորտային ավիացիա, զորային ավիացիա, օժանդակ ավիացիա, քաղաքացիական ավիացիա, կործանիչ ավիացիա, հետախուզական ավիացիա, ռեակտիվ ավիացիա, ավիակապան ավիացիա, տուրյեպակիր ավիացիա, տրանսպորտային ավիացիա, ռազմահետախուզային ավիացիա, զոնային ավիացիա:

5. Ծովագորային տերմինների ենթահամակարգ: Այս ենթահամակարգին են պատկանում ծովային նավատորմի պատկանող այն պարզ և բազադրյալ տերմինները, որոնք վերաբերում են ռազմածովային նավատորմին, նրա անձնակազմին, սպասարկիտվյալը և այլն: Օրինակ՝ նավատորմ, ռազմածովային նավատորմ, քաղաքացիական նավատորմ, արտըրջա նավատորմ, ռազմական նավատորմ, դրահակիր նավատորմ, ծովամարտ, նավակ, հերթապահ նավակ, զետանտային նավակ, հրթիռային նավակ, փրկիչ նավակ, պահպանական նավակ, արտելեզային նավակ, նավ, վերըրջա նավ, սուզանավ, հակառակակային նավ, հետախուզային նավ, հրթիռային նավ, տանկազգաստային նավ, դրոշակակիր նավ:

6. Տանկային զորների, սակավորների, կապի և այլ ծառայությունների վերաբերող տերմինների ենթահամակարգ: Որպես ուղղման տերմինների առանձին ենթահամակարգեր կարելի է առանձնացնել տանկային զորքերի, սակավորների, կապի, քիմիական և այլ ծառայությունների վերաբերող բոլոր պարզ և բազադրյալ տերմինները: ինչպես՝ սակավոր, սակավոր վաշտ, սակավոր զորամաս, սակավոր զորամաս,

35 Պատմավանդակային տերմինաբանության համար սկզբնաղբյուր է ծառայել Ա. Աբխյանի նշված բառարանը:

36 Ժամանակակից ռազմական նշաններ տերմինաբանության ավելիները կազմվել են յոթնեկույն քառասուն հիման վրա:

ասիւրաճոր գումարտակ, սակրաճոր գորհեր, կապի պետ, կապի վաշտ, իրմիակն հարձակում, իրմիակն պաշտպանություն և այլն:

Պատմաագական դասերն ուսումնական տերմինաբանության ընդհանուր համակարգի մեջ են մտնում նաև տերմինների այլ ենթահամակարգեր և ուսումնական գործում գործածական քանոթի շեմեր:

Այստեղ պետք է հատկապես առանձնացնել գիտություն տարրեր բնագավառներին: Վերաբերող այն տերմինները և տերմինների շարքերը, որոնք ուսումնական տերմինաբանության բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Այդ կարգի տերմինները հիմնականում պատկանում են մասնատարիկային, ֆիզիկային, միմային, բժշկության, իրադարձական, քաղաքական, տնտեսագիտական տերմինաբանական համակարգերին, բայց անհրաժեշտաբար մտաք են դրածել նաև ուսումնական դրածի մեջ:

Յրինակ՝ կանխույք, կանխավճար, կանխադրամ, կանխանաշիվ, անկցում, հունճաշարկական գումար, կպանք, կպանավոր, կպանավորել, կպանառում, ամբխտիա:

Պատմաագական ուսումնական տերմինաբանության համակարգային բնութիւններ ի հայտ է բերում հետևյալ առանձնահատկութունները:

ա) Պատմաագական ուսումնական տերմինների կարեօք առանձնահատկութունն այն է, որ դրանց հիմնական դանգվածը արդի փոլում է համապատասխանում է ուսումնական հասկացութունների բովանդակութանը, շնայած այդ բնագավառում կատարված աշխի ընկնող տեղաշարժերին:

բ) Հիշյալ տերմինաբանությունը որոշ կողմերով հակասում է տերմինի ընկնական հասկանիչներին հումանիտների առկայութանը: **Ռազմական տերմինների համակարգում:**

ա) Փոխառյալ և սեփական տերմիններ. անգար, ծածկ (անգար, անգար, անգար, անգար), կարպուս, գորպուս, գորպուս (корпус), բրնձարուս, բանկետ (банкет), բարիկադ, անկալ (баррикада), բերք, պատոց (берма), բրակնաուդ, կոնկաուս (бронгауз), բոնեա, փրին (бонкет).

բ) Սեփական տերմիններ. բանակ, զորաբանակ (армия), մարտաբիրք, մարտապաշար (боеприпасы), մարտունակություն, ուսումնականություն (боепригодность), ձեռնամարտ, բանամարտ, բանամարտություն (рукопашный бой), ուսումնի, զինվոր (воин), զիտանց, զիտարան (вышка сторожевая) և այլն:

Գիտության և տեխնիկայի բուն զարգացման հետ միասին վերջին տասնամյակների ընթացքում բուն զարգացում են ապրում նաև սուղմական տեխնիկան և ուսումնական գործը՝ իրենց հետ բերելով նոր հասկացութուններ ու տերմիններ: Մեծ քանակությամբ նոր տերմիններ մտաք լնդվի մեջ պահանջում է ամենօրյա աշխատանք՝ դրանք հայերեն թարգմանելու և հայերեն համադր տերմիններ անդրելու ուղղությամբ: Կարելի է առանց չափազանցության ասել, որ զրեթի շկա օտարազգի կամ ուսերեն ուսումնական տերմին կամ բառ, որը չունենա հայերենի քառակողմական միջոցներով կազմված համադր: Այդ նորաստեղծ տերմինների որոշ մասը դուրս է մնում լնդվից, իսկ մյուս մասը հաստատուն կերպով մտաք է դրծում ուսումնական տերմինաբանության մեջ: Այս տեսակետից ամենայն շնորհակալությամբ տերմինաբանական «հաստունություն» զարգախոր: Յուրաքանչյուր տերմինաբանություն իր մեջ պարունակում է տարրեր աստիճանի «հաստունության» և դիտական տարրեր արծիք ունեցող տերմիններ: Կան կայուն տերմիններ, որոնք աբցին ընդունված են ու կայունացած տվյալ բնագավառի տերմինաբանության զարգացման որոշակի փուլում: Կան նաև պայմանական տերմիններ, որոնք դեռևս դանգված են զարգացման և ձևավորման պրոցեսում: Իրանք լնդվում հանդես են գալիս որպես տերմին-փոխարինողներ՝ ուսումնական հասկացությունների նշանակումներ. որոնք դեռևս չեն ստացել համընդհանուր ձանաչում կամ էլ չունեն բաղկանաչափ մշրտություն: Այսպես օրինակ՝ ինքնաթիռ տերմինը նախապատերազմյան շրջանում ունեցել է մի քանի հումանիթ՝ սավանակ, օպանակ, սերպակ: Մ. Մերկլյանի քառարանում ԿԱՄՈՒԵՏ⁵⁷ բառը թարգմանված է ասվանակ, իսկ Ա. Ղարիբյանի քառարանում՝ ինքնաթիռ: Յուրաքանչյուր տերմինաբանական համակարգի զարգացման սկերքական շրջանին ընտրող է հումանիտությունը:

Պարտակարգ ուսումնական քառարանները, մամուլը, ամառները լնցում են հումանիտներով, որոնք երեան բերելով լնդվի քառակողմական

57 Ի դեպ, սուներեն ԿԱՄՈՒԵՏ բառը նույնպես ունեցել է օճրուսան իսկ վերջին շրջանում, կապված տեխնիկայի զարգացման հետ: Լայներ հումանիտը՝ Վերջին, սակայն, կարող է վերաբերել նաև նազիրին: Յրինակ՝ серебряный ланнер TV, 154, օոճյալում լայներ նաև, океанский ланнер և այլն:

Հնարավորությունները, հիմք են տալիս հետագա համեմատության, համադրության և ընտրության համար:

Ազգային գրական լեզվի կազմավորման պրոցեսը ուղեկցվում է տերմինների ոճաբանական տարրերակառուցով:

Մեկ հասկացության համար երբեմն հանդիպում են միևնույն տառք տարրեր բառեր և բառակապակցություններ, օտարազգի, սուսերեն և հայերեն հոմանիշներ, որոնք սկզբնական շրջանում, ինչպես ասացինք, «պայմանական» տերմիններ են: Դրանք զեռուս պահպանում են իրենց բոլոր հոմանիշային կապերը և շատ հեշտությամբ փոխարինվում են մեկը մյուսով: Մակաչն աստիճանաբար հաստատվելով տերմինների դերում, կայունանում են, անցնում «կայուն» տերմինների շարքը: Քուլանում և կարվում են նրանց հոմանիշային կապերը, բառ-տերմինները մեկուսանում են լեզվի այլ բառերից (ոչ տերմիններից), մտանում իդեոլոգիական տերմիններին առաջադրվող պահանջներին, այսինքն՝ դանոնում են միջանակ: Հոմանիշությունը տերմինաբանության սահմաններում նույնպիսի բացասական փաստ է, ինչպես և բազիմաստությունը: Ռազմական տերմինաբանական համակարգի զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ իր կազմավորման, զարգացման, հզկման, կարգավորման և միօրինակացման ընթացքում նա աստիճանաբար հրատարվում է հոմանիշությունից, համանունությունից և բազիմաստությունից:

Ռազմական տերմինների աղբյուրները հայերենում երկուսն են՝ լեզվի սեփական հնարավորությունները և փոխառությունները, լեզվի սեփական հնարավորություններ առելով պետք է հասկանալ ընդհանուր զործածական բառերի տերմինացումը և բառակազմական միջոցներով նոր տերմինների ու բառերի կեցտեղը:

ՀԱՏԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՆԱԿԱՌԱՐԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ

Հայերեն ռազմական տերմիններն բառ ծագման՝ բուժանվում են բնիկ և փոխառյալ տերմինների:

1. ԲՆԻԿ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Տերմինների այս խմբի մեջ են մտնում բոլոր այն հայերեն ռազմական տերմինները, որոնք պատկանում են հայերենի զարգացման նախորդ փուլերին կամ կազմված են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններով: Սրանց թվին են պատկանում.

ա) Համաժողովրդական լեզվի տերմինացման ենթարկված բնիկ բառերը և քարաքարյան շրջանի փոխառությունները:

Ցրինակ՝ բանակ, զամառուակ, գանդ, զոհն, մարտ, մարտիկ, պատերազմ, զենք, բշեմար, համաճար, կողմնապահ, բնիկ, կապակ, այրուձի, հեծյալ, սուրհանդակ և այլն:

բ) Հայերենի բառակազմական միջոցներով կազմված տերմիններ և բառեր. ծովակալ, ծովակալություն, հրահատ, զինանոց, կայազոր, օրապահ, օրագախություն, դասալիք և այլն:

Հայերեն ռազմական տերմինաբանության զերակշիռ մասը, հիմնական շահվածքը կազմում են այս կարգի տերմիններն ու բառերը:

II. ՓՈՒՍՈՒՑԱԿ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Տերմինաբանությունը, որը գտնվում է հիմնական բառակազմից դուրս, էլ ավելի դյուրաբափանց է օտարազգի փոխառությունների համար: Դա հասկանալի է, որոշ իմաստով օրինաչափ երևույթ է, որովհետև ներկայումս լեզուները հարստանում են հիմնականում տերմինաբանական և մասնագիտական բառակազմի շաշվին: Մյուս կողմից, տերմինաբանական բառապաշարը կազմում է լեզվի ընդհանուր բառապաշարի զգալի մասը և զարգանալով դանոնում վերջինիս հետագա հարստացման աղբյուր: Հաշված է, որ ժամանակակից յուրաքանչյուր գրական լեզվի նոր բառերի 90 տոկոսը կազմում է գիտական և տեխնիկական տերմինաբանությունը:

Քանի որ տերմինաբանության զարգացումը կապված է գիտության զարգացման հետ, իսկ գիտությունը չի կարող զարգանալ առանց միջազգային լայն կապերի, ուստի և այլ պրոցեսը անխուսափելիորեն իր հետ բերում է փոխառություններ: Առանց շոշափելու օտարազգի տերմինների կարևորության, տարածվածության, գրական կամ քաղաքական ազդեցության հարցերը, պարզապես վերլուծության կենթարկենք ռազմական տերմինաբանության համակարգում եղած փոխառյալ տերմինները:

Օտարազգի տերմինը և օտարազգի բառը լեզվում համարվելով չեն: Օտարազգի բառը իր «մեկուսացածության» և այլազգիության լեզվի այլ բառերից ավելի շատ կոդային հասկություններ ունի և միշտ գիտակցվում է որպես օտար տարր:

Փոխառյալ տերմինն առանձնապես զորեղ է, եթև այն լեզվի բառալիք կազմի մեջ զբաղեցնում է այսպես կոչված «դաստարի տեղը», եթև տերմինաբանական համակարգում պահանջվող հասկացության համար

Համապատասխան սեփական բառ չկու՝ Ինչպես հայտնի է, տերմինների առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք հաճախ դուրս են գալիս մեկ լեզվի սերմնիտրանական համակարգից: Տերմինների միջազգային բնույթը արտալեզվական գործոն է, որը ազդում է նրանց ձևափոխման վրա: Ի տարբերություն բառերի, տերմինները կարող են միասնական լինել գիտության և տեխնիկայի համապատասխան քնազավառում ոչ միայն մի բանի լեզուների համար, այլև միջազգային մասշտաբով: Հմմտ., օրինակ, վիտամին, առում, կիրևոնետիկա, էլեկտրոնիկա, անտենա և այլն:

Հայտը լեզուն, ինչպես յուրաքանչյուր այլ լեզու, ունենալով իր ուրույն պատմությունը, զարգացման իր սեփական ուղիներն ու աղբյուրները, որոշակի առանձնահատկություն է դրսևորում տերմինաբանության բնագավառում: Ստարաբանությունների³⁸ դեմ մղվող հեռուդական պայքարը չի կարող չազդել տերմինաբանության զարգացման ընթացքի վրա: Այսպես, օրինակ, այն աշխատություն մեջ գերազանցվող սոցիալական տերմինաբանության պատմությունը ցույց է տալիս, որ այսօրվա գրեթե չկան այնպիսի օտարազգի տերմիններ, որոնց համար մասնական և ստեղծված լինեն համապատասխան հայերեն ձևեր (համանշանակներ), եթե նույնիսկ կատարվել է փոխառության փաստ, այդպիսի համախոս ուղեկցվել է զուգահեռ ձևերի ստեղծումով:

Արդարացի լինելու համար պետք է նշել, որ մասնագիտական հասկացությունների և զազգափարերի հայերեն բառաչին արտահատությունները որպես կանոն չեն զիջում իրենց օտարաչեզու համարժեքներին: Ստարազգի տերմինների հայերեն համադրոնները, ըստ իրենց առանձնահատկությունների, ժամանակի ընթացքում կամ դուրս են մղում օտար տերմինները, կամ իրենք են դուրս ալվյալ տերմինաբանության համակարգից: Արդ զկայքերում էլ սեղի է ունենում օտար և սեփական տերմինների օգտադրման ուղղությունների բաժանում:

Օտարազգի տերմինի օգտին է խոսում նրա միջազգային բնույթը: Այդ տեսակետից ոչ պակաս կարևոր փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ շնայած իր մեկուսացածությանը տվյալ լեզվի համակարգում, երբեմն էլ բառակազմական ոչ բարձր ունակություններին, այն արդև հանդես է գալիս որպես պատրաստի տերմին, մինչդեռ լեզվի սեփական բառը դեռևս պետք է դառնա տերմին, այսինքն՝ ենթարկվի տերմինացման:

³⁸ Պետք է ստիպել, Լեյն, որ մարքանշական միտումները գիտական լեզվի ուղղումով ավելի թիչ են խթանում, քան ընդհանուր լեզվի ուղղումով:

Այս տեսակետից լեզվի բառապաշարի համակարգային կազմակերպության մեջ մեծ դեր են խաղում բառակազմական կապերը, բառակազմության համակարգայնությունը: Օրինակ, մի կողմից՝ ավիաբեկվե և ավիանավակ, մյուս կողմից՝ ինՖանթրի, սպանտեղը, օդաչու, այս օրինակներում որոշ չափով խախտված է բառակազմական միասնությունը, բայց դա արդև հետագա կարգավորման հարց է:

Փոխառյալ տերմինները բաժանվում են բուն փոխառությունների և իմաստային պատճենումների:

1. ԲՆԻՒ ՓՈՒՍՏՈՒՄՈՒՆԵՐԻ

Ժամանակակից հայերեն ռազմական փոխառյալ տերմինների աղբյուրը սուսերին է: Այդ կարգի տերմինների փոխառությունը կատարվում է քացառապես սուսերենից և սուսերենի միջոցով, թեև դրանց զգալի մասը իրենց ծագումով սուսերեն չեն:

Հատկանշականն այն է, որ հայերենում այդ տերմինները սուսերենից փոխ է առնում սուսերենում բնօրինակ իմաստով և հիմնականում սուսերենին հասուկ հնչյունական կազմով: Սակայն զկայքերում միայն սուսերենից փոխառյալ տերմինի հնչյունական ձևը մասնակի փոփոխման է ենթարկվում՝ համակերպվելով ժամանակակից հայերենի ուղղագրության և տառադարձության օրինաչափություններին³⁹:

Այլ առումով փոխառությունները կարելի է բաժանել հայերենում հնչյունական փոփոխման չենթարկված և հնչյունական մասնակի փոփոխման ենթարկված տերմինների:

- ա) Հնչյունական փոփոխության չենթարկված ռազմական տերմիններ, ավիացիա — авиация, ավտոմատ — автомат, լազեր — лазер, տանկ — танк, մեխանիկ — механик, մեգատոննա — мегатонна, պելենց — пеленг, պիլեդատոր — пеленгатор, ուղղոր — радио, սենտզեն — рентген, սկաֆանդր — скафандр, կապիտան — капитан, գեներալ — генерал, մարշալ — маршал, մայոր — майор.

բ) Հնչյունական մասնակի փոփոխության ենթարկված ռազմական տերմիններ. բարրիկադ — баррикада, բլինդ — блинда, բրիգադ — бригада, հիդրենա — гидека:

³⁹ Ավելի մտերման տե՛ս Ս. Ա. Ալալյան, Փոխառյալ տերմինների յուրացումը լեզվում, Բաների երանի համալսարան, 1972, № 3, էջ 232:

Տերմին-պատճենումը օտար բառի իրային-առարկայական նշանակության վերարտադրումն է սեփական լեզվական նյութի միջոցով Հմմտ. հակազգալ (противогаз), ծխածածկույթ (завеса дымовая), հրածածկույթ (завеса огневая), լուսածածկույթ (завеса световая) և այլն:

Հայոց լեզուն դարեր ի վեր դիմել է բառապատճենման: Հունարան դարերը ժամանակաշրջանից սկսած այն ծառայում է իբրև լեզվի բառային կազմի դարգացման և համալրման մշտական արյուղ:

Խաղմական տերմինաբանության մեջ բառապատճենման եղանակով առեղծված տերմինները մեծ քիվ են կազմում: Գրանք կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի՝ իմաստային պատճենումներ և իմաստա-կառուցվածքային պատճենումներ:

Իմաստային պատճենումներ: Այս կարգի պատճենումները դեպքում փոխառության է ենթարկվում ոչ թե օտար բառը, այլ նրա իմաստը՝ հասկացությունը, գաղափարը, ընդ որում, բառը կերտվում է բացառապես հայերենի բառակազմական օրենքներով ու կանոններով: Նորաստեղծ տերմինը, փաստորեն, օտար բառի հայերեն թարգմանությունն է: ցաуптахта—կալանատուն, двухпроводная телефонная линия—երկրորդանի հեռախոսագիծ, балансировать—հավասարակշռել, интернировать—ներկալի, капитуляция—անձնաարարություն, дезертировать—զրապախել, дистанция—հեռավորություն, изоляция—զրտում, մեկուսացում, блокада—պաշարում, ампутация—անդամահատություն, арсенал—զինանոց, зинная установка, амуниция, боевая техника, артиллерия, бронетанк, баллистика—ձգարանություն, бруствер—պատվար, иррадиация—հողաթումք, дистанционная трубка—հեռակալական փողոցիկ, демаркационная линия—սահմանագիծ:

Իմաստակառուցվածային պատճենումներ: Այս կարգի պատճենումների դեպքում, ի տարբերություն իմաստային պատճենումների, փոխ է առնվում ոչ միայն օտար բառի իմաստը (նրա հիմքում ընկած հասկացությունը), այլև բառակազմական կառուցվածքը: Հայերենի լեզվական հիմքի վրա, օտարազգի տերմինի բառակազմական կառուցվածքն նմանություն է տերմինի հայերեն համադրը:

Այս դեպքում արդեն հաշվի է առնվում ոտարների բառակազմական-կառուցվածային կառուցվածքը, և բաղադրությունը թարգմանվում է հանրահան՝ ըստ այդ կառուցվածքի: Ինչպես՝ гранатомет—նռանետ, допризывник—նախալուչիկ, подразделение—ստորաբաժանում, проти-

володочная мина—հակամազակային սկան, антиракета—հակահրթիռ, противоракетный—հակահրթիռային, ватерлиния—ջրագիծ, термоядерная бомба, оружие—ջերմամիջուկային ուսմք, զինք, антиобледенитель—հակաառցակալիչ, водородная бомба—ջրածնային ուսմք, бронированная бомба—գրահար ուսմք, глубинная бомба—խորքային ուսմք, светящаяся бомба, радиоактивная бомба, ядерная бомба—միջուկային ուսմք, бронепроницаемость—գրահամախոտություն, вертолет—ուղղաթիռ, самолет—ինքնաթիռ, газопроницаемый—գազաթափանց, сверхзвуковой—զերմաձայն, дозвуковой—միջնաձայնային, доразведка—նախանետախոտություն, межконтинентный—միջմայրցամաքային, мина-ловушка—սկան-թակարք, пулемет—զենգացիք, самолет-мишень—ինքնաթիռ-թիրախ, самолет-снаряд—ինքնաթիռ-արկ, самолет-цель—ինքնաթիռ-նպատակ և այլն:

Կիսապատճենումներ: Կիսապատճենումը պատճենման այն տեսակն է, որ կազմվում է փոխառված և սեփական բաղադրիչներով: Գրինակ՝ автонурузчик—ավտորենիչ, альфа-лучи—ալֆանոսոսպալիչներ, бета-лучи—բետա ճառագայթներ, барокамера—բարոցիկի, воздушно-десантный—օդադեհանստային, гидродатчик—ջրալուսատու, дсантооопасный—դեհասնապտանգավոր, мотоцикловый—մոտոհրաձգային, дозиметр—զոզաչափ, нитропорох—նիտրոպոսոց, автомобильный двигатель—ավտոմոբիլային շարժիչ, броненосный автомобиль—գրահարկառ ավտոմոբիլ, бетонобойный снаряд—թետոնետար արկ, картечная граната—կարտեչայոր նռնակ, авиадесантные войсковые части—ավիադեհանստային զորամասեր, авиазенитные средства—ավիազենիթային միջոցներ, авиаремонтный завод—ավիառադման զործարան, двухмоторный бомбардировщик—երկուսար ավիաթիւնիչ, гидросамолет—հիդրոինքնաթիռ:

Վերջին 20 տարիների ընթացքում նկատվում է օտար տերմինների հայերեն համարժեքներով արտահայտելու միտում: Ոչ միայն սազմական տերմինաբանության մեջ, այլև տերմինաբանության այլ բնագավառներում: Այդ պրոցեսը բացատրվում է նախ՝ նրանով, որ տերմինաբանությունը ալիքի ու ալիքի է դառնում մասսաների սեփականությունը և հայ ընթերցողի համար ալիքի հասկանալի ու ճարպաստ է, սակեր, ծանրաչափը բան բաժանորը, և երկրորդ, այն հակայական աշխատանքով, որ վերջին տարիների ընթացքում արվում է տերմինաբանության կարգավորման համար:

**ՀԱՅԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ
ՌԱՆԱՋԱՆԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Իրենց կառուցվածքով տերմինները որևէ կական տարբերություն չեն դրսևորում լեզվի սովորական, ընդհանուր գործածական բառերից: Հետևաբար տերմինների կառուցվածքային բնույթը այդ տեսակետից նույնանում է սովորական բառերի նմանատիպ բնույթի հետ: Տերմինների կամ բառերի կառուցվածքային բնույթը սովորաբար հանդիսանում է նրանց ձևաբանական կազմադրների բացառաշարժանը: Ձևաբանական կազմադրները ընդհանուր են քի լեզվի ընդհանուր գործածական, սովորական բառերին և քի այս կամ այն բնագավառի տերմիններին: Այս միավորների տերմինների և բառերի միջև եղած կազմադրային տարբերությունները մասնավոր բնույթ ունեն և վերաբերում են ոչ քի բովանդակությանը, այլ գրեթե բանական-փնտրաբանական կողմին:

Վերջին ժամանակներս մասնագետների կողմից ավելի մեծ ուշադրություն է պարգևում տերմինի՝ որպես լեզվի իմաստային միավորի այն առանձնատեղություններին, որոնցով նա տարբերվում է լեզվի սովորական բառերից⁴⁰:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՉԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

Հստ կառուցվածքային-իմաստաբանական հատկանիշների, հայերեն ռազմական տերմինները ստորաբաժանվում են՝ միաբա կամ պարզ, բարդ և բառակապակցական տեսակների:

1. ՄԻԱԲԱ ԿԱՄ ՊԱՐԶ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Միաբա տերմինների մեջ մտնում են արմատական տերմինները կամ պարզ հիմքերը:

ա) Արմատական տերմիններ

Ինչպես տերմինաբանական մյուս բնագավառներում, այնպես էլ հայերեն ռազմական տերմինաբանության մեջ վերստին շարժվում են տերմինների բանակը մեծ չի: Իմաստային-գործառնական տեսակետից արմատական տերմինները առավելությունը մյուս կարգի տերմիններից այն

է, որ դրանք համեմատաբար ավելի կարճ են, ընդգրկում են հասկացության բովանդակությունը, և «շինանյութ» են ծառայում կազմաբանական ավելի բարդ տերմինների համար: Արմատական տերմինների հիմնական զանգվածը կազմում են հայերեն պարզ (արմատական) բառերը: Այդ կարգի տերմինների շարքին են դասվում նաև նարպույն այն բոլոր փոխառությունները, որոնք անկասի փոխառում գիտակցվում են իրեն պարզ բառեր (հիմքեր): Ի դեպ, հայերեն արմատական տերմինների մի մասը նույնպես պատմականորեն և ծագումով կարող է ամենին էլ պարզ չլինել: Այս հարցում որոշիչ ժամանակակից հայերենի լեզվագիտակցությունն է: Այդ կարգի բառերը արդի հայերենի լեզվական ըմբռնությունը գիտակցվում են իրեն պարզ (արմատական) կառուցվածք ունեցող բառեր:

Իսկ հայերեն ռազմական արմատական տերմիններ. Այս խմբի մեջ մտնում են բնիկ հայերեն, ինչպես նաև հայերենի հին (նախաաշխարհաբարյան) փոխառությունները, օրինակ՝ սկան, սմբոց, աշտարակ, ասպանդակ, ասպատակ, ասքանակ, արկ, արշավ, քանակ, քեղ, քերթ, քերթի, քրոճ, զրոճիկ, զամբուրակ, զանից, զավանձ, զետք, դիրք, դրոշ, վենք, զրահ, զոք, լիցք, Սիրախ, թմբուկ, թշնամի, թուր, խրամատ, խոճապ, խուփ, կրակ, կրակել, համարը, հրահանգ, հրաման, համար, մարտ, նամակը, նահանգել, ետվ, պահակ, պատերազմ, պարկույծ, պատանի, պաշտպան, պատյան, պատգրակ, պրեկի, պարետ, պետ, պատանի, ջոճ, շոկատ, ռումբ, սաղավարտ, սահման, սկավառակ, սվին, սուր, ստեղծ, վաշտ, վառոդ, տեղ, տաղանայ, տույժ, փամփուշտ, փոկ, փող և այլն:

Նորագույն փոխառյալ արմատական տերմիններ.—Մրանց ժամանակակից հայերենում գիտակցվում են իրեն պարզ (արմատական) կազմաբանակ բառեր:

Անտեննա, ապարատ, ավիացիա, ավտոմատ, ստամ, բազ, բազիս, բենզին, զագ, զենեալ, զենեալիստեա, զենեալիսիմուս, զեանա, զինամիս, զիվերիս, զիվիգիս, զիվիգիոն, զոգա, էսկորտ, էսկորդիլյա, ինդիկատոր, ինդիկացիա, ինդուկցիա, լաբեր, էլյունանա, լոկատոր, կամպանիա, կապիտան, կամեր, կարգին, կարտեշ, կոմիսար, կոնտինգենտ, կոնֆլիկտ, կոնգրես, կորպուս, մասշտաբ, մարշալ, մասյով, շտաբ, պարաշյուտ, պարտիզան, պինդ, պիսոլետ, պլացարտ, պոստ, րադիո, ռեակցիա, սերման, սկաֆանդ, ստրատեգ, ստրատեգիա, վե-

⁴⁰ Կապուշյան է., նշված աշխատությունը:

տեքստ, առկաիկա, տանկ, տխմիկ, տուրեզա, օրչեկա, օկապանա, ֆուզա և այլն:

Արմատական համարվող հին տերմինների զգալի մասը հին հայերենում հունական, պարսկական, արաբական փոխառություններ են. ինչպես՝ առպանդակ, ասպատակ, արքանակ, արշավ, բիշկ, գունջ, գուժարակ, դրոշ, զեն(ք), զրահ, զոր(ք), թմբուկ, թիրախ, թշնամի, պատերազմ և այլն:

Հայերեն արմատական հին տերմինների զերակշիռ մասը ժամանակակից հայերեն ուղղմական տերմինաբանության համակարգն է մուտք գործել հին տերմինների հասկացության բովանդակության փոփոխման հետևանքով, որի շնորհիվ փոփոխվել են նաև դրանց բառային իմաստները: Այդ կարգի բառերի մի շղջին մասն է, որ իր բառային իմաստով տերմինացել, վեր է ավելի ժամանակակից տերմինի: Այդ տեսակետից փոխառվող արմատական նորագույն տերմինների առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք ժամանակակից հայերենը առանձին միջոցով բնութանել է որպես պատրաստի ուղղմական տերմիններ՝ սուսերեւում քննարկած իմաստներով:

Իմաստների պատճառարանվածության տեսակետից այս երկու կարգի՝ հին և նորագույն փոխառյալ տերմինները պատճառարանված չեն: Հին տերմինների որոշ առավելությունն այն է, որ դրանք համեմատաբար ավելի հասկանալի են (իրենց նախնական ընդհանուր իմաստի պատճառով): Նորագույն փոխառյալ տերմինների իմաստները լեզվում ենթակա են յուրացման: Այս վերջին հանգամանքն, անշուշտ, ունի նաև իր առավելությունը: Այդ կարգի տերմինների իմաստները յուրացումից հետո այլևս կիրառական որևէ շփոթվելու չեն կարող առաջ բերել: Մինչդեռ նախորդ տերմինները կարող են այլպիսի շփոթություն տեղիք սալ ոչ տերմինային իմաստների առկայության պատճառով:

Իրենց կապակցական ունակությունների, բարդ և բառակապակցական համապատասխան տերմինի կազմության մեջ ցուցաբերած մասնակցության տեսակետից որոշ առավելություն պետք է տալ Հայերեն արմատական հին տերմիններին: Այդ բնագավառում վերջիններիս ակտիվությունը ակնհայտ է, որը անշուշտ լեզվական համակարգերի, բառադրամածության, բառակապակցության ընդհանուր միասունների արդյունք է:

Մյուս կողմից, փոխառյալ արմատական նորագույն տերմինները ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ձեռք են բերում այն հատկանիշները, որոնք հատուկ են հայերեն արմատական հին տերմիններին: Նո-

րագույն փոխառյալ այն տերմինները, որոնք, իրենց հայերեն համարյունքից (նույնանիշներից) ավելի հարմար և դիպուկ լինելով, վերջնականապես ամրանում են լեզվում, ձեռք են բերում բառակապակցական, բառադրամական, բառակազմական այն բոլոր հատկանիշները, որոնցով օժտված են հայերեն արմատական հին տերմինները:

թ) Ածանցավոր տերմիններ

Հայերեն ռազմական տերմինաբանության համակարգում լայնորեն օգտագործվում են և՛ նախածանցները, և՛ վերջածանցները: Բնորոշ է, որ տերմինատեղիման համար օգտագործվում են լեզվում եղած անանցները և ոչ թե ստեղծվում նորերը: Հաճախ օգտագործվում են նապած և ոչ կենսունակ անանցներ: Տվյալ դեպքում ընտրվում են այն անանցները, որոնք այս կամ այն պատճառով հարմար են տերմին կերտելու համար:

Ն տարբերություն տերմինաբանության մի շարք այլ բնագավառների՝ ռազմական տերմինաբանության համակարգում անանցների իմաստների որոշակի մասնազիտացում չի կատարվում⁴¹: Այստեղ անանցներն ունեն ավելի լայն նշանակություն, որը ցույց է տալիս միայն տերմինի պատկանելությունը այս կամ այն կարգին: Որոշ տարբերակում նկատվում է անանցների օգտագործման մեջ: Այսպիսի մարդ, մասնագետ ցույց տալու համար օգտագործվում է մի տեսակի վերջածանց, մերևանեք, մեխանիկները ցույց տալու համար՝ մի այլ տիպի անանց: Կունկրետ նշանակություն ունեցող զոչականներն ունեն իրենց բնորոշ անանցները, վերացականները՝ իրենցը: Այսպիսով, անանցումը լայն նկարագրություն է տալիս տերմինաբանությանը, Ածանցման միջոցով ստեղծված հայերեն տերմինների տարբերությունը լեզվի ընդհանուր գործածական բառապաշարի ստի որական բառերից հիմնականում կունկրետ անանցների օգտագործման մեջ է: Այս տիպի տերմինների համակարգայնությունը պայմանավորված է մի կողմից՝ ռազմական համապատասխան հասկացությունների համար արմատական ձևույթների ճիշտ ընտրությամբ և, մյուս կողմից, նույն կարգի հասկացությունների համար միև-

⁴¹ Որոշ բնագավառների տերմինաբանական համակարգերի համար բնորոշ է այս կամ այն վերջածանցի որոշակի տերմինաբանական նշանակություն տալու մասնակի և բնորոշ է չեմիական (քր. -ում, -ին salicim, calium) երկրաբանության, բժշկության, կենսաբանության տերմիններին, որոնք կազմվում են հետևականում նախնական և հունական ամրատներից:

նույն կամ համանիշ անձանցների օգտագործման հնարավորությամբ Այլապսով, տերմինաբանության համակարգչայնությունն ապահովելու համար նպատակահարմար է, օրպեսզի անանցյալ բառերը հնարավորության սահմաններում ճանրես ցան նույնածանց կազմությամբ:

Նախածանցավոր տերմիններ: Ինչպես հայտնի է, հայերենը համեմատաբար պարան էլ հարուստ չէ նախածանցնելով: Նախածանցմամբ կիրառվող հայերեն ազգական տերմինների համար հիմնական աղբյուրը հունական դարձի նեոլոգիզացիաների ստեղծած նախածանցներն են, ինչպես նաև զրաբարյան, առ, ըստ, ընդ, ի, ց նախդիրները: Կան նաև նաև միտակցան ածանցով կազմված տերմիններ նախածանցներով կազմվող տերմինների քանակը մեծ չէ: Այդ տիպի տերմինների ասկայությունը, ըստ կրեոլոգիայի, պայմանավորված է ոչ միայն տերմինաբանության տվյալ բնագավառի, այլ թվում նաև ազգական տերմինաբանության առանձնահատկություններով, այլև այդ բնագավառի հայերեն տերմինները լատիներենից, հունարենից և հասկայական օտարենից պատճենելու հանցամարտով:

Թերերը նախածանցնելով կազմված հայերեն ազգական տերմինների մի շարքը:

Ան ժխտական նախածանցով կազմված, անզեն, անմտաշելի բարձուր, անպաշտպան տեղամաս, անվտոխիս կանոն, անվտանգ, անկատարելի, անապաշտելի գրոհ, անպատանի հարձակում, անորոշ մտակետ, անզույ հակողություն, անզույ դիտողություն, անհողթ, անհնազանդություն, անշարժ կրակ, անշարժ մե, անշարժ նպատակ և այլն:

Գրաբարյան նախդիրներով կազմված տերմիններ.—առ, ընդ, ըստ սակա, առ ի կողմ, զառ ի կող ափ, ընդհատել, ընդմիջել:

Հունարան դարձի ստեղծած նախածանցներով կազմված տերմիններ.—Ապատեխանավորել, ապատաղմել, ապահնարտեսանել, ապաշար, դերձաշուն, արտակը, արտաբախել, ենթարածին, ենթառագ, համարզան, համարել, պարագծել, տրամաչափ, տրամագիծ և այլն:

Որոշ նախածանցներ ավելի կենսունակ են, երբ հանդես են գալիս վերջածանցների հետ միաժամանակ և՛ նախածանցներով, և՛ վերջածանցներով կազմվող տերմինների դեպքում:

Վերջածանցավոր տերմիններ: Վերջածանցման համար բնորոշ է աբ, որ վերջածանցով կազմված ածանցյալ բառը կամ տերմինը կարող

է փոխել իր խոսքիմասային պատկանելությունը: Վերջածանցները միշտ կազմված են որոշակի խոսքի մասի հետ և կարող են բառ կազմել այլ խոսքի մասերից: Վերջածանցի խմատը հիմնարարն նշանակության հետ իմաստարանական տերմինություն է կազմում: Որոշ զեպերում էլ վերջածանցները խաղում են բառիմաստը ճշգրտողների դեր: Օրինակ, փոքրացուցիչ-նվազական ածանցները՝ -իկ-ակ, ուկ և այլն: Վերջածանցները սարբերվում են նախածանցներից նաև նրանով, որ առաջինները անմիջականորեն կազմված են բառի հարացուցային նկատման հետ, մինչդեռ նախածանցները այս տեսակետից շատ զեպերում բոլորովին չեզոք են:

Ցանկ որ վերջածանցների մեծամասնությունը կազմում է խմատով միասնյլ բառեր, տերմինաբանության մեջ վերջածանցային կազմությունները զգալի աեղ են զգալում:

Հասկանչական է նաև այն, որ վերջածանցման միջոցով տերմիններ ստեղծելու զեպում նկատվում է զրաբարյան կամ բարբառային ծագում ունեցող վերջածանցների լայն կիրառություն, մինչդեռ այդ վերջածանցները չեզոք ստորական բառեր կերտելիս, քիչ են հանդես գալիս: Մտուր բերում ենք վերջածանցներով կազմված մի շարք տերմիններ: Այս վերջածանցով կազմվում են զգլականներ՝ վերացական և հավաքական ընդհանուր նշանակությամբ.—ուրյուն սաստիություն, զորություն, զավաճանություն, պաշտպանություն, բարձրություն, առկունություն, սեսողություն, զործողություն, հերոսություն, հեաալություն, զածանություն, հավասարություն, իշխանություն, վարչություն, պարնություն, ամբություն, բազաբախություն, հայնականություն, հանկարծակիություն, տեսականություն, հասանելիություն, պատմելիություն, թափանցելիություն, խոցելիություն, շարժականություն, սահունություն և այլն:

Եկատել է -ուրյուն վերջածանցով կազմվող ռաղմական տերմիններն և բառերն մի կարևոր առանձնահատկություն—ուրյուն վերջածանցը շատ զեպերում հանդես է դալիս նախորդող մեկ այլ վերջածանցից հետո՝ կազմելով կրկնակի վերջածանցներով բաղադրություններ: Ինչպես, օրինակ՝

բաղաբ-ացի-ություն, հավան-ական-ություն, հանկարծ-ակի-ություն, հասկան-ալի-ություն, պատմ-ելի-ություն, շարժ-ուն-ություն, սահ-ուն-ություն և այլն:

Պիճվորակնություն տերմինը կազմված է նույնիսկ երեք ածանցից դիմ-վոր-ական-ություն:

42 Սօխիզ և զարկիլոլ բառերը կազմված են համապատասխանաբար երկու և երեք նախածանցներով:

-ում վերջածանցով կազմվում են բայանվանական գոյականները.

փակում, հավասարում, հավասարեցում, շտկում, գինում, առում, դրամում, վարում, վառում, խնդում, խնդում, ոչնչացում, միջնցում, բաժանում, ճնշում, շարժում, գատում, մեկուսացում, պաշարում, շրջափակում, փոխանակում, հատում, բռնկում, փրկում, աղատում, իջեցում, վարժեցում, մաքրում, պարենավորում, կանոնավորում և այլն:

-իչ վերջածանցով կազմվում են հիմնականում գոյականներ (մասամբ նաև ածականներ) և ցույց են տալիս զործիք, զործող անձ, զործողության հետ կապված որևէ նյութ. **Օրինակ՝**

գլատիչ, **ճայթիչ**, **թորիչ**, **կործանիչ**, **կազմակերպիչ**, **պայթիցիչ**, **բոցավառիչ**, **մատենիչ**, **շարժիչ**, **ցուցիչ**, **ուղղիչ**, **փակիչ**, **մաքրիչ** (հրանոթի մաքրիչ խողանակ) և այլն:

-ուղ վերջածանցով տարբեր խոսքի մասերից կազմվում են տերմիններ, որոնք ցույց են տալիս դրաձմունք, պարասպմունք, զործող, մասնագիտություն, մասնագիտացում, մասնակցություն և այլն. Այդ նշանակություններով ուղ-ը մրցում է ող վերջածանցով կազմված տերմինների հետ և շատ դեպքերում աստիճանաբար փոխարինում դրանց. **Օրինակ՝** սովառնորդ, կցորդ, առաջնորդ, պահնորդ, դիտորդ, նշարդ, գնդացորդ, վարորդ և այլն:

-ակ, **-յակ** **-ական** վերջածանցներով գոյականներից և ածականներից կազմվում են տարբեր նշանակությամբ գոյականներ, բայալրատեսներից՝ զործող անձերի, զործիքների, գեների անուններ և այլն. բացակ, լծանակ, դիտակ, գնդակ, պանակ, անվակ, թիակ, պտտտակ, պահպանակ, նոսնակ, քարշակ, փորակ, սլունակ, շրջանակ, հարթակ, բաժնյակ, հեծելակ, հետակ, օդակ և այլն:

Ի-ն դրաբարի հոգնակիբուն է, որը ժամանակակից հայերենում գիտակցվում է իբրև վերջածանց. Ավիանյալով գոյականների վրա, Ի-ն փոխում է նրանց իմաստը, իսկ բայահիմքերից և ածականներից կազմում է գոյական. բելք, տեսք, էլք, վաչք, զորք, լիքք և այլն:

-ուղ-ը ենթակայական գիբբայի սածնն է, միաժամանակ որպես վերջածանց՝ կազմում է տերմիններ, որոնք ցույց են տալիս զործողի անուն, զրաձմունք, մասնագիտություն. հումանիչ է **-ուղ** վերջածանցին, և որպես այդպիսին ավելի քիչ է զործածվում: նվաճող, ծառայող, զեկուցող և այլն:

իլ-ը կազմում է գոյական տերմիններ՝ նվազադույն, փոքրացուցիչ նշանակությամբ: Կաթնաչիլ, քաշիլ, ձողիլ և այլն:

Մրանից պետք է տարբերել այն -իլ ածանցը, որ կազմում է ածականներ՝ պայթուցիչ, սուտուցիչ, շրջիչ, ազդուցիչ և այլն:

-վոր-ավոր վերջածանցով կազմվում են ինչպես գոյականներ, այնպես էլ ածականներ, որոնք ցույց են տալիս մի բան ունեցող, վրան կրող, զործող, մի բան անող մի բանով զբաղվող, մի բանի մասնազդես և այլն:

Գոյականներ՝ ձիավոր, հեծելավոր, կամավոր, հրետանավոր, գեներալ, դիվան, սակրավոր, կալանավոր, նսնակավոր և այլն:

Ածականներ՝ զեղակավոր, կարտեշավոր, դրահավոր, թրթուռավոր, ատամնավոր, վտանգավոր, ակոսավոր, նշանոցավոր, ղլխավոր, ժամանակավոր, փակահավոր և այլն:

-նոց, **-անոց**, **-ոց** վերջածանցով գոյականներից կազմվում են գոյական տերմիններ⁴³, որոնք ցույց են տալիս (որևէ սեղ, շենք, շինություն, կատույց), նրբեմն էլ զործիք, սնոթ, զանազան պիտույք, օրինակ՝ ծածկոց, թևնոց, ձևնոց, թիկնոց, զորանոց, փամփշտանոց, դիտանոց, պահպանոց, վառողանոց, պատոց, փակոց, սակնոց, թաքստոց և այլն:

-ական (**-կան**) վերջածանցով կազմվում են ածականներ, և երկրորդաբար գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս որևէ զբաղմունք, մասնագիտություն, ուսմունքի հետևորդ: Որպես ածականակերտ ածանց, ժամանակակից, հայերենի կենսունակ վերջածանցներից է.

-ական վերջածանցով կազմված բառերը ուղղական տերմինաբանության մեջ հանդես են գալիս իբրև բառակապակցությունների բազարիչներ:

Ածականներ՝ անվանական, զինվորական, հեծելական, պաշտպանողական, մարտական, ուղղական, հարձակողական, պաշտնական, խճուղիախուսական, քաղաքացիական և այլն:

Գոյականներ՝ զինվորական, զորական, փախստական:

-այլն-ը կենսունակ ածականակերտ վերջածանց է՝ հումանիչ նախորդ **-ական** ածանցին (համալս դրավում է նրա տեղը, որոշ դեպքերում միայն տարբերելով նրանից): Այս վերջածանցով կազմված ուղղական գոյական տերմինների բունակը մեծ չէ: Ավելի համալս կազմում են ուղղական բառակապակցական տերմինների ածական բաղադրիչներ: Ինչպես, օրինակ, շարժային, միջուկային, բունակային, հեռաձային, ծովային, օդային, կաղալիք, սանձամային, շաքարային, երաձային, օկուզային, զնգային, գազային, գեներային, քնդաճարային, դասակային,

43 Մ. Արևյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 363-364.

վաշտային, զամառակային, տանկային, նրբխային, ճամաշխահա-
յին, տեղային, եպատակային, ատամային, կրակային, կայծակային,
ֆուգատային, սկանային, դեամտային և այլն:

Այստեղ բանակային և շարքային ածականները ունեն զոչական կի-
բառուցելուններ. օրինակ՝

Բանակայինը զորս եկավ:

Շարքային Արթուրյանն:

-անհ-ը տարբեր խոսքի մասերից կազմում է ռազմական տերմին-
ներ, որոնք ցույց են տալիս զործողության, զորձիք, տեղի ընդհանուր
զաղափար և այլն: Օրինակ՝

արշավանք, տեղանք, կցվաճք կաշանք, փականք, մարդանք, հան-
դերձանք և այլն:

-ան-ը բայական հիմքերից հիմնականում կազմում է զործիքների,
երանց զանազան մասերի անուններ, ինչպես նաև ընդհանուր հավաքա-
կան իմաստ ունեցող տերմիններ: Օրինակ՝

շարան, սողան, խթան, խցան:

-ուրդ-ը կազմում է հիմնականում հավաքական իմաստ ունեցող սա-
կավաթիվ զոչականներ. օր.՝ խառնուրդ:

-յուն-ը զերաչանցապես քննաչանական բնույթի բառերից կազմում
է զոչականներ, որոնք արտասայտում են զործողության ընդհանուր զա-
ղափար: Այ կենսունակ վերջածանց է ռազմական տերմինաբանության
մեջ՝ ընդդատուն, բախուն, պայթյուն, ճաթյուն և այլն:

-ույթ-ը բայերից կազմում է սակավաթիվ զոչականներ՝ թանձրացա-
կան, կոնկրետ իմաստով: Օր.՝ ձածկույթ, ծխածածկույթ, հրածածկույթ:

-ուլ, -ունհ, մուլհ-աճհ, սնլ, վերջածանցները կազմում են զոչա-
կաններ, որոնք հավաքական իմաստ ունեն, ինչպես նաև ցույց են տա-
լիս զործողության արգասիք: Ռազմական տերմինաբանության մեջ կեն-
սունակ չեն: Օրինակ՝

ցուցմունք, փլվածք, բացվածք, ճնշվածք:

-աս-ը կազմում է սակավաթիվ զոչականներ, որոնք ցույց են տա-
լիս զործողության հետևանք: Օր.՝

խրամատ, փորատ, ականատ:

-ոն-ը կազմում է զոչականներ՝ դանաչան իմաստներով: Ռազմա-
կան տերմինաբանության մեջ կենսունակ վերջածանց չէ: Բերվող բա-
ռերի օրինակները չեն մտնում ռազմական ակտիվ տերմինաբանության
մեջ: Այսրոն, ծնփոն, գործոն, կտրոն և այլն:

-ուտ, -ետ վերջածանցները կազմում են վերացական և թանձրա-
ցական, կոնկրետ իմաստ ունեցող սակավաթիվ զոչականներ: Օր.՝ Փա-
խուտ, ագուտ, նշուտ, կոչուտ, պահետ և այլն:

-յալ-ը կազմում է մի բանի ռազմական տերմիններ՝ հեծյալ:

-ուն-ը կազմում է զործողի սեվան հետ կապված մի բանի բառեր,
որոնք ռազմական ակտիվ տերմինաբանության մեջ չեն մտնում՝ ցալ-
տուն, շարժուն:

Նախածանցով և վերածանցով կազմվող տերմիններ. Ռազմական
տերմինաբանության մեջ սովորական են նաև միաժամանակ նախածան-
ցով և վերջածանցով կազմվող տերմինները. դրանք հիմնականում պա-
րտեկարտ են ընդհանուր, վերացական իմաստներ:

ան-ուրյուն.

անհնազանդություն:

ան-ելի.

անխոցելի, անտեսանելի.

ան-ելի-ություն.

անխոցելիություն, անտեսանելիություն.

աար(ա)-ում.

աարկետում.

աար-ություն

աարապիտություն.

զև-ություն

զևահարություն.

ապպ(ա)-ություն—

ապոլիտություն, ապաստարություն.

ապ-ում

ապաուղմում, ապաազգայնացում, ապակնետրոնացում.

վեր-ող. վերծանղ.

արտ-ություն. արտերկրություն.

արտ(ա)— ր. արտաթիւր, արտանլ.

նախ(ա)-յան. նախապատերազմյան:

նախ(ա)-իկ. նախակտիկ.

նամ(ա)-ում նամալրում:

Ընդ-ում ընդհատում, ընդմիջում:

Ըստ բաղադրիչների բնույթի՝ տերմինների և ոչ տերմինների պատ-
կանելության՝ ածանցավոր ռազմական տերմինների կառուցվածքի բր-
նույթյունը ցույց է տալիս, որ այդ կազմի տերմինների զգալի մասը կաղ-

մբում է ոչ ինչ սուղմական տերմիններից, այլ լեզվի բնօգնանոր գործածական, սովորական, ոչ տերմինալի բառերից:

Այս կարգի տերմինները մեթոդիկաբանական կաղապարները գրեթե միայն են երկու կարգի դոգորդումներով:

Նախածանց + ոչ տերմին (տ).

Նախածանց + տերմին (տ).

ոչ տերմին (տ) + վերջածանց.

տերմին (տ) + վերջածանց.

նախածանց + ոչ տերմին (տ) + վերջածանց.

նախածանց + տերմին (տ) + վերջածանց.

ա) նախածանց + տ (ոչ տերմին).

վերջանել,

սպաշար:

բ) նախածանց + տ (տերմին).

սպառարան,

կերպարան:

գ) Ոչ տերմին (տ) + վերջածանց.

շնիվ.

Տշտորդ:

դ) Տերմին (տ) + վերջածանց.

դիկտո, դիկտոական.

բանականի:

ե) նախածանց + ոչ տերմին (տ) + վերջածանց.

անհնարանդություն.

անտեսանելիություն:

զ) նախածանց + տերմին (տ) + վերջածանց.

սպասարանում,

սպորինություն

և այլն:

2. ՔԱՐԿ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Բարդ տերմիններ կազմելու սնհրածիշտությունը առաջին հերթին դրսևյում է մեկ բառով երկու կամ ավելի հասկացությունների, զաղափարների արտահայտման համար: Բարդությունների շեղումով բնդլանվում են լեզվում առկա բառապաշարային նյութի հիման վրա նոր բառեր կազմելու հնարավորությունները:

Բարդ բառերը միաժամանակ սնհրածիշտ են նաև տերմինաբանության սխտեմավորման՝ համակարգման համար: Տվյալ դեպքում տերմինների համակարգման էությունն այն է, որ մերձավոր հասկացություններ արտահայտող բառերը մի շարք տերմինաբանական համակարգում ձևավորվում են բառակազմական մեխոնուն եղանակով:

Մյուս կողմից, բարդ տերմինները նպատում են տերմինաբանության ճշգրտմանը, առավելագույն չափով համապատասխանեցնելով դիտական հասկացությունները բառային ձևերին: Բարդ տերմինները կազմվում են սվյալ լեզվի համար բնորոշ լեզվական միջոցներով, որոնք պատմականորեն արդարացվել են այդ լեզվում:

Բառարարումը հայերենի բառակազմության հիմնական, տարածված և արդասավոր միջոցներից մեկն է: Տերմինաբանությունը բնականաբար այնտերին ոգտվում է բառակազմության տեխնիկական այդ հնարավորություններից: Բառարարման միջոցով է կազմվել հայերեն սուղմական տերմինների մի շրջի մասը:

Հայերեն սուղմական բարդ տերմինները բնությունը կատարվելու է բառ նրանց բաղադրիչների բանակի և միավորման եղանակի, բաղադրիչների ձևաբանական կառուցվածքի, խոսքիմասային արտահայտության, ինչպես նաև նրանց՝ տերմինի և ոչ տերմինի պատկանելության տեսակետից: Փաստական նյութի ընձեռած հնարավորությունների հիման վրա տրվել են սուղմական տերմինների կաղապարները:

Բաղադրիչների բանակական կազմի տեսակետից բացարձակ զերակշռություն ունեն կերպաղաղրիչ բարդությունները: Սակավ են երեք բաղադրիչներով բարդությունները:

Բարդ տերմինների առավելությունն այն է, որ դրանք իմաստային տեսակետից հարաբերականորեն պատճառաբանված են, որովհետև կազմված են երկու և երբեմն էլ երեք բաղադրիչից: հիմնական, որոնցից յուրաբանչուրը իրենից մեկ հասկացություն է ներկայացնում:

Հայերեն սուղմական տերմինաբանությանը առնչվող բառարարումը կազմված տերմինները հիմնականում իսկական և կցական բարդություններ են: Այդ կարգի տերմինների ձևաբանական կառուցվածքի ուսումնասիրությունը դյուրացնելու նպատակով նպատակահարմար է դրանք ստորաբաժանել հոդակապով և անհոդակապ բարդությունների:

Անհոդակապով կազմված բարդ տերմինների բանակական զերակշռությունը, որը միանգամայն համապատասխանում է լեզվի սովորական բնօգնանուր գործածություն ունեցող բարդ բառերի համամասնությանը:

դ) Քայանհիմմ + գոյական (R + Գ) կայանատուն, հալաքարկայան, հա-
ծանակ, վառելչանյութ, սուլպանակ:

ե) Ածական + բայանհիմմ (Ա + R) հեռատիպ, շեղահար, ուղղաթիռ:

զ) Գոյական + ածական (Գ + Ա) սուրբբնառնակերվ:

է) Կերտուն + բայանհիմմ (Գ + R) ինքնագնաց, ինքնաթիռ:

ը) Քայական + գոյական կամ ածական (R + Գ կամ Ա) երկկողմանի,
միօրինակ:

Բերված օրինակներից երևում է, որ՝ ա) հայերեն ուղղակի բարդ
տերմինների մեջ տարածված և կենսունակ են գոյական + գոյական և գո-
յական + բայանհիմմ կազմապարհերը. բ) ժամանակակից հայերենի խոսքի-
մասային կազմապարհների ողջ հարստությունը չի դրսևորվում ուղղակիան
տերմինների նույնատիպ կազմապարհներում: Իրագրական տերմինների ձև-
վարանական կազմապարհներն այդ տեսակետից աղքատիկ են:

2. ՔԱՐԿ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏԵՐՄԻՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄՊՈՂՆԵՐ

Բարդ տերմինների այդ կազմապարհները կարող են լինել չորս տիպի՝
տերմին + տերմին, տերմին + ոչ տերմին, ոչ տերմին + տերմին և ոչ տեր-
մին + ոչ տերմին:

ա) Տերմին + տերմին (տ + տ) գաղափար, զորպետ, դինազահեստ,
զրահադիվիզիոն, զրահանակ, զորագունդ, ճակատամարտ, ճակատազոր,՝
թևազոր, մարտալար, նավատորմ, պահակապոստ, տիեզերանավ, տուր-
բինանանակերվ, ոսդիոփարոս, ավիգունդ, տանկակայան:

բ) Տերմին + ոչ տերմին (տ + տ) ականաղաշտ, ականանետ, ավտո-
մատածիլ, բետոնահար, բենզինատար, զալամին, զրոշակիք, զորագունդ,
զրահապատ, զրահահար, զորամաս, զորակոշ, զորաշարժ, զինադպար,
կրակակետ, կրակահերթի, կայիքբաշակի, հրետածիլ, նոնականետ, նավա-
հանգիստ, պաշտոնաթուղ, պահակատուն, պաշտենակատար, ուղղաթիռ,
ուղղափար, ուղղադաշտ, ուղղաձիգ, ուղղաթիռ, փոքարբրան, փողահար:

գ) Ոչ տերմին + տերմին (տ + տ)
ստալապոստ, դանակ, սուլպանակ, հածանակ, ձեռնառումք, մենա-
մարտ, ջրալուկատոր, բաղմականակ, հեռատիպ:

դ) Ոչ տերմին + ոչ տերմին (տ + տ)
ստալակալ, աշրաչափ, բենաբարձ, գոննապահ, թմբատափ, գայ-
լափոս, գայլաթումք, լցափորք, հեռահար, հեռածիլ, հեռալափ, հեռախոս,
հեռագիր, ձողահատ, միջաթումք, շեղահար, ջրասույզ, ջրագիծ, վառելչա-

նյութ, տեղապտույտ, տեղեկագիր, ցցաթույր, ուղղաթիռ, ուժաշար,
ուղեխույճ, ուղեկալ, փաստաթուղթ, քանակակազմ, օրապահ, օրահան-
դիստ, օձաշար, բանբեր, հրթիռ, ջրամբար, ջրհան և այլն:

Բերված օրինակներից երևում է, որ ավելի տարածված և կենսունակ
են ոչ տերմին + ոչ տերմին (տ + տ) և տերմին + ոչ տերմին (տ + տ) կա-
զմապարհները:

3. ՔԱՐԿ ԱՅԼԱՅՆԱԿՈՐ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Ածանցավոր պարզ տերմինների նման՝ բարդածանցավոր տերմին-
ները լինում են նախածանցավոր, վերջածանցավոր և նախածանցով ու
վերջածանցով կազմված տերմինների:

ա) Նախածանցավոր բարդ տերմիններ—

նախ(ա), նախադինակոշ,

բ) վերջածանցավոր բարդ տերմիններ

—ակ, ջրասուղակ, հրաքնդակ, նախախմբակ:

—ական, մանրէաբանական, կենսաբանական, օդերևութաբանական,

նավագնացական, հետախուզական, ջրասուղական:

—ային, լինադահանակային, ավտոճանապարհային, շերմամիջուկա-

յին, բազմավանդիքային, ջրածնային, լուսադիտելանային, օդադեռան-
տային, պարաշյուտադեռանտային, հետեկադեռանտային, տանկադե-
ռանտային, մոտոհրաձգային:

իչ-ուցիչ, ուժահանիչ, ուժակոծիչ, ձայնախլացուցիչ, գազահանիչ,
բոցամարիչ, բոցամեղրադարձիչ, զրահայլիչ, խրամատափորիչ, ավտո-
բեռնիչ, ուղղաթիռայինցիչ:

—ու, նշանաու, ուժբարիու, ինքնաշնանաու:

—ույք, ծխածածկույթ, հրածածկույթ:

—ուրյուն, մարտունակություն, բեռնունակություն, հեռահարություն,
հեռածիլություն, հետաքննություն, ջրատարողություն, մենամարտություն,
տիեզերանցություն, ինքնանշանաուություն, ուղեակախություն, ծո-
վակալություն:

—ում, դահանում, զազադերծում, բարտալըքում, կազմալուծում, զո-
րացրում, ուժամղում, ուժանետում, ծխարձակում, դինամիսում, ճառա-
գայնահարում, լուսաբողբակում, լուսադիտելանում, ուղղաթիռարկում,
ուղղաթիռախանակում, ուղղաճեռուտախանակառավարում:

—առան նավազործարան, էլվակորնդանարան:

- ոց, ծառափակոց, քիկնոցածածկոց:
- ուզ, յուզացավորող, ուզդեղնաուսավարդող:
- ավոր, կիսավորավոր, տանկավանդավոր, տուրքապատուտակավոր:
- ան, օղանավակայան:
- ի, վայրէջք:

Նախածանցավերջածանցավոր տերմիններ

փոխհրածություն, նախախնակողիչ:
 Բարդածանցավոր ուղղական տերմինների ձևաբանական (խոսքի-մասային) և տերմինաբանական կազմադրանքը հիմնականում չեն աարբերվում բարդ տերմինների նշված կազմադրանքից, ուստի և հարկ չկա զրանք հատուկ քննության են նկարկել:

Ածանցավոր, բարդ և բարդածանցավոր տերմիններում կատարվող ենչյունական փոփոխությունները

Ածանցավոր, բարդ և բարդածանցավոր տերմիններում կատարվում են հնչյունափոխական նույն երևույթները, ինչ՝ նույն կազմությունն ունեցող հայոց լեզվի բնդհանուր զորածուխյան սովորական բառերում, այսինքն՝ հնչյունափոխության են նկարկվում միայն ձայնավորները: Հընչյունափոխման հիմնական պատճառը շեշտի տեղափոխումն է:

ա) Հնչյունափոխություն ածանցավոր տերմիններում կ(է) ռի օրինակներում, քնդորիներում (օրեկ > օրին).

ու > (ը) քախոց (քախոց > քախոց), փայտական (փայտապ > փայտա-), քմբիկ (քուք > քմք-), նունկ (նուն > նոն-), խմբակ, խմբական (խումք > խմք-), զնդակ (զունք > զնք-), ծնկանոց (ծուն > ծնկ-), կամբակ (կամբք > կամք-), փամփշտանոց (փամփշտ > փամփշտ-).

ի > (բ) պատժական (պատիժ < պատժ-), ձգարան (ձիք > ձգ-), կցվանք, կցուց (կից < կց-), քնդգրկել (գիք > քիք-), ճշտող (ճշտ > ճշտ-).

ոյ < ու պտուտակ (պտուտ > պտուտ-), ցուցանակ, ցուցան, ցուցիչ (ցուց > ցուց-), ազուցարան (ազուց > ազուց-).

ու < գրո ամբություն, ամբոց (ամուր > ամբ-).

ի > ք կամ գրո, անվակ (անիվ > անվակ), ուղղան, ուղղակ (ուղիք < ուղիք-), համալել, համալում (-լիք < լիք-), պատժելի, պատժելիություն (պատիժ > պատժ-), պարագնել (-գիժ > գժ-):

բ) Հնչյունափոխություն բարդ և բարդածանցավոր տերմիններում ի > գրո, աղավնագիր (աղավնի + ա + գիր, է > գրո) ուղղաթիռ (ուղիք > ուղիք-).

ու > գրո. բարդականալ (բարում > բարմ-).
 ի > (ը) գծանակ (գիժ > գժ-), ցցաբումբ (ցից < ցց-), ջրածնայ (ձին > ձն-), մտաբնածգային (ձիք > ձգ-), հետախնություն (քնին > քնն-).

ու > (ը) քրքատափ (քուք > քմք-), հրաբանակ (հուր < հր-), հրեակաետ, նոնկանիք (նուն < նոն-), ջրատույզ, ջրագիժ, ջրալուստաբանաբ, ջրեան, ջրաման, ավառաբան (ջուր > ջր-), ոմբաբիղ, ոմբպատարան, ոմբաբիլ (ումք > ոմք-), սրաբակ (սուր > սր-), հրեոք, հրբիլ (հուր > հր-), քնդանք (քունք > քնք-), հրազնդակ (հուր > հր-), զրանք > զնք-), հավախմբակ (խումք > խմք-), ծխածակույր, ծխանակ (ծուխ > ծխ-), ձայնախլացուցիչ (խուլ > խլ-).

ա > ն ուղեկալ, ուղեսյուն (ուղի + ա + կալ, ուղի + ա + սյուն, իա > ալ > ու օղալուսանկար (լուս > լուս-), հրացուցակ (ցուց > ցուց-), ջրաուղական (սուղ > սուղ-), հետախուլական (խուլ > խուլ-), լուազրանչան, լուսաղաբարևում (> լուս > լուս-):

4. ԲԱՐԴ ԲԱՂԱԿՐԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Հայ տերմինաբանության և, մասնավորապես, ուղղական նոր տերմինաբանության մեք քանակական տեսակետից աչքի են քնկնում բարդաղաբայ տերմինները, որոնք, փաստորեն, աուսկան հասարակական տերմինների իմաստային և կառուցվածքային պատճենումներն իրանք միջանկյալ տեղ են զբաղում բարդ տերմինների և տերմինականակացությունների միջև: Այդ կարգի տերմինները թեն նոր են կառուցվածք և բովանդակությամբ, բայց կենսունակ են: Բարդ-բաղաբայ տերմինների աարածուր հայերենում ինչ ծավալ կընդունեն և քանից, ին զրանք հետազույմ հուրերենում ինչ ծավալ կընդունեն և պիտի զարգացում կատանան: Օր.՝ ալֆա-նաուգաբներ, ալֆա-նաուգաբում, ալֆա-մասնիկ, ալֆա-բակարդ, ալֆա-տանկեկալ, աուրենակ-զացիր, բետա-ակալություն, բետա-նաուգաբներ, բետա-մասնիկ, բետա-խայժ, ինենաթիո-ամֆիբիա, ինենաթիո-թիուալ, ինենաթիո-ինենաթիո-նպատակ, անեկ-ուրաղդ, անեկ-արշակ, փաուս-պատխանող, փոս-բակարգ:

Բարդ-բաղադրյալ տերմինների ձևարանական կաղապարը, ի տարբերություն բարդերի, ածանցադրոնների, ըստ նրանցից, միատալ է, գ+գ: Դրանք կազմվում են գոյականներից կամ գոյականաբար զորածավող խոսքի մյուս մասերից:

Բարդ-բաղադրյալ տերմինների տերմինաբանական կաղապարներն են՝

- ա) տ+տ (տերմին+տերմին)
այՖա-ճառագայթներ, այՖա-ճառագայթում, բիտա-ճառագայթներ, ինքնաթիռ-նայակ, ինքնաթիռ-թիթյան, ինքնաթիռ-ամֆիբիա, ասորճանակ-զեղացիր, տանկ-տրայտրը,
- բ) տ+տ (տերմին+ու տերմին)
ինքնաթիռ-նպատակ, հրթիռ-խայծ, փարոս-պատասխանող,
- գ) տ+ա (ու տերմին+ու տերմին)
փոս-թակարդ:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԻԱՂՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍՍԱՅԻՆ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ

Տերմինային կապակցություն ասելով սովորաբար հասկանում են բերականական որոշակի հարաբերության մեջ գտնվող բառերի շարք: Ի տարբերություն տերմին-բարդ բառերից՝ տերմինային կապակցությունների բաղադրիչների փոքրականական ձևերը պարզորեն արտահայտում են տերմինի բաղադրիչների միջև եղած իմաստային կապերը: Վերջիններս, ինչպես և տերմին-բարդ բառերը իմաստի տեսակետից միասնական բառային միավորներ են:

Այս պատճառով էլ տերմինային կապակցության իմաստը Հավասար չէ նրա առանձին միավորների իմաստների գումարին: Տերմինային կապակցությունների առանձին բաղադրիչների իմաստները միշտ այս կամ այն շափով ենթարկվում են ամբողջ բառակապակցության իմաստին՝ նշանակությանը: Տերմինային նշանակություն ունեցող կայուն բառակապակցությունների բառային իմաստը կախված է ոչ միայն բաղադրիչների իմաստներից, այլև նրանց միացման ձևից և կապակցական արժեքից: Միայն մեկ իմաստով այս կամ այն կայուն կապակցության մեջ մտնող բառի նշանակության սահմանադառուժը կատարվում է այդ բառերի մասնադիտացման ղեկով:

Բառակապակցության մեջ գրեթե յուրաքանչյուր տերմին կարող է պատգամավոր դրպես նոր բաղադրիչ:

Տերմինաբանության համակարգայինության համար անհրաժեշտ է, որ տերմին-բառակապակցությունները, որոնք միևնույն կարգի հասկացություններ են նշանակում, ունենան միատիպ կառուցվածք:

Տերմինային որոշակի կառուցվածքում բառակապակցությունները ստանում են կայուն ընույթ:

Տերմինաբանական բառակապակցությունների տեղը լեզվի համակարգում մինև այժմ վերջնականացնելի որոշված: Պարզ է, սակայն, այն իրողությունը, որ իմաստի տեսակետից տերմինային կապակցությունները բարդ տերմինների նման՝ ինքնուրույն, ամբողջական, բուռային (լեզվիկական) միավորներ են: Բարդ տերմին կամ տերմինային կապակցություն ստեղծելիս սովորաբար ղեկավար է լինում բաղադրիչ գիթեայական տերմինի կարճության և ճշգրտության հիմնական պահանջները: Տերմինային բառակապակցությունը թերևս կարող է բավարարել միայն ճշգրտության պահանջը, այսինքն՝ լինել այնպիսի տերմին, որը իմաստային կողմով լիովին արտահայտի հասկացության անհրաժեշտ հատկանիշները: Վերջինս կատարվում է շատ զիպքերում տերմինի գկարճության պահանջի օտանալում: Տերմինային կապակցության մեջ որոշող բաղադրիչը այն հիմնական տերմինը կամ բառն է, որն արտահայտում է ընդհանուր հասկացություն, նրան է հանում տերմինացման ենթարկված առարկայի, երևույթի էական հատկանիշները, առանձնահատկությունները, ձևը, որպիսի և այլն: Իրբն վերլուծական կառուցվածքի տերմինային կապակցությունները հայ ուղղակիան տերմինաբանության հիմնական զանգվածի գերակշիռ մասն են կազմում:

Ըստ բաղադրիչների քանակական կազմի՝ տերմինային կապակցությունները կամ բառակապակցական տերմինները լինում են՝ երկանդամ, եռանդամ և բազմանդամ:

ԵՐԿԱՆԳԱՄ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Երկանդամ ուղղմական տերմինային կապակցությունները թվապես զերբազանցում են եռանդամ և բազմանդամ կապակցություններին: Այս կարգի տերմինները աչքի են ընկնում իրենց ձևարանական և տերմինաբանական կապակցությունների բաղադրանքով: Դրանց բաղադրիչների շարահյուսական կառուցվածքը հիմնականում որոշիչ-որոշյալի հարա-

բերություն է արտահայտում։ Եւրոպայի կառուցվածք ունեցող տե-
մքներին մեջ երկանդամ կառույցները ամենակենսունայն են և ամենից
ավելի են օժտված համակարգայինցող հասկանիչներով։ Վերջիններս
ամբողջպես իրենց արտահայտությունն են գտնում այդ հարթի տերմին-
ների խոսքմատային և տերմինարևական կաղապարներում։

Լ. ԵՐԱՆԻՄ ՏՐԻՄԵՆՅԱԿ ԿԱՐԱԿՈՒՅՈՒՅՆՆԵՐԻ ԵՆՍԵՐՄԵՆՅԱԿ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

ա) Ա՛-Գ Ամենատարածված և կենսունակ կաղապար անկան-
գոյական կառույցն է։ Այն մեծ տարածում ունի ինչպես Շին, այնպես էլ
հայերեն ուսումնական նոր տերմինների մեջ.

Օրինակ՝ Շրթիտային մարտկոց, Ճարտգոյթային Շրթանդրություն,
մանրէարանական ուսմը, ջրածնային ուսմը, միջուկային ուսմը, Շրթի-
տային զորքեր, Շրթիտային ջրածնադրան, Շրթիտային նավ, Շրթիտային
համանավ, Շրթիտային շարժիչ, միջուկային շարժիչ, գերծնայանի կոր-
ծանիչ, բեկորային ական, ստորջրյա ական, հականավակային ական,
հակահետակային ական, կեղծ ակնանդաշտ, հակահետակային ակն-
անդաշտ, բազմափողանի ականանետ, սնկամե ամպ, հակաօդերկրական
պաշտպանություն, հակահրեշտային պաշտպանություն, մանրէարանա-
կան զենք, թունաբուսական զենք, բազմանպատակ սողանավ, հակա-
նավակային սողանավ, մնացուկային ճառագայթահարում, տիեզերա-
կան Շրթիտ, Սնավոր Շրթիտ, բազմաստիճան Շրթիտ, միաստիճան Շրթիտ,
տուգանային վաշտ, անօդաչու ինքնաթիռ, ուղեծրային ինքնաթիռ, տար-
տակամատային ինքնաթիռ, պրեկային ինքնաթիռ, միացմամբ ինքնա-
թիռ, օդաչուվոր ինքնաթիռ, համակապակային ինքնաթիռ, Շրթիտային
ինքնաթիռ, գերծնայանի ինքնաթիռ, Շրթիտային ինքնաթիռ, լուսահե-
տադրական կապ, մինչձայնային արագություն, զերծնայանի արագու-
թյուն, նշանափորմային արկ, լուսամուրյան արկ, միջուկային արկ, հե-
տախոսչական արբանյակ, կարծր վառվանյութ, շերտավառուկային վա-
ռվանյութ, Շրթիտային հարված, Շրթիտային զորամաս, բազային ավիա-
ցիա, սակախական ավիացիա, թրթուրավոր ավտոմեքենա, անվազոր
ավտոմեքենա, կիսաթրթուրավոր ավտոմեքենա, շարժան ավտոմեքենա,
զուցորդական անանա, ասոմային շրտանի, օդաչուանկարային
սպարառտ, ուղիղունկանան գոմարտակ, հակատանկային շրտանի,
հակատանկային թևանոթ, հակատանկային Շրթիտ, հակատանկային
մարտկոց, բեռանահար ուսմը, նսպայմային ուսմը, օդաչուանկարային

դասակ, ասոմային պայթյուն, ուղիղունկանական զորքեր, լազերային
հեռաչափ, պարալյուտային դեմատո, վալըկչային դեմատո, Շրթիտային
գնիլիչիկ, ասոմային սուշանավ, տորպեդային սուզանավ, տորպեդա-
յին կատեր, հետակադեմատային նավ, տանկադեմատային նավ, լա-
զերային ճառագայթ, կնտակատային ական, մաղիխային ական, հա-
կադեմատային ական, հակադեմատային ականադաշտ, հակադեմատա-
յին ականադաշտ, տորպեդիական իրադրություն, սակախական իրա-
դրություն, օդադեմատային զործողություն, օդադեմատային զուգը,
զենիթային զուգը, զենիթային թևանոթ, ուղիղունկանակ թևանոթ, գե-
նիթային Շրթիտ, տորպեդիական Շրթիտ, սակախական Շրթիտ, ավ-
տոսանխոսարական վաշտ, օդադեմատային վաշտ, մոտոհրաձգային
վաշտ, պարալյուտադեմատային վաշտ, բազմականակ կապ, ուղիղ-
ունկանակ կապ, ուղիղհետախոսային կապ, արժիպայինդատորային
կապ, դեմատային տանկ, զենիթային տանկ, ինժեներական տանկ,
կեղծ տանկ, կամրջային տանկ, միջին տանկ, ծանր տանկ, Շրթիտային
տեխնիկա, բարձրակախվ վանդակային, պայթուցիկ նյութ, պայթուցիկ
խոտնորդ, պայթուցիկ բազադրություն, ուսումնական ուսումնարան,
զինվորական կանոնադրություն, օդային մարտ, օդային թշնամի-
չօդային նետախուշ, օդային կապ, տեսական մարտ, զենքային ծառա-
յություն, պահակային ծառայություն, երկտրամադիծ փողանցք, ծամ-
անկախվոր ամբողջություն, ժամանակավոր ճամբար, երկչերտ կրակ, երկի-
զանի հրապատ, նետավոր կրակ, զենիթային զնորացի, օդային նարձ-
կում, զորական նետախոսություն, հրետանային գնդակոծում, մարտա-
կան զործողություն, մարտական տեխնիկա, մարտական հրաձգություն,
մարտական խնդիր, մարտական մեղավոր, մարտական ոտք (հրացանի),
մարտական կրակոց, մարտական լիցք, մարտական կարգ, մարտական
ինքնաթիռ, մարտական տեղամաս, մարտական պարաշատություն, մար-
տական գիծ, մարտական զսպանակ, ուրային համազուրի, մարտակ
կրակ, մարտակ նետախոսություն, զրահնպատ ավտոմեքենա, երկաթե
զրահ, օդային ջրամետատար, զինվորական կոմիսար, լեռնահրաձգա-
յին զենիթիկա, քնական քոչադիում, նշյունական ազանչան, զրահա-
տանկային զորամաս, ավանդարդային մարտ, կազրային բանակ, հեռու-
հար ինտանդի, հեռահար ջրանոթ, ծխատու վառող, ծխաթու արկ, քնա-
կան ինտանդուտ, քնական արկ, երկաթուղային զորքեր, երկաթուղային
զամարտակ, ծածկային կրակ, սաստիկ կրակ, նվաճողական պատե-
րուցմ, ուսումնական խորհուրդ, ուսումնական ծառայություն, ուսումնական
դրություն, զինվորական զործ, ուսումնական զազուկիք, անձուխ վառող,

կրթանիշ ավիացիա, կրթանիշ գումարտակ, արտաներք վերակարգ, արտաքին թշնամի, ներքին թշնամի, զինիթային մարտկոց, պատժիչ շուկա, պահակախիչ գումարտակ, ուսմամբան քարտեզ, Տրեստանային դեմք, Տրեստանային հետախուզություն, Տրեստանային դպրոց, ճակատագրի գրո՞, օդային հարձակում, զազային գրո՞, զորական միավոր, զորական ավիացիա, ծովափնյա պաշտպանություն, ծովափնյա ամրություն, անձանտ կրակ, հանդիպական մարտ, օժանդակ զորքեր, օժանդակ գործողություն, ընդհանուր գործակար, օդային նպատակ, օդային դեանտ, ակտիվ պաշտպանություն, ավիազինեթային միջոցներ և այլն:

բ) Գ-Կ Գոյականի սեական նույն գոյական ուղղական հոլով կազպարով կտուղով կրկնվում տերմինակապկցությունները պատկանում են հայերեն ուղղական հին, նախապատերազմյան տերմինաբանությանը և կազմվել են Մ. Արեղյանի կողմից: Ուղղական այդ տիպի նոր տերմիններ համարյա չեն կազմվում, հետևաբար այդ կազպարը այժմ կենսունակ չէ: Մական ուղղական տերմինաբանական համակարգում այդ կազպարներով կազմված տերմինները որոշակի թիվ են կազմում. օրինակ՝ հրանոթի փողանք, նավերի քարտեզ, լցարանի օդատրանսպորտ լցամաս, հրացանի լցամաս, դիտի դեար, դիտի դասակ, նշանոցի բուշ, մարտակարգի խորություն, հեծելազորի վաշտ, հեծելազորի դպրոց, հեծելազորի բրիգադ, հեծելազորի գումգ, շարժիչ ծածկոց, կարանտինի պահպանակ, կրակի կարգապահություն, փողանքի տրամաշար, պահեստի Տրեստայ, Մորզեի արտեր, փողարևանի ծածկոց, փողարևանի պահպանակ, պահեստի գունդ, պահեստի դեար, պահեստի դրք, պահեստի սպա, պահեստի հրանոթ, պահեստի արկեր, պատվարի կատար, հրակրկի լիցք, զենքի պահեստապետ, էրթի մատյան, Տրեստանա անտաշ, զորքերի խմբավորում, կրակի ճկունություն, արևի արտաթորչք, փողանքի երկարություն, հրացանակոթի խզատակ, զարկանի պսակ, զարկանի պատտակ, զնդաքի ծածկակալ, փոշի մաշվածություն, բանակի զենեղայ, ղյվիդիայի հրամանատար, կոմիսարի տեղակալ, զորանախ օրպար, վաշտի հերթապահ, հրետանու պետ, առընձանակի թմբակ, հարթաշափի հաստոց, հրահանի կատար, զորքերի խումբ, փակադակի բուշ, ուժերի փողակ, արևի լցարան, ֆուգասի լցարան, հրանոթի լցարան, դատավորության խորություն, զեկավարման դասակ, ելման դիրքեր և այլն:

Այս կազպարով կազմված տերմինային կապակցությունների զգալի մասը վերաբերում է ուղղական տեխնիկային, հատկապես զենքի տարբեր տեսակների հետ կապված հասկացություններին: Այդպիսի որոշ

տերմիններ արդեն հնացել են և տերմինային համակարգից դուրս են մնացել կամ դուրս մնալու երբին են գտնվում՝ ինչպես, օրինակ՝ դիտի շուկա, զլիտի դեար, դլիտի դասակ, հեծելազորի վաշտ, հեծելազորի դպրոց և այլն:

Այս կազպարով կազմված հնացած տերմիններին այժմ փոխարինում են անական-գոյական կազպարով կազմվող տերմինային կապակցությունները՝ զլիտի շուկա > զլիային շուկա և այլն:

դ) Գ-Գ Գոյականի ուղղական հոլով-գոյականի ուղղական հոլով կազպարով կազմված տերմինային կապակցություններ: Այս կազպարով կազմված տերմինների քանակը ընդիմ մաս է կազմում տերմինային երկանոցում կապակցությունների մեջ: Այն այնքան էլ կենսունակ չէ ինչպես հին տերմիններ, այնպես էլ նոր տերմինների կազմության պրակտիկայում: Օրինակ՝ համազարկ կրակ, պարաշյուտիստ մարտիկ, օրպար զորամաս, հետախուզ մարտիկ, տիեզերազնաց օդաչու, հետախուզ օդաչու, հետախուզ ինքնաթիռ, ճշտորդ ինքնաթիռ և այլն: Ինչպես երեմում է բերված օրինակներից նորագույն շրջանում այս կազպարով կազմվել են բավական շատ տերմիններ:

դ) Գ-Կ Գոյականի գործիական հոլով-գոյականի ուղղական հոլով կազպարով կազմված տերմինային կապակցություններ: Այս կազպարը կենսունակ չի եղել հին տերմինների կազմելիս: Այս անկենսունակ է նաև նոր տերմինների կազմելու պրակտիկայում:

Յձաշարով շարժում, սայլերով փոխադրություն, դանդաղումով պայկոցիչ, համազարկով ուղղակիում, օդով պողեցում (սահեցում): Այս կարգի տերմինները հնանալով՝ դուրս են մնացել ուղղական տերմինային նոր համակարգից: Հիշյալ կազպարին որոշ դիպքերում հաջողությամբ կարող է փոխարինել անական-գոյական կազպար: Ինչպես, օրինակ՝ համազարկով ուղղակիում-համազարկային ուղղակիում, օդով պողեցում (սահեցում)-օդային պողեցում (սահեցում):

Բայան-գոյական կազպարով կազմվող տերմինային կապակցություններ.— Այս կազպարով կազմվում են ինչպես հին, այնպես էլ նոր ուղղական տերմինային կապակցություններ: Հատկանշական է, որ իբրև բաղադրիչ հանդես են գալիս ենթակազպական և հարակատար դերբայները, որոնք իրականում անականական իմաստ են արտահայտում: Այդ անունով այս կազպարը կարող է նույնանալ անական-գոյական կազպարի հետ:

ա) ԵՆՐԱԿԱՅԱԿԱՆ ՂԵՐԱՅԻՎՈՂԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿԱՐ

Լողացող ավտոմեքենա, լողացող տանկ, լուսավորող ուսմբ, հրկի-
զող ական, լողացող ական, կառավարիչող ական, կառավարիչող ականա-
գաշտ, Բախանցող ճառագայթահարմո, շխտավարիչող հրթիռ, կառա-
վարիչող հրթիռ, թռչող հրթիռ, լուսավորող հրթիռ, լցավորող ինքնաթիռ,
հրկիզող արկ, պատենեշող շերտ, գործող բանակ, պատենեշող ավիացիա,
բոցավառիչող պատիւ, Թրաշող Թիւրք, վարիչող ինքնաթիռ, վարող գոտի,
պատերազմիչող կողմեր և այլն:

բ) ՉԱՐԱԿԱՍԱՐ ՂԵՐԱՅԻՎՈՂԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿԱՐ.

Երազարմորմած կառավարում, համուղղված անունա, բողարկված
դիրք, ծածկված դիրք, ծածկված տարածություն, ծածկված նպատակ,
ծածկված նշան, ծածկված հրակոթություն, ծածկված տեղանք, հարկա-
զրկած վայրէջք, հարկազրկված նաւանք, զինված ուժեր և այլն:

Մակրայ+գոյական կազմակերպիչ կազմվող տերմինային կապակցու-
թյուն.— Այս կազմակերպիչ կազմված է քնդամենք մի քանի բառակա-
պակցական տերմիններ են կազմվել հիշյալ կազմակերպիչ հանկարծակի
հարձակում, հանկարծակի գրոհ, արագ քիչք:

Մակրայ+բայանե կազմակերպիչ կազմվող տերմինային կապակցու-
թյուն.— Այս կազմակերպիչ կազմված է քնդամենք մեկ տերմինային երկ-
տեղան կապակցություն, որն ինքնին վիշտում է նյա անկենսունակու-
թյան մասին: Այդ կապակցությունն է՝ կամովին վարձված, որը գուրս
է մնալի: Հայերեն ռազմական նոր տերմինաբանությունից, դրա փոխու-
թյուն այժմ օգտագործվում է վարձական տերմինը:

2. ԵՐԿԱՆԻՄԸ ՏԵՐՄԻՆԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆՆԵՐԻ
ՏԵՐՄԻՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿԱՐԵՐ

Ինչպես անանցավոր, բարդ, քարդանանցավոր տերմինները, այն-
պես էլ տերմինային կապակցությունները կազմվում են տերմինաբանա-
կան նույնատիպ կազմակերպիչով՝ ա+ա, ա+ա, ա+ա, ա+ա:

1. ա+ա (տերմին+տերմին): Դրանք այնպիսի կապակցություններ
են, որոնց երկու բաղադրիչներն էլ տերմիններ են:

Հրթիռային մարտիչ, հրթիռային զորքեր, հրթիռային զորամաս,
հրթիռային նավ, հրթիռային հրաձգարան, հրթիռային պաշտպանություն,
հրթիռային տեխնիկա, հենակոդակառուցական նավ, մանրէաբանական

զենք, մանրէաբանական ուսմբ, շերտամիջուկային զենք, Թունաբանական
զենք, պարեկային ինքնաթիռ, հրթիռակիր ինքնաթիռ, ատոմային հր-
տանի, հակատանկային հրթիռ, հակատանկային հրետանի, նապայմանի
ուսմբ, օդաղենանտային դասակ, օդաղենանտային գունդ, հրետանային
գունդ, տանկային գունդ, պարաշյուտային զենանք, պարաշյուտային
վաշտ, ռազմական հետախուզություն, լեռնահրաձգային դիվիզիա, մա-
տահրաձգային դիվիզիա, զորական հրետանի, զորական ավիացիա, դի-
վիզիական կոմիսար, դիվիզիայի հրամանատար, բանակի զենեղու,
հրետանի փողակցք, տարածանակի թմբուկ, ազդեցականիվություն ինդիկա-
տոր, դարկանի պտուտակ, պարաշյուտախա մարտիկ, համալսարկ կրակ,
տինկեթազանց օդաչու, հետախուզիչ ինքնաթիռ և այլն:

Այս կազմակերպիչ կազմված բառակապակցական տերմինների հաս-
կանչական կողմն աչք է, որ՝

ա) ածական +գոյական կազմակերպիչ կազմված տերմինների ածա-
կան բաղադրիչը որպես տերմին ինքնուրույն գործածություն չունի, ինչ-
պես, օրինակ՝ հրետանային գունդ, տանկային գունդ, օդաղենանտային
գունդ, հրթիռային զորհր, հրթիռային մարտիչ և այլն:

բ) Այս կազմակերպում որպես բաղադրիչ նանդես են գալիս այնպիսի
տերմիններ, որոնք թեև ռազմական բուն տերմիններ չեն, բայց սպասար-
կում են նաև ռազմական տերմինաբանությանը, ինչպես, օրինակ՝ մանր-
էաբանական զենք, մանրէաբանական ուսմբ, շերտամիջուկային զենք և
այլն:

2. ա+ա (տերմին+ոչ տերմին): Այս կապակցության առաջին բա-
ղադրիչը տերմին է, երկրորդը ոչ տերմին:

Հրթիռային հարված, զոդաշտիական հակողություն, զոդաշտիական
քանակ, տակտիկական իրադրություն, օդաղենանտային գործողություն,
ռազմական ռազմաբան, պտուտակային գործողություն, ռազմական
գործողություն, ռազմական խորհուրդ, ինքնուրույն զործ, զինվորական
տարազ, զորական միավոր, զորական տեսեսություն, մարտական ստք,
հրանքիք բարձրացում, զորքի բավարարում, նշանացի բույն, մաշտա-
կազարի խորություն, կրակի կարգապահություն, կրակի նկունություն, զոր-
քերի խմբավորում, փողակցիչ նրկարություն, փողի մաշվածություն,
զարկանք անցք, հրահանի կատար, զորքերի խումբ, զինված ուժեր և
այլն:

3. ա+ա (ոչ տերմին+տերմին): Զգալի թիվ են կազմում ոչ տեր-
մին+տերմին բաղադրիչներից կազմված կազմակերպիչով տերմինային
կապակցությունները:

Կառավարվող ական, կառավարվող հրթիռ, բողբոջված դիրք, լողացող տանկ, լուսավորվող ուտօբ, հրկիվժող արկ, բռնող հրթիռ, կեղծ ականազայտ, կեղծ տանկ, բազմանպատակ սուզանավ, մնացուկային ճառագայթաճարձակ, թևաէնթ հրթիռ, բազմատիճան հրթիռ, միասուխան հրթիռ, միջմայրցամաքային հրթիռ, ազդանշանային հրթիռ, տուրանային վաշտ, տախտակամածային ինքնաթիռ, գերձայնային ինքնաթիռ, կարծր վառելանյութ, պատվավոր ուղեկցորդ, անվավոր ավտոմեքենա, զուգորդական անասնա, բնառնաչար ուտօբ, բազմակամախ կապ, զլլխամասային տանկ, կամրջային տանկ, միջին տանկ, ծանր տանկ, թեթև տանկ, ցերեկային դրո՞, տևական մարտ, օդային մարտ, օդային հեռախոսչղ, հեռագնաց հեռախոսչղ, երկշերտ կրակ, հեռավոր կրակ, անկանոն կրակ, մոտակա կրակ, լեռնային հրետանի, լեռնային հրանոթ, ժովափնյա պաշտպանություն, անծուխ, վառող, արտահերթ վերակարգ, զինավոր շտաբ, օրյա վերակարգ, զինավարժան դասակ, կման զիբբեր, ժամանակավոր ամբույթուն, ժամանակավոր ճամբար, բնօճանուր զորահամար և այլն:

4. ւո+տ (ոչ տերմին+ոչ տերմին): Այս տերմինաբանական կազմարժով կազմվող երկանդամ տերմինային կապակցություններն այնքան էլ շատ չեն: Կա նշանակում է, որ հիշյալ կազմարար այժմ կենսունակ չէ: Անկաճև ամպ, պայթուցիկ խոտանոց, պայթուցիկ բաղադրություն, իրերի պաշար, օգով պտղեցում և այլն:

ԵՌԱՆԿՄԱ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս տիպի տերմինային կապակցությունները իրենց բանակով կ կենսունակությամբ թեև պիտի են նախորդ՝ երկանդամ կապակցություններին, սակայն որոշ ակտիվություն են զուցարբերում հասկանալի հայերեն ուղղմական նոր տերմինաբանության համակարգում: Այլ ակտիվությունը ուտերմին նմանությամբ հայերեն ուղղմական նոր տերմինների պատճենման հետևանք պետք է համարել: Ինչպես, օրինակ՝

հատուկ նշանակության ավիացիա, ավտոմեքենայի քարշով հրետանի, մեխանիկական քարշով հրետանի, օստիոակտիվ նստվածքների տնդում և այլն:

Ուղղմական այս կարգի կապակցությունների առաջացման առիթով, ըստ երևույթին, պետք է սանել, որ ավյալ կազմարարով կազմվող տեր-

մինների տեսակարար կշիռը տերմինաբանական համակարգում աճելու միտում ունի: Որոշակի հնասարքություն են երկրայացնում այդ կարգի կապակցությունների ձևաբանական և տերմինային կազմարարները:

1. ԵՌԱՆԿՄԱ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՒՐԵՄԱՆԱՅԻՆ ԿԱՊԱԿՐՆԵՐԸ

ա) Աճական+գոյական+գոյական (Ա₁+Գ₁+Գ₂): Այս կազմարար ամենատարածված է կենսունակին է: Կապակցության հիմնարարը՝ գոյականը հանդես է գալիս ուղիղ ձևով, իսկ լրացնողը՝ թեքված հուղով (սեռական, գործիական):

Ուղիղուղացիոն կայանի ինդիկատոր, շրջանաձև դիտման ինդիկատոր, մարդուական միջոցների ինդիկացիա, թունախոր նյութերի ինդիկացիա, օստիոակտիվ վարակման հսկողություն, օստիոակտիվ ճառագայթահարման հսկողություն, օստիոակտիվ նստվածքների տեղումներ, օստիոլիկացիոն հայտնաբերման հեռավորություն, հատուկ նշանակության ավիացիա, օստիոակտիվ թունախորման տեղամաս, միջուկային պայթյունի բարձրություն, միջուկային զենքի փորձարկումներ, տեղեկրական տարածության հետախուզություն, անկթարթային գործողության ական, սեղմիչ գործողության ական, ձգիչ գործողության ական, մեծ խտության ականազայտ, փոքր խտության ականազայտ, օդային մարտի հրթիռ, հեռավոր գործողություն հրթիռ, կարծր վառելիքով հրթիռ, միջին հեռավորության հրթիռ, միջուկային մարտամասով հրթիռ, ինքնանշանառ համակարգով հրթիռ և այլն:

բ) Գոյական+գոյական+գոյական (Գ₁+Գ₂+Գ₃)

Ճառագայթահարման իրադրության քարտեզ, դատարկման գործողության ական, ավտոմեքենայի քարշով հրետանի, ուղղման գործողության ական, հեղուկ վառելիքով հրթիռ և այլն: Այս կազմարար այնքան էլ տարածված չէ: Հիմնարարի ուղիղ ձևով հանդես եկող գոյականի լրացումները հանդես են գալիս թեք հուղներով (սեռական, գործիական):

գ) Աճական+ածական+գոյական (Ա₁+Ա₂+Գ₁):

Այս կազմարարով կառվում են սակավաթիվ տերմիններ: Հակոտոսակային սեռակտիվ նոսակ, զերմամիջուկային պայթուցիկ նյութ, միջուկային պայթուցիկ նյութ, դրահարմար հրկիվժող ուտօբ, գերազույն դիտավոր հրամանատար և այլն:

դ) Գոյական+ածական+գոյական (Գ₁+Ա₁+Գ₂)

Մրկիչ արձեռնասկան արքանայի: Կենսունակ չէ և տարածման հնարավորություններ չունի:

- է) Մակրայ+դերբայ+գոյական (Մ₁+Գ₁+Գ₁)
վերջնականորեն սարած ական:
- զ) Ածական+դերբայ+գոյական (Ա₁+Գ₁+Գ₁)
ևորը շարունակորված պաշտպանութուն:
- է) Գոյական+դերբայ+գոյական (Գ₁+Գ₁+Գ₂)
Հաղորդակարծով կառավարվող հրթիռ:

2. ԵՌԱՆԿՄ ՏԵՐՄՆԱՅԻՆ ԿԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐՄԱՌԱՔԱՆԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊՆԵՐԸ

ա) $\overline{տ} + \overline{տ} + \overline{տ}$ (ոչ տերմին+ոչ տերմին+տերմին)

Ամենատարածված և կենսունակ կազմադարձ է: Թրինոկ՝ ուղղման գործողության ական, գառարկման գործողության ական, հեղուկ վառելիքով հրթիռ, շրջանաձև դիտման ինդիկատոր, թունավոր նյութերի ինդիկատոր, հատուկ նշանակության ավիացիա, թրթուրավոր քարշով հեռատեխ, ակնթարթային գործողության ական, սեզմիչ գործողության ական, ձգիչ գործողության ական, մեծ խտության տկանազաշտ, փոքր խտության ականազաշտ, հեռավոր գործողության հրթիռ, կարծր վառելիքով հրթիռ, հեղուկ վառելիքով հրթիռ, գերազույն զլխավոր հրամատար և այլն:

բ) $\overline{տ} + \overline{տ} + \overline{տ}$ (տերմին+տերմին+տերմին)

Ուղիղյուղացիան դեռքի ինքնաթիռ, միջուկային մարտամատով հրթիռ, ինքնանշանատու համակարգով հրթիռ, հակասանկային ռեակտիվ նոսակ:

գ) $\overline{տ} + \overline{տ} + \overline{տ}$ (տերմին+տերմին+ ոչ տերմին)

Ուղիռակախիվ վարակման հսկողություն, ռադիոակախիվ ճառագայթահարման հսկողություն, միջուկային պայթյունի քարծրություն, միջուկային զենքի փորձարկումներ, դերմիչուկային պայթյուցիկ նյութ:

զ) $\overline{տ} + \overline{տ} + \overline{տ}$ (տերմին+ոչ տերմին+ոչ տերմին)

Ուղիռակախիվ վարակման հսկողություն, ռադիոակախիվ նստվածքների տեղում, ռադիոլուցիոն հայտնաբերման հեռավորություն, ռադիոակախիվ թունավորման տեղամաս, տիեզերական տարածության հետազոտություն, օդային մարտի հրթիռ և այլն:

է) $\overline{տ} + \overline{տ} + \overline{տ}$ (տերմին+ոչ տերմին+տերմին)

ավտոմեքենայի քարշով հրետանի, ճառագայթահարման իրադրության քարտնչ, ռադիոլուցիոն կայանի ինդիկատոր, մանրէական մի-

ջոցների ինդիկացիա, մեխանիկական քարշով հրետանի, դրահահար հրեկիզող նյութ և այլն:

ՔԱՌԱՆԿՄ ԵՎ ԲԱԶՄԱՆԿՄ ՏԵՐՄՆԱՅԻՆ ԿԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այս կարգի բառակազմիցական տերմինները շնչին մասն են կազմում հայերեն ռազմական տերմինների համակարգում և կազմվել են հիմնականում առևտրի նմանությամբ, որպես անբովանդիս պատճեններ:

1. ԲԱՌԱՆԿՄ ԵՎ ԲԱԶՄԱՆԿՄ ՏԵՐՄՆԱՅԻՆ ԿԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՒՐՄԱՍԱՅԻՆ ԿԱՂԱՊՆԵՐԸ

ա) Ածական+գոյական+ածական+գոյական (Ա₁+Գ₁+Ա₂+Գ₂)

Հատուկ նշանակության ավիակիր ավիացիա, սորատեղիական եշանակության հրթիռային գործեր, կարծր վառելիքի հրթիռային շարժիչ:

բ) Ածական+գոյական+գոյական+գոյական (Ա₁+Գ₁+Գ₂+Գ₃)

միջուկային պայթյունի էպիկենտրոնի կոորդինատներ:

ց) Ածական+ածական+գոյական+գոյական (Ա₁+Ա₁+Գ₁+Գ₂)

միջուկային էնեթղեանիկ տեղակայմամբ նավ, միջուկային էնեթղեանիկ սարքավորմամբ սուզանով, միջուկային պայթյուցիկ նյութի ական, գերազույն զլխավոր հրամանատարության ռազմական:

դ) Գոյական+գոյական+գոյական+գոյական (Գ₁+Գ₂+Գ₃+Գ₄)

«օդ-օդ» կարգի հրթիռ, «օդ-նավ» կարգի հրթիռ, «երկիր-օդ» կարգի հրթիռ, «երկիր-երկիր» կարգի հրթիռ, «նավ-նավ» կարգի հրթիռ, «սուզանավ-օդ» կարգի հրթիռ:

է) Ածական+դերբայ+ածական+գոյական+գոյական (Ա₁+Գ₁+Ա₂+Գ₂+Գ₂)

հակատանկային կառավարվող ռեակտիվ արկերի մարտկոց, հակատանկային կառավարվող ռեակտիվ արկերի շարժիչ:

զ) Ածական+գոյական+շղիկապ+գոյական+գոյական (Ա₁+Գ₁+Շ₁+Գ₂+Գ₂)

ուղղահայաց թռիչքի և վայրէջքի ինքնաթիռ, կարճ թռիչքի և վայրէջքի ինքնաթիռ:

ա) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին + տերմին). Հատուկ նշանակության ավիադիր ավիացիա, կարծր վանկերի հրթրատանի շարժիչ, գերազույն զինավոր հրամանատարության ռազմական:

բ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + ոչ տերմին + տերմին + տերմին). Ստրատեգիական նշանակության հրթրատանի զորքեր, միջուկային պայթյունի էպիկենտրոնի կոորդինատներ:

գ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + տերմին + ոչ տերմին + տերմին). Միջուկային էներգետիկ սարքավորումը սուզանավ, միջուկային էներգետիկ տեղակայումը սուզանավ:

դ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին). Միջուկային պայթյունիկ նյութի սկան:

ե) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (ոչ տերմին + ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին). «ոդ-օդ» կարգի հրթիռ, «երկիր-օդ» կարգի հրթիռ:

զ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (ոչ տերմին + տերմին + ոչ տերմին + տերմին). «Ծղ-նավ» կարգի հրթիռ:

է) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + տերմին + ոչ տերմին + տերմին). «Նավ-նավ» կարգի հրթիռ:

ը) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (ոչ տերմին + ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին). «Երկիր-երկիր» կարգի հրթիռ, «երկիր-օդ» կարգի հրթիռ:

թ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին). «Սուզանավ-օդ» կարգի հրթիռ:

ձ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (տերմին + ոչ տերմին + տերմին + տերմին + տերմին). Հակատանկային կռավարվող ռեակտիվ արկերի մարտկոց, հակատանկային կռավարվող ռեակտիվ արկերի շարժիչ:

խ) $\overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m} + \overline{m}$ (ոչ տերմին + տերմին + տերմին + տերմին). Ուղղահայաց թռիչքի և վայրէջքի ինքնաթիռ, կարճ թռիչքի և վայրէջքի ինքնաթիռ:

Քառանկամ և բազմանկամ տերմինային կապակցությունների ձևաբանական կաղապարները հիմնականում բնորոշվում են հետևյալ առանձնահատկություններով ու միտումներով:

1. Ըստ նվազող աստիճանականության առաջին տեղում են զոյական բաղադրիչներով կազմված կապակցությունները, այնուհետև անա-

կանով և խորքի ալլ մասերով կազմվածները: Ըստ որում, զոյական բաղադրիչը հանդես է գալիս ձևաբանական բոլոր կաղապարներում:

2. Զարգացման հետոնկարներ ունեն զոյական և անական բաղադրիչներով կազմված քառանկամ և բազմանկամ կապակցությունները:

Նույն կարգի կապակցությունների տերմինային կաղապարներին բնորոշ են հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Ըստ նվազող հաճախականության մեծ թիվ են կազմում այն քառանկամ և բազմանկամ կապակցությունները, որոնք կազմված են ոչ թե բացառապես տերմիններով, այլև տերմիններով և ոչ տերմիններով:

բ) Հիշյալ կապակցությունների խորք են բացառապես ոչ տերմին բաղադրիչներով կազմվող կաղապարները:

գ) Զարգացման հետոնկարներ ունեն «իմնականում» ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին կաղապարները՝ եռանկամ կապակցություններում և ոչ տերմին + ոչ տերմին + տերմին + տերմին կաղապարները քառանկամ կապակցություններում:

Այսպիսով քննելով հայերեն ռազմական տերմինաբանությունը իր պատմական զարգացման մեջ և մասնաձևակից փուլում, հավաստվեց, որ այն իբրև առանձին տերմինաբանական համակարգ փաստորեն ձևավորվել է մշակվել է սովետական իշխանության տարիներին: Տերմինային կազմի հիմնական զանգվածը, ինչպես ցույց է տալիս սույն ուսումնասիրությունը, զինավորապես կազմված է բնիկ հայերեն բառերից և հայերենի բառակազմական կաղապարներով կերտված բաղադրություններից: Որոշ քանակ են կազմում ուտերինից փոխառված տերմինները, որոնք ոչ միայն հաստատուն տեղ են զբաղում նշված համակարգում, այլև հայերեն հիմնական և երկրորդական բառակազմական ձևայինների հետ ակտիվորեն մասնակցում են նոր տերմինների ու տերմինային կապակցությունների ստեղծմանը:

Մասնաձևակից փուլում հայերեն ռազմական տերմինաբանությունը զարգանում է բառացանկի համարման, տերմինների միորինակացման, տերմինաբանական կրկնակների՝ հատկապես փոխառյալ և բնիկ տերմինների համաձայնության աստիճանաբար վերացման և ընդհանրապես համակարգի մյուս տարրերի կատարելագործման ուղղությամբ:

ՔԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՄ ԲԱՄԱԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Հ. Ա. ՕՉԱՆՅԱՆ, Փոխառույան վեպերի մեկնումների հեղախոս	5
Հայ լեզուների տեսականների հեղախոս	7
Հայ լեզվաբանների սկզբունքներն ու բնութագրերը	19
Մշակույթի այլ բնագավառների ներկայացուցիչներ փոխառույան մասին	41
Արևմտաեվրոպական նկատմամբ ցուցաբերվող մտանցումները	61
Ա. Բ. ՄԿՐՏՁՅԱՆ, հասի մասերի բառարարգման կազմակերպիչի հայերենում	66
Ներածություն	65

1. Բարդ բառերի բաղադրիչների համադրելիության սահմանափակիչ հասկացումները
2. Ազատ և կտրույալ նկարագրող բարդ բառեր
3. Ձևահարմարանքային գիրք բառարարգման մասնակի
4. Հեղինակային նորարարություններ և պատկերային բառեր

Անվանական խոսքի մասերի բառարարգման կազմակերպիչ	85
1. Գոյականակերտ կազմակերպիչներ	96
2. Անվանական կազմակերպիչներ	115
3. Գիտականական կազմակերպիչներ	126
4. Թվականական կազմակերպիչներ	127
5. Մակբայական կազմակերպիչներ	133
6. Բայական կազմակերպիչներ	129

Ելակարգի խոսքի մասերի բառարարգման կազմակերպիչ	131
1. Նաղդակ	131
2. Ձգանակազարդ բառեր	137
Բառարարգման տեսակետից ստորադաս խոսքի մասեր	140
Բազմաբան բառերի կիրառումը խոսքի մասերի նամակարգում	143
Հաստատագրություններ	148

ՔԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅՈՑ ԼԵՉՄ ՏԵՄԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ս. Ա. ԱՍԼԱՆՅԱՆ, Տեմբերանություն աղբյուրներ հայերենում	149
Երկու խոսք	149
Ներածություն	150
Նախասովետական շրջանի հայ տեմբերանությունների մի քանի հարցեր	150
Համառոտ աշխարհի 1920-ական թվականների ուսումնական տարեկանի հայտնիությունները	159
Տեմբերանությունը սովորել և աղբյուրներ հայտնի լինելու	167
Տեմբերանության ստեղծման ներքին աղբյուրներ հայերենում	171

1. ժամանակակից հայոց լեզվի բառակազմական միջոցներում հարգման անբարեբաղիտի հարցեր
1. Բարդ նշանակություն կամ խնամքի տեմբերանություն
2. Ամենամեծ, ամենամեծ տեմբերանությունների ստեղծումը
3. Բարդ տեմբերանություններ
4. Մասնակազմություններ կամ տեմբերանային կազմակերպություններ
5. Հարցումներ
11. Արևմտահայաստանի տեմբերանություններ
11. Գրականության անբարեբաղիտի հարցեր
11. Գրականության անբարեբաղիտի հարցեր
11. Գրականության անբարեբաղիտի հարցեր

- Տեմբերանության ստեղծման առաջին աղբյուրները
1. Օտարալեզու տեմբերանությունների փոխանակման հարցերը
1. Փոխառության հասկացություններ
2. Փոխառության պատմությունները
3. Փոխառությունների տեսակները կամ տեղերը
4. Փոխառության աղբյուրները
5. Տեղանշանակություններ
6. Փոխառության տեմբերանությունները հայոց լեզվում
7. Տեմբերանությունների փոխառության դրական և բացասական կողմերը
8. Փոխառության տեմբերանությունների յուրացումը լեզվում
9. Տեմբերանության միջոցային բնույթի հարցը
10. Տեմբերանությունների մաքրամաղուխային հարցերը

11. Բառարգման անբարեբաղիտի հարցերը
11. Բառարգման անբարեբաղիտի հարցերը
- Ս. Ա. ԱՍԼԱՆՅԱՆ, Հայերեն ուղղագրության տեմբերանություններ
- Երկու խոսք
- Անվանական կազմակերպիչի տեմբերանությունները պատմության
- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունները ներառում
- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունների նամակարգային-խնամքային կառուցվածքը

- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունների աղբյուրներ և կազմակերպիչները
- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունների ծագումնաբանական խնամք
1. Թվական անբարեբաղիտի հարցեր
11. Փոխառության անբարեբաղիտի հարցեր
1. Բուն փոխառություններ
2. Ինտուիտիվ փոխառություններ կամ պատմականներ
- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունների կառուցվածքային ստուգանքային աղբյուրները
- Հայերեն ուղղագրության տեմբերանությունների նամակարգային կառուցվածքը
1. Միջոցառում պարզ տեմբերանությունների կառուցվածքը
2. Բարդ տեմբերանություններ
- Հայերեն ուղղագրության բարդ տեմբերանությունների խոսքի մասերի
1. Բարդ տեմբերանությունների խոսքի մասերի կառուցվածքները
2. Բարդ տեմբերանությունների տեմբերանական կառուցվածքները
3. Բարդ ամենամեծ տեմբերանությունները

Հ
Ե
Ն
Ս
Ս
Ը
Ի
Վ

4. Բարդ բաղադրյալ տերմիններ	299
Հայերեն սովորական տերմինային կապակցությունների խոսքիմասային և անմեծարանական կապապարեներ	300
Ն ր կ ա ն դ ա մ տ է ր մ ի ն ա չ ի ն կ ա պ ա կ ջ յ ու ն ն ր	301
1. Երկանդամ տերմինային կապակցությունների խոսքիմասային կապապարեններ	302
2. Երկանդամ տերմինային կապակցությունների տերմինարանական կապապարեններ	306
Ե ռ ա ն դ ա մ տ է ր մ ի ն ա չ ի ն կ ա պ ա կ ջ յ ու ն ն ր	308
1. Եռանդամ տերմինային կապակցությունների խոսքիմասային կապապարեններ	309
2. Եռանդամ տերմինային կապակցությունների տերմինարանական կապապարեններ	310
Ք ա ո ն դ ա մ և ր ա զ մ ա ն դ ա մ տ է ր մ ի ն ա չ ի ն կ ա պ ա կ ջ յ ու ն ն ր	311
1. Քառանդամ և բազմանդամ տերմինային կապակցությունների խոսքիմասային կապապարեններ	311
2. Քառանդամ և բազմանդամ տերմինային կապակցությունների տերմինարանական կապապարեններ	312

ԱՆՆԵՐԿՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՎԻ ՔԱՍԱԿԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱՐԱՆԱԿԻՑԱՆ

Հրատ. խմբագիր. Ս. Ա. Անաստասյան
Կազմը Կ. Կ. Ղաճադուրյանի
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տնի. խմբագիր Հ. Մ. Մանուշարյան
Սրբազրիչ Ջ. Գ. Խարանյան

ИБ № 225

Հանձնված է չափածոքի 8. 01. 1982 թ. Ստորագրված է տպագրության 14. 07. 1982 թ. ՎՆ 05910, Չափը 60x84^{1/16} թուղթ, № 1: Տպատեսակ—դրոթի սովորական, բարձր տպագրություն: Պայմ. 18,35, տպագր. 19,75 մամուլ: Հրատ.—Շաբաթի. 16,4 մամուլ: Տպարանակ 1500: Պատվեր № 35: Հրատ. № 5679, Գինը 2 ս. 70 կ.:

2002 ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գլ
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутиян, 24 г.
2002 ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ. 24,
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутиян, 24.

201010

4C
62 U-36